

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Llin

195

1999

ՄԿՈՎՏԻԱՅԻ

ՍԹՈՒԱՐԹԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ

ԵՒ ԱԹԱՆՁԻՆ

ՄԱՐԻԱՄ ՍԹՈՒԱՐԹ

ԹԱԳՈՒՀԻՈՅԵ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ԱՍՏՈՒԱԹԱՏՈՒՐ Վ. ԱՒԱԳԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒՆՏԻՆ

208/.

ՎԻԷՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆ

1861. ՌՅԹ

195-60

28 201

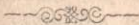
Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Բ Ե Ն

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ Պատմութեան մատեաններուն մէջ, որչափ ալ ասոնք ընդարձակ գրուած ըլլան, համաշխարհի Անցքերուն ամէն նշանաւոր վայրկեանները մի ըստ միոջէ ու ըստ ամենայն պարագայից աւանդելը չէ թէ միայն դժուարին՝ հապա նա եւ իրր անպատշաճական ըլլալը չի կրնար ուրացուիլ: Ի վերայ այսր ամենայնի առ նշանաւոր վայրկեաններուն շատերն այնպիսի դէպքեր կը բովանդակեն՝ որ անոնց մանրամասն ու ճիշդ ստորագրութիւնը թէ գիտնոց հմտութեան ու թէ հասարակ ժողովրդեան տեղեկութեան համար իր օգուտներն ու կարեւորութիւնն ունի:

Ըստ այսմ՝ նկատման՝ Մեծին Բրիտանիայի տէրութիւնն՝ Ազգաց ընդհանուր շղթային մէկ անդամը, ուստի եւ իր պատմութիւնն ալ Ընդհանուր պատմութեան մէկ մասն ըլլալով՝ իր սկզբնաւորութիւնը, զարգացումն եւ հիմակուան բարձրութեան հասնելուն հանգամանքը նոյն ընդհանուր պատմութեան ուրիշ մասերուն հետ մէկտեղ աւանդուելէն զատ՝ բազմաթիւ մատեաններ նոյն տէրութեան պատմութիւնն առանձինն կը ստորագրեն: Սակայն նոյնին մասնաւոր պատմութիւնն ալ, ինչպէս ուրիշ շատ տէրութիւններունը, առանձին հատածներ ու արտաքոյ կարգի նշանաւոր վայրկեաններ ունի, որոնց համար առանձին մատեաններ յօրինելը՝ աւելորդ աշխատութիւն մը չի կրնար սեպուիլ: — Սկովտիա՝ առեն մը Անգղիայէն զատ ու անկախ թագաւորութիւն ըլլալով՝ իր առանձին պատմութիւնն ունի, որն որ թէպէտ իր սկիզբներն ու մէ-

ջերն ալ նշանաւոր անցքեր ունեցեր է, բայց իր անկախութեան վերջերուն մտ՝ ընդհանուր աշխարհի թէատրոնին վրայ ատեն ատեն հանդիսացած տխուր տեսարաններուն ամենէն երեւելիներէն մէկը մեր առջին կը զնէ: Աս տեսարանին մէջ այնպիսի դէպքեր կը գտնուին, որ տմբողջ դարերու մէջ դժուարաւ կրնան հանդիպիլ, ուստի եւ իրենց պատմութիւնն առանձին մտադրութեան արժանի ըլլալուն՝ առանձին մատենով աւանդելը կարելոր համարեցանք:

Աս առանձնական պատմութեան քանի մը տարակուսելի պարագայից վրայ կարելոր քննութիւնները զգուշութեամբ ընելէն ետքը՝ Անդղիայի եւ ուրիշ ազգաց հաւատարիմ՝ պատմիչներուն հետեւելով, մեր առաջիկայ մատեանն ըստ կարի համառօտութ՝ բայց առանց գլխաւոր ու երեւելի մաս մը դուրս թող տալու գրեցինք եւ ի լոյս կը հանենք:

Յ Ա Ն Կ

- ԳԼ. Ա. Սթուարթեան պետութեան սկիզբը: Ռոպերթ Գ. թագաւոր կը լլայ: Ռոթսէ դքսին մահը, Յակովբ արքայորդին Անգղիացւոց ձեռքը գերի կ'իյնայ: Ռոպերթ Գ. կը մեռնի: Ալլանի եւ Մէօրտէք դքսերուն կառավարութիւնը: Յակովբ Ա. Անգղիացւոց գերութենէն կ'ազատի եւ Սկովտիայի աթոռը կը նստի: Յակովբ Ա.ին կառավարութիւնը եւ իրեն դէմ եղած դաւաճանութիւնն ու մահը. 1
- ԳԼ. Բ. Յակովբ Բ.ին կառավարութիւնը: Տուկլասեանց Տեա ըրած պատերազմներն եւ թագաւորին մահը. 11
- ԳԼ. Գ. Յակովբ Գ.ին կառավարութիւնը: Ալլանի դքսին եւ Մար կոմսին գործքերը: Լաւդէր եկեղեցւոյն դաւաճանութիւնը: Հեփպուռն եւ Հոմս կոմսից ապստամբութիւնը: Թագաւորը կը սպաննուի: 20
- ԳԼ. Դ. Յակովբ Դ.ին կառավարութիւնը: Լինտսէյ կոմսին դատաստանը: Անգրէաս Վուաին ծովային պատերազմները: Փերքին Վարպէին համար Անգղիա յարձակում կ'ըլլայ: Անգղիայի Տեա խաղաղութիւն: Յակովբ Հենրիկոս Է.ին Մարգարեոս դատեր Տեա կ'ամուսնանայ: Անգղիայի եւ Սկովտիայի մէջ եղած գծաութիւնները: Պարթընին նաւական պատերազմները: Անգղիայի վրայ յարձակում: Ֆլոտտրին պատերազմը: Յակովբ Դ.ին մահը 35
- ԳԼ. Ե. Անկաս կոմսն երիտասարդ թագաւորին՝ Յակովբ Ե.ին խնամակալ կ'ըլլայ: Յակովբ Ե. ինքնիշխան կը տիրէ: Անգղիայի եւ Սկովտիայի մէջ ելած կռիւր՝ Փրանկիսկոս Գաղղիայի թագաւորին միջնորդութեամբ կը վերջանայ: Յակովբ Ե. Մարիամ կիղեանին Տեա կ'ամուսնանայ: Սկովտիայի եւ Անգղիայի մէջ նոր պատերազմը, Սկովտիացիք կը յաղթուին: Յակովբ Ե. կը մեռնի, Մարիամ Սթուարթին ծնունդը 52
- ԳԼ. Զ. Մարիամ Սթուարթին մանկութեան ատեն Սկովտիայի մէջ եղած շփութթիւնները: — Մարիամ Սթուարթ Գաղղիա կը տարուի 57
- ԳԼ. Է. Սկովտիայի մէջ խռովութիւնները կը շարունակուին: Սկովտիացիք ու Գաղղիացիք Անգղիացւոց Տեա Բաթոյ Բանպրէսիի մէջ խաղաղութիւն

	կրնեն: Մարիամ Գաղղիայի ժառանգին հետ կամուսնանայ: Եղիսաբեթ Անգղիայի թագուհի կը ըլլայ եւ Մարեմայ հետ կ'աւուրի	71
ԳԼ Ը	Սկովտիայի մէջ նորադանդութիւնը կը յառաջանայ, բողոքականք "Միաբանութիւն", անուամբ ժողովք մը կը կազմեն եւ կ'ապստամբին: Եղիսաբեթ անոնց կ'օգնէ	77
ԳԼ Թ	Սկովտիացիք Անգղիացուց հետ խաղաղութիւն կրնեն: Մարեմայ եւ Եղիսաբեթին մէջ եղած գծաութեանց սկիզբն ու պատճառը: Փրանկիսկոս Բ. կը մեռնի	88
ԳԼ Ժ	Մարիամ Սկովտիա դառնալու կը պատրաստուի: Եղիսաբեթ՝ զՄարիամ ճամբորդութեան ատեն բռնել կ'ուզէ: Մարիամ իր հարց աթուր կը նստի. իր կառավարութեան առջի տարւան մէջ պատահածները	96
ԳԼ ԺԱ	Հունթի կոմսին դէմ եղած արշաւանքը: Մարեմայ երկրորդ ամուսնութեան նկատմամբ Եղիսաբեթին բանտարկութիւնները: Մարիամ Տարնլիին հետ ամուսնանալ կ'որոշէ	107
ԳԼ ԺԲ	Աս ամուսնութեան դէմ Եղիսաբեթին եւ Մորրէ կոմսին նիւթած դաւաճանութիւնը: Մարիամ իր թշնամեաց կը յաղթէ	118
ԳԼ ԺԳ	Մարեմայ եւ Տարնլիին մէջ աթուակցութեան պատճառաւ եղած գծաութիւնները: Ռիչչիոյին դէմ դաւաճանութիւնը	128
ԳԼ ԺԴ	Մարիամ Սկովտիայի ժառանգ մը կը ծնանի: Տարնլիին եւ Մարեմայ մէջ եղած գծաութիւնները կը շարունակուին: Տարնլիին դէմ ազնուականաց նիւթած դաւաճանութիւնը: Տարնլի կը սպաննուի	137
ԳԼ ԺԵ	Տարնլիի դաւաճանութեան դէմ եղած քննութիւնները: Մարիամ դաւաճաններէն մէկէ մը կը յափափուի եւ անոր հետ ամուսանանալու կը ստիպուի	146
ԺԼ ԺԶ	Մարեմայ՝ Պոթուելին հետ եղած ամուսնութեան դէմ նոր դաւաճանութիւն կ'ելլէ: Մարիամ իր թշնամեաց ձեռքը կը յանձնուի, եւ Լոշլլփէն կը տարուի	158
ԳԼ ԺԷ	Եղիսաբեթ Մարեմայ եւ անոր ապստամբ ազնուականաց մէջ միջնորդ ըլլալ կ'ուզէ: Մարիամ բռնութեամբ թագաւորութենէն հրաժարելու կը ստիպուի: Մարեմայ որդին Յակովբ Զ. Սկովտիայի թագաւոր կ'օծուի, եւ Մորրէ խնամակալ կը դրուի	166
ԳԼ ԺԸ	Մարեմայ կողմնակիցները զինքը բերդէն ազատելու համար զանազան փորձեր կ'ընեն: Թագուհին բանտէն կ'ազատի: Լանկոէյտի պատերազմը. թագուհին կը յաղթուի եւ Անգղիա փախչելու կը ստիպուի	184

ԳԼ ԺԹ. Անգղիայի պաշտօնէից մէջ Մարեմայ նկատմամբ բռնելու ընթացից վրայ եղած խորհուրդը. Մարիամ Եղիսաբեթին հետ տեսնուիլ կուզէ. Եղիսաբեթ տեսութիւնը կը զանայ մինչեւ որ Մարիամ ինք զինք չարդարացնէ: Մարիամ ինքզինք քննութեան տակ կը ձգէ. Մորրէ Լոնտոն կ'երթայ եւ Եղիսաբեթէն ընդունելութիւն կը գտնէ: Մարիամ ասոր գէժ բողոք կ'ընէ եւ քննութիւնները ընդհատել կու տայ 215

ԳԼ Ի. ՉՄարիամ Նորֆոլք դքսին հետ ամուսնացընելու Մեթլէնտ եւ Մորրէ կոմսից խորհուրդը. ամուսնութեան խորհուրդը կը յառաջանայ, եւ ապստամբութեան կերպարանք կ'առնու 237

ԳԼ ԻԱ. Մորրէ կոմսին մահը. Մարեմայ կողմնակցութիւնը կը մեծնայ. Եղիսաբեթին միջամտութեամբ Լինոքս կոմսը Սկովտիայի կառավար կը դրուի. Մարեմայ վիճակը. Մարեմայ ազատութեան վրայ նոր բանակցութիւն կ'ըլլայ. զՄարիամ ազատելու Անգղիայի մէջ եղած նոր խորհուրդներեան կ'ելլէ եւ Նորֆոլք դքսին վրայ դատաստան կ'ըլլայ, Նորֆոլք դուքսը կը սպաննուի. զՄարիամ մեռցընելու պաշտօնէից ջանքը. Մորրէ կոմսին մահունէ ետեւ Սկովտիայի մէջ եղած խռովութիւնները. Նորթէօմպերլէնտ կոմսին մահը. Եղիսաբեթ դարձեալ զՄարիամ Սկովտիացոց ձեռքը մատնել կ'ուզէ. Մար կոմսը Սկովտիայի կառավարն աս խորհուրդը կը մերժէ. Մորթըն Սկովտիայի կառավար կ'ըլլայ 252

ԳԼ ԻԲ. Մարեմայ կրած նեղութիւնները. Մորթըն կոմսին բռնաւորութիւնները. Իրեն գէժ ելած դաւաճանութիւնը. Թագաւորն իշխանութիւնը ձգելու կը ստիպուի, Ի մահ կը դատապարտուի: Յակովբ ինքնիշխան տիրել կը սկսի. Ռութուէն կոմսին դաւաճանութիւնը: Մարեմայ վշտերը. զՄարիամ ազատելու կիզ դքսին խորհուրդը. նոյն խորհուրդը կ'իմացուի. Եղիսաբեթին պաշտպանութեան համար դաշնակցութիւն անուամբ ժողովք մը կը կազմուի 272

ԳԼ ԻԳ. Յակովբ Թագաւորին անհաւատարմութիւնը. Ամիաս Փաւլէթ՝ Մարեմայ պահպանին խտուութիւնները. Պեպինկթընին դաւաճանութիւնը. Ուոլսինկէժ պաշտօնէին խարդախ վարմունքը. Ատենակալաց Մարեմայ վրայ ըրած խորհուրդը: Չինքը դաւաճանութեան մասնակից կ'ամբաստանեն. Մարեմայ պատասխանը. Մարիամ ինքզինքը ատենակալաց քննութեան տակ կը ձգէ: Մարիամ ինքզինքը կը պաշտպանէ: Մարիամ կը դատապարտուի, եւ խորհրդանոցը դատապարտութիւնը կը հաստատէ 293

ԳԼ ԻԴ. Օտար տէրութիւնք մանաւանդ Գաղղիայի թա-

գաւորն աս դատավճիռն արգելուլ կը ջանան :
Յակովբ իր մօրը պաշտպանութեան կը շարժի :
Մարեմայ դատավճիռը հրապարակաւ կը հրա-
տարակուի : Մարեմայ վերջին պաշտպանութիւնը .
Եղիսաբեթ զՄարիամ թագաւորական պատիւ-
ներէ կը զըկէ . Եղիսաբեթին անորոշութիւնը .
Գատավճռոյն ստորագրութիւն կու տայ : Եղի-
սաբեթ զՄարիամ ծածուկ կերպով մեռցընելու
փորձ կ'ընէ զՓաւլէթ կաշառելով : Սեսիլին
խարդախ վարմունքը դատավճռոյն նկատմամբ :
Գատավճիռը Մարեմայ կը ծանուցանեն : Մա-
րիամ մահուան կը պատրաստուի . Մարեմայ հրա-
ժարականն ու մահը : Եղիսաբեթ Գաղղիայի եւ
Սկովտիայի թագաւորները կը խաղաղցընէ . . . 316

Մ Ա Ր Ի Ա Մ Ս Թ Ո Ւ Ա Ր Թ

Ե Ի

Ս Թ Ո Ւ Ա Ր Թ Ե Ա Ն Ք

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Սթուարթեան պետութեան սկիզբը: Ռոպերթ Գ. թագաւոր կ'ըլլայ: Ռոթսէ դքսին մահը, Յակովբ արքայորդին Անգղիացւոց ձեռքը գերի կ'իյնայ: Ռոպերթ Գ. կը մեռնի: Ալլանի եւ Մէորտէք դքսերուն կառավարութիւնը: Յակովբ Ա. Անգղիացւոց գերութենէն կ'ազատի եւ Սկոտիայի աթոռը կը նստի: Յակովբ Ա. ին կառավարութիւնը եւ իրեն դէմ եղած դաւաճանութիւնն ու մահը:

Բաւիթ Բ. Սկոտիայի թագաւորն անորդի մեռնելով մեծն Ռոպերթ Պրիւսէին արական գիծը լընցաւ: Բայց Սկոտիացւոց սէրն ու յարումն այնչափ մեծ էր աս իշխանին նախորդաց վրայ որ անոր մօր կողմանէ մէկ թոռը թագաւորական աթոռը նստեցուցին:

Սիր Ուալթէր Լորտ Հայ Սթուարթ որ ըսել է վերին վերատեսուչ՝ Ռոպերթ Պրիւսէին Մարձորի անունով դստեր հետ ամուսնացած էր: Աս իշխանը որ Սկոտիայի քաջ նախարարներէն (Clan) մէկն էր եւ իր նիզակաւը Պէննօք Պէօնի պատերազմի մէջ մեծամեծ հարուածներ տուած էր, շատ երիտասարդ մեռաւ, ու որդի մը ձգեց, զորն որ Գաւիթ Բ. ին մեռնելէն ետեւ ազգը Սկոտիայի աթոռը նստեցուց: Ասիկայ Սթուարթեանց պետութիւնը կանգնեց, որուն վերջի թագաւորը 1688ին Անգղիայի մեծ յեղափոխութեան ատեն կրկին թագը կորսնցուց:

Աս իշխանը քաղցրաբարոյ ու մարդասէր թագաւոր մըն էր եւ միանգամայն հօրը նման երիտասարդութեան ատեն քաջ պատերազմող էր, բայց աթոռը նստած ատեն գրեթէ 55 տարւան էր, ասկից զատ աչացաւութիւն ունենալով իր մնացած օրերը

առանձնութեան մէջ անցուց, մինչեւ որ 1390ին ապրիլի 13ին մեռաւ: Ինքն եւ Յակովբ Զ. իր ցեղին մէջ ամենէն երջանիկ թագաւորներն էին:

Ասոր որդին ճոն կամ Յովհաննէս ակաթորը նստաւ. բայց ան իշխանները որոնք ճոն անուն ունէին մինչեւ աս ատեն այնպէս դժբախտ էին, որ անունը փոխելու հարկ համարեցաւ, եւ իր հաւուն եւ հօրն անունը առնելով Ռոպերթ Գ. անուանեցաւ. բայց ասով ալ աւելի երջանիկ չեղաւ:

Ռոպերթ Գ. երկու որդի ունէր. անդրանիկը Ռոթմէյ դուքսը գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր բայց թեթեւամիտ ու զբօսանաց ետեւէն ինկող: Ալլանի դուքսն ասոր հօրեղբայրը թագաւորին տկարութիւնն իրեն պատեհ առնելով, տէրութեան գործքերը ինքն սկսաւ հոգալ, եւ իր եղբօրը թագաւորին՝ խորհուրդ տուաւ որ Ռոթմէյ դուքսը կարգաւորեալ կենաց կապելու համար ամուսնացընէ: Աս խորհուրդը կատարուեցաւ եւ Ռոթմէյ դուքսը Տուկլասին դստեր հետ ամուսնացաւ. բայց իր առջի կեանքը դարձեալ շարունակեց: Տուկլաս իր փեսային նկատմամբ Ալլանիին առջեւ տրտունջ ըրաւ: Ալլանի թագաւորական գահը ժառանգելու յոյս ունենալով, թէ որ Ռոպերթ անորդի մեռնելու ըլլայ, միտքը դրաւ որ արքայորդիներէն մէկը եղանակաւ մը մէջտեղէն վերցընէ, մտածելով որ վերջէն ժամանակ կ'ունենայ երկրորդն ալ մէջտեղէն վերցընելու: Ասոր համար ծեր թագաւորին առջեւ ելաւ ու արքայորդւոյն յանցանքները առջեւը մեծցընելէն ետեւ, վրան դաւաճանութեան մը մասնակից ըլլալուն ամբաստանութիւն ալ ըրաւ, ասանկով թագաւորէն հրաման առաւ որ արքայորդին բռնուի, եւ աս հրամանը Ռէմոնի անունով անպիտան մարդու մը յանձնուեցաւ: Ռոթմէյ դուքսը ասկից ծանօթութիւն մը չունենալով Ֆայֆ կոմսութեան մէջ անհոգ ճամբորդութիւն կ'ընէր: Ռէմոնի եւ Ռիլիէմ Հինտսէյ յանկարծ վրան հասնելով զինքը ձիէն վար նետեցին ու ձեռքը կապելով ուրիշ ձիու վրայ նստեցուցին եւ Ալլանի դքսին ֆալքէնտ բերդը տարին: Ճամբուն վրայ փո-

Թորկի եւ սաստիկ անձրեւի մը բռնուելով, անգութ պահապանները Թող չտուին արքայորդւոյն որ օթե-
վան մը մանէ ու անձրեւէն պահպանի, այլ միայն
գեղացւոյ վերարկու մը կռնակը տուին: Բերգը
հասնելով խաւարչտին բանտ մը դրին որն որ միայն
վանդակապատ ծակէ մը լոյս ունէր ու փակի մը վրայ
էր: Շաբաթ մը անցնելէն ետեւ կերակուր բերելն
այ դադարեցուցին: Իսկզբան կարծեց արքայորդին որ
մոռցեր են ու ամբողջ օրը համբերութեամբ անցուց,
երկրորդ օրը սկսաւ պոռալ եւ ամբողջ օրը զրաջան
աղաղակաւ անցուց, երրորդ օրը վերջապէս բոլորո-
վին զօրութենէ իյնալով ոչ պոռալ եւ ոչ ալ հե-
ծել կրնար: Երբ որ գիշեր եղաւ ականջին ձայն
մ'եկաւ, իբրեւ թէ մէկը բանտին ծակին կը մօտե-
նայ, եւ ունեցած բոլոր զօրութիւնը ժողվելով սո-
ղալով մինչեւ ծակը գնաց: Եւ իրօք խաբուած չէր.
կնիկ մը իր առջի օրուան աղաղակը եւ երկրորդ օր-
ուան հեծելը լսելով, ուղեց իմանալ որ բանտին մէջ
ով կայ, եւ գիշերուան մութն իրեն օգնական առ-
նելով յանդգնեցաւ մօտեցաւ ծակին ու հարցուց
թէ ներսինն ով է եւ ինչ կ'ուզէ: Ռոթսէյ պատաս-
խանեց որ ինքը թագաւորին որդին է, ու անօթիու-
թենէ կը մեռնի: Անիկը անմիջապէս տուն գնաց ու
չուտ մը դառնալով գարեղէն հաց մը ծակը նետեց
խոստանալով որ ամէն գիշեր նոյնպէս կը բերէ:
Այսչափս միայն խեղճ կնիկը կրնար ընել, ինչու որ
ինքն ալ շատ աղքատ էր: Գարեղէն հացը անօթի-
ութենէն չմեռնելու համար բաւական էր, եւ կնիկը
խօսքը բռնելով Ռոթսէյ գէթ կեանքը կրցաւ պա-
հել: Քանի մը օրէն ետեւ Ռոթսէյ դրան քով ոտ-
նաձայն լսեց որն որ իր բանտին դրան կը մօտենար,
իմացաւ որ եկած են իմանալու համար թէ արդեօք
մեռած է: Ուստի զիրենք խաբելու համար քանի մը
հառաչանք հանեց, որուն վրայ ոտնաձայնը հեռացաւ:
Երկրորդ օրը դարձեալ ոտնաձայն լսուեցաւ, Ռոթ-
սէյ աւելի նուազ հառաչեց, որուն վրայ ոտնաձայնը
դարձեալ հեռացաւ: Աս կերպով ամբողջ շաբաթ
մ'անցաւ: Աւթերորդ գիշերը գարեղէն հացը պակ-

սեցաւ: Բանտի ծառաներն տեսան որ իշխանը առանց ուրիշին օգնականութեան չէր կրնար այնչափ երկար ապրիլ, եւ ասոր համար բակին մէջ պահապան մը դնելով կնիկը բռնեցին: Երկու օր իշխանը անօթիութեան դառն տաջանօք տանջուեցաւ: Երրորդ գիշերն իշխանը դարձեալ ծակին մօտերը ձայն մը կը լսէ: Բանտարկուած կնիկը իր բարեկամ կնոջ, որն որ իրմէ աւելի եւս աղքատ էր բանն իմացուցած էր: Բայց աս կնիկը եւ ոչ դարեղէն հացի կտոր մը կըրցաւ տալ իշխանին. եւ որովհետեւ նոր ծնած տղայ մ'ունէր կաթին կէսը իշխանին մատուց: Աս կերպով Ռոթսէյ ինն օր ալ ապրեցաւ: Տասներորդ գիշերը կնիկը չերեւցաւ ինչու որ առջինին պէս յայտնուած ու բանտարկուած էր: Պարապ տեղ Ռոթսէյ հինգ օր սպասեց: Աեցերորդ գիշերն երբոր ալ հեծելու ձայն չէր լսուեր բանտը բացին: Ռոթսէյ մեռած էր (1402), բայց իր թելին մէկ մասը կրծած կերած էր:

Թագաւորն երբոր ասոր լուրն առաւ տեսաւ որ իր տասնումէկ տարւան տղան Յակովբ՝ անդրանկան պէս վտանգի մէջ է, կրթութեան պատրուակաւ Գաղղիա խրկել ուզեց, ըսելով որ Գաղղիայի մէջ աւելի աղէկ կրթութիւն կրնայ առնուլ քան թէ Սկովտիայի մէջ: Բայց ան նաւն որուն մէջ որ արքայորդին էր՝ Անգղիացւոց ձեռքն ինկաւ եւ մատաղ իշխանը Ղոնտոն տարուեցաւ: Ռոպերթ անմիջապէս Անգղիայի թագաւորին Հենրիկոս Գ.ին գրեց ու որդին յետս պահանջեց. բայց Հենրիկոս Սկովտիայի վրայ երեւակայած ժառանգութիւնը մտքէն հանած չըլլալով Սկովտիայի ժառանգը ձեռք բերելուն շատ ուրախացաւ, եւ Ռոպերթ թագաւորին պատասխանել տուաւ, որ անոր որդին իր պալատին մէջ այնչափ կրթութիւն կրնայ առնուլ որչափ որ Գաղղիայի մէջ: Եւ աս խորհրդածութեամբ զարքայորդին բանտ դնել տուաւ, բայց իր խոստումը կատարելու համար զանց չառաւ արքայորդւոյն ընտիր կրթութիւն տալու:

Օրեր թագաւորն որն որ ասկից ետեւ Անգղիացւոց կամքէն կախուած էր, վեց ամէն ետքը տրամութենէն ու սրտի ցաւէն մեռաւ Սկով-

տիայի կառավարութիւնն Ալպանի դքսին ձեռքն
յանձնելով :

Ինչպէս որ դիւրաւ կրնայ մտածուիլ՝ Ալպանի
իր եղբօրորդին ազատելու համար միայն առ երեսս
ջանք մ'որոս : Յակովբ ասանկով Անգղիայի մէջ մնաց
ու իր կրթութիւնը գերութեան եւ արքայանայ դպրո-
ցին մէջ կատարեց մինչեւ որ 1419ին Ալպանի դուքսը
մեռաւ : Իր որդին Մէօրտէք կառավարութեան գլուխն
անցաւ : Որչափ որ Ալպանի խորամանկ, գործունեայ
եւ կասկածոտ էր, որ պակսութիւններն երբեմն խնա-
մակալի մը ձեռքը աղէկ յատկութիւններ են, ասոր
հակառակ Մէօրտէք կանացի, պարզամիտ եւ անհոգ
էր. իսկ իր որդիքը հպարտ ու ամբարտաւան էին,
ոչ մարդիկներէ եւ ոչ ալ Աստուծմէ երկիւղ ու ակ-
նածութիւն ունէին : Պատահեցաւ որ մը որ Մէօր-
տէքին անգրանիկ որդին որն որ Ուալդէր Սթուարթ
կը կոչուէր, հօրը հետ որսորդութիւն ըրած ատեն,
հօրմէն բազէն ուղեց, զորն որ հայրն իր բաղկին վրայ
կը տանէր : Աս բազէն շատ ընտիր ու աղէկ կըր-
թուած էր եւ հայրը մեծ բանի մը տեղ կը դնէր,
եւ շատ անգամ ալ որդւոյն ձեռքը տալու զլացած
էր : Բայց Ուալթէր նոյն օրը կ'երեւայ թէ խիստ բար-
կացած ըլլայ՝ հօրը ձեռքէն բազէն յափշտակածին պէս
թռչնոյն գլուխը կը դարձնէ ու կը սատկեցընէ :
Հայրն որդւոյն ըրածին վրայ սովորական անտարբե-
րութեամբ կը նայի, բայց վերջէն գլուխը շարժե-
լով կ'ըսէ. Ասանկ, ասանկ, որովհետեւ ինձմէ ոչ
կ'ակնածես եւ ոչ ալ ինձի կը հնազանդիս, ան ատեն
մէկը բերել տամ որուն մենք ամէնքս հնազան-
դելու ստիպուինք : Եւ իրօք ալ ան օրէն սկսելով
բանտարկեալ իշխանին համար Անգղիացւոց հետ
բանակցելու սկսաւ ու փրկանք վճարելով Յակովբ
Վիովտիա դարձաւ, ու տասնութը տարի բանտարկե-
լութենէն ետեւ քսանինը տարւան հասակի մէջ իր
հարց աթոռը ժառանգեց :

Յակովբ Ա. այնպիսի յատկութիւններով զար-
դարեալ մարդ մըն էր, որոնցմով ուրիշներուն սիրտն
իրեն կը քաշէր. վայելուչ երես, զօրաւոր մարմին,

կրթուած միտք ու հաստատուն սիրտ մ'ունէր: Իր առջի հոգն եղաւ քննել որ իր գերութեան ատեն յանձանձիչը ինչպէս Սկովտիա կառավարած էր: Եւ որովհետեւ քննութիւնն ի նպաստ Մէօրտէքին չէր, անոր համար Յակովբ զինքն ու իր երկու որդիքը մասնաւոր դատաստանի մը մատնեց, որն որ զիրենք մահապարտ դատեց: Երեքն ալ բարձրաւանդակի մը վրայ գլխատուեցան որն որ Տաւն դղեակին դիմացն էր, եւ իրենք իրենց համար ժողովրդեան սարկով շինել տուած էին: — Թագաւորն իր խստութեան ուրիշ օրինակ մ'ալ տուաւ: Ռոս կոմսութեան բարձրագաւառաց գլխաւորներէն մէկը Մաք Տոլալտ աւնուամբ, անգութ կերպով այրի մը կողոպտած էր. աս կնիկը շարունակ արդարութիւն կ'ուզեմ կը պտուար: Ծիծաղելով հարցուց իրեն Մաք Տոնալտ թէ ուսկից պիտի ուզես արդարութիւն. թագաւորէն պատասխանեց այրին, թէպէտ եւ մինչեւ Խտինպուրկ ոտքով ալ քալելու ստիպուիմ: Ասի շատ երկար ճանապարհորդութիւն է, մայրիկ, պատասխանեց Մաք Տոնալտ, եւ ասոր համար հարկ է որ ոտքերուդ պայտ զարնել տամ որպէս զի միտքդ դրածը գիւրութեամբ գլուխ հանես: Եւ իրօք դարբին կանչել տուաւ եւ հրամայեց որ այրւոյն հողաթափները գամերով ոտքին վրայ հաստատեն ան կերպով ինչպէս որ ձիուն ոտքին վրայ երկաթը կը գամեն: Աս ընելով կնիկն արձակեց որ միտքը դրած ճանապարհորդութիւնը կատարէ: Բայց այրին իր խօսքը բռնեց. հազիւ թէ ոտքին վէրքերը բժշկուեցան, ըսածին համեմատ քալելով մինչեւ Խտինպուրկ գնաց. թագաւորին ոտքն ինկաւ եւ գլխուն եկածը մէկիկ մէկիկ պատմեց: Յակովբ շատ բարկացաւ ու հրամայեց որ Մաք Տոնալտ եւ անոր տասուերկու կամակիցները բռնեն ու անոնց ոտքը պայտ զարնեն եւ երեք օր հրապարակ դնելէն ետեւ չորրորդ օրը գլխատեն:

Աս կերպով Յակովբ Ա. խաղաղութիւնն հաստատեց իր երկրին մէջ, զորն որ շատ անկարգ վիճակի մէջ գտած էր: Օգտակար օրէնքներ դրաւ ի

նպաստ վաճառականութեան, նոյնպէս խիստ արդարութեան նկատմամբ օրէնքներ հաստատեց, եւ անոնց պահպանութեան վրայ կը հսկէր որպէս զի թէ ամբաստանեալները եւ թէ ամբաստանողները արդարութիւն գտնեն:

Իրեն գլխաւոր գործք ըրած էր մանաւանդ բարձր ազնուականաց իշխանութիւնը նուազցընել: Սկովտիայի մէջ այնչափ թագաւոր կար՝ որչափ որ հարուստ ազնուականք կային, որոնք իրենց կոմսութեանց մէջ ըստ քմաց արդարութիւն կը բանեցընէին: Յակովբ հրատարակեց որ ասկէց ետեւ միայն մէկ թագաւոր եւ մէկ արդարութիւն կայ եւ ամէնքն անոր գլուխ ծռելու պարտաւոր են: Երեւելի ազնուականներէն ոմանք ասոր չուզեցին հնազանդիլ: Յակովբ գլուխ վերցընողներն ամբաստանութեան ատեանը մատնեց ու անոնց ինչքը յարքունիս առաւ: Աստօգոհներուն մէջն էր նաեւ Ռոպերթ Արահամ, որն որ յանդուգն ու ամբարտաւան մէկն էր. երկայն ատեն բանտ կենալէն ետեւ թագաւորին վրայ խիստ նեղացած էր, եւ անկից վրէժ առնելու մտօք էթօլ կոմսն եւ անոր որդին Ռոպերթ Սթուարթ իր կողմնակցութեան հրապուրեց Սկովտիայի ժառանգութիւնն անոր խոստանալով: Երբոր տեսաւ որ պալատականաց մէջէն իրեն շատ կողմնակից եւ իր ապրտամբութեան մասնակից ունի, բարձրադաւառները քաշուեցաւ, եւ իր հպատակութեան երգումը ետ դարձընելով թագաւորը մենամարտութեան կը հրաւիրէր: Թագաւորը Արահամի գլխուն վրայ գին դնելով ապստամբին վրան ալ հոգ չտարաւ զինքը խենթ համարելով:

Քրիստոսի Ծննդեան օրերը կը մօտենային եւ Յակովբ ան օրերը Բէրթ քաղքին մէջ փառաւոր հանդէսներով անցընելու միտքը դրաւ: Ասոր համար երգչաց, գուսանաց եւ խեղկատակաց բազմութիւն մը Աղեքսանդր ասպետին առաջնորդութեամբ, որն որ զուարճացուցիչ արուեստի մէջ շատ ճարտար էր, զորն որ Յակովբ Սիրոյ թագաւոր կոչած էր, ճամբայ ելաւ զէպ ի Բէրթ երթալու: Երբոր Էոն

գետը հասաւ եւ նաւակին մէջ պիտի մտնէր, դիմացի կողմանէ պառաւ կնիկ մը պոռաց իրեն ըսելով «Տէր արքայ, թէ որ ոտքդ գետին մէկալ կողմն անցընես մէյ մ'ալ ողջ չես դառնար», : Ասոր վրայ Յակովբ քիչ մը կեցաւ եւ սիրոյ թագաւորին դառնալով կը լսե՞ս, ըսաւ, Աղեքսանդր, որ մեզի աս պառաւը ինչ կը մարգարէանայ. — Այո՛, տէր, պատասխանեց ասպետը. ձեր տեղը ես ըլլայի անմիջապէս ետ կը դառնայի, ինչու որ գուշակութիւն մը կայ թէ 1437ին Սկովտիայի մէջ թագաւոր մը պիտի սպաննուի: — Է՛հ, ըսաւ թագաւորը, աս գուշակութիւնը ինծի այնչափ կ'իյնայ որչափ որ քեզի. երկուքնիս ալ թագաւոր չե՞նք մի. եւ որովհետեւ ես քեզի համար ետ դառնալու կամք չունիմ, քեզմէ ալ կը խնդրեմ որ դուն ալ՝ ինծի համար ետ չդառնաս: Եւ աս ըսելով նաւակը մտաւ, նաւավարին հրամայելով որ դիմացն անցընէ: Նոյն իրիկուն Բէրթ կը հասնի ու Սեւ կոչուած կրօնաւորաց վանքը կը հիւրընկալի: Իսկ իր թիկնապահները վանքին մէջ տեղ չգտնելով քաղքին մէջ կը ցրուին: Ծննդեան օրերն առանց դժբախտութեան անցան, եւ որովհետեւ թագաւորը Բէրթ քաղաքը շատ հաւնած էր, որոշեց որ քիչ մ'երկայն հոն կենայ: Ժամանակն որսորդութեամբ, ձիավարելով ու խաղերով կ'անցընէր: Թագաւորն ամենէն աւելի գնդախաղի մէջ յաջողակութիւն ցուցուց, եւ աւազով շտկուած մեծ բակ մը աս խաղին համար շատ յարմար էր, միայն բակին մէկ ծայրը բաց ծակ մը կար որուն տակը այր էր, եւ թագաւորին մեծ տհաճութեամբը գունդը շատ անգամ մէջը կ'իյնար, ուսկից որ շատ դժուարութեամբ գուրս կը հանէին: Ասոր վրայ թագաւորը հրամայեց որ ան ծակը պատով մը գոցել տան: Ասկից ետեւ երկրորդ օրը այսինքն 1437ին Փետրուարի 20ին իր գնդախաղը կատարելէն ետեւ իրիկունն իր պալատականաց հետ երգելով ու սատրանջ խաղալով անցուց: Կամաց կամաց վանքին մէջ բնակող պալատական արք հեռացան: Էթոլ կոմսն եւ իր որդին Ռոպերթ Սթուարթ, որուն կրահամ Սկովտիայի

աթոռը խոստացած էր, ամենէն ետքը հեռացան: Թագաւորն առանձին թագուհւոյն եւ անոր պալատական կանանց հետ մնացած էր եւ վառարանին քով նստած անոնց հետ կը խօսակցէր. մէկէն ծառաներէն մէկը ներս կու գայ ու թագաւորին կը զրուցէ որ էոն գետին պառան եկած է ու հետը խօսիլ կ'ուզէ: Յակովբ պատասխանել կու տայ որ այսօր ուշ է, թող վաղը առտու գայ: Ծառան նոյն պատասխանը պառաւին տանելու ատեն, մէյ մ'ալ անդիէն սրահին մէջ յանկարծ մեծ ազդողակ մը եւ սրերու շառաչուն մը կը բրդի, նոյն ժամանակն ալ պատուհաններուն դիմացը ջահերու լոյս կ'երեւայ. թագաւորն ոտք կ'ելլէ ու կը տեսնէ որ զինեալ մարդիկ ջահերով կեցեր են: Մէկէն միտքը կու գայ որ Բէրթ քաղաքը բարձրագաւառաց սահմանակից է, ու յանկարծ կը զրուցէ «Աորսուած եմ, Արահամ է եկողը,»: Գունէն դուրս փախչիլ անկարելի էր, ինչու որ ապրտամբք բռնած էին, թագաւորն ուզեց պատուհանէն վար ցատքել, բայց ան ալ դրսէն վանդակապատ էր: Թագաւորին միտքն ինկաւ որ սենեկին մէջ քալելու ատեն գետնին տախտակները պարապ կը հնչէին. եւ երբ որ կանայք դռները ամրացընելու վրայ էին եւ կատարինէ Տուկլաս նիգին («ի-րի-») խոշոր օղակներուն մէջէն հանուած երկաթէ գլանին տեղ իր թեւը խոթեց, յաջողցուց Յակովբ կրակի ունելիքով գետնին տախտակին մէկը վերցընել ու այրին մէջ մտնել, զորն որ անմիջապէս ճանչցաւ որ ան այրն էր ուր գնդախաղի ատեն գնդակները կ'իյնային, եւ զորն որ դրսէն քիչ մ'առաջ պատով գոցել տուած էր: Թէ որ այրին բերանը բաց ըլլար, ան ատեն կրնար ազատիլ թագաւորը:

Նազիւ թէ թագուհին տախտակը տեղը դրած յարմարցուցած էր, անդիէն դաւաճանները դուռը զարնելու սկսան. եւ ինչպէս վերը ըսինք նիգը վերցուած ու միայն Տուկլաս կատարինէին թեւը դրան բացուելուն արգելք էր, աս ազնուական մատաղ աղջկան տկար թեւը շուտով կոտրեցաւ, եւ դաւաճանները գաշոյններով ու սրերով զինեալ ներս

յարձակեցան դիմացն արգելք եղողները կամ դէմ դնողները վիրաւորելով: Մարդասպաններէն մէկն արգէն սուրը վերցուցած էր թագուհին զարնելու համար. բայց անդիէն կրահամին որդւոց մէկը արգիլեց ըսելով որ մեր գործքը թագուհւոյն հետ չէ, այլ թագաւորին հետ է: Պարապ տեղ խցին ամէն անկիւնները թագաւորը փնտռելէն ետեւ կ'ուզէին հեռանալ ու աբբայարանին մէկալ կողմերն իրենց քննութիւնը յառաջ տանիլ. բայց անդիէն դաւաճաններէն շալ անունով մէկուն ոտքը՝ աղէկ չգրուած տախտակին վրայ կը սահի, կը ծռի ու տախտակը վերցընելով այրին մուտքը կը տեսնէ: Անմիջապէս ջահը դէպ ի ներս կը խօթէ ու կը տեսնէ որ թագաւորը ներսը պատին կռթրնած կեցեր է, եւ “որսը գտայ,” ըսելով իր եղբօրը հետ այրը կը մտնէ, եւ երկուքն ալ դաշոյնը ձեռքը թագաւորին վրայ կը յարձակին: Յակովբ թէպէտ առանց զինուց բայց ուժով ըլլալով երկուքն ալ գետին զարկաւ, եւ իրենց ձեռքէն զէնքը հանելու ատեն ձեռքերը խիստ վիրաւորեցան: Արգէն անոնցմէ մէկուն ձեռքէն զէնքը առած եւ երկրորդն ալ զինաթափ ընելու վրայ էր, երբոր անդիէն Ռոպերթ կրահամ, որն որ շալին աղաղակին վրայ օգնութեան հասած էր, ձեռքը սուր այրը նետուեցաւ: Յակովբ իր մահուչափ թշնամին դիմացը տեսնելով ու ընդդիմանալը փուճ համարելով շնորհք խնդրեց եւ կամ դէթ խոստովանելու ժամանակ:

‘Դուն շնորհք մէկուն չտուիր պողաց կրահամ, ասոր համար քեզի ալ պիտի չտրուի: Իմ սրէս զատ ուրիշ խոստովանահայր չունիս: Աս ըսելով սուրը թագաւորին կուրծքը խօթեց: Թագաւորը թէպէտեւ մահացու վէրք առած էր՝ ի վերայ այսր ամենայնի ծընկան վրայ եկաւ, բայց անողորմ դահիճները տասնուվեց դաշունի հարուածներով զինքն սպաննեցին:

Մարդասպաններն անմիջապէս լեռները ապաւինեցան, բայց թագուհին այնպիսի խստութեամբ զանոնք հալածել տուաւ, որ անոնց մեծ մասը բռնուեցաւ եւ դառն տանջանաց մէջ իրենց հոգին փը-

չեցին: Կրահամին մարմինը կտոր կտոր ոսկրներէն ունեւորեցնելով բըրցուցին, եւ աս տանջանքն այնչափ ատեն միայն ընդհատեցին մինչեւ որ որդին իր աչաց առջեւ գլխատեցին. ասկէց ետքը դարձեալ սկսան կտոր կտոր մները բըրցընել մինչեւ որ ոսկրները մտածափ եղան եւ ինքն ալ հոգին աւանդեց: — Ռոպերթ Սթուարթ որուն որ Կրահամ Սկոտլանդի աթոռը խոստացած էր՝ Կրահամին տանջանքներով սպաննուեցաւ ամբողջ օր մը դառն ոգեվարք կրելով: Իսկ Էթոլ Կոմսը՝ իր ծերուածեան խնայելով գլխատեցին:

Ք Լ Ո Ւ Խ Բ.

Յակովբ Բ.ին կառավարութիւնը: Տուկասեանց հետ բրած պատերազմներն եւ թագաւորին մահը:

Յակովբ Բ. Յակովբ Ա.ին որդին քաղաքական պատերազմաց մէջ չափահաս եղաւ: Ասի ալ հօրը պէս գեղեցիկ մարդ մըն էր, բայց ձախ այտին վրայ կարմիր գիծ մ'ունենալուն համար Յակովբ Հրաստի կոչուեցաւ: Իր չափահասութեան սկիզբները Արքիպալա Տուկլաս տէրութեան վերատեսուչ անուանուած էր, բայց տեսնելով որ ասանկ բարձր պաշտօն մը ամբարտաւան եւ յանդուգն մարդու մը ձեռքը ինչպէս որ Արքիպալա էր, վնասակար կրնար ըլլալ, անոր համար նոյն պաշտօնը իրմէ վերցուց: Աս բանս Տուկլաս իրեն նախաահինք մ'առաւ, զորն որ չկրցաւ մոռնալ: Ուստի իր գղեակը քաշուելով ազգականաց ու բարեկամաց հրաւէր խրկեց որ իրեն հետ թագաւորին գէմ ապստամբին: Շատերն իր կողմն անցան, բայց ոմանք անոր սպառնալեաց միտ չդնելով թագաւորին հաւատարիմ մնացին, որոնց մէջն էր Մաք Լելլան: Տուկլաս բարկանալով անոնց ընդդիմութեան վրայ, թագաւորին գէմ իր ապստամբութեան գործքը անով սկսաւ որ անոր հաւատարիմ ազնուականաց կալուածոց ու գղեակներուն վրայ կը յարձակէր եւ մէկէն վրան հասնելով դիւրութեամբ կ'առնուր: Աս կերպով Մաք Լելլան ալ գերի բռնեց եւ իր ա-

մուր Թորիէվ բերդը տարաւ : Աս լուրին վրայ Փա-
թրիք Արէյ թագաւորին սկովտիացի թիկնապահաց
զօրագլուխն ու Մաք Լեյլանին քեռին, թագաւորին
ոտքն ինկաւ եւ աղաչեց որ իր թագաւորական բու-
վանդակ ազդեցութիւնն ի գործ դնէ եւ զՄաք Լեյ-
լան ազատէ, որ չըլլայ թէ Քոլվիլ եւ Հերիէս ազ-
նուականաց բախտին հանդիպի, զորոնք Տուկլաս բըռ-
նած ու գլխատած էր : Թագաւորը Մաք Լեյլան ա-
զատելու ամէն ճիգն ըրաւ, Տուկլասին նամակ գրեց
որուն մէջ կէս մը աղաչելու կերպով կը խնդրէր
Տուկլասէն որ զՄաք Լեյլան Փաթրիք Արէյին ձեռքն
յանձնէ : Արէյ առանց ժամանակ կորսնցընելու ճամ-
բայ ելաւ Թորիէվ գղեակը երթալու եւ հոն հասաւ
նէ Տուկլաս սեղանէն ելլելու վրայ էր : Տուկլաս թէ-
պէտ առ երեսս աղէկ ընդունելութիւն ըրաւ դես-
պանին, բայց այսու ամենայնիւ անոր առաքման պատ-
ճառը չուզեց մտիկ ընել մինչեւ որ հիւրը կէսօ-
րուան կերակուրը չուտէ, ըսելով որ «Աշտացած հիւ-
րընկալին եւ անօթի հիւրին հետ գործքերը աղէկ ի
գլուխ չեն հանուիր», : Աս բարեկամական ընդունելու-
թիւնն՝ երկիւղի կամ վտանգի մը նշան չցուցընելու
համար Արէյ յանձն առաւ : Երբոր սեղանը լմնցաւ
Արէյ թագաւորական թուղթը յանձնեց Տուկլասին .
Տուկլաս մեծ յարգանօք թուղթն ընդունեցաւ, ու
Արէյին շնորհակալ եղաւ որ իր տիրոջմէ այնպիսի
ժամանակ թուղթ ընդունելու արժանի եղած է եր-
բոր ինք զինքը թագաւորական շնորհքէն բոլորովին
ինկած կը կարծէր : Եւ Արէյին ձեռքէն բռնելով
ըսաւ . Չեր ու թագաւորին բաղձանքը կատարուի ու
Մաք Լեյլան ձեզի յանձնուի : Աս ըսելով զԱրէյ բակը
տարաւ եւ անկերպարան ծածկուած շանգուածի մը
քով մօտենալով, լաթը վեր վերցուց եւ ցրցուց իրեն
քիչ մ'առաջ գլխատուած մարմին մը : Արէյ, ըսաւ
Տուկլաս, գժբախտութեամբ քիչ մ'ուշ հասար . հոս
է ձեր քրոջ որդին, թէպէտ եւ գլուխն իրմէ պա-
կաս է, բայց մարմինը ձեր տրամադրութեան տակ
կը ձգեմ :

Տուկլաս, պոռաց Արէյ երեսին գոյնը նետելով

ու մազերը անկուած, որովհետեւ գլուխն առիք մարմինն ալ ձեղի մնայ: Եւ ձի հեծած ատենը, լի սպառնալիօք աս խօսքերն ալ աւելցուց. Տուկլաս, կ'երգնում որ եթէ Աստուած ինծի կեանք շնորհէ, աս գործքը ձեզի ծանր պիտի նստի: Աս ըսելով ձիուն կուշտէ մտրակը զարկաւ ու աներեւոյթ եղաւ: — Ետեւէն հասէք, բռնեցէք, պողաց Տուկլաս. ասանկ մէկ քեռին քեռորդիէն բաժնելը մեղք է: Տուկլասին ծառաները հնազանդեցան ու վաթսուն (անգլիական) մղոնի չափ զԱրէյ հալածեցին, բայց անիկակ յառաջուրնէ իրեն աղէկ ձի մը հոգացած էր ամէն կարելի վտանգներուն համար:

Ասկից ետեւ Տուկլաս ամէն ակնածութիւնը մէկ դի ձգեց, եւ Քրօֆրրտ եւ Ռոս կոմսից հետ, որոնք արդէն գրեթէ թագաւորական իշխանութիւն մ'ունէին, դաշնադրութիւն ըրաւ, որուն զօրութեամբ ամէն գէպքի մէջ ինչ եւ իցէ թշնամեց յարձակման դէմ թէպէտ եւ Յակովբ Բ. ըլլայ, իրար պիտի պաշտպանէին:

Թագաւորն աս դաշնադրութեան լուրն երբոր առաւ, տեսաւ որ եթէ աս երեք կամակից կոմսերն օր մ'իրենց զօրքը ժողվեն, ան ատեն անոնցը թագաւորական զօրքէն աւելի շատուոր կ'ըլլան: Անոր համար որոշեց որ Տուկլասին սիրտը վաստրկելով զինքը նոյն միաբանութենէն բաժնէ, եւ աս վախճանին համար անոր զրուցել տուաւ թէ իրեն հետ բարեկամական տեսութիւն մ'ընել կ'ուզէ Աթիրլինկ թագաւորական բերդը: Տուկլաս, որն որ դեռ նոր իմացած էր թէ տէրութեան ատենադպիրն իր անձնական թշնամին թագաւորին երեսէն ինկած է, կարծեց որ թագաւորին ասանկ զիջումն ասոր հետ կապակցութիւն մ'ունի, եւ յանձն առաւ ան պայմանաւ որ Յակովբ իր անձնական ձեռօք եւ տէրութեան մեծ կնքով կնքուած անցագիր մը իրեն խորկէ: Տուկլաս իր պատգամաւորին ձեռօք ընդունեցաւ ուզած երաշխաւորութիւնը եւ աս կերպով 1452ին Փետրուարի վերջերը հինգհարիւր հոգևով Աթիրլինկ եկաւ: Բայց որովհետեւ թագաւորին հետ տեսու-

Թիւնը բերդին մէջ միայն ընդ միայն պիտի ըլլար, անոր համար միայն ճեմն Հեմիլթընը, որն որ Հեմիլթընեանց մեծ տան գլուխն եւ իր անձնական բարեկամն էր՝ հետն առաւ, ու նեղ եւ զառ ի վեր ճամբէն բերդը ելաւ: Գուռը հասնելով Տուկլաս ամենէն յառաջ ներս մտաւ եւ Հեմիլթըն կ'ուզէր ետեւէն երթալ, բայց Լիվինկսթըն, որն որ դրան պահպանութիւն կ'ընէր եւ Հեմիլթընին ազգականն էր՝ երկաթապատ ձեռօք երեսը ապտակ մը զարկաւ: Աս կերպով ազգական մ'ընդունելուն վրայ զարմացաւ Հեմիլթըն եւ քանի մը ոտք ետ երթալով բարկութեամբ սուրը քաշեց. բայց Լիվինկսթըն աս պարագան դուռը գոցելու գործածեց եւ Հեմիլթըն դրան մէկալ կողմը մնալու ստիպուեցաւ: Աս շուկին վրայ Տուկլաս ետեւ դարձաւ ու տեսաւ որ գուռը գոցուեր է. բայց թագաւորին անցագրին վրայ վստահանալով ճամբան յառաջ տարաւ եւ թագաւորին առջեւ ելաւ:

Յակովբ զկոմսն անկեղծութեամբ ընդունեցաւ, անանկ որ կոմսին ունեցած քիչ մը կասկածն ալ բոլորովին փարատեցաւ: Խօսակցութիւնն երկայն տեւելով թագաւորն զկոմսն ընթրեաց հրաւիրեց ու ժամը եօթին սեղանի նստելով բոլոր ընթրեաց ժամանակը թագաւորն եւ Տուկլաս մտերմաբար իրենց անձնական շահերուն վրայ կը խօսէին, եւ կը ջանար թագաւորն որ զինքը միաբանութենէն բաժնէ. բայց Տուկլաս ուրիշ բան պատասխան չէր տար բայց եթէ աս որ անկարելի է ու այնպէս մնալու է: Ընթրիքէն ետեւ թագաւորն զՏուկլաս պատուհանի մը քով տանելով իր խնդիրն եւ Տուկլաս իր մերժումը կրկնեց: Աերջապէս թագաւորը ձայնը ու մտերմական կերպը թագաւորական հրամանին փոխելով ըսաւ որ աս միաբանութիւնը թէ իրեն իբրեւ թագաւորի պարտաւոր հաւատարմութեան եւ թէ թագաւորութեան խաղաղութեան դէմ է, ուստի եւ հրամայեց որ զանի քակէ: Տուկլաս ամբարտաւանութեամբ կրկնեց որ ինքն իր խօսքը տուած է եւ Տուկլասեանք իրենց խօսքը բնաւ չեն

աւրեր: Թագաւորը նորէն հրամայական կերպով ստի-
պեց զինքը, կոմսն ալ աւելի խիստ կերպով իր ան-
հաւանութիւնը յայտնեց, ու տէրութեան գործքե-
րուն քէշ վարչութեանը ղթագաւորը պատճառ կը
սեպէր: Ասոր վրայ Թագաւորն, որն որ Յակովբ
հրասպի կոչուած էր, բայց իր դիւրաբորբոք բարկու-
թեան համար հրասիբր ալ կրնար կոչուիլ, դաշոյնը
քաշելով մինչեւ երախակալը Տուկլասին սիրտը խո-
թեց, ըսելով, թէ որ միաբանութիւնը գուն չես ու-
ղեր քակել, կայ մէկ բան մ'որ քու տեղդ զանիկայ
կը քակէ: Տուկլաս իսկզբան աւելի հարուածին բըւ-
նութենէն քան թէ վէրքէն կոնըկի վրայ ինկաւ,
անմիջապէս ծնկան վրայ եկաւ ու «մատնութիւն», ը-
սելով սուրը քաշեց, բայց նոյն ըոպէին մէջ Արէշ
որն որ, ինչպէս վերը ըսած էինք, Տուկլասէն վրէժ
առնելու համար երգում ըրած էր, վրան հասնելով
պատերազմի տապարով գլուխը ձեղքեց մինչեւ ուսը:
Տուկլասին մարմինն անմիջապէս իր զգեստովը նոյն
սենեկին պատուհանին դիմացը եղող պարտեզին փո-
սին մէջ նետուեցաւ. եւ ոմանք կ'ըսեն որ նոյն փոսն
յառաջուրնէ փորուած ու պատրաստուած ըլլայ. բայց
ուրիշները կը հաստատեն որ ասոր սպանումը պարզ
Թագաւորին յանկարծական բարկութեան հետեւանքն
էր, եւ յառաջուրնէ մտածուած սպանութիւն չկար:
Կարծիքներն անորոշ են. բայց մեր կարծեացը հա-
մաձայն Աիվինկսթընին իր ազգականին յարմար ատեն
տուած երկաթապատ ապտակը, որուն համար Հեմիլ-
թըն չէ թէ միայն վրէժ չէ առած այլ շնորհակալ
ալ եղած է, աւելի առջի կարծեաց նպաստաւոր է:

Տուկլաս Աթիրլին քաղքին մէջ չորս եղբայր
թող տուած էր, որոնք իրենց անդրանիկ եղբօրը
սպանումը լսածին պէս, երկրորդ եղբայրը իրենց տան
գլուխ հրատարակեցին: Իրենց քով միայն 500 հոգի
ունենալնուն համար, իրենց կոմսութիւնը քաշուեցան
ու դաշնակցած հրաւեր տալով զօրք ժողովեցին եւ
1500 հոգուով ետ դարձան, եւ իրենց Թագաւորա-
կան անցագիրը նախատելու համար ձիուն պոչը կա-
պեցին ու վրան ալ ստորին սպասաւոր մը նստեցու-

ցին: Չիուն առջեւը 500 փողահարք ամենայն զօրու-
թեամբ փող կը զարնէին ու երբեմն երբեմն դադրե-
լով Տուկլասին զինակիրը զՅակովբ երդմնազանց ու
վաս կը կարդար: Աս հանդէսէն ետեւ Սթիրլինկ
քաղաքը կողոպտեցին ու կրակ ալ տալ փորձեցին
բայց բերդին զօրքը բնակչաց օգնութեան հասնելով,
Տուկլասեանք լեռները քաշուելու ստիպուեցան սպառ-
նալով որ քիչ մ'ետքը նորէն պիտի դառնան:

Այնչափ զօրաւոր Պարոններ՝ Տուկլասեանց
Քրոֆրտ եւ Ռոս կոմսից հետ միացած էին, որ
Յակովբ մտածելու սկսած էր Սկովտիայի աթոռը՝ որն
որ աս դաւաճանութեանց ծածուկ նպատակն էր, առ
ժամանակ մը թողուլ ու Գաղղիա ապաւինիլ: Բայց
իր ազգական Քէննէտի՝ Սուրբ Անդրէասի արքեպիս-
կոպոսը (որն որ նոյն ժամանակին իմաստուն մար-
դիկներէն մէկն էր) թագաւորին խորհուրդը փոխեց
նետերով լեցուն կապարձին առասպելը առջեւը
գնելով: Ասոր վրայ թագաւորը որոշեց որ պարոն-
ները մէկիկ մէկիկ իր կողմը վաստրկելով միաբանու-
թիւնը քակէ: Բայց այնչափ քաղաքականութենէ
չհասկընալով աս ծանր պաշտօնը Արքեպիսկոպոսին
յանձնեց, որն որ չէ թէ միայն կորտոնեանց մեծ գեր-
դաստանով թագաւորական կողմնակցութիւնը զօրա-
ցուց այլ նաեւ Անկաս կոմսը, որն որ Տուկլասեանց
փոքր ճիւղին գլուխն էր եւ իր մազերուն համար
կարմրահեր կոչուած էր (իսկ Տուկլասեանց մեծ ճիւ-
ղին գլխաւորը Սեւ Տուկլաս կը կոչուէր), թագա-
ւորին կողմը շահեցաւ: Ասոնցմէ ետեւ Քրոֆրտ
կոմսն ալ հպատակեցաւ: Բայց Յակովբ որչափ որ
Քրոֆրտին հպատակելուն ուրախացաւ, այնչափ ալ
մէկալ կողմէն հոգի մէջ մտաւ, ինչու որ երդումը
բաժ էր, որ անոր Ֆինհէյմն բերդին (որն որ կոմսին
սովորական բնակութիւնն էր) ամենէն բարձր քարը
ամենէն ստորին ընէ, այսինքն բերդն հիմնայատակ
ընէ: Բայց Արքեպիսկոպոսն զթագաւորն աս տարակու-
սէն ալ ազատեց իրեն խորհուրդ մը տալով, զորն որ
Յակովբ սիրով ընդունեցաւ: Թագաւորը կոմսին ծա-
նոյց որ անոր ամրոցին այցելութիւն կ'ուզէ ընել, եւ

անոր անկեղծութեան վրայ վստահանալով, եւ զինքը երկիւղի մէջ չձգելու համար միայն տասուերկու զինեալ մարդիկ հեան առաւ: Քրոֆըրտ թագաւորին այցելութեան պատճառը չգիտնալով, ինքզինքը բախտին ձգեց, բայց զթագաւորը պատշաճ յարգանքք ընդունեցաւ ու մեծ հիւրասիրութիւն ցուցուց: Իսկ թագաւորը իր հպատակին քով բան մը չկերած ամբողջին ամենէն բարձր ծայրն ելաւ ու պատին վրայէն խախտած քարի կտոր մը առնելով խրամին մէջ նետեց. ասանկով ամբողջին ամենէն բարձր քարը ամենէն ստորին եղաւ: Քրոֆըրտ զարմացած մնաց թագաւորին ըրածին վրայ բանին էութիւնը չգիտնալով:

1802

Թէպէտ Տուկլաս շատ կողմնակից կորսընցուց, բայց սակայն միշտ պատերազմի կը պատրաստուէր, ինչու որ քանի մը զօրաւոր դաշնակից ունէր որոնց մէջն էր Հեմիլթըն որ իր ազգականէն Սթիրլինկ բերդին դրան առջեւ երկաթապատ ապտակն առած էր: Տուկլաս 40.000ի չափ բանակ մը ժողվելով յառաջ կ'երթար որպէս զե իր Էպերքորն ամբողջին, զորն որ Օրքնի եւ Անկաս կոմսերը պաշարած էին, օգնութեան հասնի: Թագաւորն իր կողմանէ գրեթէ նոյնչափ զօրքով դիմացը կ'երթար, եւ տեսնելով որ Տուկլասին զօրքը Քառոն գետին եզերքը բանակած է, ինքն ալ գետին մէկալ կողմը բանակեցաւ, անանկ որ միայն գետն երկու զօրաւոր բանակները կը բաժնէր, եւ երկու կողմն ալ պատերազմը անհրաժեշտ կը համարէին եւ վերջապէս պիտի որոշուէր, որ արդեօք Սթուարթեանք չէ նէ Տուկլասեանք անկէց ետքը Սկոտիայի թագը պիտի ժառանգեն, որն որ այնչափ անգամ մէկ տոհմէն մէկալ տոհմ անցնելու վտանգի մէջ ինկած էր: Թագաւորին բարի խորհրդականը ասանկ դժուարին պարագայի մէջ զինքը չմոռցաւ: Հազիւ թէ երկու բանակները դիմացէ դիմաց եկած էին, ինքը առանց ժամանակ կորսնցընելու Տուկլասին կողմնակցութեան երեւելիներուն եւ մանաւանդ Հեմիլթընին՝ որն որ անոնց մէջ ամենէն զօրաւորն էր, գաղտնի պատգամաւորներ խրկեց, անոնց բացարձակ անյիշաչարութիւն խոստանալով թէ որ

ապտամբաց կողմը ձգեն եւ թագաւորին կողմն ան-
ցնին: Կողմնակիցները թէպէտ եւ աս հրաւերն ըն-
դունելու բաղձանք ունէին, բայց Տուկլասին խօսք
տուած ըլլալով որ ամենեւին մէկ պարագայի մէջ
զինքը թող չեն տար, զՏուկլաս կը ստիպէին որ
ժամ մը յառաջ պատերազմը սկսի:

Արկրորդ օրն երբոր Տուկլաս իր դաշնակցաց
խորհրդին համաձայն պատերազմը պիտի բանար, թա-
գաւորն անոր բանակը պատգամաւոր խրկեց, եւ հրա-
մայեց որ բանակը ցրուէ, ապա թէ ոչ թէ ինքն եւ
թէ անոր կողմնակիցներն իբրեւ մատնիչ կը հրա-
տարակուին: Կոմսը մտիկ չըրաւ, եւ զօրքը յարդա-
րելէն ետեւ սկսաւ յառաջ քալել: Բայց որովհետեւ
նոյն իսկ ինքը տարտամ մէկն էր եւ չուին ատեն իր
կողմնակցաց մէջ քանի մը յապաղումներ տեսաւ,
հրամայեց որ կենան ու զօրքը նորէն բանակը դար-
ձուց: Ասոր վրայ Հեմիլթըն Տուկլասին վրանը մտնե-
լով ստիպեց զինքն որ որոշ պատասխան մը տայ թէ
արդեօք պատերազմ ընելու միտք ունի, ինչու որ
կ'ըսէր, ամէն մէկ ժամու կորուստը մեզի վնասակար
կրնայ ըլլալ: Բայց Տուկլաս փոխանակ Հեմիլթընին
շնորհակալ ըլլալու, պատասխանեց անոր որ եթէ ինքը
վախ ունի, ազատ է ետ քաշուելու: Ասանկ պատաս-
խան մը խիստ նախատական էր: Հեմիլթըն ասկէց
ետեւ իր զօրաց հրամայեց որ փող զարնեն եւ բա-
նակը ձգելով թագաւորին բանակն անցաւ: Աս օրի-
նակին հետեւեալ գիշերն այնչափ պարոններ հետե-
ւեցան որ երկրորդ օրը Տուկլաս միայն ինքզինքն իր
սպաներով առանձին բանակին մէջ գտաւ: Անմիջա-
պէս իր եղբարցը հետ Աննէնտէյլ քաշուեցաւ, բայց
հոն տեղը Գաւիթ Ա.բոթ զինքը զարկաւ ու բանակը
ցիր ու ցան ըրաւ. եղբարցմէ մէկը պատերազմի մէջ
ինկաւ ուրիշ մ'ալ գերի բռնուեցաւ ու վերջէն գլխա-
տուեցաւ, երրորդն Անգղիա փախաւ ուր տեղ Տու-
կլաս ալ գնաց նորէն Սկովտիայի իշխանութիւնը ձեռք
ձգելու փորձ ընելէն ետեւ: Այսպէս Յակովբ մինչեւ
1450 բաւական հանդարտութեամբ տիրեց:

Աս ժամանակները Անգղիացիք անդադար քա-

ղաքական պատերազմներով իրենք զիրենք կը տկարացրնէին: Յակովբ ասոնց կռիւներէն իրեն օգուտ հանելու համար Ռոքսպորոյ ամուր բերդը, որն որ Տէօրհնէմի պատերազմէն ետեւ Անգղիացւոց ձեռքն անցած էր, նորէն ձեռք բերել ուզեց, եւ ասոր համար Սկովտիացւոց մեծերը իրեն օգնական ըլլալու հրաւիրեց: Ամէն պարոնները՝ որոնց որ Յակովբ հրաւեր խրկած էր իրար կը մրցէին թագաւորին զօրք հասցընելու մէջ. նոյն իսկ կղզեցի Տոնալտ աս արշաւանաց մասնակից ըլլալու յանձն առաւ եւ իր կէս վարինի սպաները բանակին յառաջապահ ըրաւ որպէս զի առջի հարուածն իրենք ընդունին: Յակովբ ասանկ փառաւոր բանակով մը ճամբայ ելաւ եւ Թուիտ եւ Թեվիոթ գետախառնուրդին տեղն հասաւ ուր որ Ռոքսպորոյ բերդը շինուած էր: Բերդը շատ զօրաւոր ըլլալուն համար կարգաւորեալ պաշարմամբ միայն կրնար առնուիլ, ասոր համար գետեզօրին հիւսիսային բարձրաւանդակի մը վրայ մեծ թնդանօթներու մարտկոց մը դնել տուաւ ու անոնց հրամանատարութիւնն ինք անձամբ կ'ընէր: Օր մը երբոր թագաւորն իր թնդանօթներուն ազդեցութիւնն իմանալու համար իրենց քով շատ մօտեցած էր, անոնցմէ մէկը պայթելով կտորին մէկը զՅակովբ Բ. սպաննեց, իսկ ուրիշ կտոր մը Անկաս կոմսը խիստ վիրաւորեց:

Յակովբ Բ. մեռած ատեն դեռ 29 տարւան էր եւ իր քսանուչորս տարւան երկայն կառավարութեան ատեն միայն Արքիպալտ Տուկլասին սպանումը իբրեւ սագիւտ վրան կը դրուի: — Ռոքսպորոյի դքսին պարտէզը մինչեւ հիմայ Յակովբ Բ.ին մեռած տեղը ծառ մը կայ ի նշանակ այս դէպքին:

Թագաւորին յանկարծ մահուամբ եւ Անկաս կոմսին վիրաւորուելով, որն որ բանակին հրամանատարն էր, վհատած պարոնները պաշարումը վերցընելու կը պատրաստուէին, երբ որ անդիէն Մարգարետա թագուհին իր ութամեայ որդւոյն ձեռքէն բռնած իրենց մէջ երեւցաւ, եւ անոնց դիտաւորութիւնն իմանալով, ըսաւ, «Ամբչցէք պատուական տեւորք իմ պնպիսի գործք մը ձգելու, որն որ ձեզի ամենէն պա-

տուականն արժած է: Եւ գիտցէք որ եթէ դուք ելլէք երթաք, ես եւ իմ որդիս եւ մեզի հաւատարիմ մնացած սպաներով որչափ սակաւաթիւ ալ ըլլան պաշարումը պիտի շարունակեմ», : Ասոր վրայ ազնուականները ամչցան որ կնիկ ու տղայ մը քաջասրբաութեամբ իրենց յաղթեց, եւ աղաղակ մը բռցընելով արքայորդին իբրեւ Յակովբ Գ. Սկովտիայի թագաւոր հրատարակեցին: Երեքամսեայ պաշարումէն ետեւ Ռոքսպորոյ ամրոցը պաշարի պակասութենէ նեղ մտած եւ տեղէ մը օգնութիւն չգտնելով անձնատուր եղաւ: Սկովտիացիք վախնալով որ չըլլայ թէ նոյն բերդը օր մը դարձեալ թշնամեաց ձեռքն իյնայ ու իրենց դէմ գործածուի, հիմնայատակ ըրին:

Ք Լ Ո Ւ Պ Ք.

Յակովբ Գ.ին կառավարութիւնը: Ալպանի դքսին եւ Մարկոմանին գործքերը: Լաւդէր եկեղեցւոյն դաւաճանութիւնը: Հեփպուռն եւ Հոմն կոմսից ապստամբութիւնը: Թագաւորը կը սպաննուի:

Յակովբ Գ.ին անչափահասութիւնը աւելի երջանիկ էր քան թէ իր հօրը եւ հաւունը: Ս. Անդրէասի արքեպիսկոպոսին եւ իր եղբօր Աիլպերթ Գէննէտիին հետզհետէ յաջորդող խնամակալութեան ատեն թագաւորութեան գործքերը աղէկ կ'երթային: Բայց հազիւ թէ թագաւորը կառավարութեան ղեկը ձեռք առաւ եւ առանձին վարելու սկսաւ, իր բարուց անկարգութիւնները երեւան ելան. բնութիւնը շատ երկչոտ էր, որն որ նոյն դարուն մէջ մեծ պակասութիւն կը համարուէր, եւ որ ժամանակը պատերազմն էր ամենայն ինչ որոշողը. ազահութիւնը, որ նոյն ժամանակին նոյնպէս մեծ պակասութիւն մըն էր՝ վրան աիրած էր. ինչու որ չէ թէ միայն շատ անգամ հարկ էր բարեկամները՝ այլ նոյն իսկ թշնամիները ստրկով վատարկիլ: Բայց գեղեցիկ արուեստները կրիւք չափ կը սիրէր, որն որ վեհապետի մը համար բարի յատկութիւն մըն էր, թէ որ անով իր պատիւը եւ պարտքերը չմոռնար, եւ գիտնար արուեստաւորաց աստի-

Ճանր ազնուականաց եւ հասարակ ժողովրդեան մէջ-
տեղը դասել, ինչպէս որ պատշաճ էր: Իր նախորդաց
բոլորովին հակառակ՝ որոնք իրենց մտերիմներն ազ-
նուականներէն կամ եկեղեցականներէն կ'ընտրէին, ինք
արուեստից տեղեակ ըլլող հասարակ եւ ստորին մար-
դիկները քովը ժողված էր:

Յակովբ Գ. երկու եղբայր ունէր որոնց սրտին
ու բարուց ազնուականութիւնը թագաւորական սե-
րունդէ ըլլալը կը ցուցնէին, ուր ասոր հակառակ
թագաւորին վրայ հազիւ կը նշմարուէր: Մէկուն
անունն էր Ալպանի դուքս եւ երկրորդը Փար կոմս
կը կոչուէր: Ալպանի դքսին համար կ'ըսէ Քրոնիկոն
մը, որ բարձրահասակ, աղէկ կազմուած եւ վայելուչ
դէմքով էր, այսինքն խոշոր աչքեր, լայն այտեր,
կարմիր քիթ եւ երկայն ականջ ունէր, բայց իրեն
անհաճոյ ըլլող մէկու մը հետ խօսած ատեն գիտէր
միանգամայն յարմար ատեն ահարկու եւ տխուր երես
ցուցնել: Փար կոմսն ասոր հակառակ մեղմագոյն
բարբ ունէր եւ իր քաղցրութեամբն ամենուն սիրտն
իրեն կը քաշէր: Երկուքն ալ ձիավարելու, որսոր-
դութեան եւ հրացան նետելու մէջ կրթեալ էին,
որոնց մէջ թագաւորը բոլորովին անկիրթ էր ի մեծ
զարմացումն իր ազնուականաց՝ որոնք որ այսպիսի կրթ-
ութիւններն անհրաժեշտ հարկաւոր կը համարէին
բարձր աստիճանի ազնուականաց համար. բայց թա-
գաւորն երկիւղին կամ բնական ընդդիմութեան հա-
մար ասոնց մէջ կրթուելու զանց առած էր: Աերջէն
պիտի տեսնենք որ Յակովբին մահուան պատճառ եղած
է ձիավարելու մէջ իր անկրթութիւնը:

Յայտնի բան է որ աս երկու իշխանները թա-
գաւորին մտերիմները կ'ատէին, որոնք ամենայն իշ-
խանութիւնն իրենց ձեռքը բերելու համար զիրենք
թագաւորին քովէն հեռացընել տուած էին, եւ ամէն
առթի մէջ զիրենք թագաւորին առջեւ կ'ամբաստա-
նէին: Աերջապէս մտերիմները տեսան որ Յակովբ
անոնց ամէն ըսածին ականջ կը կախէ, իրեն պատ-
մեցին թէ Փար կոմսը վհուկներուն հարցուցած
ըլլայ իմանալու համար որ թագաւորն երբ եւ ինչ

մահուամբ պիտի մեռնի, եւ վհուկները պատասխանած ըլլան որ տարին չլմրնցած իր մերձաւոր ազգականին ձեռքէն պիտի սպանուի: Գիւրահաւան եւ տկար թագաւորն աս գուշակութենէն զարհուրած իր կողմանէ աստղաբաշխ մը կանչել տուաւ, որն որ նոյն ատենները շատ համբաւ ունէր: Աս աստղաբաշխը՝ Քոչըէյն թագաւորին մտերիմէն (որն որ երկու իշխանաց մահուչափի թշնամին էր) կաշառուած ըլլալով, թագաւորին ուրիշ բան մը պատասխան չտուաւ բայց եթէ ըսաւ որ աստեղաց ընթացքին մէջ կը տեսնէ թէ Սկովտիայի մէջ առիւծ մը առիւծի կորիւնէ մը պիտի գիշատուի: Աս պատասխանը վհուկներուն գուշակութեան հետ միաբան ըլլալով թագաւորին կասկածն աւելի եւս շատցուց, ու հրամայեց որ երկու իշխանները բռնուին ու բանտարկուին: Ալպանի դուքսըն Էտինպուրկի բերդը դրուեցաւ, իսկ Մար կոմսին վիճակը շուտով որոշուեցաւ, ինչու որ վհուկներուն գուշակութեան համաձայն ամենէն յանցաւորն ինքն էր: Գժբախտ երիտասարդ իշխանին ձեռքին ու ոտքին երակները կտրելով բաղնիքի մէջ մեռցուցին:

Բարեբախտութեամբ թագաւորն Ալպանի դքսին սպանումը կ'ուշացրնէր, թէպէտ եւ որոշած էր զինքն ալ մեռցրնելու. բայց հաստատուն բանտի մէջ ձգելով ապահով կ'ըլլայ կը կարծէր: Աս յապաղումը առիթ տուաւ երիտասարդ իշխանին բարեկամաց իրեն օգնութեան հասնելու: Օր մը կասքոնիայի գիւնւով բռնաւորուած նաւ մը Լէյթ նաւահանգիստը մտաւ, աս նաւուն մէջ Ալպանի դքսին համար երկու տակառ գինի կար: Բանտին պահապանաց հարիւրապետը ստուգելէն ետեւ որ երկու տակառաց մէջ միայն գինի կայ, երկուքն ալ իշխանին խուցը տանիլ տուաւ: Բայց իշխանն աս յանկարծահաս պարգեւին տակ իմացաւ որ ուրիշ բան մ'ալ պիտի ըլլայ: Աղէկ քննելէն ետեւ տակառի մը մէջ երկայն չուան, դաշոյն եւ մեղրամոմէ գնդակ մը գտաւ, որուն մէջ նամակ մը կար մէջը գրուած թէ թագաւորը զինքն ի մահ դատապարտած է եւ երկրորդ օրը դատավճիռը պիտի կատարուի, թէ որ մերձաւոր գիշերը բերդէն չփախ-

չի: Գաշոյնն ու չուանը փախուստը դիւրացընելու համար էին: Աս անակընկալ լուրն իշխանը իր հաւատարիմ եւ բանտակից սենեկապանին հաղորդեց, եւ երկուքն ալ խորհուրդ ըրին որ ժամանակ չկորսընցընեն: Ալպանին զհարիւրապետը՝ որն որ գինեոյն համը նայած էր եւ շատ պատուական գտած էր, իրիկուան կերակրոյ հրաւիրեց, եւ հարիւրապետն ան թէութեամբ յանձն առաւ որ նոյն սենեկին մէջ ուրիշ երեք զինուոր ալ ներկայ գտնուին: Որոշեալ ժամը հարիւրապետն իր զինուորներով իշխանին սենեակը մտաւ ուր որ երկու սեղան պատրաստուած էին մէկը իշխանին, հարիւրապետին եւ սենեկապանին, եւ մէկալը երեք զինուորաց համար, եւ ամէն մէկուն վրայ առատ կերակուր եւ մէյ մէկ տակաու դրուած էին: Ատոնցմէ զատ երկու սեղաններն ալ կերակուրները ոռոգանելու առատ գինի ունէին: Ընթրիքէն ետեւ առաջարկեց իշխանը որ հարիւրապետին հետ սատրինջ խաղան խաղին ատեն տակաուին յաճախ այցելութիւն ընելով. եւ իշխանը հարիւրապետին շատ գինի խմցընելու համար նոյն ժամանակուան առածը յառաջ կը բերէր որ Գինին խորովածէն աւելի յարգի է, ինչու որ միշտ կրնայ խմուիլ իսկ խորովածը կշտանալէն ետեւ ալ վար չ'երթար: Հարիւրապետը աս առածին պատիւ ընելով միշտ բաժակը կ'երկընցընէր: — Երրորդ խաղի ատեն իշխանը հարիւրապետին քարերը շարժելու կերպէն տեսաւ որ գործելու ժամանակն եկած է, ու սենեկապանին նշան ընելով հարիւրապետին սիրտը դաշոյնը մխեց. նոյն ժամանակը սենեկապանը զինուորին մէկը անձեռոցով խղդելու ատեն իշխանն երկու զինուորները դաշունով զարկաւ մեռցուց: Ասի լմըննալէն ետեւ իշխանը հարիւրապետին ծոցէն բանալիներն առաւ, անկողնին տակէն չուանը քաշեց եւ վախնալով որ դիակները նորէն կենդանութիւն չառնուն երեքն ալ սենեկին մեծ վառարանին մէջ խոթեց եւ սենեկին մէջ որչափ որ փայտեղէն բան կար իրենց վրայ դիզեց: Ասկէ ետքը բերդին վրայ ելլելով այնպիսի տեղ մ'ընտրեց վար իջնալու, ուր պահապանները զիրենք

չէին կրնար տեսնել: Գիշերը շատ մութ ըլլալուն չկրցան տեսնել որ չուանին ծայրը գետին հասած է. եւ սպասաւորը վար իջնալու առջի փորձն ընել յանձն առաւ, բայց չուանին ծայրը հասնելով պարսպ տեղ իր ոտից դադար կը փնտռէր, վերջապէս յանդգնեցաւ ու ինք զինքը վար ձգեց. բայց քսանուհինգ ոտք բարձրէն ինկաւ ու սրունքին մէկը կտորեց: Անմիջապէս գլխուն եկածը իշխանին իմացուց: Իշխանն առանց դժուարութիւններէ զանգիտելու նորէն սեւ նեակը դարձաւ ու սաւանները հետը առնելով չուանին ծայրը կապեց եւ վար ինջնալու սկսաւ: Աս կերպով երկնցուած չուանը բաւական երկայն էր եւ իշխանն ողջ առողջ պարսպին ստորոտը հասաւ: Շուտ մը սենեկապանը շալակը զարնելով ապահով տեղ մը տարաւ ու նաւուն որոշուած նշանը տուաւ: Քիչ մ'ետքը երկուքն ալ նաւակը մտան եւ ութ օրէն ետեւ Գաղղիա ցամաք ելան:

Մար կոմսին մահն ու Ալպանի դքսին փախուստը թագաւորին մտերմաց անամօթութիւնը աւելի եւս մեծցուցին: Ռոպերթ Քոչրէյն՝ որն որ արուեստիւ որմնադիր էր ու մտերիմներուն գլխաւորը, թագաւորին ազահութիւնը առիթ առնելով, Մար կոմսութիւնն ինչպէս նաեւ անոր ամէն կալուածներն ու մուտքերը ստրկով գնեց:

Մտերմին աս աներեսութիւնն ու թագաւորին տկարութիւնը բոլոր Սկովտիայի մէջ մեծ տհաճութիւն պատճառեց, բայց Քոչրէյն փոխանակ ոգիները հանդարտեցընելու աւելի եւս գրգռեց՝ արծաթէ դրամին մէջ եօթնին երկու պղինձ ու կապար խառնելով եւ թագաւորական հրաման հանել տալով որ անոնց յարգը զուտ արծաթէ դրամոց յարգին հաւասար ըլլայ: Ասոր վրայ շատերն աս հրամանին դէմ ելան որով մեծ խռովութիւններ ծագեցան: Քոչրէյնին բարեկամները ասի տեսնելով խորհուրդ տուին իրեն որ դրամները վերցընէ. բայց անիկայ պատասխանեց «Ան օրը երբոր կախուած կ'ըլլամ կը վերցուին, ոչ ուշ եւ ոչ կանուխ»:

Եւ ժամանակներս Եգուարդ Դ. Անգղիայի

Թագաւորը Պերուիք քաղաքը Սկովտիացւոց ձեռքէն առնելու կը պատրաստուէր: Եւ իր նախորդաց օրինակին համաձայն, որոնք երբոր Սկովտիացւոց հետ պատերազմ բանալ կ'ուզէին, յառաջագոյն Սկովտիայի մէջ քաղաքական պատերազմ կը գրգռէին: Ասոր համար Ալպանի դուքսը Գաղղիայէն բերել տուաւ ու խոստացաւ որ զինքը Սկովտիայի աթոռը կը նստեցընէ թէ որ Անգղիացւոց հետ միանայ: Երիտասարդ իշխանն ասանկ փառաւոր նուէրէն շլացած յանձն առաւ եւ Անգղիացւոց բանակին մէջ հրամանատարութիւնը վրան առաւ իր հայրենեաց դէմ:

Յակովբ աս լուրին վրայ իր ազնուականաց դիմելու ստիպուեցաւ, զորոնք այնչափ ատեն երեսէ ձգած էր: Շուտով ամենուն ալ հրաւեր խրկեց, եւ ի պատիւ Սկովտիացւոց ամէնն ալ իր ձայնին հետեւեցան եւ Էտինպուրկի մօտ Պօրոյմուր ժողովեցան: Բայց երբոր տէրութեան մեծերը մէկտեղ եկան եւ գրեթէ յիսուն հազարի մօտ բանակ մը կազմեցին, նախ իրենց թագաւորին անպիտան կառավարութիւնը փոփոխելու հարկ համարեցան քան եթէ հեռաւոր Անգղիացւոց դէմ արշաւել. ասոր համար Լաւտէր քաղքին եկեղեցւոյն մէջ գաղտնի ժողովքի մը ժողովուեցան: Աս ժողովքին ներկայ էին գրեթէ Սկովտիացւոց ազնուականաց մեծագոյն մասը, ու ամէնն ալ թագաւորին մտերմաց վրայ կատղած՝ միաբերան սպառնալիք ու անէծք կը կարգային: Աս անօգուտ աղաղակէն ձանձրացած, Լորտ Կրէյ հրաման ուղեց ժողովականներէն որ անոնց առասպել մը պատմէ. երբոր հաւանութիւն առաւ, աւելի եւս ինքզինքը լսեցընելու համար ամպիոնի վրայ ելաւ: — Կային ատենօք, ըսաւ կոմսը, շտեմարանի մը մէջ շատ մը մկեր, որոնք հոն շատ երջանիկ կեանք կ'անցընէին. բայց երբոր կալուածատէրն իր դրացւոյն քով կատու մը տեսաւ որ աղէկ ծառայութիւն կ'ընէր իրեն, ինքն ալ իր շտեմարանը հատ մը բերել տուաւ: Ան օրէն հետէ առջի հիւրոց մէջ՝ որոնց հետ կատուն խիստ անողորմ կը վարուէր, մեծ տխրութիւն ինկաւ. եւ իրենց տառապանքն այնչափ մեծցաւ, որ որոշեցին

բան մը ճարելու: Անոնց մէջ ծերագոյն ու իմաստ-
նագոյն ճերմակ մուկ մը երկայն մտածելէն ետեւ
խորհուրդ տուաւ որ կատուին վզէն բոժոժ մը կա-
պեն, որպէս զի ամէն անգամ կատուին գալն իմա-
նալով իրենք փախչելու ժամանակ ունենան: Աս ա-
ռաջարկութիւնը միաբերան հաւանութեամբ ընդու-
նուեցաւ, բոժոժն ու դերձանը գնուեցաւ, եւ աս
հարկաւոր առարկաները հոգացուելէն ետեւ նորէն
խորհրդի նստեցան տեսնելու թէ կատուին վզէն
բոժոժը կախելն ո՞վ յանձն պիտ'որ առնու. ասոր վրայ
մկերէն եւ ոչ մէկը պատասխան տուաւ. ինչու որ բու-
վանդակ ժողովքին մէջ եւ ոչ մուկ մը կար որ բու-
ժոժը կախելու սիրտ ընէ:

Միլորտ, պռոպ անգիէն Արքիպալտ կոմսն,
որն որ Անկաս եւ Տուկլասեանց փոքր ճիւղին գլուխն
էր, եւ բաղմութիւնը պատուելով քարոզչին դիմացն
ելաւ, ըսելով որ ձեր նմանութիւնը ճիշդ չէ, ինչու
որ մկերը մուկ են, իսկ մենք մարդիկ, ես կ'ուզեմ
բոժոժը կախել:

Աս պատասխանը բաղմականները միաբերան
հաւանութեամբ ընդունեցան, ինչու որ ամէնն ալ
գիտէին որ Անկաս կոմսը թէ քաջ եւ թէ պրական
մարդ մըն էր, եւ մէյ մը սկսածէն ետ չէր կենար:
Ամէնն ալ զինքը չորս կողմն առած կը գովէին անոր
քաջասրտութիւնը, եւ Արէյ կոմսն ամպիոնէն ինջնա-
լով Անկասին ձեռքը երկնցուց ու զինքը Տուկլաս
Բոժոժակապ անուամբ բարեւեց, աս անունը կոմսը մին-
չեւ իր մահը պահեց: Նոյն վայրկեանը եկեղեցւոյն
դուռը զօրաւոր մը զարնուեցաւ: Հոն եզող ազնուա-
կաններն արդէն ամբողջ ժողոված ըլլալով զարմաց-
մամբ իրարու կը նայէին, եւ կը հարցընէին որ ա-
սանկ իշխանական եղանակաւ դուռը զարնողն ո՞վ է:
Ռոպերթ Տուկլաս դրան պահապանը հարցուց որ
ո՞վ է, եւ հրամայական ձայն մը դրսէն եկաւ թէ
Մար կոմս:

Եւ իրօք Քոչըէյն էր որ երեքհարիւր պահա-
պաններով եկած էր իմանալու համար թէ ազնուա-
կաններն հոն ինչ կ'ընեն: Ազնուականք իսկզբան ան-

որոշ մնացին, բայց Անկաս կոմսն հրամայեց որ գուռը բանան, եւ Քոչըէյն սեւ թաւիշէ զգեստ հագած, ու վզէն ոսկիէ շղթայ եւ մէջքը փղոսկրէ փող մը կախած ամբարտաւանութեամբ ներս մտաւ, առջեւէն ախոռապետն իր սաղաւարտը տանելով: Տեարք իմ, հարցուց Քոչըէյն զարմանք ցուցնելով եկեղեցւոյն մէջ այնպիսի ժամանակ ասանկ ժողովք մը գտնելուն վրայ. կրնամ մի իմանալ առանց հետաքրքրութեան ձեր ժողովելուն պատճառը: — Այո, պատասխանեց Տուկլաս, իր նոր առած անունն արգիւնաւորիլ ուզելով, քու վրագ կը խօսէինք: — Ի՞նչ կը խօսէիք վրաս Տեարք իմ, հարցուց Քոչըէյն: — Իրարու կը հարցընէինք որ քեզի պէս վատ եւ անպիտան մարդու ինչպիսի մահ տալու է, եւ մեր ամենուն կարծիքն է որ աւազակի պէս կախուիս:

Այս ըսելով Արքիպալտ Տուկլաս անոր քովը մօտեցաւ եւ վզէն ոսկի շղթան փրցուց ըսելով որ չուան մը քու վզիդ աւելի վայելուչ է. իսկ Ռոպերթ Տուկլաս փղոսկրէ փողը վար առաւ ըսելով որ բաւական ժամանակ դժբախտութեան որսորդ եղար: Ասանկով զինքը գերի բռնեցին առանց հետը բերած երեք հարիւր հոգւոյ ընդդիմութեան միտ դնելու: Ասի ընելէն ետեւ ազնուականաց մէկ մասը թագաւորին վրանը մտան իսկ մէկալ մասը թագաւորին մէկալ մտերիմները գերի բռնեցին, միայն մէկը փախաւ Ռամսէ Պալմէն անունով, որն որ ազնուական տնէ ու դեռ տասուերկու տարեկան էր, եւ թագաւորին գօտւոյն փաթթուելով ազնուականք չյանդգնեցան իրենց ձեռքը վրան երկընցընել, առանց թագաւորին բռնաբարութիւն ընելու, եւ կեանքն անոր շնորհեցին, իմացընելով թագաւորին որ մէկալներն ի մահ դատապարտուած են: Թագաւորն իր տկարութիւնը տեսնելով զիջանելու ստիպուեցաւ, առանց անոնց դատապարտութիւնը հաստատելու:

Հաղիւ թէ մտերիմներուն ի մահ դատապարտուելուն լուրը տարածուեցաւ, բանակին մէջ մեծ ուրախութիւն ծագեցաւ, զինուորներն իրենց վզնոցներու չուանները հանեցին ու զիրենք կախելու մա-

տուցին: Քոչըէյն որ շատ քաջասիրտ էր՝ աս գործողութեան ատեն իր անամօթութիւնն ու լըբութիւնը պահեց եւ միայն աս շնորհքը խնդրեց որ իր վրանին կարմիր մետաքսէ չուանովը կախուի. բայց դահիճներն աս շնորհքը իրեն զլացան ու լաւտէր գետին կամրջին վրայ զամէնն ալ ձիու մաղէ չուանով կախեցին, որ հասարակ չուանէն աւելի նախատական կը համարուէր:

Այն իրիկունն ազնուականք փոխանակ Եդուարդին դէմ ելլելու, Էտինպուրկ դարձան ու թողտուին որ Անգղիացիք Պերուիք առնուն: Եւ թագաւորը Սթիրլին բերդը խիստ բայց պատուաւոր արգելանաց տակ գնելէն եւ իրենց ներքին գործքերը կարգաւորելէն ետեւ՝ Անգղիացւոց վրայ գացին ու իրենց Հատտինկթընին քով հանդիպեցան:

Արկու բանակ արդէն ճակատ առ ճակատ յարդարեալ կեցած էին, երբոր անդիէն երկու պատգամաւոր եկաւ միացեալ ազնուականաց բանակը: Աս պատգամաւորներն էին Ալպանի եւ Կլոսեսթըր դքսերը որոնցմէ վերջինը ետքէն Ռիքարտ Գ. անուամբ Անգղիայի թագաւոր եղաւ: Ասոնք եկած էին չէ թէ միայն Սկովտիայի եւ Անգղիայի խաղաղութեան պայմանաց վրայ խօսելու, այլ նաեւ Սկովտիայի թագաւորին եւ անոր ազնուականաց մէջ միջնորդ ըլլալու: Ալպանի իր գալստեան պատճառը զրուցելէն ետեւ Կլոսեսթըր իր կողմանէ ալ խօսելու սկսած ատեն, Բոժոժակապ Տուկլաս ընդհատեց զինքն ըսելով, Հրամանքդ Անգղիացի ես, Անգղիայի գործքերուն պատաղէ, եւ Ալպանի դքսին դառնալով մեծ յարգանք հարցուց իրեն որ ինչ կը բաղձայ: — Ամենէն առաջ, պատասխանեց Ալպանի, կը բաղձամ որ թագաւորն իմ եղբայրս ազատուի: — Տէր իմ, պատասխանեց Արքիպալտ, ձեր ուղածն անմիջապէս կը կատարուի, եւ գլխաւորաբար անոր համար վասն զի ուղողը դուք էք, իսկ ձեզի հետ եկող անձը չենք ճանչնար: Թէ որ Սկովտիայի եւ Անգղիայի գործքերու վրայ խօսելու գանք, ան ատեն ուրիշ բան է, ձեզի խօսիլ կուտանք, ենթադրելով որ ձեզի առաջարկածները մեր պատուոյն դէմ չեն ըլլար:

Աս կերպով երկու կողման ալ գործքերը կարգի մէջ մտան, ինչու որ Ալպանի եւ Կլոսեսթըր կոմսից ուզածը միայն պատուաւոր եւ երկու ազգաց համար շահաւոր բաներ էին: Կլոսեսթըր Անգղիա դարձաւ, ուր թագաւոր եղաւ՝ Եդուարդ Գ.ը թունաւորելէն եւ անոր երկու որդիքը խղդեղէն ետեւ. իսկ Յակովբ բանտէն ազատեցաւ եւ իր եղբօրը Ալպանի դքսին հետ այնպէս հաշտեցաւ որ երկու եղբարք մի եւ նոյն սենեակը կը քնանային եւ մի եւ նոյն սեղանը կերակուր կ'ուտէին: Ամէն բաները կարգի մէջ էին, վասն զի քանի որ Յակովբ իր գեղեցիկ արուեստից վրայ ունեցած ճաշակին համեմատ եկեղեցիներ կը շինէր, Ալպանի թագաւորութեան գործքերը կը հոգար:

Գլխախուսութեամբ աս խաղաղութեան վիճակը միայն կարճ ատեն տեւեց, որովհետեւ Յակովբին կասկածն իր եղբօր վրայ այնպիսի սաստիկութեամբ նորէն զարթեաւ, որ երկրորդ անգամ փախչելու ստիպուեցաւ, ու Ռիքարտոս Գ.ին ունեցած բարեկամութեան ապաւինեալ Անգղիա գնաց: Հոս տեղս քիչ մ'ետքը երկու տէրութեանց գլխու թիւնները սկսելով, Ալպանի փոքր գնդի մը գլուխ անցաւ, աս գնդին մէջն էր նաեւ ծեր Տուկլաս, որն որ քսան տարի առաջ Յակովբ Գ.ին ատենը Անգղիա փախած էր իր Արքիպալտ եղբօրը վրէժը խնդրելու պատճառաւ: Ալպանի Աննէնտէյլին քով սահմանէն անցնելով Սկովտիացիներէն յաղթուեցաւ, եւ աղէկ ձի հեծած ըլլալով Անգղիայի սահմանը նորէն հասաւ, իսկ Տուկլասին ձին սպաննուած ըլլալով Քիրք Փէթրիք անունով մէկու մը գերի ինկաւ, որն որ յառաջագոյն Տուկլասին հպատակն էր եւ անոր հրամանատարութեան տակ զինուորած: Քիրք Փէթրիք իր տիրոջը վիճակը տեսնելով ու գիտնալով որ ինչ բախտի պիտի հանդիպի արցունքը չկրցաւ բռնել, ուզեց զինքն իր կենաց վտանգով ազատել, բայց Տուկլաս տխրութեամբ Չէ, չէ, պատասխանեց, աշխատութեան չ'արժեք: Եւ որովհետեւ թագաւորը զիս ողջ կամ մեւա՞ծ բռնողին վարձք խոստացած է, անոր համար լաւագոյն է որ դուն իմ հին բարեկամս աս ստակը

վաստրկիս քան եթէ ուրիշ մը, ուստի մատնէ զիս որ ամէն բան մէջ մը լմննայ:

Քիրք Փէթրիք Տուկլասին խորհրդեան չանսաց, այլ զինքն ապահով տեղ մը պահելէն ետեւ Էտինպուրկ գնաց եւ այնչափ ըրաւ որ Տուկլասին համար թագաւորէն թողութիւն առաւ: Տուկլաս իր բարեկամին շնորհակալ եղաւ, եւ իր ծերութիւնն յառաջ բերելով Ղինտորս վանքը քաշուեցաւ, ուր զինքը քիչ մ'ետքը նորէն պիտի գտնենք: Հոս տեղս Տուկլաս քանի մը տարիէն ետեւ մեռաւ, եւ իրմով Տուկլասեանց երիցագոյն ճիւղն սպառեցաւ:

Թագաւորն իր եղբօրը ինամակալութենէ ազատելով՝ որն որ կասկածին գլխաւոր պատճառն էր, դարձեալ իր բնածին սխալմանց մէջ ինկաւ, այսինքն երկչոտութեան ու ագահութեան մէջ: Գաւաճանութենէ վախնալով՝ արգիլեց որ զինեալ մարդ քովը չմտենայ, եւ երկու հարիւր հոգիէ բաղկացած թիկնապահաց գունդ մը կազմեց Ռամսէյ Պալմէնին հրամանատարութեամբ, որն որ առջի մտերիմներէն ինք միայն մնացած էր եւ Ղաւտերի դաւաճանութեան ատեն ազնուականք իրեն կեանքը շնորհած էին: Ասով թագաւորն իր կեանքն ապահովընելով, ամէն կերպ յափըշտակութեամբ գանձ գանձի վրայ դիզել սկսաւ, զորոնք ամէնը մեծ սնտուկի մը մէջ կը պահէր, եւ զորն որ ժողովուրդը սեւ արկղ կ'անուանէր: Բոլոր թագաւորութեան մէջ տհաճութեան ոգիներն այնչափ գրգռեցան որ գաղտնի նոր դաւաճանութիւն մը տարածուիլ սկսաւ եւ միայն յարմար ատենի կը սպասէին որպէս զի դուրս հանեն:

Առիթը չպակսեցաւ: Թագաւորը Սթիրլին բերդին մէջ փառաւոր մատուռ մը շինել տուած էր եւ նոյն մատրան համար երգչաց եւ նուագահարաց երկու գունդ ժողոված էր. բայց զասոնք պահպանելու համար թագաւորը չուզեց իր սեւ արկղը բանալ, այլ Քոլտինկեմ արքայութեան մուտքերուն ձեռք զարկաւ: Բայց աս արքայութիւնը Հոմն եւ Հեփպէօն կոմսից կալուածոց մէջն էր եւ երկու կոմսերն իսկզբան ուրիշներուն աչք գոցելով եւ յետոյ սովորութեամբ

ան վանքին Աբբան ընտրելու իրաւունք ստացած էին : Ասոր համար երբոր թագաւորն ան արբայութեան ձեռք երկնցուց՝ վերոյիշեալ երկու կոմսերը դաւաճանութիւնը զինեալ ձեռք շարժելու սկսան, եւ տժգոհ ազնուականաց հետ թղթակցելու առիթ առին, մանաւանդ անոնց հետ, որոնք Վաւտերի կամրջին դաւակցութեան մասնակից եղած էին. ասոնց մէջն էր նաեւ բոժոժակապ Անկաս կոմսը : Գաւակցութիւնն այնպէս գաղտնի կազմուեցաւ ու աճեցաւ որ բոլոր դաւակիցներն արդէն զինաւորեալ էին, երբ որ թագաւորն անոր առջի լուրն առաւ :

Թագաւորն աս աշխարհքիս վրայ միայն երկու բան կը սիրէր, այսինքն իր որդին ու սեւ արկղը, եւ ասոր համար առջի հոգն եղաւ զանոնք ամենէն առաջ ապահովցնել : Իր որդին Սթիրլին բերդի մէջ դրաւ, որն որ առանց մատնութեան չէր կրնար առնուիլ, իսկ իր գանձը Էտինպուրկի ներքնատան մը մէջ թաղեց : Երբոր աս երկու առարկաներն ապահովցուց, անմիջապէս հիւսիսային կողմերը քաշուեցաւ եւ անտեղացի ազնուականաց հրաւէր խրկեց : Եւ որովհետեւ հիւսիսային եւ հարաւային կոմսից մէջ նախանձախնդրութիւն մանաւանդ թէ ատելութիւն կը տիրէր, անոր համար հիւսիսային կոմսերէն շատերը իր հրաւէրն ընդունեցան ու քովը ժողվուելով երեսուն հազարի չափ բանակ մը կազմեցին :

Թագաւորն ասանկ զօրաւոր բանակ մը քովը տեսնելով քիչ մը հոգի առաւ եւ Ղինտսէյ կոմսին խրատով սկսաւ թշնամւոյն դէմ շարժիլ : Ճամբուն վրայ ծեր Տուկլասին հանդիպեցաւ, որն որ Ղինտորս վանքին մէջ կրօնաւոր եղած էր. եւ խոստացաւ իրեն իր առջի պատիւն ու տիտղոսն ետ տալու թէ որ իր բանակին գլուխն անցնի եւ իր անուամբ ապստամբաց բանակին մէջ գտնուող իր հպատակներն ետ կենալու յորդորէ : Բայց ծեր կոմսին մտածութիւնները հիմակ աւելի խաղաղական էին, եւ աշխարհական իրերէ երկնաւորներու անցած էին, ուստի գլուխը շարժելով, Ա՛խ Ա՛րբայ, պատասխանեց, ձեր սեւ արկղն եւ զիս՝ շատ երկայն ատեն փականքի տակ պահեցիք, անանկ

որ ոչ մէկը եւ ոչ մէկալն ասկից ետեւ ձեզի օգուտ մը
կրնան ընել:

Չուին երկրորդ օրը թագաւորն հրաման տուաւ
որ պատեղազմը սկսին: Ուստի երբոր ճակատը յար-
գարեցին Ղինտսէյ կոմսը փառաւոր ձիու մը սանձէն
բռնած թագաւորին մօտեցաւ եւ ծնկան վրայ եկած,
Տէր Արքայ, ըսաւ, աս անասունը իբրեւ պարգեւ քու
հաւատարիմ ծառայէդ ընդունէ, որովհետեւ եթէ
վրան աղէկ նստելու ըլլաք, թէ թշնամին հալածելու
եւ թէ անկից փախչելու ատեն ոչ Սկովտիայի եւ ոչ
Անգղիայի երիվար մ'անոր արագութեան կրնայ հաս-
նիլ: Թագաւորը թէպէտ եւ իր ցաւն յայտնեց որ
գէշ հեծնող է, բայց պարգեւն ընդունեցաւ, եւ իր
ձիէն վար իջնալով գեղեցիկ երիվարին վրայ հեծաւ,
եւ անմիջապէս ալ փորձեց մէկ բլուրի մը վրայ վազ-
ցընելով ուսկից որ թշնամեաց դիրքը կրնար դիտուիլ:
Բայց հազիւ թէ հոն հասաւ, զարմացաւ ծնաց տեսնե-
լով որ թշնամին իր թագաւորական դրօշովն յառաջ
կու գար. սարսափած ասդին անդին նայելու սկսաւ,
կարծեց որ երազ է. բայց մէկէն սարսափելի խոր-
հուրդ մ'ինկաւ միտքը որ չըլլայ թէ իր սեպհական որ-
դին իրեն դէմ ելած ըլլայ:

Եւ իրօք այնպէս էր. Հոմս, Անկաս, եւ Պո-
թուէլ կոմսերը Սթիրլին հասնելով բերդին հրամա-
նատարէն պահանջեցին որ արքայազուն իշխանը իրենց
ձեռքն յանձնէ: Աս հրամանատարն արդէն ի ծածուկ
անոնց կողմն ըլլալով առանց ընդդիմութեան հաւա-
նեցաւ, եւ ասանկով կորիւնը ծեր առիւծի դէմ կ'ել-
լէր, որդին՝ հօր դէմ:

Եւ որ տեսաւ խեղճ հայրը քիչ մ'ունեցած
քաջասրտութիւնն ալ կորսընցուց. յիշեց Մար կոմսին
վհիպ գուշակութիւնն որ իր մերձաւոր ազգականէն
պիտի սպաննուի, եւ իր աստղաբաշխին հմայութիւնը
որ ծեր առիւծը կորիւն առիւծէն պիտի գիշատուի:
Թագաւորին քովիները երբ որ տեսան որ երթալով
անոր երեսին գոյնը կը նետէ ու ինքզինքը կը կորսըն-
ցընէ, իմացան որ իրենց գործքին շատ արգելք պիտի
ըլլայ, ուստի աղաչեցին զինքը որ հեռանայ, եւ թա-

գաւորը վերջապահաց քով քաշուեցաւ: Նոյն վայրկեանը պատերազմն սկսաւ:

Հոմն եւ Հեփպէօնն առջի յարձակումն ըրին թագաւորականաց առաջապահից վրայ, որոնք բոլորովին լեռնականներէն կազմուած էին ու յարձակողները նետերով ընդունեցան: Յարձակողներուն նետերէն, որն որ կարկտէն աւելի թանձր իրենց վրայ կ'իյնային՝ ետ քաշուելու ստիպուեցան, բայց նոյն ժամանակը Լիտստէյլի ու Աննէնտէյլի նախարարներուն զօրքը, որոնք Սկովտիայի մէջ ամենէն երկայն նիզակներ կը գործածէին, մեծ աղաղակ բրցընելով նետաձիգները ետ մղեցին: Թագաւորն երբոր աս աղաղակը լսեց եւ ծագած խռովութիւնը տեսաւ, խելքը կորսընցուց, եւ առանց ըրածը գիտնալու գրեթէ ակամայ ձիուն կուշտը մտրակ զարնելով թշնամւոյն կունակը դարձուց, աղնիւ երիվարն եղջերուի մը պէս ցաթկեց եւ կայծակի պէս Սթերլինի ուղղութեամբ արշաւեց, թագաւորն որչափ որ ջանաց երիվարին արագութիւնը նուազցընել չկրցաւ, մինչեւ որ աւան մը հասաւ ուր Պիթնմիլ կոչուած ջրաղացքը կար: Նոյն վայրկեանը պառաւ մը ձեռքը կուժ առած գետակէն ջուր առնելու կ'երթար, բայց երբոր տեսաւ որ զինեալ մարդ մը անհնարին արագութեամբ գէպ իրեն կ'արշաւէ, կուժը գետին ձգեց ու ջրաղացքը փախաւ: Աս կուժէն ձին խրտչելով կողմնակի սարսափելի վազք մ'ըրաւ, որուն անակընկալ ցնցումէն թագաւորը չընտելով ինք զինք թամբի վրայ հաստատուն բռնել, վար ինկաւ. իսկ ձին նոյն արագութեամբ իր ընթացքը շարունակեց աւանին մէջէն:

Անմիջապէս աւանին մարդիկներն անկելոյն օգնութեան եկան որն որ անկման սաստկութենէն վնասուած մարած էր, ու ջրաղացը տարին, սաղաւարտն ու զրահը հանեցին եւ անկողին դրին: Տասը ըոպէէն ետեւ Յակովբ աչքը բացաւ ու քահանայ մ'ուզեց: Քովբ կեցողներն անոր ով ըլլալը իմանալ ուզելով, ջրաղացպանին կնիկը հարցուց վիրաւորելոյն: Ա՛հ, պատասխանեց, Յակովբ, աս առտու դեռ ձեր թագաւորն էի, բայց հիմայ չեմ գիտեր թէ ինչ եմ: Կնիկն աս

որ լսեց տնէն դուրս վազեց ու պոռալով սկսաւ կանչել. Թագաւորին համար քահանայ մը, Թագաւորին համար քահանայ մը, Թագաւորին համար քահանայ մը . . . :

Անցաւոր մը ասի լսելով, ես քահանայ եմ ըսաւ, զիս Թագաւորին առջեւ տարէք: Կնիկն ուրախութեամբ զինքը սենեակ կը տանի ու Թագաւորին անկողնոյն առջեւ բերելով ինք ետ կը քաշուի: Անձանօթը Թագաւորին մօտենալով հարցուց որ խիստ վիրաւորեալ ես. Ա՛հ, ըսաւ Թագաւորը վէրքս մահացու չեմ կարծեր, եւ քիչ մը դարման տանելով կը յուսամ որ կը բժշկուիմ. բայց հիմայ ուրիշ բանի հարկաւորութիւն չունիմ բայց եթէ քահանայի մը, որուն խոստովանելով մեղացս Թողութիւն առնում: — Ա՛ռ, ուրեմն, ըսաւ անձանօթը, ու դաշոյնը Թագաւորին սիրտը խոթեց, որն որ անմիջապէս հոգին աւանդեց միայն Յիսուս, Աստուած իմ. . . լսելով: Ասոր վրայ Թագաւորասպանը Թագաւորին մարմինը շալակն առնելով տնէն ու աւանէն հեռացաւ առանց մէկէ մ'ընդդիմութիւն կրելու. եւ ասկից ետեւ մինչեւ հիմայ չիմացուեցաւ որ Թագաւորասպանն ո՞վ էր եւ Թագաւորին մարմինն ինչ եղաւ:

Թագաւորը հոգին աւանդած ատեն Թագաւորականք պատերազմը կորսընցուցին (1488ին Յունիսի 18ին):

Այսպէս մեռաւ Յակովբ Գ. անխոհեմ եւ երկչոտ իշխանը: Թէ որ իր եղբօրը սպանումն ալ բանի տեղ չընենք, անգութ եւ միանգամայն ագահ Թագաւոր մըն էր: Իր գեղեցիկ արուեստից վրայ ունեցած ճաշակը, իբրեւ առանձնական մարդ շատ գովելի կ'ըլլար թէ որ իր Թագաւորական պարտքերը զանց չառնուր: Ի ծաղիկ հասակի գրեթէ 36 տարւան մեռաւ, ինչպէս որ իր գերդաստանին մեծագոյն մասը նոյն հասակին մէջ կեանքը կը կնքէին: — Իր որդին զինքը յաջորդեց իբրեւ Յակովբ Գ.:

Ք Լ Ո Ւ Թ Պ .

Յակովբ Գ.ին կառավարութիւնը: Լինտսէյ կոմսին դատաստա-
նը: Անդրէաս Ա ուտին ծովային պատերազմները: Փերքին Աար-
պէրին համար Անդրիա յարձակում կը լըայ: Անգղիայի հետ
խաղաղութիւն: Յակովբ Հենրիկոս Է.ին Մարգարետա դատեր
հետ կ'ամուսնանայ: Անգղիայի եւ Սկոտիայի մէջ եղած գրգ-
տութիւնները: Պարթընին նաւական պատերազմները: Անգղիայի
վրայ յարձակում: Ֆլորտընին պատերազմը: Յակովբ Գ.ին մահը:

Յակովբ Գ. իր հօրը մեռած ատեն որչափ որ
պղտիկ ալ էր իմացաւ որ հօրը դէմ ելլելով ըրած
գործքը անպիտան է, եւ հօրը մահուան գլխաւոր պատ-
ճառ ինք զինքը կը համարէր, թէպէտեւ իր տղայու-
թիւնն եւ ազնուականաց հրապուրանքը, որոնք ճիշդ
խօսելու համար զինքն յափշտակած էին եւ իրեն
յակամայ կամս գործել տուած էին, ըստ բաւականի
կարդարացընէին: Բայց ինք եղած գործքիս վրայ զզջա-
լով ինք զինքն եկեղեցական ապաշխարանաց տակ ձգեց:
Իր անձնական ապաշխարանաց համար երկաթէ գօտի
մը պարզ մարմնոյն վրայ կը կրէր եւ ամէն տարի եր-
կու ունկի վրան աւելցընելով կը ծանրացընէր, ու-
զելով ցուցընել որ հասակն առնելով եղած գործքը
չ'ուզեր մոռնալ: Աս ներքին զղջման պատճառաւ չէ
թէ միայն ան ազնուականաց, որոնք որ իր հօրը կողմն
էին եւ իրեն դէմ պատերազմած էին կատարեալ
թողութիւն շնորհեց, ու զիրենք հալածելը դադրե-
ցուց, այլ նաեւ ըստ կարի ջանաց երկու կողմնակցու-
թիւններն իրարու հետ հաշտեցընել: Արովհետեւ
յաղթութենէն ետեւ իր կողմնակիցները ծեր թա-
գաւորին կողմնակցաց հետ խստութեամբ վարուելու
սկսան ու զանոնք կործանելու ջանալով իրենք զիրենք
անոնց կալուածներով հարստացընել ուզեցին: Եւ ասոր
համար զիրենք խորհրդանոցի առջեւ պատասխանա-
տու ընելու կը ջանային: Ուստի ամենէն առաջ 1489ին
Փայիսի 10ին խորհրդանոցին առջեւ Լինտսէյ կոմսն
դատաստանի կանչեցին, որն որ թէպէտ քաջ զինուոր
էր բայց անտաշ ու շատ տգէտ էր, ու վրան գլխաւոր
յանցանք կը գնէին որ պատերազմէն յառաջ ծեր
թագաւորին ընտիր ձի եւ սուր մը տուած է եւ միան-

գամայն արքայորդին եւ անոր կողմնակիցները բնաջինջ ընելու խորհուրդ տուած է: Լինտսէյ գատաստանական բաներէ չէր հասկընար բայց որովհետեւ ամբաստանութեան պատասխան տալու շատ անգամ հրաւիրուեցաւ, մէկէն ցաթկեց եւ իր կոշտ ոճոյն համեմատ ըսաւ “Ժողովուած խորհրդանոցին ամէն ազնուականներն աւազակ ու մատնիչ են, եւ ես իմ սրովս ասի կրնամ ցուցընել: Աւերջին թագաւորն անգութ կերպով մը սպաննուեցաւ կողմնակցութենէ մը, որն որ իր գործքը բարեքելու համար արքայազուն իշխանն իբրեւ պատրուակ առած էր,,: Եւ խորհրդանոցին մէջ նստող թագաւորին դառնալով, ըսաւ, “Թէ որ ձեր հայրը դեռ ապրէր, իմ կեանքս իրեն համար շատ անգամ զոհելու պատրաստ էի եւ հոս տեղս նստող ամէն անարգ աւազակներէ եւ ոչ մէկէ մը կը վախնայի, եւ կամ թէ որ դուք որդի մը ունենայիք եւ ձեզի դէմ ապստամբէր, ան ատեն ան ապստամբութեան կողմնակիցներուն դէմ ձեզի կ'օգնէի: Հաւատացէք ինձի որ թէպէտ եւ ամէնն ալ զիս ձեր առջին կ'ամբաստանեն, պատրաստ եմ ցրցունելու որ անոնցմէ աւելի հրամանոցը հաւատարիմ եմ,,: Ատենադպիրը Լինտսէյին աս խօսակցութիւնն ուզեց քիչ մը մեղմացընել ըսելով որ Լինտսէյ հին խմորոյ մարդիկներէն է ու դատաստանական բաներէ չի հասկընար, եւ թագաւորին առջեւ պատշաճ յարգանք խօսելու վիճակի մէջ չէ: Բայց ըսաւ որ կ'ուզէ թագաւորին ինք զինք հպատակել: Եւ Լինտսէյին դառնալով ըսաւ, ամենէն աղէկ ըրած կ'ըլլաք թէ որ թագաւորին առջեւ խոնարհիք. որով թագաւորն ալ ձեզի թողութիւն կու տայ:

Լինտսէյ եղբայր մ'ունէր Փեթրիք Լինտսէյ անուամբ որն որ յաջողակ օրէնսագէտ էր ինչպէս որ ինքն ալ քաջ զինուորական. բայց իրարու հետ այնչափ միաբան չէին երկայն ժամանակէ ի վեր: Բայց երբոր Փեթրիք ատենադպիրն խօսքը լսեց իր մեծ եղբորը ոտքը կոխեց որպէս զի իմացընէ անոր որ ատենադպիրն տուած խորհուրդը չընդունի, որովհետեւ զանի ընդունելով ինք զինք յանցաւոր համարած կ'ըլ-

լայ: Լինտսէյ աս ակնարկութեան պատճառը չիմացաւ, այլ կատաղի նայուածք մը նետելով եղբօրը վրայ, որն որ դժբախտութեամբ անոր ցաւոտ ոտքին վրայ կոխած ու շատ ցաւցուցած էր. «Այլ ասի չափն անցաւ, ըսաւ, թէ որ թագաւորին առջեւ չըլլայինք ապտակ մը քեզի կ'ինջեցընէի որ կանջներդ կը խօսէին», Բայց Փեթրիք աս սպանալից խօսքը մտիկ չընելով ոտք ելաւ ու հրաման ուղեց իր եղբայրը պաշտպանելու: Եւ այնպէս խօսեցաւ որ չէ թէ միայն Լինտսէյ կոմսին այլ նաեւ ուրիշ կոմսից վրայ եղած ամբաստանութիւնները խորհրդանոցը մերժեց: Լինտսէյ եղբօրը պաշտպանութիւնը մտիկ ըրաւ, առանց բան մը հասկընալու, բայց խորհրդանոցին ընթացքէն իմացաւ որ բրոշումն իր կողմն է, ու եղբօրը դառնալով հետեւեալ խօսքերով շնորհակալութիւնն յայտնեց. «Ճշմարիտ ըսելով եղբայր, աղէկ կրնաս եղեր խօսիլ. չէի գիտեր որ այնչափ լեզու ունենաս, աս գործքիդ համար երկնից արքայութիւն քեզի կը բաղձայի»:

Նորընտիր թագաւորը չէ թէ միայն քաջ, յաջողակ ու զօրաւոր էր այլ նաեւ իր հօրը բոլորովին հակառակ առատաձեռն: Աս առատաձեռնութեամբ տէրութեան շատ օգուտ ըրաւ, ինչու որ երբոր Էտինպուրկի շտեմարաններուն մէջ հօրը թաղած սեւ արկղն ուրիշ բազմաթիւ ոսկեղէն եւ արծաթեղէն անօթներով, գտաւ բոլորն ալ իր աղնուականաց բաշխեց, որոնք թէ իրեն համար եւ թէ իրեն գէմ ծառայելով աղքատցած էին:

Յակովբ Ա.էն ետքը Սկովտիայի ամենէն անուանի թագաւորներէն մէկն Յակովբ Գ. կրնայ համարուիլ. արդարութեան շատ նախանձախնդիր էր եւ իր հպատակներն առանց իրենց աստիճանին նայելու հաւասարապէս կը պաշտպանէր, որով ժողովրդեան սէրն ու մեծարանքն իրեն քաջեց: Իր կառավարութեան ատեն Սկովտիայի վաճառականութիւնը շատ ծաղկեցաւ: Իրեն գլխաւոր միտումը, զորն որ հօրմէն ժառանգած էր, նաւական զօրաց վրայ էր: Իր գլխաւոր սիրելիներէն մէկն էր Անդրէաս Առւա, որն որ ինք զինք ծովական ծառայութեան տուած էր ու

շատ համբաւ հանեց: Եւ մէկ գլխաւոր պատճառն, որուն համար Յակովբ զինքը շատ կը սիրէր ան էր որ Անդրէաս Առաւմիշտ ամէն դէպքի մէջ թագաւորական տան հաւատարիմ մնացած էր, եւ վերջի պատերազմի մէջ թագաւորական բանակին շատ վերաւորեալներն իր նաւերն առաւ ու մեծ հոգով առանց շահասիրութեան հոգաց:

Երբոր երկու տարի ետքը հինգ նաւէ բաղկացած անգղիական նաւախումբ մը Փորթ ծովածոցը մտաւ եւ քանի մը սկովիտացի նաւեր կողոպտեց, Անդրէաս իր երկու նաւերով (երկու նաւէն աւելի ունեցած չէր) անոնց ետեւէն ինկաւ ու հինգ նաւերն ալ գերի բռնեց, եւ օր մը երբոր Յակովբ Ախթ քաղքին մէջն էր բռնուած հինգ նաւապետները թագաւորին ընծայ ըրաւ: Յակովբ անմիջապէս զանոնք Հենրիկու Էին խրկեց, անոնց ձեռք զրուցել տալով որ Սկովտիացիք ինչպէս որ ցամաքի վրայ նոյնպէս ծովու վրայ ալ պատերազմիլ գիտեն: Հենրիկոս աս այպանող պատգամաւորութեան վրայ կատարելով Փորթսմալթէն, ուր որ նոյն ատենը կը գտնուէր իր ամենէն քաջ նաւապետը Ստեփան Պաւլ բերել տուաւ որ Անդրէաս Առաւմիշ վրայ յարձակի: Պաւլ հնազանդեցաւ եւ իր հակառակորդին Փորթ ծովածոցին մէջ պատահեցաւ, եւ պատերազմն անմիջապէս այնպիսի սաստկութեամբ մղեցին երկու կողմանէ ալ որ իրենց նաւերուն վրայ հսկողութիւն չտանելով նաւերն ալիքներէ մղուած մինչեւ Թէյ ծովածոց մտան: Տասուերկու ժամ պատերազմելէն ետեւ երեք Անգղիացի նաւ գերի ինկան, եւ Առաւ իր սովորութեան համեմատ գերիները թագաւորին ընծայ ըրաւ: Յակովբ նորէն Հենրիկոսին ծովապետն եւ երկու ընկերներն Անգղիա խրկեց, անոնց ապսպրելով որ իրենց թագաւորին ըսեն թէ առջի պատգամաւորութեան պատասխան չառնելով կը բաղձայ իմանալ որ արդեօք իրենց պատգամաւորութիւնը կատարած են: Ան օրէն ետեւ Հենրիկոս ալ դադրեցաւ աննուաճելի Առաւէն վրէժ առնելու: Յակովբ նոյն ատենները նոր նաւեր շինել տալով Սկովտիայի նաւական զօրութիւնն սկսաւ մեծնալ:

Աս ժամանակներս զարմանալի դիպուած մը պատահեցաւ որն որ մինչեւ հիմայ մեզի առեղծուած մ'եղած է: Ազնուական ու գեղեցիկ տեսքով երիտասարդ մը քսան մինչեւ քսանուերկու տարեկան 1496ին հազար հինգհարիւր հոգևով Յակովբին արքունիքն եկաւ, ըսելով որ Անգղիայի Եղուարդ թագաւորին երկրորդ որդին է ու իր եղբայրը սպանողներուն ձեռքէն ազատած է: Իր փախստեան մանրամասն դէպքերը, ու Պուրկունտիայի դքսուհիէն ընդունուելուն պատմութիւնը, զորն որ նոյն իսկ դքսուհին իր նամակաց մէջ կը հաստատէր, Սկովտիայի թագաւորը համոզուցին որ ասիկայ Անգղիայի օրինաւոր ժառանգն է. եւ խոստացաւ իրեն որ զինքն Անգղիայի աթոռը նստեցնելու օգնական կ'ըլլայ: Զինքն իր աստիճանին համեմատ ընդունեցաւ եւ Հունթի կոմսին աղջկանը հետ կարգեց, որն որ թագաւորական տան ազգականութիւն ունէր եւ Սկովտիայի մէջ ամենէն գեղեցիկ աղջիկն էր:

Եւ ժամանակ անցնելէն ետեւ ստանուն Եորքի դուքսն Յակովբին տուած խոստումն յիշեցուց որ Անգղիայի աթոռը գրաւելու իրեն նպաստամատոյց ըլլայ, հաստատելով որ Անգղիա մտածին պէս իր հօրը կողմնակիցները անմիջապէս ոտք կ'ելլեն: Յակովբ իր տուած խոստմանը համեմատ նորթեմայերէնտ կոմսութիւնն արշաւեց, բայց շատ տխրեցաւ երբոր տեսաւ որ դուքս տուած հրովարտակներն օգուտ մը չըրին: Ասի խրատ եղաւ Յակովբին որ յառաջ չերթայ եւ թագաւորութեան հետամուտը յորդորեց որ քաջուի ու Սկովտիայի մէջ հանդիստ կեանք անցնէ: Բայց ինքն իր խնդրոյն վրայ վստահանալով թագաւորին առաջարկութիւնը մերժեց ու Քոռնուէլս գնաց, ուր նորէն փորձ փորձելով չկրցաւ յաջողցնել եւ բռնուելով Լոնտոն գլխատուեցաւ: Աս ստանուն Եղուարդ թագաւորին որդւոյն դատաստանը հրատարակուելէն իմացուեցաւ որ ինքը Ֆլանտրացի բախտախնդիր մըն էր Փերքին Վարպէք անուամբ, եւ աս խաղը խաղալու Պուրկունտիայի դքսուհիէն խրատուած է: Բայց ասանկ յայտարարութիւն մը չկրցաւ հասա-

րակութիւնը համոզցրնել, եւ շատերը կը հաւատային որ աս դժբախտ երիտասարդը ճշմարիտ Եորքի դուքսն էր: — Հենրիկոս Է. ստանուն Եորքի դքսին կնոջը կորստն կատարինէին, որուն գեղեցկութեանը համար Սկոտլիայի ճերմակ վարդ անուն դրած էին, թռչակ կապեց եւ Անգլիայի թագուհւոյն մասնաւոր պաշտպանութեան տակ ձգեց:

Աս ժամանակներս Հենրիկոս Է. արիւնաթաթախ ակտորը նստած ըլլալով եւ քաղաքային պատերազմներով խռովեալ ժողովուրդեան մը վրայ տիրելով, խաղաղութեան հարկը կը տեսնէր, ասոր համար Յակովբէն եօթը տարւան զինադադար խնդրեց եւ ընդունեցաւ: Առջի բանակցութիւնն ուրիշ ծանրակշիռ բանակցութեան մը պատճառ եղաւ: Սկոտլիայի թագաւորը չափահաս էր եւ Հենրիկոս Է. Մարգարետա անուամբ դուստր մ'ունենալով, Յակովբէն իմացընել տուաւ որ չէ թէ միայն պարզ ժամանակաւոր զինադադար մը, այլ տեւական խաղաղութիւն մը, չէ թէ միայն սահմանակցական դաշն մը այլ գերդաստանական կապ մ'ընելու կը բաղձայ: Աս առաջարկութիւնը Յակովբէն շահաւոր երեւցաւ, ու հաւանեցաւ: Ամուսնութեան դաշինքները շինուեցան եւ Սէօսսէքս կոմսը հարսը Սկոտլիա բերաւ:

Աս ամուսնութենէն է որ հարիւր տարի ետքը Յակովբ Զ. Սկոտլիայի թագաւոր, Յակովբ Ա. անուամբ Անգլիայի թագաւոր եղաւ, Սթուարթեանց թագը Անգլիայի թագին հետ միացրնելով:

Ամենայն ինչ խաղաղութեամբ յառաջ կ'երթար քանի որ Հենրիկոս Է. կ'ապրէր, եւ Յակովբ աս ժամանակն ի գործ ածեց ներքին պատերազմաց հետքերը, որոնք այնչափ երկայն տարիներով Սկոտլիա աւերած էին, ջնջելու. բայց երբոր Հենրիկոս Է. մեռաւ եւ Հենրիկոս Ը. գահը նստաւ պարագաները փոփոխուեցան, ինչու որ Հենրիկոս Ը.ին առջի գործքն եղաւ իր հօրը կտակաւ ձգած Մարգարետայի բաժինը՝ Յակովբ Գ.ին ղլանալ, որով երկու տէրութեանց մէջ փոքր գժտութիւն մը ծագեցաւ:

Առ դովիկոս ԺԲ. Գաղղիայի թագաւորը Սկով-

տիայի եւ Անգղիայի անմիաբանութեան մէջ իր քաղաքական շահը տեսնելով, երկու տէրութեանց մէջ ծագած գժտութիւնն իմացածին պէս Սկովտիայի խորհրդանոցին եւ թագաւորին մտերմաց մէջ առատ ոսկի բաշխելու սկսաւ, որպէսզի թագաւորին հասկըցընեն, թէ ի դիպուածի որ Անգղիա Գաղղիայի վրայ յարձակում ընէ, ինքը (Լուդովիկոս) պատրաստ է Սկովտիայի նիզակակցութիւնն Յակովբէն որոշուած գնով գնելու: Յակովբ ինքզինքը բանի մը չպարտաւորեց, բայց երկու թագաւորաց գործելու կերպը բաղդատելով յայտնի կ'երեւար որ Հենրիկոսին կողմը պիտի չըլլայ:

Ասոնք ըլլալու ատեն երկու դրացեաց մէջ անմիաբանութեան նոր պատճառ մ'ալ ծագեցաւ: Յակովբ ինչպէս որ վերն ըսինք ծովակալութեան վրայ սէր ունենալով իր ծովական զօրութիւնը տասնուվեց նաւէ բաղկացեալ նաւատորմիդ մը շինելով մեծցուց, ասոնց մէջ էր Միքայէլ անուամբ մեծ նաւը, որն որ ինչպէս կը պատմեն մինչեւ նոյն ժամանակը շինուած նաւերուն մէջ ամենէն գեղեցիկ պատերազմական նաւն էր: Դէպքը բերաւ որ 1476ին Սկովտիացի ազնուականի նաւ մը Փորթուկալցիներէն կողոպտուեցաւ եւ կրկին անգամ հատուցում պահանջուելով չկատարուեցաւ: Աս ազնուականն որուն նաւն որ կողոպտուած էր երեք որդի ունէր, որոնք քաջասիրտ ու յանդուգն մարդիկ էին, թագաւորէն ասպատակութեան թուղթ մ'ուզեցին որուն զօրութեամբ Փորթուկալցի նաւերուն վրայ սյնչափ ատեն կարենան ասպատակութիւն ընել մինչեւ որ իրենց կորստեան տեղը լեցընեն: Թագաւորն անոնց հրաման տալով՝ երկու նաւ պատրաստեցին եւ իրենց Պարթըն մեծ եղբօրը առաջնորդութեամբ, որն որ նոյն ժամանակուան անյաղթ ծովահէններէն մէկն էր, Լա մանչ անցքի մէջ երթեւեկութիւն ընելու սկսան: Բայց նոյն ատենները Փորթուկալցի նաւերն ան կողմանց քիչ այցելութիւն կ'ընէին, եւ Անդրէաս Պարթըն իր ծախքը չէր կրնար հանել թէ որ երբեմն երբեմն Անգղիացի հպատակաց նաւերը չկողոպտէր, որոնք նոյն ժամանակը Փորթու-

կայցոց նիզակակից էին: Ասոր Յակովբ Տայրաբար աչք
կը գոցէր, բայց Հենրիկոս Ը. այնպէս չէր մտածեր,
եւ տեսնելով որ տրտունջ ընելը պարապ է, որոշեց
որ իր հպատակաց փնասուցը վրէժն հանէ: Աս պատ-
ճառաւ երկու զօրաւոր պատերազմական նաւ պա-
տրաստեց եւ մէջը ընտիր նաւաստիներով զինելէն ե-
տեւ հրամանատարութիւնը Սէօսէքս կոմսին Թով-
մաս եւ Եգուարդ երկու որդւոցը յանձնեց, ապրս-
պրելով որ Պարթըն ողջ կամ մեռած իրեն բերեն:
Երկու երիտասարդներն իրենց քաջութիւնը ցուցը-
նելու առիթ ունենալով, մէկ վաճառականի նաւապետ
մ'իրենց առաջնորդ առին որուն նաւը Պարթըն քիչ
մ'առաջ կողոպտած էր: Աս առաջնորդը զիրենք աւա-
զակոյտներու տեղերը տարաւ ուր որ Պարթըն իր
նաւերովն որսի ելած կ'երթեւեկէր: Անգղիացիք զին-
քը խաբելու համար իրենց կայմերուն վրայ ուռւոյ
ճիւղեր կապեցին, ինչպէս որ վաճառականի նաւերը
կ'ընէին ըստ ժամանակին սովորութեան: Աս տեսակ
դրօշը Պարթընին շատ հաճոյական էր, թէպէտեւ շատ
անգամ ցուցուցած էր որ թշնամական դրօշն ալ զին-
քը չէր զարհուրեցըններ: Ուստի Անգղիացւոց նաւերը
տեսածին պէս իր ճամբան անոնց ուղղեց եւ լսուելու
չափ մօտենալով պոռաց որ յանձնուին: Բայց Ան-
գղիացի նաւերն իրենց խաղաղական դրօշն անմիջապէս
վար առնելով Անգղիացի մեծ թագաւորական դրօշը
յովազառիւծներով ու ճերմակ շուշաններով ծփա-
ցուցին, եւ երկու նաւերուն ամէն թնդանօթներէն
կրակ տալով անամօթ հրաւիրանաց մահու պատգա-
մաւորներ խրկեցին:

Պարթըն տեսաւ որ ուրիշ տեսակ որսի մը հան-
դիպած է քան զոր կը կարծէր, եւ փոխանակ եղջե-
րու մը հալածելու առիւծ մը դիմացն ելած է բայց
ինքն աղէկ որսորդ ըլլալով այնպիսի սխալմունքը բա-
նի մը տեղ չգրաւ. անմիջապէս ղեկին կողմը եղող
գղեակը ցաթկելով իր հրամանները տուաւ եւ իր սո-
վորութեան համեմատ չէ թէ միայն խօսքով իր մար-
դիկը կը յորդորէր այլ մանաւանդ գործքով վտան-
գաւոր տեղերը իր ներկայութեամբ կը քաջալերէր:

Ինքը Միլանեան ըսուած փայլուն զրահն հագած ըլլալով ու վիզը ոսկի փող մը ունենալով ամենուն աչքին կը զարնէր: Պատերազմը զարհուրելի էր. թէ Անգղիացիք եւ թէ Սկովտիացիք գիտէին որ կենաց վտանգաւը կը պատերազմին, ոչ մէկը եւ ոչ մէկալը թողուածեան յոյս ունենալով. երկու կողմն ալ հաւասար քաջութեամբ կը շարժէին ու կը պատերազմէին, թէպէտ եւ Պարթընէն հնարուած մէքենայ մը որն որ կայմերէն թշնամեաց նաւերուն մէջ խոշոր կոճղ մը կը մղէր, Անգղիացւոց նաւերուն շատ փնաս բերաւ. աս մէքենան մէկ հոգի կրնար շարժել, եւ ի մասնաւորի ան նաւուն որուն մէջ որ թովմաս Հովարտ կը հրամայէր այնչափ փնաս ու շիոթութիւն պատճառեց, որ թովմաս իր քաջ Հասթլէր անունով աղեղնաւորի մը յանձնեց որ չէ թէ միայն մէքենան շարժող մարդն այլ նոյն իսկ կայմին վրայ ելլել ուզողները նետով զարնէ:

Հասթլէր իր պաշտօնը կատարեց, առջի նետը նետելուն պէս մէքենան շարժող մարդը կուրծքին մէջ տեղը նետահար թեւերը բացած կոնրկի վրայ ինկաւ: Երկու հոգի ան կերպով զարնուեցան եւ անկէց ետեւ մէկը չէր յանդգներ ան փնասակար տեղը վեր ելլել. ան ատեն Անգրէաս Պարթըն ինքիրեն վեր ելաւ որ մէքենան շարժէ:

Հասթլէր, պողաց թովմաս աղեղնաւորին, կամ հիմայ պէտք ես նշան առնուլ կամ երբեք. գլխարկդ ոսկիով լեցուն կամ կախաղանի չուան, երկուքին մէջ ընտրութիւն ըրէ: Տէր իմ, պատասխանեց աղեղնաւորը, մարդս միայն իր ձեռքէն եկածը կրնայ ընել, ես դժբախտաբար միայն երկու նետ ունիմ: Հազիւ թէ աս խօսքերը զրուցեց նետը կայծակի պէս շառաչելով թռաւ ու Անգրէասի զրահին վրայ ապակոյ պէս խորտակեցաւ բայց Անգրէաս ամենեւին միտ չդրաւ կարծես թէ պիծակ մը զինքը խայթելու փորձ ըրած ըլլայ եւ մահաբեր մէքենային վրայ ելլելով ու նորէն վարժ ձեռօք շարժելով առջի նետուածքին հինգ կամ վեց հոգի թովմասի նաւուն վրայ ջախջախեց:

Անպիտան, պողաց թովմաս, կը տեսնես քու

չաջողակութեանդ արդիւնքը: Իմ չաջողակութենէս
չէ պատասխանեց Հասթիէր. հրամանքդ տեսար նե-
տիս խորտակուիլը անոր զրահին վրայ, թէ որ անոր
հագածը հասարակ զրահ կամ բաճկոն ըլլար, կուրծ-
քին մէկ կողմէն մէկալ կողմն անցած կ'ըլլար: Բայց
ես չեմ յուսահատիր քանի որ ձեռքս նետ մ'ունիմ:
Հասթիէր գիտնալով որ ըրածը վերջին փորձն է, ամէն
զգուշութիւններն ըրաւ որ խաղը վաստրկի, ապահո-
վեցաւ որ նետը ճիշդ լարին մէջ տեղն է, եւ կան-
գուն ոտքի վրայ ելլելով արձանի պէս առանց շարժ-
ման կեցաւ, կամաց եւ հաւասարակերպ շարժմամբ
լարը մինչեւ գլխուն ետեւի կողմը քաշելով յարմար
առթի կը սպասէր: Երբոր Պարթըն թեւը վերցուց,
նետն այնպիսի արագութեամբ թռաւ որ տեսնելն ան-
կարելի էր եւ ծովահինին թեւին կողմանէ ներս մտնե-
լով աներեւոյթ եղաւ:

Տղաք, պոռաց Պարթըն, պատերազմելը շարու-
նակեցէք ես քիչ մը վերաւորուած եմ բայց դեռ
մեռած չեմ, վար կ'երթամ որ գաւաթ մը օղի խմեմ,
ու դարձեալ կը դառնամ թէ որ ուշանամ մինչեւ
ի մահ պատերազմեցէք մի յանձնուիք: Ի խա՛չն սրբոյն
Անդրէասայ: Պատերազմն երկու կողմանէ հաւասար
կատաղութեամբ յառաջ կ'երթար եւ ժամանակէ ժա-
մանակ երբոր նաւուն ներքին կողմանէ Պարթընին
ոսկիէ փողին ձայնը կը լսուէր, որն որ նշան էր թէ
նաւապետը դեռ ողջ է, նաւաստիներն ազաղակ մը
հանելով նորէն կը քաջալերուէին. վերջապէս փողին
ձայնը տկար ու երբեմն երբեմն լսուելու սկսաւ, մին-
չեւ որ բոլորովին դադրեցաւ, եւ Սկովտիացիք իմա-
ցան որ իրենց առաջնորդը մեռած է: Եւ իրօք երբոր
Անդրէասայ տասը ժամ պատերազմելէն ետեւ կար-
թերով Սկովտիացի նաւերն իրենց քաշեցին գտան որ
Պարթըն իր սենեկին մէջ մեռած էր ոսկի փողը բե-
րանն որպէսզի վերջին շունչը պարապ չելլէ:

Յակովբ որ քաջութեան գործքերը կը սիրէր,
Անդրէասին մահուան վրայ այնչափ նեղացաւ որ Հեն-
րիկոսէն հատուցում խնդրեց, բայց Հենրիկոս պա-
տասխանեց ըսելով որ Անդրէաս Պարթըն ուրիշ բան

չէր բայց եթէ ծովահէն մը եւ թէ կը զարմանայ որ
ինչպէս ինքն անոր կողմը կը բռնէ իբրեւ թէ իր
նաւատորմին մէկ ծովակալն ըլլայ: Աս պատասխա-
նին Յակովբ ակռաները կըճտեց, ինչու որ Պարթը-
նին ծովահէն ըլլալը յայտնի բան էր, բայց ուրիշ առ-
թի մը կը սպասէր որ իր ռիսն հանէ, եւ ասանկ ա-
ռիթները պակաս չէին:

Յակովբ աս ժամանակները Ռոպերթ Քէր իր
մտերիմը Սկովտիայի կոմսութեանց վերատեսուչ ըրաւ.
ասիկայ իր պաշտօնը խստութեամբ կատարելուն կէս
մը վայրենի մարդկան ատելի եղաւ եւ երեք հոգի,
որոնք Անգղիայի սահմանակից կոմսութեանց մէջ կը
բնակէին, զինքն սպաննեցին եւ Անգղիա փախան: Աս
գաւազուցութիւնն զինադադարի ատեն ըլլալով, Յա-
կովբ Հենրիկոսէն պահանջեց որ երեք սպանիչներն
անմիջապէս յանձնուին: Հենրիկոս Անգղիայի կոմսու-
թեանց հրամանատարին հրաման խրկեց որ սպանիչ-
ները բռնուին ու Էտինսպուրկ տարուին: Բայց Լիպէօնն
անուամբ մէկը միայն բռնուեցաւ, Սթարհէտ Անգղիայի
ներքին կողմերն ապաւինեցաւ: Իսկ երրորդը Հերոն
Խորթ կոչուած զինուորներէ հալածուելով եկեղեցի
մը փախաւ ուր որ դագաղի վրայ մեռեալ մը դրուած
էր. եւ որովհետեւ մեռելոյն քով մարդ չկար, մե-
ռեալն աւանդատուն տարաւ ու պահարանի մը մէջ
քահանայական զգեստուց տակ պահեց, ու ինքզինքը
մեռելոյն պատանով ծածկելով դագաղին վրայ երկրն-
ցաւ: Քիչ մ'ետքը զինուորներն եկեղեցին մտան ուր
ոչ մեռեալը եւ ոչ կենդանին գտան: Երբոր թաղման
օրն եկաւ, մեռելոյն ազգականները ժողվուեցան եւ
քահանան պատարագ ըրաւ, զորն որ Հերոն առանց
կենդանութեան նշան մը տալու մտիկ ըրաւ, պատա-
րագէն ետեւ դիակիրները դագաղը վերցուցին եւ
քահանայք երգելով գլուխն անցած եւ մեռելոյն ազ-
գականներէն ու բարեկամներէն ընկերացած գեղին
մէկ ծայրէն մէկալ ծայրն անցան: Աերջապէս գերեզ-
մանը հասան եւ երբոր պատանը պիտի վերցընէին ու
դագաղին կափարիչը պիտի գամէին, Հերոն մէկէն
ոտք ելաւ, դերեզմանէն անդին ցատկեց, քովը եղող-

ները մղեց ու գերեզմաննոցին պատէն անդիի կողմը
ցաթկելով եւ քովի գետակէն լողալով դաշտ մը հա-
սաւ ուր որ ըստ պատահման ձի մը կ'արածուէր, ան
ձիուն վրայ հեծնելով լերանց մէջ աներեւոյթ եղաւ :

Ասանկ վիճակի մէջն էին երկու տէրութեանց
գործքերը երբոր Գաղղիայէն պատգամաւորներ եկան
ու ծանուցին Յակովբին որ Հենրիկոս Ը. պատրաս-
տութիւններ կը տեսնէ Գաղղիա արշաւելու : Աս րու-
պէէն սկսեալ Սկովտիայի արքունիքը բանակցութեանց
գլխաւոր տեսարան մ'եղաւ . Գաղղիայի դեսպանը Սկով-
տիայէն օգնութիւն, իսկ Անգղիայինը ասոր հակառակ
չէզոքութիւն կը խնդրէր : Անգղիացիք Սկովտիայի
թագաւորին աղքատութիւնն յառաջ կը բերէին ու
անոր ազնուական սրտին կը դիմէին, իսկ Նուգովիկոս
զանազան ժամանակ Յակովբին դրամոց մեծ գումար
մը շնորհած էր, եւ ի մասնաւորի Գաղղիայի թագու-
հին Աննա Պրեթանիացին զինքն իր ասպետն ըրած էր
եւ իր կրած մատնիներէն մէկը իրեն յիշատակ խըր-
կած էր : Ուրախութեամբ Յակովբ իր Գաղղիայի հեա-
ունեցած հին բարեկամական կապը նորոգեց, եւ դաշ-
նադրութեան յաւելուած մը դրուեցաւ, որուն զօրու-
թեամբ երկու տիրապետներն իրենք զիրենք կը պար-
տաւորէին իրարու օգնելու եւ պաշտպանելու ինչ եւ
իցէ թշնամոյ դէմ : Հենրիկոս յայտնի տեսաւ որ
վերջի յօդուածն իրեն դէմ է, բայց չկրցաւ բողոք
ընել, ինչու որ վերջի խաղաղութեան ատեն Անգղիայի
եւ Սկովտիայի թագաւորներն իրենց իրաւունք վերա-
պահած էին, բարեկամ տէրութեանց օգնութեան
զօրք խրկելու այն պայմանաւ որ նոյն զօրքը միայն
պաշտպանողական գործողութեանց մէջ գործածուին :

Անգղիայի դեսպանները գէթ ասոր ջանացին որ
Յակովբ Հենրիկոսին բացակայութեան ատեն երկու
տէրութեանց մէջ խաղաղութիւն պահելու խօսք տայ :
Երկու կողմն ալ քաղաքական բարակութեամբ իրար
կը գերազանցէին, Սկովտիայի դահլիճը Անգղիացուոց
ուզածին հաւանեցաւ ան թէութեամբ որ Անգղիացիք
Գաղղիացուոց սահմանէն անդին պիտի չանցնին : Երկու
կողմն ալ պատերազմի կը պատրաստուէին քանի որ

աս խօսակցութիւնները կ'ըլլային: Հենրիկոս ինդիրը լմընցընելու համար Յունիսի մէջ երկու տէրութեանց սահմանագլխոց վրայ դեսպանական ժողովք մ'ընել ուզեց: Բայց պատրաստուելու ժամանակ վաստրկելու համար աս ժողովքն ուշացուց մինչեւ Հոկտեմբեր: Յակովբ աս խաբէութիւնն իմացաւ, եւ երբոր Հենրիկոս Գաղղիա ոտք կոխեց, ինքն իր հպատակները Պէրրոմոնր ժողովեց եւ երեքհազար հոգւով նաւատորմիդ մը Լուդովիկոսին օգնութեան խրկեց: Նոյն ժամանակը Հենրիկոսին պատգամաւոր մ'ալ խրկեց որպէսզի Անգղիացիք Գաղղիական սահմանները պարպելու ստիպէ, եւ բացասական պատասխան մ'առնելու ըլլայ, պատերազմ հրատարակէ: Պատգամաւորը զՀենրիկոս Թերուանի բանակին մէջ դտաւ, եւ անկից կրիւք եւ լի նախատանօք պատասխան մ'առաւ: Բայց Յակովբ պատասխան չընդունած արդէն պատերազմն սկսած էր:

Պատերազմին առջի արշաւանքն Հոմէր Սկովտիայի թագաւորին սենեկապետն ըրաւ, որն որ նոյն օրն երբոր պատգամաւորը Հերիկոսին պատասխանով բանակէն ելաւ, սահմանէն անդին անցաւ եւ անգէն բնակիչները կողոպտեց. բայց ետ դառնալու ատեն Ուլեէմ Պլումէր վրան հասնելով չէ թէ միայն ձեռքէն կողոպուտն առաւ, այլ նաեւ Սկովտիացիներէն հինգհարիւր հոգի ջարդեց: Յակովբ ատոր հատուցում ընելու համար հարիւր հազար բանակով մը Պէրրոմոնրէն ելաւ: Իր բանակին բազմութիւնը կը ցուցընէ որ որչափ Սկովտիացի հեղինակները քիչ հաւատարմութեան արժանի են երբոր կը զրուցեն որ ազգն աս պատերազմին հաւանութիւն տուած չէ, եւ զանազան պատմութիւններ կը ստեղծեն որպէսզի միայն թագաւորը պատասխանատու ընեն աս դժբախտ պատերազմին: Թէ որ իրենց հաւտալ ուզենք, Յակովբ թէ մարդկային եւ թէ երկնաւոր թելադրութեանց դէմ պատերազմ բացած է: Իր խստապարանոցութիւնն ոչ թագուհոյն աղաչանքներն եւ արցունքներն, ոչ իր խոհեմ պաշտօնէից ու ազնուականաց յորդորներն եւ ոչ Սկովտիայի պաշտպան սուրբին թելադրութիւն-

ներն որն որ ծեր մարդու կերպարանօք Աինլիթկաւի եկեղեցւոյն մէջ պատերազմին ելքն յառաջագոյն պատմած ըլլայ, եւ ոչ ալ երկնաւոր ձայնին ազդեցութիւնն որն որ կէս գիշեր Էտինպուրկի Խաչէն լսուած կ'ըսուէր, կրցան յաղթել: Ասանկ բազմութիւ բանակով մը որն որ Սկովտիայի մէջ դեռ առջի անգամ ժողվուած է, Թուխտ եւ Թիլ գետախառնունքներէն անցաւ, ու դէպ ի հիւսիսային կողմն անցնելով ՆորՏէմ զօրաւոր բերդը պաշարեց. բերդին հրամանատարն անխոհեմ կերպով ռազմամթերը վասնելով երկայն ատեն դիմանալու անկարող եղաւ, եւ երեք անգամ յարձակումը մղելէն ետեւ վեցերորդ օրն յանձնուեցաւ: Նուազ զօրաւոր բերդերն Ուարք, Էթալ եւ Թորտ, ՆորՏեմին օրինակին հետեւեցան:

Երբոր Յակովբ Թուխտ գետն անցաւ, Սուրբէյ կոմսն Փոնթէֆրաքթ գղեակն էր, անմիջապէս հիւսիսային կոմսութեանց ազնուականները Նեւքէսլ կանչեց, անկից Ալնուիք աճապարեց ուսկից Ռուժ քրոս պատգամաւորն ուրիշ երկու պատգամաւորներով Սկովտիայի թագաւորին խրկեց: Առջինին ձեռօք, որն որ իր կողմանէ խրկուած էր, մերձաւոր ուրբաթ օրը պատերազմի ժամ որոշեց, իսկ երկրորդ պատգամաւորն, զորն որ իր որդին Թովմաս Հովարտ Յակովբին խրկեց, զթագաւորը մենամարտութեան կը հրաւիրէր, ինչու որ Յակովբ զինքն իբրեւ Պարթըն մեռցընող շատ անգամ հրատարակած էր, աս մենամարտութեամբ ինքզինքը կ'ուզէր արդարացընել: Հօրը պատգամաւորութիւնը Յակովբ յարգանօք ընդունեցաւ, եւ ուրբաթ օրուան պատերազմը յանձն առաւ. բայց որդւոյն պատգամաւորութեան եւ ոչ պատասխան տալու արժանի համարեցաւ:

Յակովբ՝ Փորտ գղեակն հիմնայատակ ընելէն ետեւ Ֆլօտտընի բլուրի վրայ բանակեցաւ: Նոյն օրը կոմսը Պոլթընի մէջ զօրահանդէս ըրաւ, եւ բոլոր զօրքը գրեթէ քսանուվեց հազար էր, որոնց մեծ մասը հիւսիսային կոմսութեանց սահմանաբնակ ազնուականաց հպատակներն էին եւ Սկովտիացւոց պատերազմելու կերպին վարժած: Կոմսը թագաւորին բըռ-

նած հաստատուն դիրքը զարհուրանօք տեսաւ, ինչու որ միայն մէկ անցք մ'ունէր ան ալ [Թնդանօթներով աղէկ ամրացուած. ասոր համար Ռուժ Բրոան նորէն Թագաւորին խրկեց աղաչելու որ Միլֆիլտի լայն եւ ընդարձակ դաշտն իջնայ, ուր որ երկու բանակին համար պարագաներն հաւասար ըլլան: Թագաւորը լակոնական պատասխան տուաւ, որ իր խոստման համաձայն մինչեւ ուրբաթ իրիկուն Անգղիացւոց կը սպասէ: Աս պատասխանը Սուրբէյ կոմսը շփոթութեան մէջ ձգեց. [Թէ որ պատերազմէն փախուստ տայ, տուած խօսքը բռնած չ'ըլլար, իսկ եթէ որ Սկոտիացւոց բռնած դրից վրայ յարձակի բանակը վտանգի մէջ կը ձգէ: Աս շփոթ վիճակէն իր որդւոյն յանդուգն խորհուրդը զինքն ազատեց, որն որ առաջարկեց որ դէպ ի Սկոտիա երթալու ուղղութիւն բռնեն, անկէց ետեւ դառնան եւ [Թշնամւոյն կոնակն սպառնան: Երկրորդօրը Սուրբէյ բանակը երկու բաժին ըրած առջինին գլուխը Թովմաս Հովարտ եւ երկրորդին ինքն անցաւ, եւ աս կերպով Թիլ գետէն անցնելով եւ Սկոտիացւոց Թնդանօթներէն իրենք զիրենք հեռու բռնելով գետին աջ եղերաց երկայնութեամբ մինչեւ իրիկուն քաղեցին. երրորդ օրը Թուխսէլ գետին կամրջէն անցնելով գետեզեր ձախ ուղղութեամբ դէպ ի Սկոտիացւոց բանակը յառաջ գացին: Հիմայ տեսաւ Յակովբ աս զօրաց շարժման վախճանը, որուն պատճառն իսկզբան չէր կրցած իմանալ: Հրաման տուաւ որ վրաններն ու տաղաւարներն այրեն եւ աւելի հիւսիսային բարձրաւանդակ մը բռնելու աճապարեց. եւ որովհետեւ հովը ծուխը դէպ ի ձոր կը մղէր՝ երկու բանակներն իրարու շարժմունքը չկրցան տեսնել, բայց երբոր ծուխը փարատեցաւ՝ տեսաւ Հովարտ որ Սկոտիացւոց բանակը քառորդ մղոն հեռու կէս մը քառակուսի եւ կէս մը սեպաձեւ հինգ մեծ բաժիններ եղած կեցած է: Իր զօրքն անմիջապէս պատերազմի դրից մէջ կեցուց եւ հայրն ալ վրայ հասնելով ձախ թեւն ու վերջապահ գունդն յարգարեց, եւ երկուքն ալ հաւասար բարձրութեամբ վար իջնալու սկսան: Նոյնպէս Սկոտիացիք ալ ըստ գերմանական

ոճոյն կատարեալ կարգաւ եւ լուծեամբ ձորն իջնալու սկսան:

Սկովտիայի բանակը զանազան բաժիններ ըլլալուն համար պատերազմը զանազան իրարմէ անկախ կռիւներէ բաղկացած էր, անոր համար ընթերցողին շատ դիւրիմանալի կ'ըլլայ թէ որ աս կռիւները առանձինն պատմուին: Անգղիացւոց ճակատին աջ թեւը Թովմաս Հովարտ կոմսին առաջնորդութեամբ, Սկովտիացի նիզակաւորաց անհնարին յարձակման չկրցաւ դիմանալ. Անգղիացւոց ճակատը պատռուեցաւ եւ իրենց առաջնորդը ձիէն վար ինկաւ. եւ քանի որ գետինը փրոռած մահու կամ գերութեան կը սպասէր պատերազմին բախտը նորէն փոխուեցաւ խորթ Հերոնին անակրնկալ օգնութեամբը՝ որն որ փախստականներէ եւ տժգոհներէ կազմուած գնդով մը պատերազմին դաշտը հասաւ: Իր ձայն տալովը՝ փախչողները ժողովուեցան եւ նորէն խիստ կռիւ մը բացուեցաւ մինչեւ որ Տաքը վերջապահ ձիաւորներով նիզակաւորաց վրայ հասաւ եւ զիրենք ի փախուստ դարձուց: Ասկից ետեւ Հովարտ իր ճակատին մեծ մասովը Հունթի, Էրրոլ եւ Քրոֆրտ կոմսից հրամանատարութեան տակ եղող Սկովտիացւոց վրայ յարձակեցաւ: Պատերազմը հոս ալ յամառ էր. վերջապէս Էրրոլ եւ Քրոֆրտ կոմսերն ինկան, եւ իրենց առաջնորդաց մահուամբ վհատած զօրքը կամաց կամաց սկսաւ տատանիլ, շփոթութեան մէջ իյնալ եւ վերջապէս ամենայն ուղղութեամբ փախչելու սկսան: Անգղիացւոց յետին ճակատը Սուրբէյ կոմսին առաջնորդութեամբ թագաւորէն հրամայած բաժնին հետ ճակատեցաւ: Թագաւորն ոտքի վրայ կը պատերազմէր իր քանի մը հազար ընտիրներով որոնք գլխէ մինչեւ ոտք զրահաւորեալ Անգղիացւոց աղեղնաւորաց խոցօտիչ նետերէն քիչ կը վնասուէին: Իրենց թագաւորին ներկայութեամբ քաջալերեալ՝ յարատեւութեամբ յառաջ կ'երթային ու այնպիսի վստահութեամբ կը պատերազմէին, որ թէպէտ յաղթութիւնը չվաստրկեցան բայց անոր արժանաւորեցան: Թէպէտ եւ Սուրբէյ ամենայն ճիգն ըրաւ՝ բայց անոնց յառաջագի-

մութեան արգելք չկրցաւ դնել, որոնք մինչեւ անգլիական դրօշն յառաջեցին, եւ Յակովբ իր մէկալ բաժիններուն վիճակը գիտնալով՝ աս մասնական յաղթութեան յուսով ինքզինքը կը մխիթարէր: Աս միջոցները Սթանլի որն որ Անգղիացոց ձախ թեւին կը հրամայէր Արձէյլ եւ Լիննոքս կոմսից վրայ յարձակում ըրած էր. ասոնք լեռնէն վար իջնալու ատեն Անգղիացոց աղեղնաւորաց տարափէն շփոթութեան մէջ ինկան, եւ ան ըոպէն երբոր ձեռք ձեռքի եկան, անգղիացոց ձիաւորաց երեք վաշտերն անոնց հողին վրայ ըրած յանկարծական յարձակմամբ յաղթութիւնն որոշեցին: Սկովտիացիք սկսան փախչիլ, Սթանլի զիրենք լեռնէն վեր հալածեց եւ աջ կողմը դառնալով Յակովբ թագաւորին հրամայած գնդին կռնակն առաւ: Քանի մը ըոպէէն ետեւ քաջ իշխանն ինկաւ անձանօթ ձեռքէ մը զարնուած եւ գրեթէ Սուրբէյ կոմսէն նիզակի մը չափ հեռաւորութեամբ: Աէս օրէն ետքը չորսին հինգին մէջերը պատերազմն սկսած ու գրեթէ մէկ ժամու մէջ արդէն վիճակն որոշուած էր: Անգղիացիք ձիաւորաց պակսութենէն չկրցան Սկովտիացիները շատ հալածել եւ անոնց մեծ մասը կրցաւ պրծիլ: Ծովապետին պաշտօնական ծանուցագրին համեմատ Սկովտիացոց բանակն ութսուն հազարի կը հասնէր, որուն կէսը կրնանք մէկդի դնել. ինչու որ բանակին մեծ մասը չէ թէ պատերազմելու այլ կողոպտելու եկած էր: Սկովտիացիներէն տասը հազարի չափ ճակատատեղւոյն վրայ մնացին, ասոնց մէջն է Սկովտիայի թագաւորն, անոր բնական որդին, Ս. Անգրէասի արքեպիսկոպոսը, երկու ուրիշ եպիսկոպոսներ, երկու Աբբայք, տասուերկու կոմսք, տասուիրեք Պարոններ, հինգ Պարոնաց անդրանիկներն եւ յիսուն երեւելի ազնուականք: Աեց հազար ձի եւ տասնուվեց թնդանօթ գերի ինկան: Լորտ Տաքը գիականերուն մէջէն թագաւորին մարմինը գտաւ, ու մինչեւ Պերուիք յուղարկաւորեց. անկից Լոնտոն տարուեցաւ ու վայելուչ մեծարանօք թաղուեցաւ:

Ըս կերպով վախճան ունեցաւ Յակովբ Գ. (9 Սեպտ. 1513): Իր մահը բոլոր Սկովտիա տիրութեան

եւ յուսահատութեան մէջ ձգեց, ինչու որ Ռոպէրթ Պրուսէէն ետեւ իրեն պէս եւ ոչ մէկ իշխան մը ժողովրդեան սէրն իրեն քաշելու ձիրքն ունեցած էր:

Յակովբ Գ. մէկուկէս տարւան տղայ մը ձգեց, որն որ իբրեւ Յակովբ Ե. Սկովտիայի թագաւոր եղաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

Անկաս կոմսն երիտասարդ թագաւորին՝ Յակովբ Ե.ին խնամակալ կ'ըլլայ. Յակովբ Ե. ինքնիշխան կը տիրէ: Անգղիայի եւ Սկովտիայի մէջ ելած կռիւք՝ Փրանկիսկոս Գաղղիայի թագաւորին միջնորդութեամբ կը վերջանայ: Յակովբ Ե. Մարիամ Անգլեանին հետ կ'ամուսնանայ: Սկովտիայի եւ Անգղիայի մէջ նոր պատերազմը, Սկովտիացիք կը յաղթուին: Յակովբ Ե. կը մեռնի, Մարիամ Սթուարթին ծնունդը:

Ֆլորտունին պատերազմէն ետքը ուր թագաւորն եւ ազնուականներն իրենց կեանքը կորսնցուցին, Սկովտիայի մէջ երկար ժամանակ արհաւիրք եւ շփոթութիւն կը տիրէր: Սկովտիացւոց բարեբախտութեամբը Սուրբէյ կոմսն իր զօրքը ցրուելու հարկադրեցաւ ռազմամթերի ու պաշարի պակասութեան պատճառաւ, թէպէտ եւ Հենրիկոս հիւսիսային կոմսութեանց կուսակալները կը ստիպէր պատերազմը շարունակելու, բայց անոնք կարճատեւ բայց աւերիչ արշաւանքներ ընելով գոհ եղան: Ամաց կամաց Սկովտիացիք իրենց արհաւիրքէն սթափեցան, վրէժխնդրութեան աղաղակը բոլոր ազգին մէջ հնչեց, շատ ազնուականք իրենց սպաները ժողովելով ամէն Անգղիացւոց ըրած արշաւանաց կրկին հատուցում կ'ընէին հրով ու սրով:

Թագուհին թագաւորին կտակին համեմատ իր մէկուկէս տարւան որդւոյն Յակովբ Ե.ին խնամակալութիւնը վրան առաւ. բայց երբոր մեծերը տեսան որ անոր՝ Հենրիկոսին հետ ունեցած ազգականութիւնն Անգղիացւոց թշնամութենէն ղիրենք պահելու բաւական չէ, Գաղղիական կողմնակցութիւն մը կառավարութիւնը Ալլանի դքսին ձեռքն յանձնեց: Աս Ալլանի դուքսն ան Ալէքսանդրին որդին էր որն որ իր եղբօրմէ Յակովբ Գ.էն Գաղղիա փախչելու ստիպուած էր: Բայց աւելի զօրաւոր անգղիական կողմնակցու-

Թեան բանսարկու թեամբ Ալպանի դուքսը քաշուելու ստիպուեցաւ եւ Յակովբ Ե.ին խնամակալութիւնը Անկաս կոմսին ձեռքը տրուեցաւ զորն որ Հենրիկոս Ը. ստրկով իր կողմը վաստրկած էր: Յակովբ Ե. տասնուեօթը տարւան ըլլալէն ետեւ իր ազատութիւնը զըսպող՝ Անկասին անարգ խնամակալութեան լուծն ուղեց խղել, եւ իր պահապաններէն ծածուկ բարեկամաց ձեռօք գունդ մը ժողվեց եւ թշնամիները երկրէն վորնտեց (1528 Յուլ.): Անկաս կոմսը Հենրիկոս Ը.ին թողակովն Անգղիա շատ տարի արսորանաց մէջ մնաց:

Արիտասարդ թագաւորը Հենրիկոսին հետ ունեցած ազգականութեան՝ միտ չդնելով, հօրը քաղաքականութեան ճամբան սկսաւ բռնել, եւ կարողոս Ե. կայսեր եւ Փրանկիսկոս Ա. Գաղղեայի թագաւորին հետ բարեկամութեան կապերը նորոգեց, որպէս զի իր հօր դրացւոյն փառասիրութեան դիմացը զօրաւոր նեցուկ մ'ունենայ: 1532ին երկու տէրութեանց կամացը դէմ կռիւ մը բացուեցաւ սահմանակցաց մէջ, որն որ Փրանկիսկոսին միջնորդութեամբը շուտով մը վերջացաւ: Յակովբ Ե. թէպէտ աս խաղաղութիւնն առ երեւոյթ կը համարէր, ի վերայ այսր ամենայնի իրեններուն յորդորանօք Հենրիկոսին Մարիամ դուստրն իրեն կնութեան խնդրեց, որն որ դժբախտ կատարինէ Սպանիացւոյն աղջիկն էր: Բայց Հենրիկոս որն որ քանի մը ամիս յառաջ աս կատարինէ կնոջմէ բաժնուած էր, յանձն չառաւ վախնալով որ գուցէ Սկովտիայի թագաւորն իր Աննա Պուլէյն երկրորդ կնոջմէն ծնած որդւոց իրաւունքը կը յափշտակէ: Յակովբ ասոր վրայ նեղանալով որոշեց որ ուրիշ թագաւորական տան մը փեսայանայ զորն որ գլուխ ալ հանեց Փրանկիսկոսի դստերն հետ ամուսնանալով. բայց ասիկա հիւանդագին ըլլալով երեք ամսէն ետեւ մեռաւ: Յակովբ 1538ին Յունուարի 10ին Մարիամ Լոթարինգիայի իշխանուհւոյն հետ երկրորդ անգամ ամուսնացաւ որն որ կիզ դքսին դուստրներէն մէկն էր եւ Լոնկվիլ դքսին մեռնելով այրի

1 Յակովբ Ե. թագաւորը, Հենրիկոս Ը.ին բրօջւ տղան էր:

մնացած էր: Ասամուսնութեան կապն այնչափ փառաւոր
համարեցաւ Յակովբ, որչափ մէկալ կողմանէ առաքինի
Մարիամը Հենրիկոս Ը.ին հետ ամուսնանալն եւ Անգ-
ղիայի շքեղ աթոռոյն աթոռակից ըլլալը մերժած էր:

Սկովտիայի եւ Գաղղիայի հետ եղած աս սերտ
կապը Հենրիկոսին աչքին փուշ էր, անոր համար ա-
մէն միջոց ի գործ կ'ուզէր դնել որ աս կապը խզէ,
եւ միտքը գրած էր որ եթէ խաղաղական ճամբով
ու զՅակովբ իր կրօնական սկզբանց մոլորեցընելով
բանը չհլմընցընէր, բռնութեան ձեռք զարնէ: Ասոր
համար գաղտնի յանձնարարութեամբ Սատլէր անուն
մէկը Յակովբին խրկեց որ հետը խօսի ու իր կար-
ծեաց համոզցընէ: Սատլէր թագաւորին առջեւ Պի-
թըն կարդինալին իր Հռոմ կեցող գործակալին գթած
նամակը կարգաց, որն որ Անգղիայի մէջ բռնուած էր,
եւ որուն գլխաւոր նիւթն էր թագաւորական իշխա-
նութիւնը քահանայապետական իշխանութեան տակ
ձգել: Ծիծաղեցաւ թագաւորն ու պատասխանեց որ
արդէն շատոնց կարդինալը նոյն նամակին օրինակը
իրեն տուած եւ թուղթն ալ իրեն հաւանութեամբ
գրած էր: Իմ տէրս պատասխանեց Սատլէր ձեր տկա-
րութեան եւ աղքատութեան վրայ ամօթէն գետին
կ'անցնի, դուք ձեր թագաւորութեան վրայ աւելի
վարձակալ էք քան թէ տիրող: Թէ որ ընչից կարօ-
տութիւն ունիք, ինչու եկեղեցական ինչքը չէք գը-
րաւեր: Եկեղեցականաց թոյլ եւ անպիտան վարմուն-
քը բաւական պատճառ է զձեզ արգարացընելու Անգ-
ղիայի թագաւորին բռնած վարմանց հետեւելու: Թա-
գաւորը պատասխանեց որ իրեններն իրեն բաւական
են, եւ օտար ստացուածոց ձեռք զարնելու հարկաւո-
րութիւն չունի, եւ թէ որ ընչից կարօտութիւն կ'ու-
նենամ, ըսաւ, ան ատեն եկեղեցին սիրով ինձի օգ-
նութեան կը հասնի: Եթէ եկեղեցականաց մէջ կան
ոմանք, որոնք իրենց աստիճանին պատիւ չեն ըրած
եւ չեն ըներ, ի վերայ այսր ամենայնի անոնց մեծ մասն
արժանի է գովութեան. եւ արգարութեան սկզբանց
չեմ կրնար դէմ դնել եւ արգարները պատժել ի-
րենց մէջ յանցաւորներ գտնուելուն համար:

Հենրիկոսին դեսպանն այնուհետեւ խօսքը քաղաքականութեան վրայ դարձուց եւ կ'ուզէր համոզ-
ցնել զՅակովբ որ եթէ մօրեղբօրը հետ դաշնագրու-
թիւն մ'ընէր, Գաղղիայի թագաւորին հետ բրած դաշ-
նագրութենէն հազար անգամ աւելի շահաւոր կ'ըլ-
լար, վասն զի, կ'ըսէր, հիւանդագին Եդուարդ ար-
քայորդուոյն մեռնելէն ետեւ օրինաւոր ժառանգն ինքը
կ'ըլլայ: Աերջապէս շատ ետեւէ ինկաւ ու յորդորեց
զՅակովբ որ իր մօրեղբօր քով Եորք քաղաքն եր-
թայ եւ աս նիւթիս վրայ հետը մասնաւոր խօսի: Թա-
գաւորը շնորհակալ եղաւ Սալէրին որ իր օգուտը
կը բաղձայ, բայց Եորք երթալու հրաւերն եւ մօրեղ-
բօր հետ տեսնուիլը քաղաքավարութեամբ մը մերժեց:

Հենրիկոս թագաւորը նորէն զՅակովբ հրաւի-
րեց որ Եորք քաղքին մէջ տեսնուին, բայց անիկայ
յանձն չառաւ զանազան պատճառներ յառաջ բերե-
լով: Աս ժամանակներս (1541ին Մարտին մէջ) Պի-
թըն կարգինալը դէպ ի Հոովմ' երթալու ատեն Գաղ-
ղիայէն անցաւ: Հենրիկոս ասի իմանալով կարծիքի
գնաց որ կարգինային Գաղղիայէն անցնելուն բուն
վախճանը Փրանկիսկոս Ա.ը Սկովտիայի շահելու հա-
մար ըլլայ, բայց ուրիշ կողմանէ ալ մտածելով որ
կարգինային հեռանալովը Յակովբ ինքիրեն եւ առանց
Մենտորի մնացեր է, ուրախացաւ կարծելով թէ դիւ-
րաւ անոր հաստատութեանը կրնայ յաղթել: Աս խոր-
հրդով Եորքչիը գնաց եւ քեռորդուոյն գալստեան
կը սպասէր: Բայց Յակովբ' իր մօրեղբօր պունիական
գրժող հաւատարմութիւնն աղէկ գիտնալով տեղէն
չջարժեցաւ: Ար վախնար որ մէյ մ'անոր ձեռքն իյ-
նալու ըլլայ պիտի չկարենայ աղատիլ մինչեւ որ կամ
Գաղղիայի դաշնակցութենէն հրաժարի եւ կամ քա-
հանայապետական գլխաւորութիւնը իրեն պէս մերժէ:
Հենրիկոս Եորքչիորին մէջ ութ օր պարապ տեղ
սպասելէն ետեւ (1541, 26 Սեպտ.) Անտոն դարձաւ:

Մեզղիական դահլիճը տեսնելով որ խաբէա-
կան ճամբաներով իր վախճանին չկրցաւ հասնիլ, միտ-
քը դրաւ բռնական միջոցներու ձեռք զարնել, բայց
գժտութիւններն սկսելէն յառաջ գաղղիական դահ-

լիճին միտքն իմանալ ուզեց եւ տեղեկացաւ որ Փրանկիսկոս Ա. Գաղղիայի թագաւորը Սկովտիացւոց քիչ օգնութիւն կրնայ ընել, որովհետեւ Կարոլոս Ե.ին հետ աւրուած էր: 1542ին Օգոստոսի մէջ երկու կողմանէ սահմանագլուխներու վրայ թշնամութիւններն սկսան, ու Սկովտիացիք միշտ յաղթող գտնուեցան, երեք հազարով ձիաւորաց գունդ մը Ռոպերթ Պօուսին եւ Անկասին առաջնորդութեան տակ զարկին եւ պաշտօնակալաց մեծ մասը գերի բռնեցին: Հենրիկոս աս պարտութեան վրայ կատղելով Նորֆոլք կոմսին հրամայեց որ Եորք քաղքին մէջ բանակ մը ժողվէ ու Սկովտիա յարձակի: Յակովբ որ պատերազմի պատրաստութիւն չէր տեսած, Նորֆոլք կոմսը բանակցութիւններով ուշացուց մինչեւ որ Հենրիկոս դքսին որոշ հրաման խրկեց որ անյապաղ Սկովտիա յարձակի: Գուքսն հնազանդեցաւ եւ (Հոկտ. 21) սահմանէն անցնելով երկու քաղաք եւ քսան գեղ մոխիր դարձուց: Աս դիւցազնական յաղթութենէն ետեւ նորէն Անգղիա դարձաւ կամ պաշարի կարօտութեան եւ կամ անպիտան օգերուն պատճառաւ:

Յակովբ երեսուն հազար զօրքով Անգղիացւոց դիմացն ելլելու պատրաստուեցաւ, բայց երբոր անոնց ետ դառնալն իմացաւ զիրենք հալածել ուզեց. բայց իր պաշտօնակալները զինքը կ'աղաչէին որ աս բանէն ետ կենայ, ըսելով որ եթէ հօրդ գլուխն եկած դրժբախտութիւնը ֆլոտտէն դաշտի վրայ քու գլուխդ ալ գալու ըլլայ, Սկովտիա քու մօրեղբօրդ կամացը զոհ կ'ըլլայ: Ակամայ զիջաւ թագաւորն իր ազնուականաց աղաչանացն եւ զօրաց մէկ մասը ցրուեց. բայց Լորտ Մաքսուելին հրամայեց որ 10,000 զօրքով Անգղիայի արեւմտեան սահմաններն յարձակի եւ այնչափ որ հոն կենայ որչափ որ Նորֆոլք դուքսը Սկովտիայի մէջ կեցած էր: Մաքսուել՝ սահմանն անցնելով երկրորդ օրը դիմացն Անգղիացւոց բանակ մը գտաւ, որն որ պատրաստուած կեցած էր (25 Նոյ.): Ինչպէս ըլլալը չի գիտցուիր, կամ Սկովտիացիք իրենց սիրելի զօրավար Լորտ Մաքսուելին հրամանատարութիւնը ձեռքէն առնուած եւ Սինքլէր կոմսին յանձնուած

ըլլալուն համար պատերազմիչ չուզեցին, կամ Սկով-
տիացիք կարծելով որ իրենց զիմացն եղող զօրքը նոր-
ֆոլք դքսին ամբողջ բանակն է, առանց պատերազմն
սկսելու ցրուեցան փախան, եւ շփոթութեան մէջ
Թագաւորական 24 թնդանօթները եւ ռազմամթերն
Անգղիացւոց ձեռքն ինկան. 800 հոգի, երկու կոմս,
հինգ Պարոն եւ 200 ասպետ ալ գերի բռնուեցան եւ
Անգղիա տարուեցան :

Աս խիստ եւ անակրնկալ դիպուածը Յակովբին
սիրտը բոլորովին կտարեց : Կէս մը հիւանդ էտինպուրկ
գնաց, ետքը Քալքլէնտ դաստակերտը քաշուեցաւ .
հազիւ թէ հոս հասաւ, վրան ջերմ մ'եկաւ, ու զինքն
այնպէս տկարացուց, որ աս դէպքը պատահելէն քսան
օր ետքը Գեկտեմբերի 14ին մեռաւ : Իր մահուրնէ
ու թ օր յառաջ աս ուրախութիւնն ունեցաւ որ իր
ամուսինն իրեն դուստր մը ծնաւ, ան դժբախտ Մա-
րիամ Սթուարթն որուն պատմութիւնը հիմայ պիտի
պատմենք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Մարիամ Սթուարթին մանկութեան ատեն Սկովտիայի մէջ ե-
ղած շփոթութիւնները : — Մարիամ Սթուարթ Գաղղիա կը
տարուի :

Մարիամ Սթուարթին ծնունդը հրապարակա-
կան տօներով եւ ուրախութիւններով չտօնուեցաւ,
իր մօրն արցունքովն աշխարհք եկաւ, եւ գերեզմանի
մը առջեւ աչքերը բացաւ, որն որ իր հայրը Յակովբ
Եր ծածկած էր : Սկովտիայի սուգն՝ իր որրոցը
արտմութեան շղարշ մը մանկութեան ճակատը կը
պատէր, մի եւ նոյն ատեն թշնամի կողմնակցութիւն
մը իր անձնական եւ շահախնդիր դիտաւորութիւն-
ներն յառաջ տանելու մտօք, երկպառակութեան եւ
պատերազմի ջահը ձեռք առած տխուր ասպարէզ մը
կը պատրաստէր անոր : Երկու հզօր եւ բազմաթիւ
կողմնակցութիւնք թագաւորական տղունքով շարուած
կը կենային, որը հայրենիքն Անգղիացւոց ձեռքը մատ-
նելու, եւ որը Գաղղիացւոց պաշտպանութեան տակ

ձգելու պատրաստական: Մէկալ դիէն երկիրը խոս-
վութեան եւ շիութութեան եւ արտաքիններէն յարձա-
կում կրելու վտանգի մէջն էր:

Պարապ տեղ Յակովբ Ե.ը կտակին մէջ իր
վերջի կամբք բացայայտ դրած էր, պարապ տեղ իր
գուտարն եւ ամուսինը աւապանեոյն յանձնած էր, ու
որոնք իր մահուան ատեն անկողնոյն չօրս կողմը շա-
րուած կեցած էին: Հազիւ թէ դժբախտ թագաւորն
աչքերը գոցեց, իր ամէն խնդիրքներն, յանձնարա-
րութիւններն եւ փոխադարձ խոստումներն ի դերեւե-
րէն: Երբոր Պիթն կարդինալը թագաւորին մեռնե-
լէն ետեւ կտակը բացաւ, որուն մէջ երկրին կառա-
վարութիւնն իրեն եւ ուրիշ երեք մեծերուն կը յանձ-
նուէր, մտիկ ընող չեղաւ, ոմանք սուտ կամ շինծու
համարեցան աս կտակը, իսկ ոմանք ալ չուզեցին ըն-
դունիլ. որովհետեւ մէջը որոշուած երեք անձինքն
իրենց ուղած մարդիկը չէին: Էտինպուրկ քաղքին
մեծերէն քանի մը հոգի ժողովուելով, Յակովբ Հե-
միլթըն Արրան կոմսը կառավարութեան գլուխ դրին,
եւ ի դիպուածի որ նորածին թագուհին մեռնելու
ըլլայ գահը նստելու իրաւունք ալ տուին, թագաւոր-
ական տան ամենէն մերձաւոր ըլլալուն համար: Պիթն
կարդինալը չկրնալով ասիկայ խափանել առ ժամա-
նակ մը զիջաւ (1543 Յունուար 16):

Հենրիկոս Ը. Անգղիայի թագաւորն Սկովտիայի
մէջ իրաց մէկէն փոփոխուելուն լուրն առնելուն պէս
միտքը գրաւ որ երկու թագաւորութիւնները մէկ
թագաւորի տակ միացնէ, եւ իր Եգուարդ որդին
նորածին Սկովտիայի թագուհւոյն հետ ամուսնացնէ,
ասոր հետեւութիւնն ան կ'ըլլար որ ինքն անմիջապէս
իրբեւ բնական եւ մերձաւոր խնամակալ Սկովտիայի
կառավարութիւնը ձեռք կ'առնուր: Ասոր համար խոր-
հուրդ հարցուց Գէորգ Տուկլաս եւ Անկաս կոմսերուն,
որոնք շատ ատենէ ի վեր Անգղիա իր թոշակովը կ'ա-
պրէին, նոյնպէս Սոլուէ-Մուր դժբախտ պատերազմին
մէջ գերի ինկած Մաքսուէլ, Քլեմինկ, Սոմերվիլ,
Օլիֆէնթ եւ Կրէյ ատենակալաց միտքը փնտուեց: Վե-
րի երկուքը շնորհապարտութեան պատճառաւ, իսկ

վերջիններն ազատութեան յուսով գործքին յաջողութեան գործակից ըլլալու խոստում տուին, եւ պատանդ դնելով անմիջապէս Էտինպուրկ գացին, խոստանալով որ եթէ իրենց խորհուրդը չյաջողի նորէն ետ դառնան:

Ասոնց Սկովտիա գալովն երկրին վիճակը բոլորովին փոխուեցաւ: Ազնուականք երկու մաս բաժնուելով Գաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց զօրաւոր կողմնակցութիւն կազմեցին: Անգղիական կողմնակցութիւնն որուն գլուխն էր Անկաս կոմսը նոր եկածներով շատ զօրացաւ, թէպէտ եւ անոնցմէ շատերը միայն իրենց Անգղիա թող տուած որդիքն եւ ազգականներն ազատելու համար Անգղիայի թագաւորին կողմը կը բռնէին: Իսկ Գաղղիական կողման գլուխն էին մայր թագուհին (Մարիամ Սթուարթին մայրը), Կարդինալը, Հանթլի եւ Արձէյլ կոմսերը: Ասոնց կողմն էին նոյնպէս կղերականք եւ կրօնական նորագութեանց հակառակորդները, դարձեալ ասոնց կողմը կը միտէր նաեւ ժողովուրդը, սովորութեամբ եւ անձնական շահուն համար Անգղիացւոց ազգեցութիւնն ատելով:

1543ին Մարտի 13ին Սկովտիայի խորհրդանոցը ժողովելով Հենրիկոսին կողմնակիցքն անոր միտքը դրած խորհուրդը յառաջ բերին: Բայց Անգղիացւոց թագաւորին անհամբերութիւնը Սկովտիա Անգղիայի հետ միացնելու խորհուրդը ի դերեւ հանեց: Պահանջեց որ Սկովտիայի մատաղ թագուհին իր ձեռքն յանձնուի մինչեւ որ ամուսնութեան հարկաւոր եղած տարիքն հասնի, եւ միանգամայն կը պնդէր որ Սկովտիայի ամենէն զօրաւոր բերդերն իրեն տրուին: Աս պահանջումը Սկովտիացւոց նախանձայուղութիւնն, ազատութեան եւ անկախութեան վրայ ունեցած նկարագրական սէրը գրգռեց: Ազգն առ հասարակ համուղուեցաւ որ Հենրիկոս Ը. ամուսնութեան պատրուակաւ Եգուարդ Ա.ին պէս, որն որ նման պարագաներուն մէջ Սկովտիա նուաճել կ'ուզէր, Սկովտիա Անգղիայի հետ միացնելու միտք ունի: Ան ազնուականներն որոնք իրենք զիրենք անոր դիտաւորութեանց նպաս-

տամատոյց ըլլալու պարտաւորած էին աս ապաժաման պահանջմանց համար իրմէ պաղեցան: Սատլէր անուն Անգղիայի դեսպանին առանց ակնածութեան ըսին որ ազգը չիկրնար տանիլ որ իրենց թագուհին Հենրիկոսին խնամակալութեան տակ դրուի, եւ իրենց սպաներն ասանկ բանի մը համար ոչ երբեք զէնք կ'առնուն, նոյն իսկ պառաւունք իրենց իլերով կը զինին եւ ճամբաներուն քարերն ալ ոտք կ'ելլեն ու բողբ կը կարգան:

Խորհրդանոցը Եգուարգին՝ նորածին թագուհւոյն հետ ամուսնանալուն հաւանութիւն տուաւ, բայց թագուհւոյն ու անոր տղայութեան ատեն թագաւորական կառավարութեան եւ Սկոտիայի ամէն զօրաւոր տեղերուն Հենրիկոսին ձեռքը յանձնելու առաջարկութիւնը բացարձակապէս մերժեց: Աերջապէս Հենրիկոս երկայն ատեն դէմ դնելէն ետեւ երկու տէրութեանց մէջ խաղաղութեան գաշինք դրուեցաւ (1543, 1 Յուլ.) եւ որոշուեցաւ որ Մարիամ Եգուարգին հետ ամուսնանայ եւ տասը տարւան եղածին պէս Անգղիա խրկուի:

Ասանկ Սկոտիայի թագաւորաց ազնուական դասերը հետ ուղածնուն պէս վարուելու համար անոր չափահաս ըլլալուն չէին սպասեր հապա որոշումներ կ'ընէին իր ապագայ վիճակին վրայ առանց իրեն բան մը հարցնելու, ոչ իր սրտին եւ ոչ ալ իր ապագայ զգածմանց միտ դնելով: Ասի թագաւորաց բախտն է. իրենց տէրութեան վրայ ունեցած վերին իշխանութեան համար, հարկ կը համարուի որ իրենց ընտանիքէն աւելի մանաւանդ թէ նոյն իսկ իրենց անձէն աւելի տէրութեան միտ դնեն: Թէ որ Մարիամ Եգուարգին հետ ամուսնանար, անտարակոյս իր գլուխը կրկին թագով կը պսակուէր, ու Անգղիայի յաջորդ մը կը թողուր: Բայց Մարիամ ասանկ դէպքի մէջ իր տղայութիւնը Անգղիայի արքունեաց ապականեալ պալատականաց մէջ պիտի անցընէր, որոնք քիչ մը ստրկի համար իրենց խիղճը ծախու կը հանէին, եւ հոն միանգամայն մոլեռանդն ամուսնոյ մը ձեռք խնալով որուն կրօնական նախանձայուղութիւնը հօր-

մէն շատ աւելի էր, անշուշտ իր հարց ուղղափառ հաւատքը կը կորսնցընէր, մանաւանդ ան հասակին մէջ ուր իր սեպհական բանաւորութեամբը չէր կրօնար ինք զինքը կառավարել: Արօնական նորոգութեանց խարէական լուսով շլացած Հենրիկոսին դրած մարդկային կրօնը կ'ընդունէր, զորն որ աղէկ մտածող Անգղիացի մը հաղիւ կրնայ հիմայ նոյնը պաշտպանել: — Բայց աս ասանկ չեղաւ. Աստուած զՄարիամ ասանկ կրօնական մոլորութենէ ազատ պահեց: Քանի մը տկարութեամբ ըրած պակսութիւններն իր երկայն ատեն քաշածներով ըստ բաւականին քաւեց:

Անգղիական կողմնակցութեան հակառակ՝ որն որ Հենրիկոսին կամացը համեմատ ամուսնութեան դաշինքը զնեւ տուած էր, մայր թագուհին եւ կարգինալն ուրիշ աւելի զօրաւոր կողմնակցութեան գլուխ եղած էին, որն որ ուղղափառ հաւատոյ եւ գաղղիական նիզակակցութեան պաշտպան էր, եւ աս ամուսնութեան դէմ էին: Կարգինային ազդեցութեամբ խնամակալը մայր թագուհւոյն հետ հաշտուելով խորհրդանոցին մէջ ստորագրուած ամուսնական դաշինքը մերժեց: Հենրիկոս խնամակալին խաբւբայ վարմանց վրայ սաստիկ նեղանալով նաւատորմիդ մը եւ բանակ մը Սկովտիա խրկեց, որոնք ընդգիմութիւն չգտնելով Սկովտիայի մայրաքաղաքն եւ անոր նաւահանգիստն այրեցին ու շրջակայ տեղերը կողոպտեցին: Մի եւ նոյն ատեն Ռալֆ Էվէրս եւ Պրիան Լաթուն կոմսից հրաման խրկեց որ սահմաններն յարձակին. ասոնք իրենց պաշտօնը կարելի անգթութեամբ կատարեցին: Իրենց ըրած աւերածոյն ծանուցագիրներն զարհուրելի են. առջի յարձակման ատեն 192 դաստակերտ այրեցին կամ փլուցին, 400 Սկովտիացի մեռցուցին եւ 800 հոգի գերի տարին. 10,000 արջառ, 12,000 ոչխար եւ 1000 ձի կապուտ ըրին. ուրիշ ծանուցագրի մը համեմատ եօթը վանք, տասնուվեց դաստակերտ կամ գղեակ, հինգ աւան, 16 ջրաղացք եւ 3 հիւանդանոց փլուցին կամ այրեցին: Անգղիայի զօրավարաց դիւցազնական գործքերն Հենրիկոսին կատաղութիւնը քիչ մը իջեցուցած կ'երեւան, բայց իր

Սկովտիայի մէջ ունեցած ազգեցութեանը շատ վնաս բերին: Ինչու որ չէ թէ միայն բոլոր ազգն աս աւազակները երկրէն դուրս հանելու ոտք ելան, այլ նաեւ ան կոմսերն ալ, որոնք ամուսնութեան կողմնակից եւ գործակից եղած էին հարսին այցելութիւն ընելու ասանկ կոշտ կերպին վրայ շատ նեղացան: Նոյն իսկ Տուկլասեանք, որոնք Հենրիկոսին ամենէն աւելի կողմնակից էին, երկրին խեղճութիւնն եւ աւերը տեսնելով ազգին կողմն անցան, եւ խնամակալին հետ միանալով զօրք ժողովեցին: 1544ին Գեկտ. 14ին Սկովտիացիք Անգղիացւոց վրայ մեծ յաղթութիւն կանգնեցին. աս պատերազմիս մէջ Անգղիացւոց Էվէրս եւ Լաթուէն զօրավարներն եւ ուրիշ 1000 հոգի ինկան, շատերն ալ գերի բռնուեցան: Հենրիկոս աս պարտութեան վրայ շատ նեղացաւ եւ մանաւանդ Անկաս կոմսին շատ սպառնալիք տեղաց: Անկաս կոմսը Հենրիկոսին քոյրն իրեն կին ունենալով անոր մերձաւոր խնամի էր: Անկաս Հենրիկոսին սպառնալեաց նախատական պատասխաններ տուաւ. «Արդեօք մեր խնամին, ըսաւ, իմ վրաս անոր համար բարկացած է որ ազէկ Սկովտիացի եմ, եւ կամ թէ իմ նախահարցս վրէժխնդիր եղած եմ» Ռալֆ Էվէրս եւ Լաթուէն սպաննելով որոնք Մելրոսին մէջ իմ նախահարցս գերեզմաններն աւերած են: Իմ նախահարքս ձեզմէ (Հենրիկոսէն) ընտիր մարդիկ էին եւ ես անոնց պատուոյն համար աւելի նուազ գթութեամբ չէի կրնար վարուիլ. աս գործքերուս համար ինձի այնչափ բարկացած է եւ կենացս դարանակալ կ'ուզէ ըլլալ: Հենրիկոս թագաւորը կ'երեւայ որ Քէոնթէպլի ստորոտները քիչ կը ճանչնայ (Քէոնթէպլ Տուկլասեանց կալուածոց մէջ լերինք են), հոն տեղս անոր անգղիական բովանդակ բանակին կրնամ դիմանալ,»:

Պիթն կարդինալը եւ մայր թագուհին մտածելով որ զօրաւոր դրացի մը ամէն ճիգն ի գործ կը գնէ նորածին թագուհին բռնութեամբ կամ դաւաճանութեամբ ձեռք բերելու համար, խոհեմութիւն սեպեցին որ զթագուհին քաղքէն հեռացնեն եւ անմատոյց Մէնթէյթ լճին մէջ եղած կղզին տա-

նին ուր տեղս դաստակերտ եւ վանք մը կար: Հոս տեղս Պիթն կարդինալին միջնորդութեամբ նորածին թագուհւոյն կրթութիւնն իր մօրը յանձնուեցաւ, որն որ իր ցեղին սեպհական եղած անվեհերութեան հետ թագուհւոյ մը հարկաւոր առաքինութիւններն ունէր: Ասիկայ իր դստեր դաստիարակութիւնը դիւրին ընելու համար Սկովտիայի երեւելի գերդաստաններէն նոյն անուամբ եւ հասակաւ չորս աղջիկ առաւ, որոնք նորածին թագուհւոյն հետ կենակից եւ սընընդակից էին աս մենութեան մէջ մինչեւ որ 1548ին Գաղղիա գնաց:

Ենրիկոս տեսնելով որ կարդինալին աչալըրջութեամբը Մարիամին Գաղղիա փախչիլը շատ դիւրինացաւ, վրան շատ բարկացաւ. եւ ասոր առջեւն առնելու համար յարմար միջոց մը սեպեց Սկովտիայի մէջ նոր խոռվութիւն մը հանել: Աս ժամանակներս Ուիլեէմ Քիլքէլտի, Ուայսհէրթ եւ ուրիշ անոգամք առաջարկած էին թագաւորին որ կարդինալը կամ բռնեն կամ սպաննեն: Թագաւորն աս առաջարկութիւնը չմերժելով կարդինալին սպանութեան հաւանութիւն մանաւանդ թէ հրաման տուած կը սեպուէր: Երկու տարի ետքը եղեռնագործութիւնը գլուխ ելաւ: Կարդինալին խոհեմութիւնն ու գործունէութիւնն ամէն իր կենաց դէմ նիւթուած դաւաճանութիւնները պարապի կը հանէր: Բայց վերջերը Գէորգ Ուայսհէրթ անուէն նոր աւետարանին քարոզիչ մը իր մուրուքեանց եւ հանած խոռվութեանց պատճառաւ կախել եւ այրել տալուն համար, իր հակառակորդաց եւ ի մասնաւորի մեռնողին ազգականաց եւ անոնց կողմնակցաց ոգիները շատ գրգռեցան, որոնք արդէն անգղիական կաշառքով աւելի եւս վաստրկուած 1546ին Մայ. 30ին Ս. Անտրէ դաստակերտը մտան, ուր որ կարդինալը կը կենար, ու զարկին մեռցուցին: Քաղաքացիք ազմուկն իմանալով, իրենց եպիսկոպոսին օգնութեան հասնիլ ուղեցին, բայց երբոր կարդինալին մարմինը պատու հանէն վար կախուած տեսան ետ դարձան: Իսկ մարդասպաններն իրենց կրօնակիցներէն օգնութիւն գտնելով, մանաւանդ Նաքս աղան-

դասպետէն, որն որ աս «աստուածահաճոյ գործքին»
իր հաճութիւնը տալու համար իր ազանդակիցներէն
140 հոգի հետն առած եկած էր, նոյն դաստակեր-
տին մէջ փակուեցան եւ Անգղիայի թագաւորէն պաշտ-
պանութիւն խնդրեցին, որն որ նոյնը չզլացաւ: Բայց
Հենրիկոս աս նոր խռովութեան վերջը չկրցաւ տես-
նել. շուայտութենէ ու որովայնամոլութենէ այնպէս
տկարացած էր որ հազիւ իր մարմնոյն ծանրութիւնը
կրնար վերցընել, թէպէտեւ դեռ 56 տարւան էր:
Այնպէս արտաքոյ կարգի գէր էր, որ ոտքի վրայ չէր
կրնար կենալ ու տեղէ տեղ փոխուիլ, այլ անուաւոր
բազմոցով սենեկէ սենեակ կ'երթար կու գար: Նա-
մակաց ստորագրութիւն դնելու չափ զօրութիւն չու-
նէր, անոր համար երեք քարտուղար միշտ քովը կը
կենային ու հարկաւոր թղթերը կը ստորագրէին: Աս
գիրութեան հետ ոտքին վրայ փնասակար վէրք մ'ալ
ունէր, որն որ շատ անգամ զինքը մահուան դուռը
հասուցած էր: Բարկացոտութիւնը, կասկածոտու-
թիւնն եւ իր պալատականներէն քաշած վախը կեան-
քը կարճեցրնելու ու մահը փութացընելու շատ օգ-
նեցին: 1547ին Յունուարի 28ին մեռաւ:

Հենրիկոսին մահուամբը Անգղիացւոց դահլըճին
քաղաքականութիւնը չփոխուեցաւ, եւ Հերթֆորտ
կոմսն որն որ վերջէն Սոմմերսեթի դուքս ալ անուա-
նեցաւ, եւ Պաշտպան (Protector) յորջորջմամբ տէ-
րութեան կառավար եւ Եդուարդ մանուկ թագաւոր-
ին խնամակալ եղաւ: Հերթֆորտ՝ կարդինային մար-
դասպաններուն հետ երկու դաշինք գրաւ (1547 Մարտ.
9): Առջի դաշանց զօրութեամբ մարդասպանները յանձն
առած էին հոգևով չափ ջանալ՝ որ իրենց թագուհին
Եդուարդ Զին հետ ամուսնացրնեն, եւ թագուհւոյն
անչափահասութեան ատեն՝ առանց Անգղիայի մանուկ
թագաւորին կամ Պաշտպանին գրաւոր հրամանին
նոյն դաստակերտը Սկոտիացւոց մը ձեռք չտան: Իսկ
երկրորդ դաշանց մէջ (15 Մարտ.) աս անօրէն պարտ-
քը իրենց վրայ առած էին որ Մարիամը յափշտա-
կելու համար Սկոտիա մանող Անգղիացի բանակին
հետ միանան, եւ անոր Եդուարդին ձեռք իյնալէն եւ

Հարսնախօսութիւն ըլլալէն ետեւ, բերդն անմիջապէս անգղիական գործակալաց յանձնեն: Ասոր փոխարէն Անգղիական կառավարութիւնն ալ ապստամբաց ու մարդասպանաց գլխաւորներուն ստակ խոստացաւ, եւ բերդի մէջ եղած հարիւր քսան հոգւոյ կիսամեայ ոռճիկը կանխիկ վճարեց:

Սկովտիայի կառավարը Արրան կոմսը՝ բարեբախտութեամբ ժամանակին առ դաշինքներն իմանալով, Պաշտպանին միտքը հասկըցաւ եւ Մարտի 10ին հրովարտակ մը հանելով հրաման տուաւ որ զէնք կրելու կարողութիւն ունեցողները քառասուն օրուան մէջ, ամսուան մը պաշար առած՝ որոշեալ տեղ մը ժողվին: «Սկովտիայի վրայ, կըսէր, իր մշտնջենաւոր թշնամին յարձակում կը սպառնայ, անոր համար իր ամէն որդիքն հայրենեաց պաշտպանութեան համար զէնք առնելու կը հրաւիրուին»: Աւելի եւս հաստատուն նեցուկ մ'ունենալու համար, Հենրիկոս Բ. Գաղղիացոց թագաւորին դիմեց որուն անուամբը երկու տէրութեանց մէջ եղած ամէն դաշինքները նորոգուեցան, եւ Գաղղիա անյապաղ օգնութիւն եւ ստակ խոստացաւ:

Սահմանագլխոց վրայ բնակող անգղիացի մեծերը աւարառութեան ոգւով լեցուած Սկովտիա յարձակեցան ու պատերազմն սկսաւ: Արրան քանի մը գնդեր քովը ժողված Լանկհոյի ու Քէյմսօլիիս ապրստամբաց գլխաւոր զօրաւոր տեղերը ուղեց պաշարելով առնուլ, որպէս զի Անգղիացոց ձեռք չէյնան, բայց անդիէն ուրախական ձայն մ'ելաւ որ Սթրոցցի Քափուայի մեծաւորը գաղղիական նաւատորմով օգնական զօրք բերեր է, Արրան ելաւ անոնց առջեւը գնաց եւ անոնց հետ միանալով Ս. Անտրէ դաստակերտը պաշարեց: Քիչ ժամանակուան մէջ գաղղիացի թնդանօթաձիգ զօրքն պատուար մը խրամատեց եւ մէջինները չյանգանեցան ալ աւելի դէմ դնել եւ յարձակման մը հետեւութիւնները կրել, անոր համար դաշինք դնելով ետ քաշուեցան (30 Յուլ.): Կառավարը Ս. Անտրէ բերդը կործանել տուաւ, որ չըլլայ թէ այնպիսի զօրաւոր տեղ մը Անգղիացոց ձեռքն իյնալով՝ երկրին արհաւիրք ըլլան:

Իսկ Պաշտպանն ապստամբաց հետ դրած դաշնագրութեան համաձայն 20,000 զօրքով Սկովտիա մտաւ, եւ իր նաւատորմիղը 24 պատերազմական եւ նոյնչափ ալ պաշարի նաւով Սկովտիայի ծովեզերքը կ'երթեւեկէր: Արրան իր հանած հրովարտակով, զորն որ վերը յիշեցինք, Մուսսելպորցի քով այնչափ մարդ ժողվեց, որ անոնցմէ ընտրանօք 30,000ի չափ բանակ մը կազմեց: Երբոր Պաշտպանն՝ որն որ անձամբ անգղիական բանակին կը հրամայէր. Մուսսելպարթ գեղն եկաւ եւ Սկովտիացւոց բանակն Էսք գետակին անդիի կողմը աղէկ պատերազմի դրից մէջ գտաւ, տեսաւ որ զանոնք ան զիրքէն կարող պիտի չըլլայ վանել, անոր համար որոշեց որ սպասէ յուսալով որ Սկովտիացիք իրենց սովորական անխոհեմութեան մէջ կ'իյնան, որն որ միշտ անոնց յաղթուելուն պատճառ կ'ըլլար: Եւ իրօք ալ այնպէս եղաւ: Արրան կոմսը թըշնամեոյն յապաղումը տեսնելով կարծեց որ Անգղիացիք ի փախուստ դարձնելու համար բաւական է միայն տեղէն շարժիլ, եւ ասոր համար իր հաստատուն տեղէն ելլելով Էսք գետակէն անցաւ: Սկովտիացիք իրենց սովորութեան համեմատ մեծ քառակուսի գնդեր շինելով ճակատը յարդարեցին. լայն եւ զարմանալի ձեւով սրեր ունէին, եւ իրենց վիզը հաստ լաթ մը կրկին կամ երեքպատիկ փաթթած էին: «Պաղին համար չէր, կ'ըսէ հին պատմագիր մը, այլ սրերուն հարուածին դէմ»: Ամէն մէկը տասնութը օտք երկայն նիզակ ունէր, ուստի երբոր պատերազմի ատեն ճակատ կը յարդարէին ամէնն ալ նիզակը վեր կը տնկէին, բայց երբոր թշնամին յարձակումը կը սկսէր, առջի կարգը ծնկան վրայ գալով յարձակողներուն դէմ նիզակը կ'ուղղէր, երկրորդ կարգը քիչ մը կը ծռէր եւ նոյն կերպով նիզակին երկաթը թշնամեոյն կը ցուցընէր, իսկ երրորդ կարգը որն որ հասարակօրէն շատ բարձր մարդիկներէ կազմուած կ'ըլլար, իրենց ընկերաց գլխուն վրայէն նիզակները կ'երկընցընէին: Ասով ամբողջ քառակուսին հազարաւոր փշերով հսկայակերպ ոգնւոյ մը կը նմանէր, անսնկ որ մարդ չէր գիտեր որ յարձակումը

որ կողմանէ սկսի: Արէյ ատենակալը Անգղիացւոց հե-
ծելագորուն հրամանատարը պատերազմը բացաւ եւ
աս մահաբեր անտառին վրայ յարձակեցաւ. Սկովտիա-
ցիք հաստատուն մնացին, իրենց նիզակներով ձիաու-
րաց կը սպառնային ու “յառաջ հրամայեցէք հերե-
տիկոսներ, կը պոռային: Յարձակումը սաստիկ էր,
բայց որովհետեւ Անգղիացւոց նիզակները գրեթէ չորս
ոտք աւելի կարճ էին, վնաս մը չընելէն զատ, թէ
մարդիկ եւ թէ ձիեր խիստ խոցոտուելով ու մեծ
կորուստ կրելով ետ քաշուեցան: Արէյ երեք անգամ
ալ մեծ կորուստով ետ քաշուելու ստիպուեցաւ: Ան
ատեն Արէյ՝ Ուարիք կոմսին խորհրդով աղեղնաւորաց
եւ հրացանաւորաց գունդ մը յառաջ քալեցուց, ո-
րոնք իրենց մահաբեր գնդակներն ու նետերը կ'ար-
ձակէին առանց Սկովտիացւոցմէ վնաս մը կրելու: Սկով-
տիացիք իսկզբան անոնց յարձակման դիւցաղնական
քաջասրտութեամբ ընդդիմացան, բայց Անկաս կոմսը
տեսնելով որ թշնամւոյն նետերն ու գնդակներն իր
ընդարձակ քառակուսւոյն մեծ վնաս կ'ընէին, հրա-
մայեց որ ձակատը նեղցրնեն: Սկովտիացւոց մէկալ
բաժինները նիզակաւորաց աս շարժումը տեսնելով
կարճեցին որ Անկաս կոմսը յաղթուած ետ կը քա-
շուի, շփոթութեան մէջ ինկան եւ փախչելու սկսան:
Յոմմերսէթ Սկովտիացւոց բանակին շփոթութիւնը
տեսնելով իր ամբողջ բանակովն յարձակեցաւ ու մեծ
կոտորած ըրաւ, ինչու որ նիզակաւորները իրենց ըն-
կերաց փախուստը տեսնելով նիզակները ձգեցին ու
փախչելու սկսան: Անգղիացւոց ըրած կոտորածն այն-
չափ սաստիկ էր որ գրեթէ հինգ քառակուսի մղոն
ընդարձակ տեղւոյն վրայ ամէն քայլափոխին կամ դիակ
եւ կամ վահան ու նիզակ ցանուած էին, զորոնք փա-
խըստականք դիւրաւ փախչելու համար գետին նետած
էին: Աս պատերազմին մէջ Սկովտիացիք գրեթէ 8000
մարդ կորսնցուցին:

Պաշտպանը հոս յաղթելէն ետեւ շիտակ Վիթ
քաղաքն արշաւեց եւ չորս օր քաղաքն ու շրջակայ
տեղերը աւար ընելէն ետեւ շուտով Անգղիա դար-
ձաւ: Պաշտպանն իր այսպիսի փառաւոր յաղթութե-

նէն ետեւ անակրնկալ եղանակաւ ետ քաշուելովը թէ թշնամիքն ու թէ բարեկամները զարմացմամբ լեցուց: Արշաւանքը գրեթէ տասնուվեց օր տեւեց:

Սկովտիացւոց յաղթուելովն իրենց Անգղիացւոց դէմ ունեցած ատելութիւնն աւելի եւս սաստկացաւ: Մարեմայ Եդուարդայ հետ ամուսնանալուն վրայ եղած փոքր խօսք մ'ալ Սկովտիացւոց սիրտն անհնարին բարկութեամբ կը լեցընէր: Գիւղականաց հիւղերէն սկսեալ մինչեւ Էտինպուրկի պալատները Անգղիայի անճոռնի վարմանց վրայ կը խօսէին, որն որ իր թագաւորն իրենց թագուհւոյն հետ ամուսնացընելու համար՝ քաղաքներ եւ գիւղեր մոխիր կը գարծընէր: Բայց սակայն աղէկ մտածելով, հաւանական կ'երեւայ թէ աս ամուսնութիւնը Սկովտիայի համար շատ շահաւէտ կ'ըլլար. բայց Խնչպէս կրնար աս հնացեալ ատելութիւնն որն որ Պիկտաց եւ Պրիտաց զաւակաց մէջ այնչափ դարէ ի վեր կը տիրէր, սիրոյ եւ մտերմութեան փոխուիլ: Ինչպէս կրնար մտածուիլ որ Սկովտիա, որ երկայն ատենէ ի վեր իր անկախութիւնը պահելու համար այնչափ արիւն թափած էր, Անգղիայի լոկ գաւառ մը սեպուի: Եւ ի մասնաւորի սով կրնար յոյս ունենալ որ Սկովտիա իր կրօնը (նոյն ժամանակը դեռ ուղղափառ էր) փոխէ, չարացընէ ոչընչացընէ անօրէն Հենրիկոսին հնարած վարդապետութեանցը հաղորդակից ըլլալով, զորոնք մոլեռանդն Եդուարդ մանուկ թագաւորը վերջի ծայրը հասուցած էր: Չէ, չէր կրնար ըլլալ որ իրենց սիրելի թագուհին՝ Անգղիայի թագաւորին զօհ ընեն: Այսպիսի խորհրդածութիւնները Սկովտիացւոց սիրտը զարհուրանօք կը լեցընէին: Նոյն իսկ Սկովտիայի մէջ եղած անգղիական կողմնակցութիւնը թագաւորին՝ Սկովտիացւոց թագուհին իրենն առնելու մտօք, նոյն ժողովուրդեան սիրտը վաստրկելու համար բռնած միջոցը վար կը գարնէր: Ազգի մը հետ պատերազմ բանալ, անոր գեղերն ու քաղաքներն այրել կործանել, հարսի մը ստացուածներն եւ անոր բարեկամաց վնաս հասցընել անոր բարեկամութիւնն ու սէրը վաստրկելու համար, նոր եւ դեռ չփորձուած փորձ մըն էր զորն որ Անգղիա փորձեց:

Վկովտիայի ատենակալք Սթիրլինկի մէջ ժող-
վուելով որոշեցին որ Գաղղիա իրենց հին եւ հաւա-
տարիմ գաշնակիցը օգնութեան կանչեն, եւ միանգա-
մայն ալ նոյն խորհրդին մէջ արքայորդուոյն հետ Մա-
րիամն ամուսնացընելու խօսք բացուեցաւ, եւ թա-
գուհւոյն ապահովութեան համար զինքը Գաղղիա
տանիլ ու Հենրիկոս Բ.ին եւ իր մօրեղբօր աչաց տակ
մեծցընել ու կրթել տալ (1348): Ասոր հակառակ
Պաշտպանը լատիններէն եւ անգղիներէն յայտարարու-
թիւն մը հանեց, որուն մէջ Վկովտիացոց պատե-
րազմին դժբախտութեան պատճառը Արրան կոմսին,
անոր կուսակցաց ու խորհրդականաց վրայ կը դնէր,
որոնք Անգղիացոց ըրած օգտակար գաշնագրութիւն-
ները մերժեցէին: «Վկովտիացիք, կ'ըսէր, ձեր ման-
կահասակ թագուհւոյն որպիսի ամուսին կ'ուզէք տալ:
Օտարական իշխա՞ն մը: Ասով ձեր երկիրը ան օտար
իշխանէն կախում պիտի ունենայ, անոր թագին վրայ
նոր ակն պատուական մը կը յաւելուք: Չեր երկրին
մէկ իշխանի մը կ'ուզէք տալ: Ասով ան հին տրտունջն
որ մեր երկու տէրութիւնները հակառակութեան մէջ
կը պահէ՛ կը շարունակուի: Ութը դարէն աւելի է որ
այսպիսի յաջող եւ օգտակար դէպք մը պատահած
չէ որ կարող ըլլայ մեր մէջն եղած գժտութեանց
վերջ մը տալ: Չեր մանկահասակ թագուհին մեր պա-
տանի թագաւորին հետ ամուսնանալով իրենց ճակա-
տը կրկին թագով կը պսակուի: Վկովտիա պահէ իր
օրէնքը, սովորութիւններն ու առաւելութիւնները:
Անգղիա ու Վկովտիա ասկից վերջը Բրիտանիա ա-
նուամբ ազգ մը կազմէ, որով թէ՛ ձեզի եւ թէ՛ մեզի
երջանկութեան նոր դար մը կը սկսի»:

Պաշտպանն աս հրովարտակին հետ ընտիր զօրօք
բանակ մ'ալ կրէյ ատենակալին առաջնորդութեամբ
Վկովտիա խրկեց, որն որ Տալքէյթ քաղաքը մոխիր
դարձուց եւ Հետտինկթըն քաղքին մէջ անգղիացի
եւ իտալացի վարձկան զօրք դրաւ պահպանութեան
համար: Աս ժամանակներս Արրան նորէն վանքի մը
մէջ տէրութեան կարգորեարը ժողվելով Սթիրլինկ
քաղքին մէջ որոշածները նորէն յառաջ բերաւ, ու

րոնք հրապարակաւ ընդունելէն ետեւ Գաղղիացւոց նաւատորմիդն, որն որ Սկովտիացւոց օգնական զօրք բերած էր, առագաստները բացաւ ու զէպ ի հարաւային կողմերը իր ընթացքն ուղղեց, կարծես թէ Գաղղիա պիտի դառնար, բայց բաց ծովը հասնելէն եւ ցամաքը կորսնցընելէն ետեւ, մէկէն դարձաւ եւ ընթացքը դէպ ի հիւսիսային կողմը փոխեց: Երբոր հիւսիսային Սկովտիայի ծովեզերքն հասաւ Տօնպարթըն քաղքին մօտեցաւ եւ հինգամեայ Մարիամը՝ իր պալատականներովն եւ չորս Մարիամներով Գաղղիա նաւեց, ուր քիչ ատենուան մէջ Պրէսթ նաւահան գիտան հասաւ (1548, 13 Օգոստ.):

Պրէսթ քաղքէն որուն բնակիչքը զինքը շատ պատուով ընդունած էին, իր սկովտիացի պալատականներովն եւ գաղղիացի ազնուականաց բազմութեամբ Ս. Ժէրմէն ան Լէ թագաւորական դաստակերտը գնաց, ուր որ Հենրիկոս Բ. զինքը զիմաւորեց, եւ պատշաճ յարգանօք եւ սիրով ընդունելէն ետեւ, միտքը դրաւ որ զինքը կ'նոջ մը ամէն հարկաւոր կատարելութեանց մէջ կրթել տայ, որպէս զի թէ թագաւորական վիճակին, եւ թէ իրեն անուան պատիւ ըլլայ: Մարիամ քանի մ'օր թագաւորին եւ թագուհոյն հետ պալատի մէջ կենալէն ետեւ, կուսանաց վանք մը տարուեցաւ, ուր որ Գաղղիայի երեւելի գերդաստանաց աղջիկները կը կրթուէին: Հոս տեղս Մարիամ թէ հոգեւոր եւ թէ մարմնաւոր կրթութեանց սկզբունքն առաւ, ընտիր վարպետուհիներուն ձեռք խնայով՝ որոնք իր սրտին եւ ոգւոյն կարողութիւններն աղէկ ձանձնալով, պատշաճ կրթութիւն տուին. անանկ որ աս՝ կրթարանէն թէ առաքինութեամբ եւ թէ ի մասնաւորի կուսական համեստութեամբ, եւ թէ իրեն հարկաւոր գիտութեամբ զարգարեալ ելաւ: Կը պատմուի որ անգամ մը տասը տարւան եղած ատեն, թագաւորին եւ Լոթարինգիայի կարգինալին եւ ուրիշ շատ մեծամեծաց առջեւ, ձառ մը իրօսած ըլլայ, զորն որ ինքը շինած էր կրթութեան օգտին վրայ. նոյն ատեն մեծամեծք, որ այնչափ գիտութեանց ետեւէ ինկած չէին, զինքն իբրեւ զարմանալիք մը համարե-

ցան: Աս ամէն կրթութեանց մէջ միշտ առողջ մնաց Մարիամ, եւ շուտով աճեցաւ կանոնաւոր եղանակաւ կեանք վարելով եւ հարկաւոր շարժում եւ զբօսանք ընելով:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

Սկովտիայի մէջ խոտութիւնները կը շարունակուին: Սկովտիացիք ու Գաղղիացիք Անգղիացւոց հետ Քաթոլիկ Գանալթսիի մէջ խաղաղութիւն կ'ընեն: Մարիամ Գաղղիայի ժառանգին հետ կ'ամուսնանայ: Եղիսաբեթ Անգղիայի թագուհի կը լըսայ եւ Մարեմայ հետ կ'աւրուի:

Մարեմայ Սկովտիայէն հեռանալովը պատերազմին առիթները վերցուած համարուեցան, եւ Հենրիկոս Բ. Գաղղիայի թագաւորը Մարեմայ Գաղղիա հասնիլն եւ իր փրանկիսկոս որդւոյն հետ հարսնախօսութիւնը Պաշտպանին իմացընելով, յանուն իր որդւոյն՝ Սկովտիայի հանդերձեալ թագաւորին եւ յանուն Մարեմայ՝ Սկովտիայի թագուհւոյն հրատարակեց որ ինքն իբրեւ անոնց խնամակալ Սկովտիան պաշտպանել կ'ուզէ, եւ անոր համար կը պահանջէր Պաշտպանէն որ անոնց անչափահասութեան ատեն ամէն գժտութիւնները մէկդի ձգուին: Բայց Պաշտպանն աս օրինաւոր պահանջումը մերժեց, թէպէտ եւ մերժելու ուրիշ պատճառ մը չունէր, բայց եթէ այնպիսի պատրաստական որս մը, այսինքն Մարիամ Եդուարդին հետ ամուսնացընելով Սկովտիա Անգղիայի հետ միացընելու առիթը ձեռքէն փախցընելու համար զինքը առջորդ վրէժխնդրութիւնը: Ասոր համար պատերազմը շարունակելու համար Շրիւսպէօրի կոմսը 20,000 զօրքով նորէն Սկովտիա խրկեց: Տ'էսսէ Գաղղիայի կողմանէ Սկովտիացւոց զօրապետը Անգղիացւոց բազմութիւնը տեսնելով Հէտտինկլթընին պաշարումը վերցուց եւ Մուսսէլպօրոյի քով ամրացաւ: Շրիւսպէօրի կոմսը զինքն աս զօրաւոր դրից մէջէն չկրնալով հանել ու պատերազմ տալ, Հէտտինկլթընին մէջ զօրք ու պաշար թող տալէն եւ Տէօնպար քաղաքն այրելէն եւ շրջակայ տեղերը ապականելէն ետեւ՝ ետ դար-

ձաւ: Ասկից ետքը պատերազմին բախտն աւելի Սկովտիացւոց կողմը կը միտէր որոնք Հէտտինկիթըն, Հոմֆէսլ, եւ Ֆէս ֆէսլ առին, եւ 1549ին Անգղիայի սահմանը անցնելով Նիւքէսլ պաշարեցին եւ 20 գեղ պրերելով՝ Անգղիացւոց ըրած աւարառութեանց եւ Տրուկիզութեանց դիմացը փոքր հատուցում մ'ըրին:

Աս ժամանակներս Անգղիա ներքին երկպառակութեանց մէջ իյնալով՝ Պաշտպանը իր ներքին թընամեաց մանաւանդ իր Սիմէօր եղբօր դաւաճանութեանց դէմ դնելու համար, Սկովտիայի մէջ պատերազմը շարունակելու պարապ չունեցաւ: Ասոր համար խաղաղութիւն ընելու մտօք Պուլոններ քաղաքը ստրկով Քաղղիացւոց տալու առաջարկեց. բայց խորհրդականաց ժողովքն ասիկա Անգղիայի պատուոյն նախատինք համարելով, եւ միանգամայն գիտնալով որ պատերազմի ժամանակ Անգղիացիք չեն կրնար նոյն քաղաքը պաշտպանել, աւելի Գերմանիայի կայսեր պաշտպանութեան տակ ձգել ուզեց, բայց կայսրը նոյն ատենները Հենրիկոս Բ.ին դաշնակից ըլլալով յանձն չառաւ: Գաղղիացիք զօրք ժողովելով ամենայն զօրութեամբ Պուլոնէ գաւառը յարձակեցան, Սելաք, Անպլըթէօզ եւ Մոնթալանպէր եւ վերջապէս Պուլոններ քաղաքն ալ առին: Աս ամէն դժբախտութեանց պատճառն Անգղիացիք Պաշտպանին ամբարտաւան վարմանցը տալով եւ իր թշնամիքն ասկից առիթ առնելով զինքը կործանելու եւ թագաւորին քովէն հեռացրնելու ջանացին, եւ իրօք ալ ըրին, զանազան ամբաստանութիւններ վրան դնելով Թաուէր բերդը դրին (1549, 6 Հոկտ.): Պաշտպանին իյնալէն ետեւ Անգղիացիք տեսնելով որ պատերազմաց պատճառաւ գանձը պարպուեր է, եւ կարող պիտի չըլլան Գաղղիացւոց դէմ դրուխ ելլել, Անդոնիոյ կուիտոթի Փլորենտացի վաճառականին ձեռօք գաղղիական դահլըճին անուղղակի իմացուցին որ խաղաղութիւն ընելու ընդդիմութիւն չունին: Բայց Գաղղիացիք իրենց ըրած յաղթութեանց վրայ վստահանալով դաշանց պայմաններն իրենք առաջարկեցին: Պուլոններ քաղաքին հատուցման տեղ Անգղիացիք առաջարկեցին որ Մա-

րիամ՝ Եդուարդին հետ ամուսնանայ, բայց Հենրիկոս պատասխան տուաւ որ Մարիամ իր որդւոյն հետ արգէն նշանած ըլլալով անոր հետ պիտի ամուսնանայ: Ղերջապէս Անգղիացիք գլուխ ծռելով մշտնջենաւոր խաղաղութիւն ըրին: Աս խաղաղութեան մէջ Սկովտիացիք ալ մտան, եւ խօսք տուին Անգղիացիք որ անոնց հետ պատերազմի չելլեն մինչեւ որ նոր գրգռութեան ուրիշ առիթ չարուի: Նոյնպէս որոշեցաւ որ Անգղիա՝ Գաղղիայի եւ Սկովտիայի նկատմամբ, նոյնպէս Գաղղիա եւ Սկովտիա՝ Անգղիայի նկատմամբ ունեցած ամէն իրաւունքներն ու պահանջումները պահեն (24 Մարտ.):

Անգղիացիք այնչափ ակամայ կամօք եւ իբրեւ ազգին դժբախտութիւն մը համարելով աս խաղաղութիւնն ըրին, որչափ որ իրենց կորսնցուցածը մեծ էր, մանաւանդ Եդուարդ իրենց թագաւորը Մարեմայ հետ ամուսնացրնելով Սկովտիան իրենց երկրին հետ միացրնելու յայտ բոլորովին կորսնցուցին:

Աս ժամանակներս (1550) թագուհւոյն մայրն իր դուստրը տեսնելու համար գաղղիական նաւատորմաւ Գաղղիա եկաւ, եւ իր դուստրը բարի վարուց եւ գիտութեանց մէջ յառաջացած տեսնելով շատ մխիթարուեցաւ: Իրեն հոն եղած ատեն, թագաւորական թիկնապահներէն մէկը զՄարիամ թու նաւորելու փորձ փորձեց, բայց բռնուեցաւ եւ սպանուեցաւ: Անմեղ անձի մը վրայ այսպիսի եղեռնագործութիւն մը գործելու պատճառն ով ըլլալը չգիտցուիր. բայց թէ որ մոլեռանդութենէն յառաջ եկած է, իբրեւ ստոյգ կրնանք զրուցել որ Անգղիայի կաշառքին պտուղն է: Երկրորդ տարին մայր թագուհին ճամբայ ելլելով Անգղիայի կառավարութենէն հրաման խնդրեց որ ցամաքով Անգղիայէն անցնի: Եդուարդ Զ. չէ թէ միայն անցնելու հրաման տուաւ, այլ նաեւ ամէն կողմ ուսկից որ մայր թագուհին պիտի անցնէր հրաման խրկեց որ ամէն կարելի հանդիսութիւններով զինքն ընդունի: Եւ ինքն ալ զինքը Լոնտոն հրաւիրելով հետը շատ յարգութեամբ վարուեցաւ: Մայր թագուհին քաղաքավարութեան դիմացը քաղաքա-

վարութիւն բանեցուց, բայց իր միտքն հաստատուն մնաց զինքն երբեք իրեն փեսայ չբարեւելու:

Երբոր ժամանակը մօտեցաւ երբ Մարեմայ վիճակին մեծ փոփոխութիւն պիտի ըլլար, Հենրիկոս Բ. Գաղղիայի թագաւորը, Սկովտիայի ժողովուած խորհրդանոցին (1557 Գեկ.) թուղթ մը գրեց, որուն մէջ կը խնդրէր որ ազգին գլխաւորներէն քանի մը հօգի Գաղղիա գան, որպէսզի իրենց թագուհւոյն եւ իր որդւոյն ամուսնութեան դաշանց ստորագրեն եւ վկայ ըլլան: Աս ծանր բանիս համար խորհրդանոցը ծնրնդեամբ, պատուով եւ իմաստութեամբ ամենէն երեւելիներն ընտրեց, որոնք 1558ին Մարտի մէջ Փարիզ հասան, եւ Ապրիլի 19ին իրենց թագուհւոյն ամուսնութեան դաշանց իբրեւ վկայ ստորագրութիւն տուին: Ամսոյն 24ին Նոթրամ եկեղեցւոյն մէջ պսակին հանդիսութիւնը կատարուեցաւ: Աս հանդեսին ներկայ էին Գաղղիայի թագաւորը եւ թագուհին, երկու տէրութեանց ազնուականաց բազմութիւն եւ ուրիշ օտար տէրութեանց դեսպանաց բազմութիւ խումբ մը: Ասկից վերջը Մարիամ Փրանկիսկոսը իր թագաւորութեան գահակից ընելով, զինքն իբրեւ Սկովտիայի թագաւոր ողջունեց: Իսկ Գաղղիայի թագաւորն ասոր հակառակ ուղեց որ ասոր փոխարէն Մարիամ Գաղղիայի թագաւորին դուստր (Dauphine) կոչուի եւ Անգղիայի, Իրլանտայի եւ Սկովտիայի պատուոյ անուններն առնու: Պսակին հանդէսը լմլննալէն ետեւ շատ փառաւոր ու մեծածախ խնջոյք եւ ուրիշ ուրախութիւններ եղան: Թագուհւոյն մայրն որն որ երկրին խռովակից պարագայից համար դստերը հարսանեաց չկրցաւ ներկայ ըլլալ, հրաման տուաւ որ բոլոր Սկովտիայի մէջ իր դստերը հարսանեաց պատուոյն համար ուրախութիւններ ըլլան:

Թէպէտ եւ Մարիամ աս ամուսնութեան պատճառաւ բնականապէս աւելի բարձր աստիճանի մը հասաւ, բայց ինքը թէ թագաւորին եւ թէ թագուհւոյն իր պարտաւոր յարգանքն ու պատիւը չպակսեցուց. իր բարեկամար եւ ընկերակցաց նկատմամբ, իր բնական թարութիւնը միշտ պահեց, եւ ինքզինքն անոնց

պատուոյն եւ աստիճանին համաձայն կը յարմարցընէր: Գիտէր որ իր ամուսինը թէ հասակաւ եւ թէ փորձառութեամբ իրմէ վար էր, ի վերայ այսր ամենայնի երբոր թագաւորութեան նկատմամբ որոշելու բան մը կը պատահէր, իրեն հետ կը խորհրդակցէր: Առանց իրեն հարցընելու ոչ կառավարութեան եւ ոչ ինչ եւ իցէ փոքր գործքի մէջ քայլափոխ մը կ'ընէր: Գաղղիայի թագաւորն ու թագուհին ասոնց համակամութիւնն եւ իրարու հետ ունեցած սէրը տեսնելով, զիրենք շատ կը յարգէին եւ իրենց սրտին մէջ մեծամեծ յոյսեր կը ծնանէին: Երկուքն ալ թէ Մարիամ եւ թէ Փրանկիսկոս որչափ որ կարելի էր Գաղղիայի կառավարութեան մէջ խառնուելէն կը զգուշանային, եւ մի միայն ան ատեն իրենց կարծիքը կու տային, երբոր մասնաւորապէս կը հարցուէին: Արչափ որ Մարիամ հոս խոհեմութեամբ եւ զգուշութեամբ կը վարուէր, եւ Գաղղիայի մէջ իր բարի սկզբանց ու զարմանալի ձրից վրայ զարմացողներ կը գտնէր, նոյնչափ Անգղիական դահլիճն եւ ի մասնաւորի Սէսիլ ատենադպիրը կ'աշխատէր որ անոր անունն անարգելի ընէ:

Թէպէտ եւ հոս տեղը չէ Աոնտոնի մէջ եղած ամէն երեւելի դէպքերը պատմել, բայց մենք մեր պատմութեանն աւելի լուսաւորութիւն տալու համար համառօտիւ կը յիշենք: Եղուարդ մանուկ թագաւորին մեռնելէն ետեւ (1553 Յուլ. 6) կողմնակցութիւն մը Յովհաննա Արէյ Անգղիայի աթոռը նստեցուց (6 Յուլ.), որն որ նոյն ամսոյն 20ին վար առնուեցաւ, եւ Հենրիկոս Ը-ին օրինաւոր դուստրը Մարիամ Սպանիացին անոր տեղն անցաւ, ասիկա ուղղափառ կրօնը Անգղիայի մէջ նորէն հաստատեց, եւ Փիլիպպոս Բ-ին, Սպանիայի թագաւորին հետ ամուսնանալով նոյն թագաւորին Գաղղիայի հետ ունեցած պատերազմի մէջ օգնութիւն ըրաւ, բայց 1558ին Յունուարի 8ին երբ որ Գաղղիացիք Քալէ բերդն առին սրտի ցաւէն մեռաւ (17 Նոյ.): Մարիամ Սպանիացւոյն մեռնելէն ետեւ Հենրիկոս Ը-ին երկրորդ դուստրն Եղիսաբեթ յաջորդեց (20 Նոյ.), որն որ իր օրինաւոր կնոջ կատարինէ

Սպանիացւոյն կենդանութեան ատեն Աննա Պոլէյն կնոջմէ ծնած էր (1533, 7 Սեպտ.) : Ասիկայ Մարեմայ թագաւորութեան ատեն ուղղափառ հաւատքն ընդունած էր, եւ երկնից անէծքները վրան կարդալով հաստատած էր որ ճշմարտապէս դարձած է, բայց աթոռը նստելէն քիչ մը ետքը բողոքական կրօնը ընդգրկեց, չէ թէ համոզմամբ իբրեւ ճշմարիտ ճանչնալով, որովհետեւ եւ ոչ մէկ կրօն կը ճանչնար, այլ քաղաքականութեան համար բողոքականութիւնը կը պաշտպանէր, ինչու որ համոզուած էր թէ նոյն կրօնը միայն պաշտպանելով իր աթոռին վրայ հաստատուն կրնայ կենալ :

Եղիսաբեթ՝ թագուհի ըլլալուն պէս, ինքզինքն Անգղիայի թագուհի անուանելէն զատ Գաղղիայի թագուհւոյ պատուոյ անունն ալ առաւ. բայց ասիկայ ծիծաղական բան մըն էր, որովհետեւ ըստ գաղղիական յաջորդութեան օրինաց կին մը Գաղղիայի վրայ իշխող չէր կրնար ըլլալ, եւ ըստ հետեւորդի յաջորդութեան իրաւունք չէր կրնար ունենալ : Հենրիկոս տեսնելով որ աս պատուոյ անունը պարզ երեւակայական պատիւ, եւ ատեն մ'ունեցած իրաւունքը չմոցընելու յիշատակ մըն էր, ձայն չհանեց, բայց ասոր փոխարէն իր նուն երեքպատիկ պատուոյ անուններով իրաւամբ զարդարեց, այսինքն Սկովտիայի, Անգղիայի եւ Իրլանտայի թագուհւոյ յորջորջմամբ : Աս բանս չէ թէ միայն Եղիսաբեթին ամբարտաւանութեանը դպաւ, այլ նաեւ իր կասկածն աւելցուց որ չըլլայ թէ Մարիամ յարմար առիթ գտնելով իրաւունքը զինուք պաշտպանէ, եւ աս կասկածն այնչափ հիմ ունէր, որչափ որ Եղիսաբեթ իր դեսպանին ձեռօք Պաւղոս քահանայապետին՝ աթոռը նստիլը ծանուցանելու ատեն, նոյն քահանայապետը պատասխան տուած էր որ ապօրինաւոր ամուսնութենէ ծնածի մը յաջորդութեան իրաւունքը ինք չիճանչնար եւ իր առջեւ Մարիամ Սթուարթ Սկովտիայի թագուհի՝ Հենրիկոս Ը.ին օրինաւոր ժառանգն եւ յաջորդն է, անոր համար եթէ Եղիսաբեթ իրեն դատաստանին գլուխ ծուել կ'ուզէ, ինքն պրդար դատաստանաւ բանը

կ'որոշէ, երկուքին ալ նկատում ընելով որչափ որ արդարութիւնը կը ներէ: Գարձեալ աղէկ գիտէր Եղիսաբեթ որ ամէն ուղղափառք մանաւանդ Գաղղիացիք համոզուած էին որ իր մօրը Աննա Պոլէյնին ամուսնութիւնն ապօրինաւոր էր, եւ ինքն իբրեւ բնական դուստր չէր կրնար իր հօրը ակնարկ ժառանգել, եւ կը տեսնէր որ Հենրիկոս Բ.ին թելադրութեամբ Մարիամ Սթուարթին առած երեք տէրութեանց յորջորջանքը իրաւացի էր: Հենրիկոս Բ. իր նուին իրաւանց վրայ այնպէս համոզուած էր որ մինչեւ դրամ ալ տպել տուաւ, որուն մէկ կողմը Մարեմայ եւ Փրանկիսկոսի երեսները կը տեսնուէին, իսկ մէկալ կողմը Գաղղիայի, Սկովտիայի եւ Անգղիայի զինանշանները:

Իայց Եղիսաբեթ իր կասկածն եւ երկիւղը դըրսանց չցրցունելու համար, Քաթոյ Քանպրեսիի մէջ Մարեմայ հետ խաղաղութեան դաշինք դրաւ, եւ Աւետարանին վրայ երդում ընելով խոստացաւ որ ապրտամբ Սկովտիացւոց ոչ օգնութիւն եւ ոչ պաշտպանութիւն ընէ: Նոյնպէս որոշուեցաւ որ Եղիսաբեթ Գաղղիայի թագուհի կոչուելու յորջորջանքը պահէ, եւ Մարիամ Անգղիայի վրայ ունեցած իրաւունքը պահելով Գաղղիայի, Սկովտիայի, Անգղիայի եւ Իրլանտայի թագուհի կոչուի: Եղիսաբեթ ասիկայ Սէսիլ ատենադպրին խորհրդով ընդունեցաւ, որն որ թէպէտ եւ քաջ քաղաքագէտ մըն էր, բայց խորամանկ, կեղծաւոր, նենգամիտ եւ անխիղճ, եւ այնպիսի թագուհւոյ մը՝ որն որ ոչ կրօն եւ ոչ քաղաքականութիւն ունէր յարմար պաշտօնեայ էր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Սկովտիայի մէջ նորազանգութիւնը կը յառաջանայ, բողոքականք «Միաբանութիւն», անուամբ ժողովք մը կը կազմեն եւ կ'ապստամբին: Եղիսաբեթ անոնց կ'օգնէ:

Ըս ժամանակներս Սկովտիայի մէջ նորազանգութիւնը մեծամեծ քայլերով յառաջ կ'երթար: Եղիսաբեթ եւ իր պաշտօնեայն Մարիամ Սթուարթին վրէժխնդրութիւն ընելու համար Սկովտիայի նորոգ-

չաց եւ ապստամբաց ծածուկ օգնել ուզեցին, որպէս զի բողոքականաց կողմը ղօրանալով Մարեմայ կուսակիցները տկարանան: Մայր թագուհին Գաղղիայէն յուսացած օգնութեան վրայ վստահանալով, բողոքականաց դէմ դնելու կը պատրաստուէր, բայց անոնք իրենց Նաքս վարդապետին թելագրութեամբն ոտք ելան: Ստոյգ է որ եթէ Եղիսաբեթ անոնց օգնութիւն չխրկէր իրենց վախճանին չէին կրնար հասնիլ, թէպէտ եւ այնուհանց մէջէն շատերը իրենց կողմը անցած էին: Աս ազնուականները որոնք Բողոքականաց ըսածին համաձայն «Իմաստուն կրօնին», հետեւեցան, ան ազնուականներն էին որոնց հարք օրինաւոր իշխանութեան հետ շարունակ գժտութեան մէջ էին, որոնք իրենց հպատակաց վրայ ճշմարիտ բռնաւոր էին, եւ որոնց առջեւ քաղաքային օրէնք, բարոյական կամ կրօնական պարտաւորութիւն ծանր կու գար, եւ վերջապէս ան չափահաս երիտասարդք էին որոնք ժամանակին մոլութեանց գերի եղած էին եւ առանց ամօթոյ ճշմարիտ նորոգութիւն քարոզող ուղղափառ կրօնը կը մերժէին, որպէսզի թոյլ եւ մեղկ կրօն մ'ընդունելով արձակ համարձակ իրենց ուզածն անպատիժ կարող ըլլան ընել: Աս նորագարծից մէջ էր Սթուարթ՝ Յակովբ Ե.ին բնական որդին, որն որ վերջէն Մորրէ կոմս անուամբ կը յիշուի: Ասիկայ թէպէտ Մարիամին մեծանձնութեամբ պատիւներու հասած էր, բայց ի վերայ սյսր ամենայնի ինք եղաւ անոր գլխաւոր թշնամին, հալածիչն, ամբաստանողն եւ գրեթէ զինքը մահուան դատապարտող:

Ըս Սթուարթը «Միաբանութիւն», անուամբ բողոքականաց ժողովքի մը գլխաւորներէն մէկն էր: Բողոքականք տեսնելով որ Մարեմայ Գաղղիայի թագաւորին տղուն հետ ամուսնանալն ուղղափառաց շատ նպաստաւոր է, 1557ին Գեկտեմբերի մէջ խորհրդանոցը չբացուած իրենք զիրենք երդմամբ պարտաւորեցին իրենց վարդապետին վարդապետութեանց մինչեւ ի մահ հաւատարիմ մնալու եւ «Տեառն միաբանութիւն», անուամբ ժողովք մը կազմեցին, եւ երդում ըրին որ իրար պաշտպանեն եւ «Սատանայի միաբանու-

Թիւնը, (ուղղափառութիւնը սատանայի միաբանութիւն կը կոչէին) հալածեն եւ նոյն եկեղեցւոյն «Գարշելի հեթանոսական ու սատանայական», գործքերէն հրաժարին: Մարդ չի կրնար ըմբռնել որ ինչպէս նոյն ժամանակուան «ամենալուսաւորեալ եւ առաքինի մարդիկ», այնչափ յիմարութեան հասած ըլլան եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ խորհուրդները, պատարագն եւ ուրիշ սուրբ արարողութիւնները՝ հեթանոսական ու սատանայական բան համարին, եւ գարշին ան ուղղափառ կրօնէն որն որ աշխարհքը լուսաւորեց եւ գիտութեամբ լեցուց, հեթանոսաց տաճարները կործանեց, որուն մաքուր բարոյականութիւնը մարդկային ազգը երջանիկ ընելու միակ միջոցն է, ան կրօնը որուն մէջ իրենց հարբ դաւանելով մեռան, եւ որուն մէջ իրենք ալ ծնան, մեծցան եւ անոր համար միայն իրմէ հեռացան, վասնզի անոր վարդապետութեանց հետեւող չուզեցին ըլլալ: Արձէյլ, Մորթն եւ Ալէնքեան կոմսերն աս միաբանութեան գլխաւորներէն էին:

Երբոր ուղղափառք աս միաբանութեան ինչ ըլլալն իմացան, նոյնն իրենց դէմ պատերազմի առջի քայլ մը համարեցան, անոր համար հերետիկոսաց դէմ արդէն եղած եւ քանի մը նոր օրէնքներ հրատարակեցին եւ Ուալթէր Միլն հերետիկոսը՝ որն որ շատ ժամանակէ ի վեր հերետիկոսական եւ ապրտամբութեան շարժող քարոզութիւններ կ'ընէր մահուան դատապարտեցին: Քողորքականք փոխանակ ասով զգաստանալու, կատաղիներու պէս իրենց ձգրնը բարձրացուցին, եւ կրօնի ազատութիւն կը պահանջէին: Մայր Թագուհին երկու կողմնակցութիւնները խաղաղընելու շատ աշխատեցաւ: Ս. Անտրէի արքեպիսկոպոսը բողոքականաց ուղածին համաձայն գաւառական ժողովք մը ժողովեց եւ հաւատոյ դաւանութիւն մը հրատարակելով նոր քարոզաց ձեռք ուղղափառաց ազաւաղած հաւատքը մեկնեց: Բայց Միաբանութեան գլխաւորները ժողովոյն լմրննալուն չուզան պասեցին եւ Փրոթ քաղաքը ինքնագլուխ իրենց կրօնին գլխաւոր տեղն ըրին: Մայր Թագուհին իրենց շատ անդամ օրինազանց գտնուելուն համար քարոզիչն-

րէն երեք հոգի Սթիրլինկ քաղաքը կանչեց որ պատասխան տան, բայց անոնք մտիկ չըրին, ան ատեն մայր թագուհին Սկովտիացւոց օրինաց համաձայն որոշեալ օրուրնէ ետքը իրենց վրայ տէրութեան պստոր դրաւ, եւ իրենց օգնողներն եւ պաշտպանողներն ապստամբ հրատարակեց: Նաքս որ Կէնֆ քաղքէն Սկովտիա դառնալու համար ելած էր, եւ քարոզչաց վրայ ըլլալու դատավճռէն քանի մը օր յառաջ Փրոթ հասաւ, բեմ ելլելով իր կատարել խօսքերովն լսողներն այնպէս վառեց բորբոքեց, որ անմիջապէս քաղքին եկեղեցեաց կահ կարասիքը կոտորեցին, Կարգուսեանց փառաւոր վանքը եւ ուրիշ վանքերը կործանեցին եւ ինչ որ ուղղափառ կրօնի պաշտամանց կը վերաբերէր քանդեցին ու այրեցին:

Մայր թագուհին՝ Արրան կոմսին՝ որն որ Շաթելլըրոյ դքսի պատուոյ անուն առած էր, եւ Հոնթի կոմսին հետ մէկտեղ Փրոթ քաղքին վրայ ելան, բայց դժբախտութեամբ քիչ զօրք եւ Արրան կոմսին վրայ քիչ վստահութիւն ունենալուն համար, որն որ երկու կողմը կը կաղար, բան մը չկրցան ընել: Արրան կոմսը պատերազմելու տեղ միշտ խաղաղութեան խօսակցութիւններ կ'ընէր, եւ ան ալ միշտ ի նպաստ Միաբանութեան կողմը եղողներուն, որոնք մէկ ձեռքը աւետարանն առած եւ մէկալ ձեռքը պատերազմի ջահը, իրենց առաքելութեան պաշտօնը կը կատարէին, եւ առած տեղերը հրով ու սրով կը սրբէին: Ասանկով ապստամբք շատ քաղաք առին եւ քրիստոնէութեան շատ երեւելի յիշատակարաններ կործանեցին: Երբոր Էտինպուրկ քաղաքն հասան՝ քաղաքացիք դրոները բացին, եւ երբոր մայր թագուհին Տէօնպար բերդը փախաւ, համբաւ հանեցին որ թագաւորականաց բանը լմրնցեր է: Բայց Հենրիկոս Գաղղիայի թագաւորը ընտիր զօրաց գունդ մը Սկովտիա խրկելով, Միաբանութեան զօրքը կամաց կամաց ցրուեցաւ, եւ թագուհւոյն կողմն եղող մեծերը թագաւորական դրօշին տակ ժողվելով, մայր թագուհին նորէն Էտինպուրկ դարձաւ:

Ընդդիական դահլիճը կամ թէ բուն Սէսիլ

պաշտօնեայն Ակովտիայի ապստամբաց օգնութեան
հասնելու ժամանակը եկած համարեցաւ: Խորամանկ
պաշտօնեայն կ'ըսէր որ եթէ նորաղանդք թագաւո-
րականաց վրայ յաղթանակ կանգնեն եւ Գաղղիացւոց
ազգեցութիւնը կոտորեն, Մարիամ Սթուարթն Անգ-
ղիայի վրայ ունեցած իրաւունքներէն բռնութեամբ
հրաժարեցընել դիւրին կ'ըլլայ: Նաքս աղանդապետը
Սէսիլէն շարունակ օգնութիւն կը խնդրէր, եւ կ'ըսէր,
եթէ Եղիսաբեթ բողոքականաց շուտով օգնութիւն
չիխրկեր, ան ատեն իրենք ամենայն վնասով մայր
թագուհւոյն հետ խաղաղութիւն ընելու կը ստիպուին:
Սէսիլ ասիկայ Եղիսաբեթին իմացուց, բայց շատ զար-
մացաւ երբոր տեսաւ որ թագուհին անտարբեր աչօք
կը նայի: Եղիսաբեթ Նաքս քարոզիչն ի ներքուստ
կ'ատէր: Նաքս իր բացբերանութեամբը թէ Ֆրանք-
ֆուրթ եւ թէ Կէնֆ քաղաքաց մէջ անգղիական ե-
կեղեցւոյն դէմ խօսած էր, եւ իր գրուածոց մէջ
շատ տեղ զրուցած էր որ կանայք կառավարութեան
գլուխ նստելու անյարմար են: Միւս կողմանէ ալ
Եղիսաբեթ իշխանի մը անարժան բան կը համարէր
մէկ դրացի եւ բարեկամ իշխանի մը հպատակները
ապստամբութեան գրգռել: Նոյնպէս քիչ մը յառաջ
Ակովտիայի թագուհւոյն հետ խաղաղութեամբ ապրե-
լու, եւ անոր ապստամբաց եւ դաւաճանաց եւ ոչ մէկ
եղանակաւ մը օգնութիւն ընելու համար ըրած եր-
դումը կը յիշէր: Բայց Սէսիլին իմաստակութիւնն
Եղիսաբեթին խղճմնոտութեան շուտով յաղթեց:
“Անգղիայի թագուհին, կ'ըսէր, աւելի մեծ իրաւամբ
վերին իշխանութիւն ունի Ակովտիայի վրայ, քան թէ
Մարիամ նոյն թագաւորութեան թագին վրայ. ուստի
նոյն երկրին հպատակաց եւ իշխանի մէջ եղած կռուոյն
ոչ որ խառնուելու իշխանութիւն ունի, բայց եթէ ա-
նիկա որն որ նոյն երկրին վրայ վերին իշխանութիւն
ունի: Անոր համար թէ պատիւն ու թէ խիղճը կը
պարտաւորէ, կ'ըսէր, բռնաւոր իշխանի մը հպատա-
կաց իրաւունքը պաշտպանել,,: Ասոր վրայ ան ալ աւել-
ցուց որ Եղիսաբեթ աս առթիւ իր դահն եւ իշխա-
նութիւնը հաստատելու նայելու է, որ ամէն պատ-

Ճառներէն գերազանց է: Գաղղիայի թագաւորն եւ Սկովտիայի թագուհին, կ'ըսէր, քու անհաշտ թշնամիքդ են, եւ զքեզ իբրեւ ապօրինաւոր ամուսնութենէ ծնած եւ Անգղիայի աթոռը յափշտակող կը համարին, եւ թէ որ Սկովտիայի մէջ իրենք զօրանան ան ատեն աթոռը վտանգի մէջ կ'իյնայ: Բայց ասոր հակառակ հիմայ Սկովտիացոց օգնելով անոնց ազդեցութիւնը կը կոտրես: Սէսիլին բերած պատճառներովն Եղիսաբեթ ակամայ կամօք հաւանութիւն տուաւ որ Սկովտիացոց օգնութիւն տրուի, եւ ասանկով աւետարանի վրայ երդմամբ հաստատուած դաշինքը ոտքի տակ առաւ: Յակովբ Սատլէր եւ Յակովբ Քրոֆթ խաղաղութիւն հաստատելու պատրուակաւ, բայց բուն օգնութիւն եւ ստակ խոստանալով ապրտամբութեան գրգռելու եւ զՄարիամ թագաւորութենէն վար առնելու, Սկովտիայի թագը Հեմիլթըն գերդաստանին անցընելու ետեւէ ըլլալու համար Սկովտիայի կոմսութիւնները խրկուեցան: Ստոյգ է որ Շաթելլըրոյ կոմսն որն որ աս գերդաստանին գլուխն էր մինչեւ հիմայ Մարեմայ հաւատարիմ էր, բայց իր փոփոխամտութիւնն եւ անհաստատութիւնն ամէն մարդ կը ճանչնար եւ գիտէր որ արքունի թագը իր զարմին անցընելու շուտով պիտի հաւանի: Անոր համար իր որդւոյն Գաղղիայէն դարձը կը փութացընէին:

Շաթելլըրոյին որդին Արրան կոմսը Գաղղիայի մէջ Սկովտիացի թիկնապահ կոչուած գնդին գլխաւորն էր, եւ իր հօրը հաւատարմութեան երաշխաւոր կենալու համար Գաղղիա իբրեւ պատանդ կեցած էր: Բայց վերջի ժամանակներն առիթ գտնելով փախաւ եւ լոնտոնէն անցնելով Եղիսաբեթին հետ գաղտնի խորհրդակցեցաւ:

Իր գալէն յառաջ անգղիացի գործակալք արդէն ապստամբութեան բոցը արծարծած էին, եւ Միաբանութեան գլխաւորները համոզուեցած էին որ հայրենիքն աւելորդապաշտութենէն եւ օտարաց իշխանութենէն ազատեն, եւ չսպասեն մինչեւ որ մայր թագուհին Գաղղիայէն օգնութիւն առնելով զօրանայ: Նոյն ժամանակները համբաւ մ'ալ տարածեցին

որ Ակովտիա Գաղղիայի գաւառ մը պիտի սեպուի: Աս համբաւը հասարակութեան վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ: Շաթելլըրոյ դուքսը չէզոք մնալու խոստացաւ, բայց շատ ուղղափառ կոմսեր աս սուտ համբաւէն խաբուելով հայրենեաց պաշտպանութեան համար զէնք առին: Արրան կոմսն որուն գալուստն ապստամբք ծածուկ կը պահէին մէկէն երեւան ելաւ եւ Անգղիացւոց կաշառքը Միաբանութեան գլխաւորաց մէջ բաժնելով կողմնակիցները շատցուց: Մայր թագուհին ասոնք տեսնելով ճշմարիտ խղճի մտաց ազատութեան հիման վրայ խաղաղութիւն ընել ուզեց, բայց հրատարակեց ալ որ իր դստեր իրաւունքը պաշտպանելու համար թէ կամք եւ թէ զօրութիւն ունի: Բողոքականք աս առաջարկութիւնը չընդունեցան եւ Շաթելլըրոյ յայանապէս միաբանութեան կողմն անցնելով, ապստամբք կէս մը Անգղիացւոց եւ կէս մ'ալ Նաքս աղանդապետին գրգռելովը Էտինպուրկ քաղքին վրայ յարձակեցան (18 Հոկտ.):

Թագաւորականք նոյն տեղը թող տալով Լիթքաղաքը (Էտինպուրկի նաւահանգիստը) ապաւինեցան, զորն որ պատնէշներով ամրացուցած էին: Ապրստամբք Էտինպուրկ քաղաքն առանց պատերազմի առնելէն ետեւ, երկու ժողովք դրին, մէկը քաղաքային՝ որուն գլուխը Շաթելլըրոյ դուքսն անցած էր, իսկ մէկալը եկեղեցական՝ որուն գահերէցն էր Նաքս աղանդապետը: Առջի ժողովքը մայր թագուհին կառավարութենէ վար առնելու առաջարկութիւն ըրաւ, որուն երկրորդը հաւանութիւն տալէն ետեւ իբրեւ օրինաւոր եւ հարկաւոր ալ սեպեց: Աս կերպով 1559ին Հոկտ. 22ին մայր թագուհւոյն վար առնուիլը եւ իր կողմնակցաց հայրենեաց թշնամի համարուիլը փողբու ձայներով հրատարակուեցաւ:

Տէրութեան ատենադպիր Մէթլէնտ, Մերիշոլ եւ Պոթուէլ կոմսերը եւ եպիսկոպոսաց մեծ մասը գեռ մայր թագուհւոյն կողմն էին: Իր զօրաց թիւը երկու մինչեւ երեքհազար կը հասնէր որոնք ամէնն ալ ընտիր էին ու Գաղղիացւոց եւ Ակովտիացւոց պատերազմաց մէջ վարժած: Միաբանութեան զօրքը Լիթ

քաղքին վրայ առջի անգամ յարձակում ընելով, մեծ վնասով ետ դարձան: Նաքս Սէսիլէն 2000 անգղիացի զօրք օգնութեան խնդրեց, եւ որպէսզի աս զօրաց գալը երկու տէրութեանց մէջ եղած խաղաղութեան աւրուելուն պատճառ մը չըլլայ, Սէսիլին խորհուրդ տուաւ որ նոյն զօրքը իբրեւ ազատ եւ ինքնակամ Սկովտիա գայ, բայց Սէսիլ իր թագուհւոյն բնութիւնը գիտնալով որ երկու օր մի եւ նոյն մտաց վրայ հաստատուն չիմնար, չյանդգնեցաւ աս խարդախ ճամբան բռնել ու յայտնի թշնամութիւններ սկսիլ տալ, վախնալով որ եթէ թագուհին իմանայ, զինքն իբրեւ ինքնագլուխ գործող երեսէ կը ձգէ:

Սկովտիացիք նորէն Լիթ քաղքին վրայ (6 նոյ.) յարձակելով այնպէս չարաչար յաղթուեցան որ երրորդ անգամ յարձակում ընելու սիրտ չըրին: Թէպէտ եւ շատ մարդ չկորսնցուցին բայց այնպէս սարսափած վախցած էին որ թագաւորականաց՝ իրենց պատնէշները քաշուելէն ետեւ՝ բոլոր գիշերը կը փախչէին: Գիշերուան մութը իրենց վախն աւելի եւս շատցնելով կը կարծէին որ Քաղղիացւոց զօրքը իրենց ետեւ ինկեր են: Փախստականք երբոր Սթիրլինկ հասան Նաքս քարողիչը յանդիմանեց զիրենք այնպէս վատութեամբ փախչելուն համար:

Երբոր Սկովտիացւոց յաղթուելուն լուրը Անգղիա հասաւ, Սէսիլն իսկզբան քիչ մը խռովեցաւ, բայց վերջէն խորագոյն միջոցներու սկսաւ ձեռք զարնել: Երկու օր աշխատեցաւ որ իր խօսքն անգղիական գահընթին մէջ անցընել տայ: Սկովտիացւոց քաջալերութիւն խրկեց որ իրենց սկսածին վրայ յարատեւեն, խոստացաւ ստակ եւ պաշտօնակալ խրկել ու նաւատորմիղ մը պատրաստել որպէսզի Լիթ քաղաքը Քաղղիայի հետ հաղորդութենէն կտրէ: Սէսիլ միաբանութեան գլխաւորներէն ուղեց որ իրենց կողմանէ արժանահաւատ անձ մը Եղիսաբեթին աղերսագիր մը տանի եւ հարկաւոր օգնութիւնը խնդրէ: Միաբանութեան գլխաւորները Մէթլէնա կոմսը խրկեցին, որն որ քաջ քաղաքագէտ եւ մայր թագուհւոյն ատենագպիր էր, բայց քիչ մ'առաջ Միաբանութեան

կողմն անցնելով անոր ամէն գաղանխքները մատնեց: Ասիկայ Լոնտոն հասնելով աղերսագիրը Եղիսաբեթին յանձնեց, զորն որ Սէսիլ յառաջունէ շինած եւ Եղիսաբեթին ցրցուցած էր: Լոնտոն կեցող Գաղղիայի գեսպանը Թայմլի գետին վրայ եւ հիւսիսային գաւառաց մէջ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելով, պատճառը հարցուց, բայց Եղիսաբեթ զինքը վստահացուց որ Քաթոլիկ Բանպրէսիի մէջ եղած խաղաղութեան համաձայն Սկոտիայի թագուհւոյն հետ խաղաղութեամբ ապրելու միտք ունի, եւ իր ճշմարտախօսութեան նշան, երկնից անէծքները կարգաց անոր վրայ որն որ ամենէն առաջ նոյն խաղաղութիւնն աւրէ: — Ի վերայ այսր ամենայնի Անգղիացուց նաւատորմիղը դէպ ի Սկոտիա ճամբայ ելաւ եւ Սկոտիայի կոմսութեանց մէջ անգղիացի բանակ մը երեւցաւ:

Իայց Սէսիլ իր միտքը դրած խորհուրդն յառաջ տանելու համար, ուրիշ բան մ'ալ մտածեց: Հենրիկոս Բ. Գաղղիայի թագաւորը մեռնելով (1559, 10 Յուլ.) Սէսիլ միտքը դրաւ որ Գաղղիայի թագաւորը թագաւորական իշխաններն եւ նորազանգները Փրանկիսկոս Բ.ին դէմ գրգռէ, եւ Գաղղիայի մէջ քաղաքական պատերազմ մը բանալ տայ ինչպէս որ Սկոտիայի մէջ ըրած էր: Փրանկիսկոս Բ. գահը նրստածին պէս իր տկարութեան եւ հիւանդութեան պատճառաւ կառավարութեան հոգը իր Մարիամ Սթուարթին ամուսնոյն, մօր եղբարցը կիզ դքսին եւ Լոթարինգիայի կարգինալին յանձնած էր. ասով թագաւորական իշխանները զշարեցան: Սէսիլ թագաւորական իշխանաց եւ թագաւորին հետ ծագած գրժտութիւնը տեսնելով, Անտոն Նաւարրայի (անուամբ) թագաւորին, իշխան Գոնտէի եւ Մոնմորանսի Գոնթթապլին ազգականաց հետ ծածուկ բանագնաց կ'ըլլար: Ասոնք ուրիշ գլխաւորաց հետ մէկտեղ Գաղղիայի նորազանգից հետ խօսք մէկ ըրին որ ոտք ելլեն: Անգղիայի թագուհին անոնց օգնութիւն խոստանալով, ծածուկ զօրք ժողովելու սկսան եւ որոշեցին որ որոշեալ օր մը պալատը կոխեն, թագաւորն ու թագու-

Հին (Մարիամ Սթուարթ) բռնեն, կարդինալն ու կիզ դուքսը սպաննեն եւ թագաւորական իշխանները կառավարութեան գլուխ անցնեն: Բայց աս դաւաճանութեան մէջ Եղիսաբեթին բուն դիտաւորութիւնը զՄարիամ բռնելն էր: Գաւաճանութիւնը 1560ին Մարտին մէջ պորտկաց, բայց կիզ դքսին արթնութեամբն եւ անոր ազդու միջոցներովը հետեւութիւն չունեցաւ, եւ գլխաւորներէն շատերը բռնուելով սպանուեցան:

Եղիսաբեթ աս դաւաճանութեան անյաջող ելքը լսելով անմիջապէս իր առջի տատամնութեան մէջ հնկաւ, եւ ինչ ընելէքը չէր գիտեր: Պաշտօնեայք կ'ապահովընէին զինքը որ երբ որ ըլլայ Գալլիայի մէջ քաղաքային պատերազմ պէտք է որ ելլէ, եւ շատ աշխատելէն ետեւ կրցան իրմէ հաւանութիւն առնուլ որ ապստամբ Սկովտիացւոց իրօք օգնութիւն ընէ, եւ այնչափ ատեն Անգլիայի զօրքը հոն պահէ մինչեւ որ բոլոր Գաղղիացիք անկից մերժուին: Այսպէս Եղիսաբեթ գրեթէ ակամայ յայտնի թշնամութիւն սկսաւ ուսկից որ յառաջագոյն այնչափ կը զգուշանար: Եղիսաբեթ իսկզբան հաւանութիւն միայն տուած էր որ ստրկով օգնութիւն ըլլայ, ետքը նաւատորմիդ մը խրկեց: Մինչեւ աս ատեն իր ամբարտաւանութիւնը չէր թողուր ապստամբաց հետ յայտնի դաշնադրութիւն մը ընելու, ասկից վերջը օտար եւ հանգարտ իշխանի մը ապստամբ հպատակաց հետ իւրական դաշնադրութիւն ալ ըրաւ: Մէկ կողմանէ Սկովտիայի թագուհւոյն հետ իր ըրած դաշնաց յարգութիւն կը ցուցնէր, մէկալ կողմանէ ալ Մարեմայ թշնամիները սիրով կ'ընդունէր եւ կը խրատէր որ իրենց թագուհին վար ձգեն: Փարիզ կեցող գեսպանին ձեռօք կեղծօք ինքզինքը պատրաստ կը ցուցնէր խաղաղութիւնը պահելու, իսկ նոյն գեսպանը Գաղղիայի մէջ դաւաճանութիւններ կ'արծարծէր եւ աս դաւաճանութեանց գլխաւորները կը պաշտպանէր: Եղիսաբեթ իր վերջի հանած յայտարարութեան մէջ ինքզինքը Գաղղիայի թագաւորին եւ Սկովտիայի թագուհւոյն բարեկամ կը կանչէր, իսկ մէկալ կողմանէ

իր զօրքը Լիթ քաղաքը կը պաշարէին որն որ Սկովտիայի թագուհւոյն ձեռքը մնացած մէկ հատիկ տեղն էր: Անոր համար զարմանալու չէ որ քանի որ իր զօրքը Լիթ քաղաքը կը պաշարէր անոնց զանազան իրարու հակառակ հրամաններ կը խրկէր: Երբեմն կը հրամայէր որ խաղաղութեամբ բանը լմնցընեն եւ չզարնուին, մէկալ կողմանէ խիստ հրամաններ կը խրկէր որ որչափ կարելի է պաշարումը սաստկացընեն: Երբեմն իր պաշտօնեաները կձու խօսքերով կը յանդիմանէր իրմէ այնպիսի բանի մը ստիպելով հաւանութիւն առնելուն վրայ, որն որ զինքը դժբախտութեամբ եւ ամօթով պիտի լեցընէ:

Ընդդիացւոց Կրէյ զօրապետը Սկովտիացւոց հետ միանալով Լիթ քաղաքը պաշարեց. բայց պաշարողներն այնպէս անհմուտ էին որ ոչ մարտկոցները աղէկ դրից մէջ դրին եւ ոչ ալ կրցան զանոնք գործածել, եւ երբոր բանը յարձակման եկաւ, զօրաց մէկ մասը սխալ ճամբով մոլորեցաւ իսկ մէկալները պարսպէն վեր ելլելու համար պատրաստուած սանդուղները կարճ գտնելով չարաչար յաղթուեցան եւ հաղար հոգւոյ չափ կորսնցընելով ետ քաշուեցան (1560, 6 Մայիս):

Աս դիպուածը խաղաղութիւն ընելու առիթ եղաւ: Եղիսաբեթ հրամայեց Սէսիլին որ Սկովտիա երթայ ու խաղաղութեամբ ապստամբութեան կրակը մարէ զորն որ երկպառակութեամբը վառած բորբոքած էր: Սէսիլ ակամայ հնազանդեցաւ եւ Ուոթթընին հետ (Յունիս 14ին) Գաղղիայի դեսպանաց հետ Պերրիք քաղքին մէջ դաշանց պատրաստութեանց ստորագրութիւն տրուեցաւ: Նոյն ժամանակները թագաւորականք՝ մայր թագուհւոյն ծիւրական ակտէն մեռնելովը (10, 11 Յունիս) մեծ վնաս կրեցին: Աս խոհեմ եւ պէսպէս ձրիւք զարդարեալ իշխանուհին, իր սեպհական հանգստութիւնն եւ առողջութիւնն իր դստերը համար զոհած էր: Հիւանդութեան ատեն Էրսքին կոմս Էտինպուրկի բերդին հրամանատարն, որն որ չէզոք մնալու խօսք տուած էր զինքը մարդասիրութեամբ թագաւորական դաստակերտն առաւ:

Մահուան անկողնոյն մէջ (10 Յունիս) կանչել տուաւ երկու հողմնակցութեանց գլխաւորները, եւ տէրութեան խաղաղութիւնն եւ իր գստերն իրաւունքը իրենց յանձնելէն ետեւ, ամէն մէկը յականէ յանուանէ ողջունեց եւ ձեռքը երկընցընելով ամենէն թողութիւն խնդրեց, թէ որ իրենց տժգոհութեան առիթ տուած էր: Երկրորդ օրը (11 Յունիս) հոգին աւանդեց: Ուղղափառք եւ թագաւորականք վրան ողբ ըրին եւ նոյն իսկ իր մահուչափ թշնամիները վրան մեծ համարում ունէին. միայն Նաքս քարոզիչն իր թունալից խօսքերովը մայր թագուհւոյն անունը աւրելու ջանաց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

Սկովտիացիք Անգղիացւոց հետ խաղաղութիւն կ'ընեն: Մարեմայ եւ Եղիսաբեթին մէջ եղած գժտութեանց սկիզբն ու պատճառը: Փրանկիսկոս Բ. կը մեռնի:

Գաղղիացւոց գեսպանները Ռանտոյ եւ Մոնթլիւք, լիակատար իշխանութիւն առած էին որ Սկովտիայի ապստամբաց անյիշաչարութիւն շնորհէն, թէ որ իրենց պարտքը ճանչնալով օրինաւոր թագուհւոյն հնազանդին: Ասիկայ ապստամբք ընդունեցան, բայց իրենց կողմանէ ուրիշ առաջարկութիւն ըրին, որով Մարեմայ եւ Փրանկիսկոսի իշխանութիւնը միայն անուան վրայ կը մնար, իսկ կառավարութեան ղեկը Միաբանութեան գլխաւորներուն ձեռքը կ'իյնար: Իսկզբան գեսպաններն ասոր դէմ կռուեցան եւ Մարեմայ իրաւունքը պաշտպանեցին, բայց վերջէն իրենց ունեցած լիակատար իշխանութենէն աւելի զիջան ու հաւանութիւն տուին որ Գաղղիացւոց բանակին հեռանալէն ետեւ, տէրութեան երեք վիճակները ժողովուին եւ աս ժողովքը թագուհւոյն առջեւ քսանուչորս հոգի առաջարկէ որ անոնցմէ եօթը հոգի ինք, իսկ հինգ ժողովքն ընտրէ, եւ ասանկով կառավարութիւնը աս տասուերկու հոգւոյ ձեռք յանձնուի: Ասկից զատ Միաբանութեան գլխաւորները թագուհիէն կը պահանջէին որ նորազանդ եկեղեցական պաշ-

տօնը բոլոր թագաւորութեան մէջ հաստատել տայ :
Ուրիշ երկրորդ դաշինք մ'ալ Անգղիայի եւ Գաղղի-
այի հետ դրուեցաւ, որով Գաղղիացիք կը պարտա-
ւորէին Նիթ քաղաքը թողուլ եւ Եղիսաբեթին՝ Անգ-
ղիայի վրայ ունեցած իրաւունքն ընդունիլ :

Աս խաղաղութեան պայմանաց մէջ երկու գլխա-
ւոր կէտեր կային, որոնք շատ զգուշութիւն կը պա-
հանջէին իրենց մէջ շատ փափուկ նիւթեր բովան-
դակելուն համար, որոնց վրայ Գաղղիայի դեսպանները
լիակատար իշխանութիւն չունէին : Առջինն էր երկու
թագուհեաց պատուոյ անունները, իսկ երկրորդը Սկով-
տիայի ապստամբաց տրուելի անյիշաչարութիւնը : Առ-
ջինը շատ խիստ եզրներով բացատրուած էր, անանկ
որ կարծես թէ Մարիամ ամենեւին իրաւունք չունե-
նար, «Անգղիայի աթոռն օրինաւորապէս Եղիսաբե-
թին է, եւ անոր համար պէտք է որ Սկովտիայի թա-
գուհին եւ Գաղղիայի թագաւորն ընդ միշտ անկից
հրաժարին, եւ երկու թագաւորութեանց (Անգղիայի
եւ Իրլանտայի) զինանշանները բոլորովին թողուն», :
Աս դաշամբ Սկովտիայի թագուհին ապագայ ժամա-
նակի համար ալ այնպիսի իրաւունքէ բոլորովին կը
զրկուէր, զորն որ ծնընդեամբ ստացած էր : Մարիամ
ընդգիմուկութիւն չէր ունենար թէ որ պայմանը «Եղի-
սաբեթին կենդանութեան ատեն», դրուէր : Իսկ եր-
կրորդ գլխաւոր նիւթին, այսինքն անյիշաչարութեան
նկատմամբ Մարիամ պատրաստ էր իր ապստամբ հպա-
տակաց թողութիւն տալ, եւ անոնց առաջարկութիւնը
ըստ իմիք ընդունիլ :

Եղիսաբեթ աս դաշանց այնչափ փութով կ'ու-
զէր ստորագրութիւն տալ որչափ որ կը համարէր որ
Անգղիայի վրայ ունեցած իր իրաւունքը Գաղղիայէն
եւ Սկովտիայի թագուհիէն ընդունելի կ'ըլլար : Բայց
Մարիամ եւ Փրանկիսկոս աս դաշինքը չընդունելու
բաւական պատճառ ունէին, եւ բողոքեցին որ նախ
իրենց դեսպանները իրենց տրուած լիակատար իշխա-
նութենէն աւելի զիջան, երկրորդ Միաբանութեան
ատենակալք առանց օրինաւոր իշխանութեան (թա-
գուհւոյն) հարցընելու ժողովք ժողված էին, եւ եր-

րորդ ուղղափառ կրօնը բոլոր երկրէն ինքնագլուխ վերցուցած էին, եւ եկեղեցական յափշտակեալ ընչից հատուցում մ'ըրած չէին. աս երեք բաները դաշանց պատրաստութեան մէջ որոշածներուն բոլորովին հակառակ էին: Եւ երբոր Թրոքմորթըն կը ստիպէր զՄարիամ եւ զՓրանկիսկոս որ դաշանց հաստատութիւն տան, Մարիամ պատասխան տուաւ որ Սկովտիացիք դաշանց մէջ որոշածներէն դեռ եւ ոչ մէկ կտորը կատարած են, նա մանաւանդ թէ այնպէս ինքնագլուխ կը գործեն որ կարծես թէ անկախ հասարակապետութիւն մը ըլլան, եւ արտունջ ըրաւ Եղիսաբէթին վրայ որ դեռ անոնց պաշտպանութիւն կ'ընէ, եւ անոնց պատգամաւորները հրապարակաւ կ'ընդունի:

Մարիամ իր իրաւունքը՝ Գաղղիայի կողմանէ ժողովք գացող զեսպաններէն աւելի յայտնի տեսնելով, որոնք նոյնը թեթեւ բան մը համարած էին, որոշած էր որ մինչեւ վերջի շունչն Եղիսաբէթին պահանջմանց արիւթեամբ դէմ դնէ, եւ անոր կենդանութեան ատեն Անգղիայի իրաւունքէն չհրաժարի: Աս յարաբերութեանց մէջ էին երկու թագուհիք, մինչեւ որ նոր դիպուած մը Մարեմայ յարաբերութիւնները փոխեց:

Փրանկիսկոս Բ. շատ ատենէ ի վեր հիւանդ ըլլալէն ետեւ ականջին մէջ վէրք մ'ելլելով մեռաւ (5 Գեկտ. 1560): Փրանկիսկոս Բ.ին անորդի մեռնելովն ան խիստ կապը որն որ Գաղղիայի ու Սկովտիայի մէջ ամուսնութեան պատճառաւ կար' լուծուեցաւ, եւ ասով Սեսիլին գործողութեանց գլխաւոր նպատակը վերցուեցաւ, այսինքն Սկովտիա Գաղղիայէն բաժնել: Բայց խաբերայ պաշտօնեայն ուրիշ բան մ'ալ միտքն ունէր, այսինքն ամէն եղանակաւ ջանալ որ Մարիամ Սկովտիա չդառնայ եւ թագաւորական իշխանութիւնը ձեռք չառնու: Մարիամ որ անոր միտքը չէր թափանցած կարծեց որ առանց դժուարութեան իր թագաւորութեան կառավարութիւնը կրնայ առնուլ: Բայց Սեսիլ գիտէր որ Մարիամ ութեւտասնամեայ ըլլալով՝ իշխանազնոյ մը հետ երկրորդ անգամ աշխարհք մըտնելու որ ըլլայ իր ամուսինը Անգղիայի թագաւորու-

Թեան վրայ ունեցած իրաւունքը կը նորոգէ: Անոր համար Ռանտոլֆ Անգղիայի գործակալին ձեռօքը միաբանութեան գլխաւորաց յիշեցուց որ քանի որ Մարիամ բացակայ է, Անգղիայի հետ խիստ միաբանութեան դաշինք մը դնեն, եւ ստիպեն իրենց թագուհին որ եթէ ամուսնանալ ուզէ, սկովտիացւոյ մը հետ ամուսնանայ: Բայց սկովտիացի անհաւատիմ մեծերը արդէն իրենք իրենցմէ Մարեմայ դէմ խորհուրդներ կը մտածէին: Շաթելլըրոյ, Արճէյլ, Մորթն, Ալէնքէն սկովտիացի կոմսերը իրենք զիրենք Եղիսաբեթին գործիքն ըրած էին: Մէթլէնտ կոմսը խոստացաւ Սէսիլին որ Մարեմայ եւ անոր բարեկամաց խորհուրդները կը մատնէ, եւ Յակովբ Սթուարթ (Մարեմայ բնական եղբայրը) Եղիսաբեթին խորհուրդ տուաւ որ զՄարիամ Սկովտիա դառնալու ատեն բռնէ:

Մարիամ երբոր այրի մնաց տասնութը տարւան էր, եւ տեսնելով որ էրկանը մեռնելէն ետեւ Փարիզի պալատին մէջ գործք մը չունի, բոլոր ձմեռը Լոթարինգիայի մէջ իր մօր կողմանէ ազգականաց քով անցուց, եւ հանգուցեալ ամուսնոյն վրայ լատիներէն ոտանաւորներ շինելով ինքզինքը կը մխիթարէր: Բայց Եղիսաբեթին գործակալները զինքն աս առանձնութեան մէջ հանդարտ թող չէին տար, ու կը ստիպէին որ վերոյիշեալ դաշանց հաստատութիւն տայ: Բայց ինքը միշտ պատասխան կու տար որ Փրանկիսկոսին մեռնելէն ետեւ իր մօրեղբարքն իրեն խորհուրդ տալէն դադրեր են, որպէսզի չըրուցուի որ Սկովտիայի գործողութեանց մէջ կը խառնուին, անոր համար ինքն առանց պաշտօնական խորհրդականաց, չիկրնար իր աթոռոյն եւ ժողովրդեան փափուկ խնդրոյն նկատմամբ ինքնագլուխ գործել, ուստի եւ Սկովտիա դառնալէն եւ վիճակաց խորհուրդը հարցընելէն ետեւ, ինչ որ անոնք աղէկ կը գատեն՝ պատասխան կու տամ: Մարիամ իր յարաբերութեանց նկատմամբ, այնպիսի յառաջատեսութիւն, խոհեմութիւն եւ հաստատութիւն կը ցուցընէր, որ Անգղիայի խարզախ եւ երկլեզու պաշտօնեայները կը շիտթցընէր:

Մարեմայ Սկովտիա դառնալէն յառաջ հարկ

կը համարինք Եղիսաբեթին եւ իրեն մէջ ծագած երկպառակութեան եւ նախանձու սերմը մեկնելու, որն որ Սկովտիայի թագուհւոյն կեանքը դառնութեամբ լեցուց եւ անոր օրերը կարճեցուց: Ինչպէս որ վերը պատմեցինք աս թշնամութեան առջի առիթն եղաւ Էտինպուրկի կամ Աիթ քաղքին դաշնադրութեան վեցերորդ յօդուածը: Աշխարհքիս վրայ չգտնուեցաւ մինչեւ հիմայ պաշտօնեայ մը, որն որ իր թագաւորին բոլոր կառավարութեան եղանակն ու ձեւը այնպէս ըմբռնած ըլլայ եւ ըստ այնմ թագաւորին կամաց համաձայն այնչափ յաջողութեամբ ու բախտիւ գործած ըլլայ, ինչպէս աս համբաւաւոր Սէսիլ ատենագպիրը: Էտինպուրկի դաշնադրութեան ատեն Մոնթլիւք գաղղիացւոյն ճարտարութեան յաղթելով այնչափ ըրաւ որ մինչեւ Գաղղիացւոց դեսպանները ստիպուեցան յանձն առնելու չէ թէ միայն Եղիսաբեթին Անգղիայի եւ Իրլանտայի թագուհի ըլլալու օրինաւորութիւնն՝ այլ նաեւ խոստացան (առանց յառաջունէ զՄարիամ հարցընելու աս նիւթիս նկատմամբ) որ Մարիամ ասկից վերջը նոյն թագաւորութեանց զինանշաններն եւ պատուոյ անուններն պիտի չգործածէ:

Աս յօդուածիս ստորագրութեամբը կամ ընդունելովը Մարեմայ շատ մեծ ու վնասակար հետեւանքներ կրնային յառաջ գալ: Անգղիայի թագը՝ բնական կամ ծննդեան իրաւամբ Մարիամու կ'իյնար (Հենրիկոս Ը. օրինաւոր զաւակ թող չտալով) եւ աս իրաւամբ Մարիամ բոլոր Եւրոպայի առջեւ մեծ անուն եւ ազգեցութիւն ունէր: Եւրոպայի ազգերը իր իրաւունքն Եղիսաբեթին իրաւունքէն վեր կը դասէին. Անգղիայի մէջ ուղղափառք՝ որոնք նոյն ատենը շատուր եւ զօրաւոր էին աս հասարակաց կարծիքն ունէին, նոյն իսկ բողոքականք որոնք Եղիսաբեթին աթոռոյն նեցուկ էին չէին կրնար ուրանալ թէ Մարիամ ամենէն մերձաւոր եւ օրինաւոր ժառանգ է անգղիական աթոռոյն:

Մարիամ աս ամէն առաւելութիւնները ձեռքն ունենալով կրնար ժամանակին պարագաները իրեն օգնական առնելով, յուսացած ժամանակէն առաջ իր

իրաւունքն արժեցընել տալ: Բայց ասոր հակառակ եթէ Մարիամ աս կռուոյ տակ ինկող յօղուածը ստորագրելով ընդունէր, ստուգիւ ան պատիւն՝ զորն որ դրացի իշխաններն իրեն կը շնորհէին, կը կորսընցընէր, իր կողմնակցաց եռանդը կը պաղեցընէր եւ անկէց ետեւ Անգղիայի թագը ժառանգելու յոյսը պէտք էր կտրել:

Ըս ամէն ծանր հետեւութիւնները նենգամիտ Եղիսաբեթ տեսնելով ամէն միջոց ձեռք կ'առնուր որպէս զի Սկովտիայի թագուհին քաղցրութեամբ կամ երկիւղիւ անկից հրաժարեցընէ: Եթէ որ Մարիամ վերոյիշեալ յօղուածը՝ զորն որ իր դեսպանները անխոհեմութեամբ ըրած լմընցուցած էին, ինքն ալ անմտադրութեամբ ընդունէր, ան ատեն ասոր հակառակ Եղիսաբեթ՝ Մարեմայ հակառակորդն այնպիսի առաւելութիւններ կը ստանար, զորոնք երբոր ուզէր կրնար դործածել: Թագաժառանգութեան խնդիրն անորոշ մնալով, կրնար Եղիսաբեթ զՄարիամ ձեռքն ունեցած առաւելութեամբ շարունակ երկիւղի եւ խոնարհ հպատակութեան մէջ պահել տալ, ինչպէս որ վերջէն Յակովբ Զին (Մարեմայ որդւոյն) ըրաւ, որնոր Եղիսաբեթին բոլոր կառավարութեան ատեն խոնարհ հպատակութեան եւ շարունակ երկիւղի մէջ էր որ չըլլայ թէ Եղիսաբեթին կամացը դէմ բան մ'ընելով թագաժառանգութեան իրաւունքը կորսընցընէ: Եւ դարձեալ Եղիսաբեթ կրնար խորհրդանոցին վճռովը թագը թագաւորական տան ուրիշ մերձաւոր գծին անցընել տալ եւ ասիկայ այնչափ գիւրութեամբ որչափ որ Անգղիայի թագաւորութեան սեպհական բան մ'եղած էր, որ յաջորդութեան հաստատուն կամ մնայուն օրէնք մը չունենալով շատ անգամ թագաժառանգութեան իրաւունքը մէկ գծէն մէկալ գիծը կ'անցնէր: Գուրիէլմոս Նորմանտացոյն ժամանակէն սկսեալ քիչ անգամ եղած է որ երեք թագաւոր որդւոց որդի ժառանգած ըլլան, որովհետեւ թագաւորազուն իշխաններէն անոնք որոնք որ զօրութիւն եւ բաւական ճարպկութիւն ունէին կառավարութեան հարուած մը տալու համար կողմնակից փնտռելով

ոտք կ'ելէին, եւ խորհրդանոցը իրենց օգնական առնելով անկից թագաւոր կ'ընտրուէին :

Եթէ որ աս թագուհեաց մէջ երկպառակու թեան արմատներն խորունկ եւ ծածուկ չըլլային, կարելի էր յօգուածին բացատրութեան եղանակին մէջ փոքր փոփոխութիւն մ'ընելով խնդիրը խաղաղութեամբ լմրննար : Խորամանկ Սէսիլ նոյն յօգուածին մէջ երկմիտ եւ անորոշ բացատրութիւններն առանց դժուարութեան յայտնի եւ որոշ կրնար ընել, եւ փոխանակ զՄարիամ ստիպելու որ Անգղիական պատուանունէն եւ զինանշանէն հրաշարի խնդրէր իրմէ որ խոստանայ թէ քանի որ Եղիսաբեթ եւ անոր օրինաւոր ժառանգներն ողջ են զանոնք չգործածէ :

Եղիսաբեթ իր կասկածն ու երկիւղն որչափ որ զգուշութեամբ կը պահէր եւ արուեստակեալ քողով կը ծածկէր, ի վերայ այսր ամենայնի յայտնի կը տեսնուէր որ իր երկիւղին գլխաւոր եւ ճշմարիտ պատճառը ուրիշ բան չէր բայց եթէ իր օրինաւոր չըլլալուն գիտակցութիւնը, եւ ասոր համար նոյն յօգուածին լրման վրայ յամառութեամբ կը պնդէր, առանց թեթեւ եւ բնական մեկնութիւն մը տալու, զորն որ խաղաղութիւն եւ անվրդովութիւն սիրող միտք մը եւ քաղաքային անձնասիրութենէ ազատ սիրտ մը կը տեսնէր եւ ըստ այնմ կը վարուէր :

Թէպէտեւ աս երկպառակութեան գլխաւոր աղբիւրն ան քաղաքային անձնասիրութիւնն էր, ի վերայ այսր ամենայնի Եղիսաբեթին նախանձն եւ չարակնութիւնն աս ճեղքն աւելի եւս մեծցուց : Եղիսաբեթ կ'աւեր զՄարիամ թագուհի ըլլալուն համար, եւ աս ատելութիւնը կանացի նախանձայուզութեամբ աւելի եւս մեծցաւ : Եղիսաբեթ իր զարդասիրութեան հետ, անձնագովութեան եւ անպատկառ անձնասիրութեան մոլութիւն ունէր, զորն որ կարգաւորեալ եւ քիչ մը խելք ունեցող կանայք կամ բնաւ չեն ունենար եւ կամ խոհեմութեան համար ծածկելու կը ջանան : Իր գեղեցկութիւնն ու վայելչութիւնը ցուցընելու եւ ուրիշներէ շողբորդութիւն լսելու պատրաստութիւնն արտաքոյ կարգի էր, եւ աս տկարութիւնները չէ թէ

միայն ան հասակին՝ որուն մէջ նոյն պակսութիւնները կրնան ներուիլ ի ցոյց կը հանէր, այլ նաեւ ան զառամեալ հասակին մէջ որուն ոչ զարդ եւ ոչ գեղեցկութիւն կը վայլէր, որով ամենուն ծիծաղելի կըլլար: Ասոր օրինակ մը բերելու համար Մէլուիին յիշատակարանաց մէջ գտնուած կտոր մը շատ աղէկ կը ցուցնէ, թէ որչափ Եղիսաբեթ չէ թէ միայն Փարեմայ թագին այլ նաեւ անոր արտաքին բնական ձրից վրայ կը նախանձէր, եւ ինքն որչափ որ կառավարելու արուեստին եւ քաղաքականութեան մէջ Փարիսակն վեր էր, այնչափ ալ արտաքին եւ բնական ձրից մէջ զՓարիսամ նսեմացնելու վայրապարջանք կ'ընէր: Եղիսաբեթ՝ Սկովտիայի թագուհւոյն ամէն առաւելութեանց վրայ Մելուիլէն տեղեկութիւն առնելէն ետեւ, հարցուց նոյն դեսպանին թէ մեր երկուքին մէջ որո՞ւն գլխուն մազերն աւելի գեղեցիկ են, Մելուիլ ասանկ հարցման վրայ շիտթութեան մէջ իյնալով պատասխանեց թէ Անգղիայի մէջ ձեզի նմանը չկայ, իսկ Սկովտիայի մէջ թագուհիէս գեղեցիկը չկայ: Բայց Եղիսաբեթ ասով դո՞հ չըլլալով ուղեց իմանալ որ երկուքին մէջ ո՞վ բարձրահասակ է, ո՞վ աւելի վայելչութեամբ կը պարէ, ո՞վ ճարտարութեամբ դաշնամուր կը զարնէ, եւ ասոր նման ուրիշ ցած հարցումներ: Քանի որ Մէլուիլ Անգղիայի արքունեաց մէջ էր, Եղիսաբեթ ամէն օր զատ ձեւով զգեստ կը հագնէր, եւ նոյն դեսպանին կը հարցընէր թէ որ զգեստի ձեւը իրեն աւելի կը յարմարի, եւ շատ հաճութեամբ լսեց երբոր Մէլուիլ պատասխանեց թէ Խտալացի հագուստն ամենէն աւելի յարմար կու գայ իրեն:

Մեծամեծաց վրայ դատաստան ըրած ժամանակը, հասարակօրէն անոնց քաղաքական սխալմունքներն յառաջ կը բերենք, իսկ անոնց ան պակսութիւններն որոնց մէջ հասարակ մարդկան հետ հաւասարապէս կ'իյնան, այնչափ մտադրութիւն չենք ընէր: Բայց եթէ Եղիսաբեթին՝ Սկովտիայի թագուհւոյն նկատմամբ թէ աս նիւթիս եւ թէ ուրիշ բաներուն մէջ անոր գիտաւորութիւնները քննելու ըլ-

լանք, ան ատեն զինքն ամէն անգամ իբրեւ թագուհի չենք կրնար մտածել, այլ իբրեւ նախանձու լեցուած հասարակ կնիկ մը որն որ իր կարծած նախանձորդը մահու չափ կ'ատէ:

Իննի որ Մարիամ շրջահայեաց խոհեմութեամբ ամէն անգամ փախուստ կու տար, Եղիսաբեթ միտքը դրածին վրայ յամառութեամբ կը պնդէր, եւ միշտ հետը բարակ քաղաքավարութեամբ կը վարուէր, եւ ամէն անգամ կեղծեալ բարեկամական ցոյցերով զինքը կը պատուէր: Բայց շատ չանցաւ, համոզուեցաւ Մարիամ որ աս ամէն ցոյցերը բնաւ հաստատութիւն չունէին:

Ք Լ Ո Ւ Թ Փ .

Մարիամ Սկովտիա դառնալու կը պատրաստուի: Եղիսաբեթ՝ զՄարիամ ճամբորդութեան ատեն բռնել կ'ուզէ: Մարիամ իր հարց աթոռը կը նստի. իր կառավարութեան առջի տարւան մէջ պատահածները:

Սկովտիացիք՝ մայր թագուհւոյն մեռնելէն ետեւ, Գաղղիա պատգամաւորութիւն մը խրկած էին որպէս զի աղաչեն զՄարիամ որ շուտով հայրենիքը դառնայ ու Սկովտիայի կառավարութեան ղեկը ձեռք առնու: Մարիամ իր հպատակաց բարի աղաչանքը կատարելու համար Սկովտիա դառնալու կը պատրաստուէր. բայց Գաղղիայէն իր հայրենիքը երթալու համար, հարկ էր որ Անգղիայի ծովեզերքէն անցնէր, եւ որպէս զի Անգղիայի նաւատորմէն ապահով ըլլայ, եւ ի դիպուածի որ ալէկոծութիւն ելէ Անգղիայի նաւահանգիստներու մէկու մը մէջ կարող ըլլայ մանել, Տ'Օասէլ դեսպանին ձեռք խնդրեց Եղիսաբեթէն որ իրեն եւ իրեններուն համար անցագիր մը տայ: Քաղաքավարութիւնը կը պահանջէր որ իշխան մը ուրիշ իշխանի մ'ասանկ աղաչանք մը չզլանայ, բայց Եղիսաբեթ իր կիրքը չկրնալով բռնել նախատանօք աս իրաւացի խնդիրը մերժեց, որով զՄարիամ բռնելու կամ անոր ճանապարհորդութիւնը արգելելու դիտաւորութիւնը յայտնեց: Ասոր վրայ Թրոքմորթըն՝ Սկով-

տիպի թագուհւոյն պցելութեան գնաց որ իր թագուհւոյն ըրածը արդարացընէ: Մարիամ երբոր զինքը տեսաւ իր քովիններուն հրամայեց որ ելլեն երթան, որպէսզի, ըսաւ, երբոր Անգղիայի թագուհւոյն պէս կիրքս չեմ կրնար բռնել, տկարութեանս շատ վկայ չունենամ, եւ գեսպանին դառնալով ըսաւ, Ձեր թագուհին մանկութիւնս երեսս կը զարնէ, որ պակտութիւնը շուտով կ'ուղղուի, բայց անխոհեմական գործք մը գործելուս համար կրնար զիս յանդիմանել, թէ որ առանց ամուսնոյ եւ խորհրդականաց դաշանց մը ստորագրութիւն տայի որ թէ ինծի եւ թէ իմ յաջորդացս վնասակար կրնայ ըլլալ: Տէրութեանս վիճակները հարցընելէն ետեւ կարելի պատասխանը կուտամ: Շատ կը ցաւիմ որ տկար գանուեցայ եւ ձեր թագուհիէն այնպիսի շնորհք մը խնդրեցի որուն կարօտութիւն չունէի: Եղուարդ Ձին կամացը հակառակ հոս եկած եմ, եւ նոյնպէս իր քրոջը կամացը հակառակ Սկովտիա պիտի դառնամ: Իրմէ ուրիշ բան չեմ ուզեր բայց եթէ բարեկամութիւն, եթէ որ կ'ուզէ՝ զիս մարդասէր ազգական եւ օգտակար դրացի կրնայ ունենալ, որովհետեւ ես միտք չունիմ իր թագաւորութեան հակառակորդաց եւ տգոհաց հետ բանագնաց ըլլալ, եւ անոնց օգնել ինչպէս որ ձեր թագուհին իմ անհնազանդ հպատակացս կ'ընէ:

Թէ որ Մարեմայ աս խօսակցութիւնը Եղիսաբեթին անկանջը հասցունէին, գուցէ ինք իրեն գալով կ'ամչնար եւ իր մինչեւ հիմայ բռնած խարդախ ճամբան թող Կայլով Մարեմայ հետ տեւական խաղաղութիւն մը կը հաստատէր, բայց անհաւատարիմ Թորքմորթըն աս խօսակցութիւնն այնպէս կրճատ եւ անհաւատարիմ Եղիսաբեթին ականջը հասուց որ զՄարիամ բռնելու համար՝ Յակովբ Սթուարթին, Մէթլէնտ եւ Մորթըն կոմսից տուած խորհրդին հաւանութիւն տուաւ, եւ Թայմզ գետին վրայ նաւատորմիդ մը կազմել հրամայեց որ հէները հալածելու պատրուակաւ նեղուցին մէջ շրջագայի: Մարիամ Եղիսաբեթին պատրաստութիւնները տեսնելով՝ պատճառն հարցուց, բայց Եղիսաբեթ Մարեմայ անձամբ

Թուղթ մը գրելով ապահովցուց զինքը որ Սպանիայի Թագաւորին խնդրելովը քանի մը փոքր նաւեր նեղուցը խրկած եմ հէները հալածելու համար: Մարիամ աս պատասխանով չխաբուեցաւ, եւ Աստուծոյ նախախնամութեան վրայ վստահացած, աներկիւղ բայց սրտի խոովութեամբ ճամբայ ելլելու պատրաստութիւն կը տեսներ:

Ա երջայէս եկաւ հասաւ ան դժբախտ օրն որուն մէջ Մարիամ Գաղղիայի վերջին բարեւը պիտի տար, ու նոր՝ դժբախտութեան եւ վշտաց ճամբայ մը պիտի սկսէր: Իր ծաղիկ հասակին մէջ ամէն տեսակ ծանօթութիւններով լեցուած բարի եւ ազնուական սրտով, Օգոստոս ամսոյն սկիզբները իր մանկութեան եւ կրթութեան տեղը, սիրուն Գաղղիան պիտի թողուր: Գառն ու տրամութեան արցունքներ թափելով Քալէ քաղաքը գնաց իր մօրեղբօրներովն ու Գաղղիացի եւ Սկովտիացի մեծամեծներով: Երկու պատերազմական նաւ իրեն հոն կը սպասէին եւ չորս նաւ իր կահ կարասիքը տանելու համար պատրաստ կեցած էին: Թագաւորական նաւը մտնելու ատեն հազիւ արցունքը կըցաւ բռնել (1561, 15 Օգոստ.): Նաւը մտնելէն ետքն աչքը ցամաքին վրայ սեւեռած կը նայէր մինչեւ որ երկիրն աչքէն աներեւոյթ եղաւ: Քանի որ ծովուն ալիքները մէկմէկու վրայ կուտակելով ցամաքն իր աչքէն կը ծածկէին, սիրտը ցաւագին եղկիւղներով կը լեցուէր, տխրութիւն եւ սրտաբեկութիւն երեսը պատեց, եւ իբր թէ իր յուսոյ վերջի թելը կտրուած մէկէն պողաց «Մնաս բարով Գաղղիա, մնաս բարով», եւ ձեռքը երկինք վերցուցած իր զգածմունքներն Աստուծոյ զոհ կը մատուցանէր:

Վիշերը հանդարտ էր, բայց քունը անոր աչքը չկըցաւ գոցել, որովհետեւ իր սիրտը խոռված էր եւ բիւր խորհուրդներ եւ զգածմունքներ զինքը կը չարչարէին. երկրորդ օրը դեռ արեւու ճառագայթները հորիզոնը չչառագունած, նաւուն վրան ելաւ, պարապ տեղ աչքը ասդին անդին կը դարձընէր եւ կը փնտռէր ան սիրելի երկիրն՝ իր մանկութեան հայ-

րենիքն, ուր որ տղայութեան քաղցր տարիներն եւ անմեղ օրերն անցուցած էր, եւ ուր թագաւորական փառաւոր թագը գլուխը դրած էր: Ար յուսար որ ծովուն երեսը կուտակող ամպերուն մէջէն կարող կ'ըլլայ մէյ մ'ալ տեսնել ան սիրելի երկիրը, բայց ամպերը հետզհետէ տարածուելով թանձրամած մշուշ մը կազմեցին եւ նաւերը խոր մթութեան մէջ ձգեցին: «Ախ ակ լմնցաւ, պոռաց, Գանդիա, Գանդիա, ակ զքեզ պիտի չտեսնեմ»,:

Այս մշուշը որ Մարեմայ արգելք եղած էր Գանդիան տեսնելու, Եղիսաբեթէն խրկուած նաւերէն անտես մնալու շատ օգնեց, որոնք ան կողմերը գարանի մտած էին: Անգղիայի նաւատորմիղը Սկովտիայի թագուհւոյն մահաբեր նաւերուն հանդիպելով ետեւը բռնեցին, իսկ մէկալները յաջողութեամբ ազատեցան (19 Օգոստ.): Սէսիլ երբոր տեսաւ որ բռնուած նաւերու մէջ փոխանակ թագուհին գտնելու անոր ջորիներն ու ձիանքը գտաւ, կատաղութենէն ինչ ընելիքը չէր գիտեր: Բայց իր խայտառակութիւնը ծածկելու համար Թորքմորթընին լուր խրկեց որ Փարիզի մէջ հրատարակել տայ որ Անգղիայի ծովապետը թագուհւոյն թագաւորական նաւաց հանդիպելով թնդանօթներ արձակելով սովորական ողջոյն տուեր է:

Արբոր Մարիամ կամաց կամաց իր երկիրներուն կը մտնենար յուսով եւ երկիւղիւ խառն նոր զգացում մը սիրտը պատեց. Էտինպուրկ մայրաքաղաքին մէջ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնէ. արդևօք հաւատարիմ բարեկամներ պիտի գտնէ, կամ իր ծնրնդեան երկիրն առջեւը գոցուած պիտի տեսնէ: Իր թշնամեաց լարած որոգայթէն ազատելու համար որոշած ժամանակէն տասնուչորս օր յառաջ Սկովտիա հասաւ, այնպէս որ զինքը ընդունելու համար դեռ պատրաստութիւն մը չէին տեսած: Բայց անոր գալըստեան համբաւը մայրաքաղաքին մէջ տարածուելուն պէս, բոլոր քաղաքացիք դիմացը վազեցին, ատենակալք, աղնուականք, եկեղեցականք, գործավարք, տղաք եւ ծերք, բոլոր ժողովուրդը, Մարիամ,:

անունով օգր կը թնդացընէին: Ամենուն սրտին մէջ երկիւղն ու կասկածը փարատեցաւ, եւ միայն ուրախութիւն ու ցնծութիւն կը տիրէր: Ո՛րչափ քաղցր է իշխանի մը՝ իր հպատակաց սիրոյ ցոյցերը տեսնել: Չկար իշխան մը որ այնչափ սիրոյ ցոյցեր ընդունած ըլլայ, ինչպէս որ Սկովտիայի ժողովուրդն իր թագուհին առջի անգամ տեսնելուն առատութեամբ ցրցուց: Երանի թէ նոյն ժողովուրդը ան ատենուան զգածմունքը մինչեւ վերջը պահէր:

Երբոր Մարիամ իր հարց ակոռը նստաւ, տեսաւ որ քաղաքական եւ կրօնական երկպառակութեամբ վրդոված Գաղղիայէն օգնութիւն մը չիկրնար յուսալ, անոր համար իր մօրեղբարցը խորհրդով որոշեց որ մինչեւ նոյն ատեն իրեն թշնամի եղողները կարելի եղածին չափ սիրտ շահելու միջոցներով վատարկի: Բայց ով որ երկրին վիճակը գիտէր, եւ անոր գլխաւորաց նկարագիրը կը ճանչնար, անմիջապէս կրնար տեսնել որ Մարիամ ինքզինքն այնպիսի մարդկան ձեռքը յանձնեց, որոնք զինքը բռնել տալու խորհուրդ տուած էին: Մարիամ զՅակովբ Սթուարթ իր բնական եղբայրն ու զՄեթլէնտ ատենագրպիրն՝ որն որ Սէսիլէն ետքը բոլոր Բրիտանիայի մէջ ամենէն երեւելի քաղաքագետը բայց նոյն ժամանակուան մարդկան մէջ ամենէն ապականեալն էր՝ իր քովը կանչելով իրենց սիրտը վատարկիլ ջանաց, գիտնալով որ ժողովուրդն անոնց վրայ մեծ վստահութիւն ունի: Նոյնպէս գաղտնի ժողովոյն տասուերկու անգամները (մէկ եպիսկոպոս եւ տասնումէկ աշխարհական) որոնցմէ շատերը իրենց հաւատարմութիւնն եւ ծառայութիւնը Եղիսաբեթին ծախած էին՝ քովը կանչեց. ասոնք տէրութեան խորհրդին մէջ Մարիամէն աւելի ազդեցութիւն ունէին: Աս գործքին մէջ Մարիամ իր բարեմտութեամբը մեծապէս սխալեցաւ:

Մարեմայ առջի գործքերէն մէկն եղաւ իր տէրութեան մէջ արգարութիւն, դատաստանաց մէջ կարգ ու կանոն եւ արթուն ոստիկաններ դնել: Հասարակաց խաղաղութեան եւ առանձնականաց ստացուածոց ապահովութիւնը հաստատուն բռնելու հա-

մար՝ ուրիշ քաղաքականացեալ տէրութեանց պէս, Սկովտիայի մէջ ալ օրէնքներ կային, բայց Սկովտիայի կառավարութեան եղանակը, թագաւորաց տկարութիւնը, ազնուականաց չափազանց իշխանութիւնը, կողմնակցութիւնները, եւ առ հասարակ ժողովրդեան անսանձ բարբըր աս օրէնքները կը տկարացընէին ու դատաստանները անկարգ ու կողմնակալ կ'ընէին: Անգղիայի սահմանակից կոմսութեանց մէջ մանաւանդ՝ օրինաց պակասութիւն շատ զգայի եղած էր, եւ շատ անգամ ցաւալի հետեւանքներ յառաջ կու գային: Նոյն կողմերուն բնակիչը աշխատութեան, արուեստի եւ խաղաղութեան թշնամի, յափշտակութեամբ եւ աւարառութեամբ կ'ապրէին. եւ թէպէտ ցեղ ցեղ բաժնուած եւ իրարու հետ միշտ կուռոյ մէջ էին, ի վերայ այսր ամենայնի իրենց աւարառութեանց մէջ միաբան կը գործէին եւ իրար կը պաշտպանէին թէ ներքին եւ թէ արտաքին արդարութեան բազկէն: Յակովբ Ե. ին մեռնելէն ետեւ, տկար եւ շուտ յաջորդող փոխարքայից ատեն ասոնց աներեսութիւնը չափէ դուրս եղաւ, անանկ որ չէ թէ միայն Անգղիայի կոմսութեանց վտանգաւոր, այլ նաեւ նոյն իսկ իրենց սեպհական ազգակցաց արհաւիրք եղած էին: Աս անկարգութիւնները վերցընելու, եւ Անգղիայի հետ աւրուելու առիթ մը չտալու համար, Մարիամ իր բնական եղբօրը յանձնեց որ զօրաւոր բանակ մը կազմելով սահմանաց վրայ կարգ ու կանոն հաստատէ: Ազդիսաբեթ թագուհին իր քրոջը (երկու թագուհիք իրար քոյր կը կանչէին) Սկովտիա հասնիլն ու աթոռ ելլելն իմանալով մարդ խրկեց շնորհաւորութիւն ընելու, եւ իր թագաւորական պատուովն ապահովցուց զինքն որ ճամբորդութեան ատեն զինքը բռնելու կամ արգելելու ամենեւին խորհուրդ ունեցած չէ, այլ ան խրկուած նաւերուն վախճանն ուրիշ բան չէր բայց եթէ նոյն կողմերը ասպատակութիւն ընող հէները հալածել. (թէպէտեւ գործքով այլազգ ցուցրցած էր, որովհետեւ ինչպէս վերն ըսինք Մարեմայ վերաբերեալ երեք նաւերը բռնած էր): Աս բարեմաղթութիւնները բերողն ան համբաւ.

աւոր Ռանտոլֆն էր, որն որ Սկովտիայի վերջին
խոռվութեանց մէջ զանազան պաշտօններով մտած
ելած էր: Բայց Մարիամ պատգամաւորն ամենայն
մեծարանօք ընդունեցաւ, թէպէտ եւ անոր ինչ ըւ-
լալն աղէկ գիտէր: Մարիամ Եղիսաբեթին ըրած
բարեմաղթութեան վրայ շատ ուրախանալով տուած
պատասխանին մէջ սրտանց կը ցուցընէր թէ ինչպէս
կը բաղձայ իրեն հետ բարեկամութեամբ եւ դրաց-
ւոյ մը պէս ապրիլ: Մարեմայ վրայ մեծ անյիշաչա-
րութիւն կը տեսնուէր, որ եղած անպատուութիւն-
ները շուտով կը մոռնար, եւ իր Եղիսաբեթին գրած
նամակաց մէջ քաղցրութեան, մտերմութեան եւ
բարեմտութեան յայտնի նկարագիրները կերեւային,
ուր ասոր հակառակ Եղիսաբեթին անոր գրած թըղ-
թերուն մէջ միշտ կասկածանաց եւ անվստահութեան
կերպարանք մը կը տեսնուէր ու զՄարիամ իբրեւ
իր նախանձորդն եւ իր Անգղիայի թագին հետամուտ
կը համարէր: Ասոր համար շարունակ կը ստիպէր
զՄարիամ որ Լի՛թ քաղքին մէջ եղած դաշնագրու-
թիւնը հաստատէ (Հոկտ. 1, 1561):

Եղիսաբեթին օրինաւորութիւնը ընդունելու
նկատմամբ Մարիամ ընդգիծութիւն մը չունէր, բայց
իր Անգղիայի թագաւորութեան վրայ ունեցած իրա-
ւունքէն հրաժարելուն նկատմամբ կ'ըսէր որ նոյնն ըն-
դունիլն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ծննդեամբ ստա-
ցած իրաւունքէն հրաժարիլ: Աս դաշնագրութեան
հակառակելի մասը վերցընելու համար Սէսիլ առա-
ջարկեց որ Մարիամ իր կողմանէ Եղիսաբեթին եւ
անոր յաջորդաց օրինաւորութիւնն Անգղիայի նկատ-
մամբ ընդունի, իսկ Եղիսաբեթ իր կողմանէ յանձն
առնու որ եթէ առանց յաջորդի մեռնելու ըլլայ, յա-
ջորդութեան իրաւունքը Մարեմայ անցնի: Մարի-
ամ աս առաջարկութիւնը սիրով ընդունեցաւ, բայց
Եղիսաբեթէն հաւանութիւն առնուլ անկարելի ե-
ղաւ: Սէսիլ ասոր վրայ ուրիշ բան մ'ալ առաջար-
կեց, այսինքն որ երկու թագուհիք հիւսիսային գա-
ւառներէն մէկուն մէջ գան տեսնուին եւ իրենց մէջը
խաղաղութեամբ խնդիրն որոշեն: Մարիամ ասոր ալ

ինքզինք պատրաստ ցրցուց (8 Յուլ), եւ իր կողմանէ ժամանակն ու տեղն որոշեց, բայց Եղիսաբեթ որ յառաջ շատ կը բաղձար հետը տեսնուիլ՝ նոյն ատեն եւ ոչ խօսքը կ'ուզէր լսել: Իր ազգականին երիտասարդութիւնը, գեղեցկութիւնն ու շնորհքը մտածելով, կը վախնար որ չըլլայ թէ Մարիամ իր երիտասարդական աշխոյժութեամբն, ու վայելչութեամբը հիւսիսային նահանգաց սրտերն իրեն քաշելով Անգղիայի մէջ իր կողմնակիցները շատցնէ, մանաւանդ որ արդէն նոյն նահանգաց շատերն անոր օրինաւորութիւնն իրենէն աւելի կը ճանչնային:

Մարիամ կը մտածէր որ իր երկրին գլխաւոր քաղաքները պտըտի բայց որովհետեւ ձիանքն ու ջորիները դեռ Անգղիա բռնուած կեցած էին, անոր համար տասը ձի եւ ջորի գնեց: Սեպտեմբերի 11ին ձի հեծնելով ճամբայ ելաւ, եւ 13ին Սթիրլինկ հասաւ, ուր որ հրկէզ ըլլալու վտանգի մէջ ինկաւ: Քնոյ ատեն անկողնոյն վարագուրները ճրագէ մը բոց առնելով բռնկեցան, բայց բարեբախտութեամբ վտանգին առջեւը դիւրաւ առնուեցաւ: Սթիրլինկ քաղքէն Փրըթ գնաց ուր քիչ մ'ատեն հիւանդ պառկեցաւ, 29ին նորէն Էտինպուրկ դարձաւ: Արկողմէն որ թագուհին կ'անցնէր՝ ժողովուրդը զինքը միշտ սիրով կ'ընդունէր, ի վերայ այսր ամենայնի իր վիճակն աղէկ վիճակ մը չէր, եւ ժողովուրդեան առաջուան ցուցուցած սերն երթալով կը նուազէր: Ինքն ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ մեծցած եւ կրթուած, եւ միտքը հաստատուն դրած ըլլալով որ ուղղափառ եկեղեցւոյն սովորութիւններն ու կանոնները ճիշդ պահէ, շատոնց նորադանդութեան սկզբունքով լեցուած ժողովուրդը բնականապէս իրմէ հեռանալու սկսաւ: Էտինպուրկ քաղաքը մտնելուն երկրորդ օրն իր աղօթարանին մէջ ուղղափառ քահանայի մը պատարագ մատուցանել տուաւ, բայց նոյն ժողովուրդն որ իր թագուհին այնչափ սիրոյ ցոյցերով ընդունած էր, չուզեց տալ իրեն ան խղճի մտաց ազատութիւնը, զորն որ ինք անկէ ընդունած էր, պալատը կոխեց պատարագչին վրայ յարձակեցաւ եւ միայն Յակովբ

Աթուարթին նոյն ատենը վրայ հասնելովը հազիւ կրցաւ քահանան մահուընէ պատիլ: — Աւրիշ անգամ մ'ալ երբոր Մարիամ հանգիսութեամբ թագաւորական պալատը կը մտնէր, յանկարծ վեցամեայ տղայ մը դիմացն ելաւ իբրեւ երկինքէ ինջած ձեւանալով, եւ թագուհւոյն ձեռքը Աստուածաշունչ, սաղմոսարան եւ դաստակերտին բանալիքը յանձնելէն ետեւ սկսաւ խենթ ու խելար ոտանաւորներ զրուցել: Աս փառաւոր հանգիսութեան մէջ զանազան նկարներ դրուած էին, որոնք կռապաշտից (Ուղղափառաց) վրայ եղած Աստուծոյ վրէժխնդուութիւնը կը ներկայացընէին, բայց ասոնց մէջ աչքի զարնողներէն մէկն ան նկարն էր որ կը ներկայացընէր թէ ինչպէս Աստուած հրով պատժած է ուղղափառ քահանայ մը պատարագի մէջ սրբութիւն սրբոց վերցընելու ատեն:

Թագուհին ասոնք տեսնելով կը վշտանար. իր մատրանապետաց եւ եկեղեցւոյ մուտքը յառաջուան վիճակին մէջ պահելու համար հրամաններ հանելու ատեն, անդիէն տերութեան խորհրդականաց ժողովքը բողոքականներէն աղերսագիր կ'ընդունէր որ թէ Մարեմայ քովէն եւ թէ ժողովրդեան մէջէն պատարագը վերցուի եւ յայտնի ուղղափառները տէրութեան պաշտօններէն վար առնուին: Տէրութեան ժողովոյն մէջ շատ հակառակութիւն ըլլալէն ետեւ որոշուեցաւ որ եպիսկոպոսաց, արքայից եւ աթոռակալաց մուտքէն եօթը մաս առնուի որուն չորս մասը բողոքական քարոզաց, իսկ երեքը տէրութեան գանձին տրուի:

Աս շփոթութեանց ատեն Եղիսաբեթ Պետրոս Միւթէս գործակալը Էտինպուրկ խրկեց որ դաշնագրութեան խնդիրը նորէն նորոգէ: Մարիամ այնպէս խոհեմութեամբ ասոր պատասխան տուաւ, որ թէ իր աղգականը գոհ ընելու եւ թէ իրենց մէջ եղած խաղաղութիւնը պահելու շատ յարմար էր: Բայց Եղիսաբեթ նորէն նամակ մը գրելով կը ստիպէր որ անյապաղ ստորագրէ, եւ կ'ըսէր որ «Ես ուրիշ բան չեմ պահանջեր բայց եթէ ինչ որ պատիւն, արդա-

րութիւնն եւ բանավարութիւնը կը հրամայէ, : Մարիամ 1562ին Յունուարի մէջ պատասխան տուաւ, առանց նոյն դաշինքը դրուելու ատենուան պարագայից եւ անձանց ինջնայլու . “Ի մէջ այլոց կ’ուզեմ, ըսաւ, Ին կէտին վրայ հաստատուն մնալ, որն որ ինծի համար խոհեմութիւն է չորոշել, եւ ձեզի համար ըստ ինքեան վնասակար չէ : Եւ թէ որչափ աս դաշանց ստորագրութիւնը վնասակար կրնայ ըլլալ ինծի եւ իմ իրաւանցս որ ձեր ազգատոհմէն սերուած ըլլալով ծննդեամբ ստացած եմ, մի միայն մեր աղգատոհմին վրայ հայեցուած մը նետելով կը տեսնէք, :

Այն իսկ հակառակորդաց վկայելով Մարիամ իր թագաւորութեան առջի տարիները մեծ խոհեմութեամբ կը վարուէր, որն որ իր երիտասարդութեան հետ դժուարին էր միաբանել : Աս ստոյգ է որ բնութիւնը զինքը՝ ան ձիրքերով առատութեամբ զարգարած էր որով տեսնողներուն մեծարանքը կը շարժէր . քաղցրաբարոյութեամբ, պատրաստականութեամբ եւ խոնարհամտութեամբ ուրիշներուն ոգիներն իրեն կը քաշէր, բայց իր նախանձորդաց եւ թշնամեաց մէջ, որոնք փառամոլութեան ոգւով լեցուած էին ինքզինքը հաստատուն բռնելու համար մեծ զօրութիւն պէտք էր : Երկիրը խաղաղ պահելու համար կրօնի ազատութեան մէջ իր բնական եղբօրը խորհրդով չափէն աւելի թոյլ գտնուեցաւ : Բայց ներքին խաղաղութիւնը պահելու համար ըրած ամէն աշխատութիւնները պարապ էին, նորադանգութեան կողմ ելող ատենակալք՝ կառավարութեան եւ թագուհւոյն կողմը վաստղկելու համար Մեթլէնտին հաշտարար միջոցներն օգուտ մը չըրին : Ռմանք այնպէս պինդ գլուխ ու յամառ էին որ մէկու մ’ալ խօսքը մտիկ ընել չէին ուզեր, եւ ասոնք հերձուածապետներն էին, նորոգութեան քարոզիչներն ու մեծաբանները որոնք ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ ամէն բան պակասաւոր կը գտնէին, եւ իրենք զիրենք լաւագոյն կրօնի մը, այսինքն աւետարանի մաքուր վարդապետութեան առաքեալ կը հրատարակէին, եւ նոյնին իբրեւ ապացոյց ազատութեան եւ նախանձու պատրուակաւ

իրենք զիրենք այնպիսի գործքերու կու տային, որ եթէ ուրիշ բառերով բացատրելու ըլլանք՝ անօրէնութիւն կ'անուանուին: Աս քարոզիչներն ամէն անգամ որ քարոզելու կ'ելլէին, այնպիսի սաստկութեամբ եւ անամօթութեամբ թագուհւոյն դէմ կը խօսէին, որ զարմանալու բան էր թէ ինչպէս քարոզէն ետեւ հազարաւոր բազուկներ չէին զինիր աս «անաստուած կնկան, սատանային օգնականին եւ ճշմարիտ քրիստոնէութեան թշնամւոյն դէմ»: Աս անուններով նոյն քարոզիչները զթագուհին կը պատուէին:

Թագուհին անգամ մը կանչել տուաւ Նաքս քարոզիչը եւ զարմանալի քաղցրութեամբ անոր հետեւեալ խօսքերը զրուցեց. «Ինչո՞ւ զիս այնչափ սաստկութեամբ կը հալածէք, ինչ չար ըրի ես ձեզի որ անոր փոխարէն իմ հպատակացս սիրտերը իզմէ բաժնելու կը ջանաք: Արդեօք ձեր կրօնը կը հրամայէ՞ անոնց հետ անողորմաբար վարուիլ, որոնք որ ըստ ձեր կարծեաց դժբախտ են եւ ձեր վարդապետութեան հազորդ չեն ըլլար: Արդ ես ձեզի կրօնակից չըլլալովս՝ ձեզմէ դժբախտ կը համարուիմ, բայց ասոր համար ալ ձեր թշնամի՞ն ալ պիտի ըլլամ: Ձեզի դէմ իմ թագաւորական իշխանութիւնս գործածել ջանացի: Գացէք ուրեմն, մարդկան համարման մէջ բան մը չէք կորսնցըներ՝ երբոր չափաւորապէս վարուիք ան բաներու մէջ զորն որ ձեզի պարտք կը համարիք»: Նաքս կէս բերնով քանի մը ջատագովութեան բառեր թոթովեց, եւ անորոշ խոստումներ ընելով ելաւ գնաց առանց ինքզինք ուղղելու: Թագուհւոյն վրայ յանցանք կը գնէր որ 1560ին խորհրդանոցի մէջ որոշուած կրօնի կարգը, եւ եկեղեցական ընչից գրաւումը չէր ընդունած:

Հունիթի կոմսին դէմ եղած արշաւանքը: Մարեմայ երկրորդ ամուսնութեան նկատմամբ Եղիսարեթին բանասրկութիւնները: Մարիամ Տառնիին հետ ամուսնանալ կ'որոշէ:

Մարիամ՝ զՅակովբ Սթուարթ Մէր կոմս աւուանեց: Ասիկայ իսկզբան թագուհւոյն դէմ էր, բայց ասկից ետեւ քիչ մը ժամանակ թագուհւոյն կողմը բռնել սկսաւ, եւ Նաքս քարոզչին եւ անոր հետեւողաց ծածուկ դաւաճանութեանց դէմ սկսաւ գործել, որով երկայն ատեն անոնց հետ թշնամացաւ: Թագուհին՝ Մէր կոմսին յանկարծական փոփոխութիւնը տեսնելով, շնորհակալութեան համար ուղեց Մորրէյի կոմսութիւնն անոր պարգեւել: Բայց աս պարգեւը առանց Հունիթի կոմսին ընդդիմանալուն չէր կրնար ըլլալ որն որ հիւսիսային Սկովտիայի մէջ ամենէն զօրաւոր կոմսն էր:

Ըս կոմսն եղանակաւ մը Մորրէ կոչուած կալուածոց մեծ մասը գրաւած էր եւ ան սակաւաթիւ ատենակալներէն մէկն էր, որոնք նորոգութեան աղանդը մերժելով ուղղափառ մնացած էին. նոյնպէս Հեմիլթընեանց ցեղէն ետեւ թագաւորական տոհմին ամենէն մերձաւոր ազգականն էր: Կը պատմուի որ ինքը թագուհւոյն հետ ուղղափառ կրօնը պաշտպանելու համար դաշնագրութիւն մը դրած ըլլայ. եւ թագուհւոյն եկած ժամանակն անոր 20.000 մարդ խոստացած ըլլայ, թէ որ ուղղափառ կրօնը նորէն Սկովտիայի մէջ հաստատէ, բայց թագուհին աս զօրաւոր օգնութիւնը մերժած ըլլայ ըսելով որ երկրին մէջ քաղաքային պատերազմ սերմանելու եկած չէ: Բայց ասի շատ տարակուսական է որ այնպիսի առաջարկութիւն մ'եղած ըլլայ, վասն զի թէ որ ըլլալու ըլլար շատ հաւանական էր որ Աիզեան տոհմը որ թագուհւոյն խնամին էր, ասիկայ ընդունելու համար անոր յորդոր կ'ըլլար որ թագաւորական իշխանութիւնը հաստատելու այսպիսի զօրաւոր միջոց մը ձեռքէն չփախցընէ: Արդ ասանկ զօրաւոր կոմս մը որն որ տէրութեան մէջ երկրորդն էր եւ ուղղափա-

ռութեան նեցուկ կրնար ըլլալ, վերցընելու կամ տկարացընելու համար Մէր կոմսն առիթ կը փրնտուէր, որն որ յանկարծական դիպուածով մը շուտով հանդիպեցաւ:

Յովհաննէս Աորտըն Հունթի կոմսին որդին Օճիլվի քերտէլին հետ առանձնական գործքի մը համար Էտինպուրկի փողոցի մը մէջ կուտայով զհակառակորդը վիրաւորեց, բայց իր ընկերներովը մէկտեղ բռնուեցաւ ու տէրութեան բանտը դրուեցաւ: Երբոր Աորտըն տեսաւ որ քաղաքային խաղաղութեան փոքր վրդով մը իբր տէրութեան յանցանք կը համարուի, եւ երթալով խնդիրը կը մեծնայ, Մէր կոմսին վրէժխնդրութենէն վախցած, առիթ մը գտաւ եւ բանտէն փախաւ: Ասով իր առջի յանցանքն աւելի եւս մեծ, ու թէ իր եւ թէ հօրը վրայ՝ թագուհւոյն եւ անոր բարեկամաց դէմ՝ դաւաճանական դիտաւորութեան ցոյց մը համարեցաւ: Աս բանս պատճառ եղաւ որ Մէր եւ Մեթլէնա կոմսերը դիւրահաւան թագուհւոյն առջեւ զիրենք ամբաստանեցին որ անոնք իր կենաց դէմ դաւաճանութիւն կը մտածեն: Թագուհին Հունթի կոմսին զօրանալու ժամանակ չտալու համար անմիջապէս քիչ մը զօրք ժողովեց եւ հիւսիսային կողմերը քալելու սկսաւ: Գիշերները երբեմն վրանի տակ, երբեմն հիւրասէր եւ հաւատարիմ գիւղականաց ծխոտած խրճիթներուն մէջ կ'անցընէր: Բնութեամբ զուարթ եւ զիջանող ըլլալով, շատ անգամ զինուորաց մէջ կը մտնէր, եւ իրենց սիրտը առնելու համար արշաւանքին անհարթութեան վրայ իրենց հետ կը կատակէր, եւ զիրենք այնչափ կը քաջալերէր որ յաղթութեան վրայ ալ տարակոյս չէր մնար: Աոմսն որ աս բաներէն ամենեւին տեղեկութիւն չունէր, թագուհւոյն եւ անոր բանակին մէկէն գալուն վրայ շատ զարմացաւ, քովը գնաց եւ իր հպատակութիւնը ցրցուց, բայց խաբուած թագուհւոյն ականջները բիւր չարախօսութիւններով լեցուած ըլլալով զինքը պաղութեամբ ընդունեցաւ:

Թագուհւոյն փոքր բանակը Ինվըրնըս բերդը հասնելով, բերդապանէն բանալիներն ուզեց. երբ-

որ անիկա չտուաւ զօրքը բերդը պաշարեց ու յան-
ձնուելու ստիպեց: Բերդապահը բանալիները չտա-
լուն համար զինուորական դատաստանաւ սպաննուե-
ցաւ: Կոմսն երբոր լսեց որ թագուհին նոյն բերդը
կը պահանջէ, անմիջապէս մարդ խրկեց հրաման տա-
լով որ բերդը թագուհւոյն ձեռքը յանձնուի, բայց
բերդն արդէն առնուած էր եւ բերդապանը սպան-
նուած: Թագուհին իմանալով որ Հունթի կոմսին
քով թնդանօթ կայ, հրաման խրկեց անմիջապէս որ
որոշեալ տեղը նոյնները արքունեաց տայ, զորն որ
կոմսը շուտով մը կատարեց, եւ թագուհւոյն Հէյ
պատգամաւորին զրուցել տուաւ որ իրեն համար չէ
թէ միայն ամէն ստացուածներն այլ նաեւ կեանքն
ալ զոհելու պատրաստ է: Հունթի կոմսին ամուսինը
նոյն պատգամաւորին թեւէն բռնելով մատուռը տա-
րաւ եւ խորանին մօտենալով «Բարեկամ, ըսաւ,
յայտնի կը տեսնէք որ իմ ամուսնոյս վրայ կը նա-
խանձին: Եթէ որ ինք ուզէր անոնց պէս՝ որոնք հի-
մայ թագուհւոյն չորս կողմն առած են, զԱստուած եւ
անոր սուրբ կրօնը թողուլ, ան ատեն աս կրածները
չէր կրեր: Աստուած կամ աս սուրբ խորանին վրայ
բնակողը, որուն կը հաւատամ, զինքը պիտի պահէ
եւ մեր հաւատարիմ սրտին զգածումը պիտի յայտ-
նէ: Ինչպէս որ ես հոս ձեզի կը զրուցեմ, դուք ալ
նոյնպէս թագուհւոյն իմացուցէք որ իմ ամուսինս
թագուհւոյն միշտ հնազանդ էր եւ մինչեւ ի մահ
հաւատարիմ պիտի մնայ», Հէյ պատգամաւորը իր
պատգամաւորութեան առջի մասը տէրութեան Գաղ-
անի խորհրդեան առջեւ պատմեց, բայց Հունթի
կոմսուհւոյն խօսքերն առանձին թագուհւոյն զրուցեց՝
ան մտօք որ անոր սիրան աւելի եւս շարժի: Բայց
թագուհին Հունթի կոմսին վրայ այնչափ բան լսած
էր որ եւ ոչ մէկ բանի մը անոր հաւատ ընծայեց:

Եւրոսին քաղքին քով շատ մը զօրք կեն-
դրոնացընելով որոշուեցաւ որ Հունթիին դաստա-
կերտին վրայ յարձակում ընեն, եւ զկոմսը բռնեն:
Բայց դաստակերտն առանց կռուոյ թագուհւոյն ձեռքը
յանձնուեցաւ, եւ Հունթի կոմսին ամուսինը մէկ

կողմանէ դաստակերտին դռները բանալով թագուհւոյն զօրքը սիրով եւ հիւրընկալութեամբ ընդունելով, միւս կողմանէ իր ամուսինը փախուց: Զօրքը բոլոր դաստակերտը տակնուվրայ ըրաւ, բայց ոչ կասկածաւոր անձ եւ ոչ պատերազմական պատրաստութիւն գտաւ: Հունթի իր ապաստանած տեղն ապահով չտեսնելով ամուսինը թագուհւոյն խրկեց որպէսզի իր միտքն ու անմեղութիւնն առջևը դնելով զինքն հաշտեցընէ: Բայց սակայն Փարիամ աս ազնուական կինը բանակին մէջ չընդունեցաւ եւ բերած պատճառները մտիկ չըրաւ: Երբոր տեսաւ Հունթի որ աս ալ չեղաւ, միտքը դրաւ որ բարձրագաւառները քաշուի, իր ու բոլոր ընտանեաց դժբախտութեամբ: Իր իրաւունքը պաշտպանելու համար զէնքի ձեռք զարկաւ, որն որ այսչափի հասնելէն ետեւ քիչ օգուտ կրնար ընել: Այսպէս հինգ հարիւր հոգի քովը ժողոված Էպրտին քաղքին քով հասաւ ու թագաւորական բանակը պատուելով թագուհւոյն քովը ուղեց հասնիլ: Բայց Մէր կոմսը Փարեմայ զօրապետը բանակը աղէկ գրից մէջ շարած էր. նախ հիւսիսային ցեղերն առջևը դրած էր որոնք թէպէտ եւ քաջ էին բայց զինուորական կրթութեանէ չէին հասկընար, ետքը կրթեալ զօրքերը տեղաւորած էր: Պատերազմին սկիզբը հիւսիսային ցեղերը Հունթի կոմսին դէմ չկրցան դիմանալ ու հալածուեցան, բայց երբոր հալածողները ցիր ու ցան եղան, Մէր իր ընտիր զօրքովը պատերազմի դաշտը եկաւ, ու հալածողներուն ետեւէն իյնալով փախուց: Հունթի կոմսը շատ գէր եւ ծանր զրահ հագած ըլլալով ձիէն վար ինկաւ ու փախչողներէն կոխկրտուեցաւ, բայց ոմանց պատմածին նայելով սրտիցաւէն մեռաւ: Յովհաննէս կորտըն՝ որն որ աս բանիս սկզբնապատճառ կը համարուէր, բռնուեցաւ ու սպաննուեցաւ, իսկ իր եղբօրը կեանքը շնորհեցին անչափահաս ըլլալուն համար: Ասիկայ վերջէն թագուհւոյն եւ Փորրէ կոմսին քաղաքային պատերազմաց ատեն, թագուհւոյն հաւատարիմներէն մէկն էր: Ասանկով Հունթի կոմսին ստացուածները Փորրէ կոմ-

սին ձեռքն ինկան. իսկ Մարիամ Տիւսիսային պարոն-
ները իր ազգեցու թեամբն եւ զինուց յաջողութեամբ
ահա գողու մէջ ձգելէն ետեւ Էտինպուրկ դարձաւ:

Աս դէպքը պատահելէն քիչ մ'ետքը Մեթ-
լէնտ պաշտօնեան Անգղիա խրկուեցաւ որպէսզի Ե-
ղիսաբեթը՝ Գաղղիայի Կարոլոս Թ.ին հետ խաղաղու-
թիւն ընելու համոզցընէ. բայց խրկուելուն բուն
պատճառներէն մէկն ան էր որ Անգղիայի խորհրդա-
նոցին խօսածներն իմանայ որն որ ժողոված էր իրենց
թագուհին աղաչելու համար որ աշխարհք մտնելով
Անգղիայի յաջորդ մը ապահովցուի (1563, Յունու-
ար 26): Նոյնին վրայ Սկովտիա ալ կը խօսուէր,
որովհետեւ թէ Անգղիացիք եւ թէ Սկովտիացիք կը
բաղձային որ թագաւորութեան անմիջական յաջորդ
մ'ունենան եւ կ'ուզէին մէկն իրենց յաջորդ սահ-
մանել թէ որ թագուհիները զաւակ չունենան: Անգ-
ղիացիք իրենց թագուհւոյն ուղղուած աղերսագրոյն
մէջ աս ալ գրած էին որ իր յաջորդն ընտրելու ա-
տեն միտ դնէ որ ընտրածն ուղղափառ չըլլայ, որ-
պէսզի Անգղիայի կրօնը վտանգի մէջ չիյնայ: Աս
բանս ուղղակի Մարեմայ դէմ էր:

Մարիամ թէպէտ եւ իր հպատակներէն մաս-
նաւոր խնդրուածք մը չընդունեցաւ, բայց անոնց
կառքը գիտէր թէ կը բաղձային որ երկրորդ անգամ
ամուսնանայ: Իր գաղղիացի խնամիները նախ առա-
ջարկեցին իրեն Անտոն Նաւարրայի թագաւորը, որն
որ կալուինականութեան գլուխն էր, երկրորդ Կա-
րոլոս Աւստրիայի արքիդուքսը՝ Փերդինանդ Ա. կայ-
սեր որդին, որն որ Եղիսաբեթին հետ ամուսնանալ
կ'ուզէր, բայց ասիկայ իր սովորական փախուստները
բանեցընելէն ետեւ, ի վերջոյ խղճի մտաց պատրուա-
կը յառաջ բերաւ, որով կ'ըսէր թէ չեմ կրնար
ընդունիլ որ իմ պալատիս մէջ կուպաշտութեան
պաշտօնը կատարուի. (Կայսրն իր որդւոյն համար զա-
նազան պայմաններ դնելու ատեն աս ալ ուզած էր
որ առանձին իր մատրան մէջ կարող ըլլայ ուղղա-
փառ ծիսով պատարագ տեսնել): Աս զարմանալի
պատասխանը արքիդուքսն անանկ զցուեցուց որ երբ-

որ լսեց թէ Փրանկիսկոս Բ. մեռաւ, աչքը Սկովտիայի թագուհւոյն վրայ դարձուց: Լոթարինգիայի կարգինալը՝ որուն արքիդուքսը դիմած էր նոյնին շատ հաւան էր, որովհետեւ կը յուսար թէ աս ամուսնութեամբ Գաղղիայի, Գերմանական տէրութեան, Սկովտիայի եւ Սպանիայի հետ չորեքկին դաշնագրութիւն մը կը դրուի: Մարիամ թէպէտ եւ Եղիսաբեթին մտերմութեան վրայ ապահովութիւն չունէր, ի վերայ այսր ամենայնի իրեն խնայել ուզեց, եւ արքիդքսին միտքն անոր յայտնեց: Ասոր վրայ Եղիսաբեթին՝ Մարեմայ վրայ ունեցած նախանձայուզութիւնն աւելցաւ: Սէսիլ նենգամիտ պաշտօնեայն Եղիսաբեթին խռովութիւնը տեսնելով նոյնն աւելի բորբոքեց, եւ համոզցուց զինքն որ ինքը պէտք է որ աս փեսան Մարեմայ ձեռքէն յափշտակէ: Եղիսաբեթ ինքզինքն ամենափառաւոր թագուհիներէն մէկը կարծելով կը զարմանար թէ ինչպէս արքիդուքսն իրեն հետ ամուսնանալու կը խորշի: Բայց մէյ մը առջի անգամ ամուսնութեան խնդիրը իր կողմանէ մերժելէն ետեւ ո՛վ կը խոնարհէր եւ երկրորդ անգամ կը խնդրէր: Սէսիլ ասոր ճամբայ մը գտաւ եւ Վիւրթեմպերկի դքսին դիմեց որ կայսեր հետ խօսի եւ երկրորդ անգամ արքիդքսին հետ բանակցի, բայց Փերդինանդոս կայսրն իրեն բնական եղած պաշտութեամբ մը պատասխան տուաւ որ Անգղիայի թագուհին զինքն իր անհաւատարիմ եւ անձնասէր քաղաքականութեամբն անգամ մը խաբած ըլլալով, չուզեր ինքզինքն երկրորդ անգամ խաբուելու վտանգի մէջ դնել (1562 Գեկ.):

Եղիսաբեթ տեսնելով որ ասիկա չյաջողեցաւ ուրիշ միջոց մը ձեռք առաւ, այսինքն խոստմամբ, եւ սպառնալեօք զՄարիամ աս խորհուրդէն հրաժարեցրնել, եւ աս բանիս համար համբաւաւոր Ռանտոլֆ Սկովտիա խրկեց որ Մարեմայ փեսային ընտրութեան վրայ խօսի: «Եղիսաբեթ, ըսաւ պատգամաւորը, ամուսնութեան վիճակը ամուսնութենէն վեր կը դասէ, բայց իր կրտսեր քրոջը ամուսնանալուն խորհուրդին վրայ ընդդիմութիւն չունի. աս միայն խորհուրդ կու

տայ որ ընտրած փեսան երեք եղանակաւ մտածուի, եւ աս յատկութիւններն ունենայ, նախ որ իրեն սիրելի մէկն ըլլայ, երկրորդ հպատակաց հաճոյ եւ երրորդ երկու տէրութեանց մէջ եղած բարեկամական կապը չէ թէ միայն պահէ, այլ աւելի եւս սերտիւ կապէ: Ուստի, Աւստրիայի արքիդուքսն աս երեք պայմաններն ունի: Լոթարինգիայի կարգինալէն առաջարկուած ըլլալով կասկածելու բաւական պատճառ չկայ մի որ Անգղիայի թշնամի ըլլայ: Պէտք է մտածել որ Անգղիայի գահը ժառանգելու իրաւունքն ապագայ փեսային ընտրութենէն կախում ունի: Աս խորհուրդին մերժուելէն յառաջ եկած չարեաց պատասխանատուութիւնը ձեր վրայ է,»:

Ուրեմն ինչ տեսակ փեսայ ինծի ընտրեմ որ Եղիսաբեթին հաճոյական ըլլայ, ըսաւ, մէկէն Մարիամ որ պատգամաւորին երկխօս ճառին վրայ քիչ մը նեղացած կ'երեւար: Պատգամաւորը պատասխան տուաւ որ Եղիսաբեթին մտացը համաձայն փեսան՝ Անգղիացի ազնուական մը պէտք է ըլլալ, եւ ան աւտեն միայն Անգղիայի աթոռոյն վրայ ունեցած իրաւանց արգար միջոցներով նպաստաւորութիւն կրնայ ըլլալ: Մարիամ աս բանս Մորրէ եւ Մեթլէնտ կոմսից յայտնեց, որոնք շատ զարմանալով իմացան որ Եղիսաբեթին մտածած փեսան Ռոպերթ Տօտին է որն որ Ղէսթըր անուամբ աւելի յայտնի եղած է: Ասոր համբաւը կամաց կամաց տարածուեցաւ եւ պաշտօնական եղանակաւ Մարեմայ իմացուեցաւ, որն որ ազնուական հպարտութեամբ մը Ռանտոլֆին զրուցեց, որ «Սկովտիայի թագուհին, Գաղղիայի թագաժառանգին պրինս պարզ անգղիացի ազնուականի մը ամուսին չիկրնար ըլլալ,»: Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց Ռանտոլֆ, ասով Անգղիայի աթոռը ժառանգելու յոյս կ'ունենաք: Չէ, ըսաւ թագուհին, որովհետեւ քոյրս դեռ որդի կրնայ ունենալ եւ իզմէ աւելի երկարակեաց ըլլալ, եւ աս ըսածն ամենեւին համաձայն չէ ան խոստման, զորն որ խոստացած էր ինծի հետ իբրեւ քոյր կամ իբրեւ դուստր վարուելու, եւ հիմայ զիս կը ստիպէ իր հպատակներէն մէկու մը հետ

ամուսնանալ: Ընդդիմութիւն մը չկայ, զրուցեց Ռանտոլֆ, որովհետեւ բոլոր Բրիտանիայի մէջ անկից աւելի արժանաւոր մարդ մը չկայ որ կարող ըլլայ խաղաղութիւնն հաստատել, ձեր երկիրը հարստացընել եւ երկու տէրութեանց մէջ եղած յարաբերութիւնները պահել: Ռանտոլֆ ասոնք զրուցելէն ետեւ, երկրորդ օրը Մարեմայ առաջարկեց որ Պերրիք քաղաքը երկու կողմանէ մարդ խրկուի եւ աս նիւթիս վրայ խօսուի:

1564ին Նոյ. 19ին երկու տէրութեանց պատգամաւորները Պերրիք քաղաքը ժողովեցան: Եղիսաբեթին կողմանէ Պեաֆրթս եւ Ռանտոլֆ եկած էին, իսկ Մարիամ իր երկու Մորրէ եւ Մեթլէնտ պաշտօնեաները խաւրած էր: Անգղիայի պատգամաւորները մշտնջենաւոր խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշինք մը դնելու առաջարկութիւն ընելով, Մարեմայ վրայ Անգղիայի ակտոր ժառանգելու յոյս ցրցուցին եթէ Լեսթըր կոմսին հետ ամուսնանայ, եւ խոստացան որ Եղիսաբեթ հարսանիքէն ետքը անմիջապէս խորհրդանոցին մէջ զՄարիամ իբրեւ իրեն քոյր կամ դուստր կը հրատարակէ: Սկովտիայի պատգամաւորներն ասոր պատասխան տուին, ըսելով թէ թագուհւոյ մը պատիւ չէ, առանց օժտի, պարզ յուսոյ մը համար ամուսնանալու զիջանիլ, Անգղիացի հպատակի մը հետ, որ դեռ քիչ մը յառաջ կոմսի պատիւ առած է, ուր որ զինքն այնչափ երեւելի իշխաններ եւ արքայորդիք ամուսնութեան խնդրած էին. եւ նոյն իսկ Անգղիայի թագուհւոյն պատիւ մը չէ որ այնչափ մերձաւոր ազգականին, ասանկ հասարակ մարդ մ'առաջարկէ: Բայց ասոր հակառակ մեծ սիրոյ ցոյց ըրած կ'ըլլար Եղիսաբեթ Մարեմայ՝ թէ որ թողուր որ Մարիամ իր հաճոյից համաձայն այնպիսի ամուսին մ'ընտրէ որ Անգղիայի հետ խաղաղութիւն պահելով նոյն երկրին խորհրդանոցին վճռով ժառանգութեան իրաւունքն ալ ստանայ: Ժողովոյն պատգամաւորներն ասանկ իրենց մէջը խօսելով իրարմէ բաժնուեցան առանց բան մ'որոշելու:

Մարիամ բաւական խորագիտութիւն ունէր

եւ Եղիսաբեթին նենգամտութիւնն աղէկ կ'իմանար, բայց իր քրոջն ըրած առաջարկութիւնը մերժելու երեսը չբռնելով, աղէկ մը մտածելէն ետեւ իր կողմանէ յանձն առաւ Ռոպերթ Տօտլիին հետ ամուսնանալ ան թէութեամբ որ Եղիսաբեթ հրապարակաւ խորհրդանոցի մէջ զինքն իր յաջորդն անուանէ, եթէ որ առանց հարմար ժառանգ մը թող տալու մեռնելու ըլլայ: Գիտէր Մարիամ որ աս թէութիւնը ընդունելութիւն պիտի չգտնէ: Բայց ի վերայ այսր ամենայնի իր խորհրդականաց հաւանութեամբն Եղիսաբեթին կամացը կէս մը զիջաւ եւ ամէն զինքն ուղղներէն, Սպանիայի ժառանգէն, Աւստրիայի արքիդքսէն, Քոնտէէն, Ֆերրարայի, Անժուի եւ նրմուրի դքսերէն հրաժարեցաւ: Բայց Տօտլիին հետ ամուսնանալու ալ մեծ ընդդիմութիւն կը զգար, մանաւանդ որ իր խնամիները կիզ կարդինալը ու մայր թագուհին խորհուրդ կու տային իրեն որ Եղիսաբեթին առաջարկած փեսան չընդունի, համոզուելով որ ոչ երբեք աղէկ մէկը կրնայ ըլլալ: Իսկ Մորրէ կոմսը զինքն աւելի եւս կը գրգռէր որ Եղիսաբեթին խորհրդին ամենեւին ականջ չդնէ, որովհետեւ ինքը կը բաղձար որ Մարիամ՝ առանց ամուսնանալու մնայ, որպէս զի Սկովտիայի թագաւորութիւնն իրեն անցնի:

Աս ժամանակներն անգղիական խորհրդանոցին մէջ յաջորդութեան խնդիր ըլլալով՝ ամէնը ասոր մէջ միաբանեցան որ ամենէն մերձաւոր ժառանգը կամ Հենրիկոս Ը.ին մեծ քրոջը Մարգարետային կամ անոր կրտսեր քրոջը Մարեմայ զակրներէն պիտի առնուի: Սկովտիայի թագուհին առանց ընդդիմութեան Մարգարետային օրինաւոր ներկայացուցիչն էր, բայց ոմանք կ'ուզէին զինքը մերժել ի շնորհս Լինոքս կոմսուհւոյն որն որ Մարգարետային Անկաս կոմսին հետ ըրած երկրորդ ամուսնութենէն ծնած էր: Աս կոմսուհին Լինոքս կոմսին հետ ամուսնանալով շատ որդի ունեցած էր որոնց ամենէն մեծը Տարնլին էր:

Աս երիտասարդ կոմսը 1546ին ծնած ըլլալով

աս առեկները 19 տարւան էր այսինքն Մարիամէն տարի մը պզտիկ: Լինոքս կոմսուհին ասոր մայրը՝ արդէն շատ ժամանակէ ի վեր քսնի որ Մարիամ՝ Գաղղիայէն չէր ելած, հեաը կը թղթակցէր, եւ իր որդին հետն ամուսնացընելու բաղձանք մը ցրուցած էր: Եւ վերջի ժամանակները երբոր Մարեմայ ամուսնութեան խնդիրը ծագեցաւ, Լինոքս կոմսուհին շատ ետեւէ ինկած էր որ զՄարիամ համոզընէ թէ իրեն համաձայն փեսան իր որդին միայն կրնայ ըլլալ, որովհետեւ կ'ըսէր, նախ որ հօր կողմանէ Սկովտիայի՝ իսկ մօր կողմանէ Անգղիայի թագաւորներէ սերած է, եւ երկրորդ Եղիսաբեթին կամաց համաձայն ալ կրնայ ըլլալ, ինչու որ Տարնլի Անգղիա ծնած էր եւ իր հայրը Լինոքս կոմսը նոյն թագաւորութեան մէջ շատ կալուածներ ունէր: Մարիամ Լինոքս կոմսուհւոյն խորհրդին քիչ մը ահանջ կախեց, բայց ինքզինք դեռ նոյն ժամանակ չորոշեց: Լինոքս կոմսը նոյն առեկները Սկովտիա գացած ըլլալով որ իր հօն եղած կալուածները կարգի դնէ, Մարիամէն շատ մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Աս բանս Սէսիլին եւ Եղիսաբեթին աչքին աղէկ չերեւցաւ, որոնք կասկածի գացին որ չըլլայ թէ որդւոյն համար թագուհւոյն սիրտը վաստակի: Լինոքս կոմսուհին Եղիսաբեթէն շնորհք խնդրեց իր որդւոյն համար որ հայրը տեսնելու համար Սկովտիա երթայ ու հրաման տայ: Եղիսաբեթ եւ Սէսիլ թէպէտ եւ ասոր տակ ուրիշ դիտաւորութիւններ կը տեսնէին, ի վերայ այսր ամենայնի հրաման տուին, գիտնալով որ Տարնլին թէպէտեւ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր, բայց քիչ խելք եւ խոհեմութիւն եւ յառաջատեսութիւն ունենալով Մարեմայ պէս կնկան մը դժուարաւ կրնար հաճոյ ըլլալ. եւ միանգամայն իրենց միտքը դրած էին որ եթէ Մարիամ Տարնլին միտելու սկսի ամենայն զօրութեամբ դէմ դնեն նորանոր արգելքներ հանելով: Բայց շատ խաբուեցան, որովհետեւ Մարեմայ դրսանց երեւցուցած զիջման եւ կարծուած թելթելամտութեան տակ չէին տեսած անոր սրամտութիւնը, արիական քաջութիւնն եւ հաստատուն

կամբը: Տարնլի Եղիսաբեթէն յանձնարարութեան
թուղթ առնելով շուտով Սկովտիա աճապարեց եւ
Էսթինպուրկ հասնելով Մարիամէն սիրով ընդունուե-
ցաւ: Քանի մը հեղ թագուհւոյն այցելութիւն ու-
նելէն ետեւ, անգամ մը ամուսնական առաջարկու-
թիւն ըրաւ: Մարիամ իսկզբան բանի մը տեղ չդրաւ
եւ Տարնլիին մատուցած մատնին յանձն չառաւ: Բայց
կամաց կամաց իր քրոջն Եղիսաբեթին խարդախ մտաց
վրայ հաստատուելով որ անձնական եւ քաղաքական
շահուն համար անոր երկրորդ անգամ աշխարհք
չմտնելուն կը բաղձար՝ Տարնլիին վրայ ուրիշ աչքով
մը նայիլ սկսաւ, եւ ան համոզման մէջ հաստատուե-
ցաւ որ անիկա միայն իրեն ամենէն յարմար փեսայ
կրնայ ըլլալ: Ասոր համար Մեթլէնա իր ատենա-
դպիրը Եղիսաբեթին խրկեց որ իր միտքն անոր յայտ-
նէ, եւ Տարնլիին համար հաւանութիւն առնու: Բայց
Եղիսաբեթ իր խաբուած ըլլալը տեսնելով՝ Մա-
րեմայ հրամայական թուղթ մը գրեց, որ «Մեթէ
Անգղիայի աթոռոյն վրայ ունեցած իրաւունքը պա-
հել կ'ուզէ, կամ Աեսթըր կոմսին հետ ամուսնանայ
կամ հրապարակաւ խոստում տայ այրի մնալու
(1565 Մարտ 5)»: Մարիամ աս թուղթը կարգալով
դսուն արցունք թափեց՝ ըսելով, «Ահա Բարի + քրոջ
այնչափ խորամանկութեանց եւ ծածուկ դաւաճանու-
թեանց ճշմարիտ դիտաւորութիւնն երեւան ելաւ, որ
կ'ուզէ որ ոչ Անգղիայի աթոռը ժառանգեմ եւ ոչ
ալ որդի ունենամ իրաւունքս ժառանգեցընելու»: —
Բայց Մարիամ ասոր գլուխ չէր կրնար ծուել, եւ Ե-
ղիսաբեթին հրամանին հնազանդիլն իր թագաւորա-
կան պատուոյն դէմ կը համարէր: Ասկից վերջը
Տարնլիին հետաւելի մտերմութեամբ վարուելու սկսաւ.
եւ երբոր Մարեմայ բարեկամները իր խորհրդոյն ընդ-
դիմացան, միտքը դրածը բացարձակապէս իմացուց որ
Տարնլիին հետ ամուսնանալ եւ զինքը թագակից ընել
կ'ուզէ: Նոյնպէս Գաղղիայի թագաւորին եւ մայր
թագուհւոյն եւ Ս. Քահանայապետին իմացուց, ուս-
կից նաեւ տնօրինում խնդրեց, որովհետեւ Տարնլիին
հետ ազգականութեան առջի աստիճանի մէջ էր:

Աս ամուսնութեան դէմ Եղիսաբեթին եւ Մորրէ կոմսիննիւ-
թած գաւաճանութիւնը: Մարիամ իր թշնամեաց կը յաղթէ:

Ասոր լուրն Անգղիա հասածին պէս խորհրդա-
նոցին մէջ սկսաւ խորհուրդներ ըլլալ: Եղիսաբեթին
խորհրդականներն իրեն հասկըցուցած էին որ աս
բանս Անգղիայի կոյրծանում կը բերէ, մանաւանդ ե-
թէ որ աս ամուսնութենէն ժառանգ մը ծնանելու
ըլլայ, նոյն իսկ Եղիսաբեթին շատ վնասակար կրնայ
ըլլալ: Ասոր համար ամէն միջոց ձեռք առին որ
Սկովտիայի թագուհին աս խորհուրդէն ետ կեցընեն:
Յայտնի պատերազմ բանալ չէին կրնար, որովհետեւ
թէ Գաղղիա եւ թէ Սպանիա ոտք կ'ելլէին, անոր
համար որոշեցին որ Սկովտիայի մէջ եղող Մարեմայ
տժգոհները ապստամբութեան գրգռեն: Աս ալ բա-
ւական չէր, Եղիսաբեթ աս բանիս բոլոր պատճառը
Լինոքս դուքսն եւ դքսուհին համարելով, ռիսակա-
լութեան համար դքսուհին թաւէր բանտը նետել
տուաւ, իսկ զՏարնլին եւ Լինոքս կոմսը Անգղիա
կանչեց, իրենց ինչքը յարքունիս գրաւելու սպառ-
նալեօք: Խաբեբայ եւ ճարպիկ թրոքմորթըն իբրեւ
նոր պատգամաւոր Սկովտիայի արքունիքը խրկեց, որ
բողոքէ, խոստումներ ընէ, սպանայ. բայց ասիկա
զՄարիամ որոշածին վրայ հաստատուն գտնելով
Եղիսաբեթին բարկութիւնն յայտնեց եւ Սկովտիայի
տտենակալաց դիմելով եւ անոնց Անգղիայի օգնու-
թիւն խոստանալով ապստամբութեան գրգռեց:

Աս ամուսնութեան չէ թէ միայն Եղիսաբեթ
եւ իր պաշտօնեայք դէմ էին, այլ նաեւ Սկովտիայի
շատ մեծամեծներն ալ, որոնք Տարնլին եւ իր հօրը
Լինոքս դքսին մէկէն այնչափ մեծնալուն վրայ ծուռ
աչօք սկսած էին նայիլ: Սկովտիայի տժգոհաց գլուխ
անցած էր Մորրէ կոմսն, որն որ նոյն ամուսնութեան
դէմ էր զանազան պատճառաց համար, մանաւանդ
անոր համար որ իր փառասիրութեան արգելք կ'ըլ-
լար, որովհետեւ ինչպէս քիչ մ'առաջ ըսած էինք
թագաւորութեան վրայ յոյս ունէր ի դիպուածի որ

Մարիամ անորդի մեռնէր: Իր դաշնակիցներն էին Շաթելլըրոյ դուքան որ նոյնպէս կը վախնար որ չըլլայ թէ Ղինոքսին գերդաստանը մեծնալով իրենն իյնայ: Թէ Արձէյլ կոմսն՝ որ Տարնլիին հօր յափշտակած երկիրները ետ տալու պարտաւորելով՝ վրէժխնդրութեան ոգւով լեցուած էր, եւ թէ առջի ապստամբութեան մասնակից եղող ատենակալաց շատերն անոնց կողմն անցած էին: Մորրէ՛ մոլեռանգ բողոքականներն իր կողմը շահելու համար հրատարակել տուաւ որ «Աւետարանական հաւատքը վտանգի մէջ է», եւ ինքն ալ պալատէն հեռացաւ պատճառ բերելով որ թագաւորական մատրան մէջ եղած աւելորդապաշտութեանց ներկայ գտնուելու խիղճ կ'ընէ:

Մարիամ աս ատեններս Սթիրլինկ քաղքին մէջ հանգարտ կը կենար իր որոշման մէջ հաստատուն մնալով: Մորրէ կոմսին պատգամաւոր մը խըրկելով իրեն սեպհական քաղցրաբարոյութեամբն անոր սիրտն առնուլ ջանաց, եւ ամուսնութեան ստորագրութեան համար Սկովտիայի աւագանիներուն առջեւ գրուելու հաստատութեան թուղթն իրեն ներկայացուց, որ ինք երկրին գլխաւոր հպատակներէն ըլլալով՝ միւս կոմսից օրինակ տալու համար ամենէն առաջ ստորագրութիւն տայ: Մորրէ մտածելու ժամանակ ուզեց, բայց Մարիամ ստիպեց ըսելով որ արդէն աս բանիս նկատմամբ ամէն յարաբերութիւնները ճանչնալով մտածելու բաւական ժամանակ ունեցած է, բայց Մորրէ յանձն չառաւ ըսելով որ անանկ ծանրակշիռ բանի մէջ աճապարելն աղէկ չէ, եւ անկից զատ աս ամուսնութիւնն իրեն այնչափ աղէկ չ'երեւար, որովհետեւ կը վախնամ որ, ըսաւ, Տարնլի «Ճշմարիտ կրօնի (պսիսքն բողոքական կրօնի) թշնամի կրնայ ըլլալ», Մորրէ ասանկ պատասխան տալով թագուհւոյն քովէն բոլորովին հեռացաւ: Իսկ Մարիամ Էտինպուրկի մէջ ուրիշ ազնուականներ կոչելով ստորագրութիւն առաւ: Արբէն կոմսն ան թէ ութութեամբ ստորագրեց որ ունեցած կալուածոց ձեռք չգրնուի. իսկ Արձէյլ կոմսն եւ ոչ երեւցաւ:

Նոյեմբերի 14ին Մարիամ զՏարնլի ասպետ եւ
Էրտմէնէ՛հի ատենակալ եւ Ռոսսի դուքս ըրաւ. եւ
Գաւիթ Ռիչչիոյ իր գաղղիներէնի ատենագպիրն անոր
հազարապետ դրաւ որպէս զի անոր ամէն բաները հո-
գայ: Մարիամ ասի ընելէն եւ վիճակաց հաւանու-
թիւն ընդունելէն ետեւ Եղիսաբեթին նորէն իմա-
ցուց որ ազատ կամօք եւ սեփական ընտրութեամբ
ամուսնութեան կը մտնէ, որուն վրայ այնչափ ատեն
զինքն անորոշութեան մէջ ձգած էր: Թրորմորթըն
Անգղիայի պատգամաւորը Մարեմայ միտքը փոխելու
շատ աշխատելէն ետեւ Եղիսաբեթին ծանոյց որ Մա-
րիամ Տարնլին հետ անանկ յարաբերութեան մէջ
մտած է որ ալ այլազգ ընել անկարելի է, անոր հա-
մար աս հանգոյցը քակելու համար բերան յոգնեցը-
նելու չէ այլ բռնութեամբ եւ սրով խնդիրն որոշելու է:

Մորթըն, Արձէյլ, Մորրէ, Վէնքէրն եւ ուրիշ
տժգոհ կոմսերն իրենց դաստակերտները քաշուելով՝
քաղաքային պատերազմի խորհուրդ եւ պատրաստու-
թիւն կը տեսնէին: 1565ին Յունիսի 8ին Եղիսաբեթ
գրած էր Ռանտոլֆին որ «Տարնլին ամուսնութեան
դէմ Մորրէ կոմսին օգնելու պատրաստ է»: Յունիսի
13ին նորէն յիշեցուց որ «Տարնլին դիտաւորու-
թեանց դէմ ամէն տժգոհները պիտի պաշտպանէ»,
Ռանտոլֆ հաւատարմութեամբ ամէն տժգոհ Սկով-
տիացուց աս խոստացած օգնութիւնն յայտնեց: Նոյն
ամսոյն վերջերը Մորրէ եւ իր կողմնակիցք Ռանտոլ-
ֆին հարցուցին որ եթէ Լինոքս եւ Տարնլի բռնեն
եւ Պերրիք քաղաքը բերելու ըլլան, Անգղիայի կա-
ռավարութիւնը զանոնք կ'ընդունի, թէ չէ: Ռանտոլֆ
պատասխանեց որ Անգղիացիք իրենց մարդիկը ինչ
եղանակաւ որ ըլլայ կ'ընդունին: Ասանկով տժգոհ-
ները իրենց մէջ որոշեցին որ զՄարիամ, Լինոքսն
ու Տարնլին բռնեն, թագուհին Լոշլըվէն բանտը
դնեն, իսկ զՏարնլի եւ զԼինոքս սպաննեն կամ Անգ-
ղիացուց մատնեն եւ Մորրէ կոմսը կառավարութեան
գլուխ դնեն: Մեթլէնտ կոմսն որն որ թագուհւոյն
քով մնացած էր անոր խորհուրդներն եւ գործքերը
դաւաճանաց կը մատնէր:

Տժգոհներն իմացած էին որ թագուհին իրեն-
ներով մինչեւ Յունիսի վերջերը Փրբթ քաղաքը
պիտի կենար եւ անկից քէլէնտէր պիտի երթար Լի-
վինկսթըն կոմսին որդւոյն մկրտութեան ներկայ
գտնուելու համար: Ուստի որոշեցին որ ճամբուն վրայ
քիրք օֆ Պէյթ ըսուած տեղը զիրենք բռնեն: Մորրէ՛
քինրոսին քովերը, Արճէյլ՝ քէմպէլ գաստակերտին
մօտերը, Ռոթըս՝ իրեններով մէկտեղ Փարթթ աղ-
բերական քով, իսկ Արրէն՝ քիննալ գաստակերտին
քովերը դարանի մտաւ: Բան հասկըցողներուն կար-
ծեաց համաձայն ասոնց յատկագիծն այնպէս աղէկ
շինուած էր, որ չյաջողելու ամենեւին վախ չկար:
Գէթ Սէսիլ ասոր վրայ այնպէս համոզուած էր որ իր
օրագրին մէջ 7 Յուլիս այսպէս գրած էր, «Համբաւ
մ՛եղած է որ Սկովտիայի թագուհին Մորրէ եւ Ար-
ճէյլ կոմսերէն բռնուած է»:
Երբոր թագուհին Տունքէլտէն Փրբթ հասաւ, Մորրէին դաւաճանու-
թենէն քիչ մը տեղեկութիւն առաւ, եւ ինքզինքն
նոյն քաղքին մէջ ապահով չհամարելով Աթթըլ
եւ Ռութուէն կոմսերուն հրաման տուաւ որ զինքն
երկրորդ օրը առաւ իրեններով մէկտեղ քէլէնտէր
տանին: Երկրորդ օրը շատ կանուխ ժամը ծին ձիու
վրայ հեծած իր երեք օրիորդներով եւ երեք հարիւր
հեծեալներով՝ շուտ ձիավարելով քիննալ գաս-
տակերտին քովէն անվտանգ անցաւ, ետքը քինրոսէն
ուր Մորրէ դարանի մտած էր առանց իմացուելու
անցնելով Լիվինկսթըն կոմսին գաստակերտը հասաւ:
Ասանկով Մարիամ եւ Տարնի ճարպկութեամբ ու
հնարագիտութեամբ իրենց թշնամեաց ամէն դարան-
ներէն անվտանգ անցնելով բռնուելէն ազատեցան,
եւ Յուլիսի 4ին իրիկուան դէմ յաջողութեամբ Ե-
տինպուրկ հասան, ուր դաւաճանաց յատկագիծին
համաձայն բողոքականները եւ քարոզիչները ժողոված
էին ապստամբութեան գլխաւորներն ընտրելու հա-
մար, բայց թագուհւոյն յանկարծ հասնելով իրենց
խորհուրդն ի դերեւ ելաւ, ու փախչելու ստի-
պուեցան:

Ապստամբ աղնուականք՝ սկսած դաւաճանու-

Թիւնը Թողուլ եւ Թագուհւոյն հետ հաշտուիլ իրենց նախատինք համարելով Յուլիսի 11ին Լոշլովէն դաստակերտը ժողվեցան եւ իրենց մէջ որոշեցին որ Եղիսաբեթ Թագուհիէն խոստացած օգնութենէն գէթ 3000 Սթերլին խնդրեն: Աերջէն ամսոյն 17ին նորէն Սթիրլինկ քաղաքը ժողվուելով, երգում ըրին որ նախ Աստուծոյ, երկրորդ իրենց ընկերաց հաւատարիմ մնան, ետքը լի կեղծաւորութեամբ հրովարտակ մը հանեցին որուն մէջ կ'ըսէին թէ իրենց բռնած ճամբով ուրիշ բան չեն ուզեր բայց եթէ Աստուծոյ պաշտօնը պաշտպանել եւ իրենց Թագուհւոյն հնազանդ ըլլալ: Նոյնպէս Եղիսաբեթին պատգամաւոր մը խրկեցին, եւ զինքն՝ Աստուծմէ ետքը կրօնի պաշտպան անուանելով՝ խոստացած օգնութիւնը յիշեցուցին:

Իսկ Սկովտիայի Թագուհին իր կողմանէ մեծամեծաց տգոհութիւնը տեսնելով յայտարարութիւններ հանեց, որոնց մէջ կը զրուցէր որ մինչեւ հիմայ ոչ երբեք իր բողոքական հպատակաց կրօնական բաներու մէջ արգելք մը դրած է, եւ ասկից վերջը միշտ մտադիր պիտի ըլլայ որ իրենց կրօնին կատարեալ ազատութիւն տայ եւ իրենց կրօնական որոշմանց համաձայն զիրենք պաշտպանէ: Ասոր համար ժողովուրդը կը յորդորէր որ իրեն օգնական ըլլան, նոյնպէս առանձինն առանձինն երեւելի մարդիկներուն գրելով կը յորդորէր որ իր կողմը ժողվին: Տգոհներուն ամուսնութեան դէմ բերած պատրուակը ժողովրդեան առջեւ այնչափ մեծ ազդեցութիւն մը չընելով Տարնլիին ամուսնութիւնը թէ յարմար եւ թէ օգտակար կը տեսնէր: Մարտմայ բոլոր ընթացքը իր նախնի Տունքանին ընթացքին պէս ժողովրդեան հաճոյ էր եւ հասարակաց վստահութիւնը վրան ունէր: Ուստի երբոր ժողովրդեան հրաւէր ըրաւ, մեծ եւ փոքր պարօններէն շատերն իրենց մարդիկներովն Էտինպուրկ ժողվեցան, ուսկից զօրաց գունդ մը կազմելով իր Թշնամիքը դողացուց (Յուլ. 19, 21):

Սակայն Մարիամ փոխանակ իր Թշնամեաց դէմ

ելլելու, հարսանեաց պատրաստութիւն կը տեսնէր: Յուլիսի 20ին Տարնլի Ռոսսի կոմս ընելէն ետեւ Ալպանիայի դուքս անուանեց, եւ նոյն դքսութեան վերաբերեալ երկիրներն ու առանձնաշնորհութիւններն իրեն պարգեւեց: Արդէն շատոնց քահանայապետական անօրինում, եւ իր մօրեղբօր Լոթարինգիայի կարգինային հաւանութիւնն առած էր: Ամսոյն 28ին հրովարտակ մը հանելով որոշեց որ Ալպանիայի դուքսն ասկից վերջը թագաւոր անուանուի եւ իբրեւ թագաւոր մեծարուի: Կիրակի օրը 29ին ժամը 6ին առտուանց Հօլիւուտհօլի մատրան մէջ Սինքլէր անուն ուղղափառ քահանայ մը պսակն օրհնեց (1565): Քանի մ'օր Էտինպուրկի մէջ միայն ուրախութիւն եւ զբօսանք կը տիրէր: Յուլիսի 30ին նոր հրովարտակ մը հանելով հրաման տուաւ որ ամէն տէրութեան հրամաններուն տակ իր ամուսնոյն անունն ալ գրուի:

Ե, յայէս այնչափ դժուարութեանց եւ այնչափ վտանգաց մէջ Մարեմայ ամուսնութիւնը գլուխ ելաւ, եւ աս ամուսնութենէն ծնաւ Յակովբ Զ., որն որ վերջէն երկու թագաւորութեանց վրայ տիրեց: Ասանկով Տարնլի, մօր կողմանէ իրեն ինկած Սկովտիայի թագին մասնակից եղաւ, ան թագին զօրն որ Մարիամ իր ձեռօք անոր գլուխը դրաւ, բայց ինք ոչ գիտէր եւ ոչ ալ կրնար յարգել ու ճանչնալ Մարեմայ ամէն ըրածները: Եթէ որ ինք իմաստուն իշխան մ'ըլլար, խոհեմ եւ յառաջատես, ան ատեն կրնար անոր յարգը ճանչնալ, բայց ինքն յանկարծական փառաւորութենէն շլանալով թագուհւոյն պարտաւոր մեծարանքն ապերախտութեամբ ոտից տակ առաւ: — Մարիամ, որուն մտքէն կրնար անցնիլ որ աս ամուսնական կապով քեզի եւ քու ամուսնոյդ գերեզման պիտի բացուի: Չճանչցա՞ր քու Սկովտիացիներդ, չէիր գիտեր որչափ եւ ուր կրնայ տանիլ փառամոլութիւնն ու վրէժխնդրութեան կիրքը կէս մը վայրենի մարդիկը: Չէիր գիտեր քու Եղիսաբեթդ, չթափանցեցիր անոր միտքը՝ որ զքեզ կործանելու երդմնի եղած էր. քու ներկայութիւնդ, զինքը կը յանգիմանէր, իբրեւ Անգղիայի աթոռոյն

յափշտակող. չճանչցա՞ր ան Եղիսաբեթը, որուն խարդախութիւնը, անհաւատարմութիւնն եւ յող-
դողդուութիւնն եւ անպիտան բարոյականութիւնը՝
կանանց մէջ հազիւ մէյ մ'ալ հաւասար կը գտնուի:

Տժգոհ կոմսերն աս ժամանակս թագուհւոյն
դէմ դնելու բաւական զօրութիւն չունենալով, իրենց
գաստակերտները քաշուեցան, եւ թագուհւոյն ըրած
կարգաւորութեանց դէմ բողոք կ'ընէին, իր ամու-
սինը թագաւոր անուանելը՝ բռնաւորութիւն կը կո-
չէին եւ կ'ըսէին թէ ժողովուրդն աս բռնաւորու-
թեան չիկրնար դիմանալ, եւ անոր համար ժողո-
վուրդը կը գրգռէին որ անմիջապէս իսկզբան աս
բռնաւորութեան դէմ դնեն: Բայց ժողովուրդն եր-
կու կողմնակցութեանց ճշմարիտ դիտաւորութիւնները
գիտնալով աս տեսակ խօսքերէն չյողդողեցաւ:
Իսկ Եղիսաբեթ Մարեմայ վերջի որոշիչ քայլը տես-
նելով կատաղութենէն ընելիքը չէր գիտեր: Յայտնի
թշնամութիւն սկսելու պատճառ մը գտնել չկրնա-
լով՝ որոշեց որ նորէն սպառնայ եւ վախցընէ: Ռան-
տոլֆին ձեռք՝ Տարնլիին եւ Լինոքս Կոմսին նորէն
սպանալիք ընել տուաւ որ Անգղիա դառնան, բայց
երկուքն ալ զգոյշ կեցան ու չդարձան, գիտնալով
որ կամ մահ եւ կամ բանտարկութիւն կը սպասէր
հոն իրենց: Իսկ Լինոքս կոմսը դառն բողոք կ'ընէր
Եղիսաբեթին վրայ որ իր կինը առանց յանցանքի
բանտ դրած է պարզ վրէժխնդրութեան համար:
Եղիսաբեթ նորէն զթէմուորթ Մարեմայ խրկեց որ
ան ամուսնութեան նկատմամբ իր տժգոհութիւնն եւ
սպառնալիքը յայտնէ եւ Մորրէ կոմսին խնդրած
ստակը յանձնէ: Բայց Մարիամ զօրաւոր բերան բա-
նեցընելով պատասխանեց որ իր բարի քոյրը Անգ-
ղիայի կառավարութեան հոգով շատանայ եւ Սկով-
տիայի հոգը անոր սեպհական թագուհւոյն ձգէ: Եւ
Ռանտոլֆին սպառնաց որ եթէ իր հպատակները
ապստամբութեան գրգռելը դեռ շարունակէ, բռնել
ու բանտ դնել կու տայ. իսկ Թէմուորթը Տէօնպար
տանիլ տուաւ որովհետեւ առանց անցագրի իր եր-
կիրը մտնելու յանդգնած էր:

Տժգոհները Եղիսաբեթին խոստացած օգնու-
թիւնն առնելով թագուհւոյն դէմ դնելու չափ զօրք
ժողվեցին եւ Օգոստոսի 15ին իրենց գործողու-
թիւններն սկսան: Ասոնց հետ միացան Ալէկքէրն մո-
լեռանդ բողոքական կոմսը, Ռիսհարթ Մարեմայ հա-
շուէկայլը, որն որ Մորրէ կոմսին ծածուկ դաւակից-
ներէն մէկն էր, եւ թագուհւոյն բոլոր գաղտնիքները
մատնելէն ետեւ յայտնի ապստամբաց կողմն անցաւ:
Մաքսուէլ Տօմֆրիսի կուսակալը Ռանտոլֆին հրա-
պուրելով նոյնպէս անոնց կողմն անցաւ: Մարեմայ
խորհրդականաց շատերը զինքը խաբելով Մորրէ կոմ-
սին կողմը կը բռնէին, զոր օրինակ Մորթըն, Մեթ-
լէնա եւ Էրսքին կոմսը զորն որ Մարիամ քիչ մ'ա-
ռաջ Մար կոմս ըրած էր: Համառօտ ըսելու համար
Մորրէ թէ գաւառաց եւ թէ պալատին մէջ իրեն
գործակիցներ ունէր:

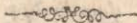
Թագուհին եւ թագաւորը թէպէտ եւ չորս
կողմանէ թշնամիներէն պաշարուած էին, ի վերայ
այսր ամենայնի երկրին արեւմտեան կողմերը գացին
ուր տժգոհաց գլխաւոր տեղերն էին: Օգոստոսի
26ին զապստամբները հալածելու սկսան բայց այն-
պիսի բանակ մ'որ իրարու հակառակ մասուներէն
կաղմուած եւ մատնիչ առաջնորդաց տակ էր՝ յայտնի
բան էր որ երեւելի բան մը չէր կրնար գործել: Բա-
նակին առաջնորդը Մորթըն կոմսն էր եւ հիւսի-
սային արեւելեան կողմերը սկսաւ յառաջ երթալ:
Իսկ Մորրէ եւ իր կողմնակիցները կամաց կամաց հա-
րաւային կողմը քաշուելով Անգղիայի սահմանները
կը մօտենային, որ եթէ իրենց գործքը չյաջողի կա-
րող ըլլան Անգղիա փախչիլ: Մորթըն այսչափ ընե-
լէն ետեւ զօրավարութենէն հրաժարեցաւ: Ռանտոլֆ
Սէօիլին գրած թղթին մէջ կ'ըսէ որ Մորթընին աս
ժամանակներս Մարեմայ քով կենալը՝ Մորրէ կոմ-
սին շատ օգտակար եղաւ: Թագուհին ինքզինք այս-
պէս չարաչար խաբուած տեսնելով Պիկկէրին քով
իր 18.000 զօրքը կենդրոնացուց. յառաջապահ զօ-
րաց հրամանատարը՝ Աինոքս կոմսն էր, կենդրոնին՝
թագաւորը կը հրամայէր Պոթուէլ եւ Ռութուէն

կոմսից օգնականութեամբ, իսկ թագուհին զրահ եւ սաղաւարտ հագած եւ ատրճանակներով զինուորած վերջապահ բաժնին մէջն էր, որուն Ատրլ եւ Հունթըի կոմսերը կը հրամայէին: Աս կարգաւ բանակը դէպ ի Տօմֆրիս յառաջ կ'երթար: Մորրէ եւ իր կողմնակիցք տեսնելով որ իրենց զօրքով՝ թագուհւոյն բազմութիւ բանակին դէմ չեն կրնար դնել, Պետֆրրտ կոմսին ապաւինեցան, որ զիրենք ընդունելու համար մինչեւ Քարլէյլ անգղիական զօրքով յառաջացած էր:

Մորրէ եւ իր կուսակիցք Անգղիա փախչելէն ետեւ Լոնտոն գացին: Բայց Եղիսաբեթ զիրենք պաղութեամբ ընդունելու երես ըրաւ: Ինքն անոնց ձեռօք Սկովտիացւոց մէջ նախանձայուղութեան եւ երկպառակութեան ոգի ձգելով վախճանին հասաւ որով Մարեմայ խորհրդականաց ժողովքը բնականապէս երկայն ատեն աղմկի եւ շփոթութեան մէջ պիտի մնար: Եւ հիմայ ուրիշ բան չէր մտածեր, բայց եթէ ինչպէս ինքզինքը Սպանիայի եւ Գաղղիայի դեսպանաց առջեւ, որոնք իր վրայ յանցանք կը դնէին որ իր խռովասիրութեամբը Սկովտիայի մէջ նորէն ապստամբութեան կրակը վառած էր՝ անկողմնակալութեան պատրուակաւ արդարացրնէ: Եւ ասոր համար ձեռք առած միջոցն՝ իր ինչ ըլլալը շատ աղէկ երեւան կը հանէ, եւ միանգամայն փախստականաց ցածութիւնը կը ցուցրնէ որոնք օտարի մը առջեւ իրենց պատիւն ոտքի տակ առին: Փոխանակ նոյն ապստամբները մարդասիրութեամբ ընդունելու իրենց թագուհւոյն դէմ ելլելով՝ որոնք իրենց կեանքն եւ ինչքը կշիռքի մէջ դրած էին, պահանջեց իրենցմէ որ Գաղղիայի եւ Սպանիայի դեսպանաց առջեւ հրապարակաւ խոստովանին որ ոչ ինք եւ ոչ իր կողմանէ մէկը զիրենք ապստամբութեան գրգռած է: Ապստամբք ասի յանձն առնելէն եւ հրապարակաւ դեսպանաց առջեւ խոստովանելէն ետեւ, Եղիսաբեթ իրեն յանդիմանելու եղանակաւ զրուցեց. «Որովհետեւ ձգմարտութիւն կը խոստովանիք, ես չեմ ուզեր այնպիսի մարդկան օգնել, որոնք որ իրենց օրինաւոր

իշխանին դէմ : Եւ ի՞նչ կ'ընեն որպէս զի չըլլայ թէ իմ
հպատակացս ապստամբութեան օրինակ տամ. ձեր
ամօթալի մատնութեան համար կորսուեցէք, ձեր ե-
րեսը չտեսնեմ, անպիտան մատնիչներ,, : Եղիսաբեթ
ասով յիշեալ դեսպանները խաղաղցրնել ուզեց,
որոնք զինքն աս խռովութեանց պատճառ կը հա-
մարէին : Աս նենգաւոր եւ անճոռնի խարդախու-
թեամբ դեսպանները խաբել ջանաց : — Եղիսա-
բեթ՝ Մորրէ կոմսին եւ անոր կուսակցաց աս նու-
աստութեան համար տարեկան մուտք մը կապեց ան
պայմանաւ որ ընդունած բարերարութիւնը բարե-
կամներէն առած հրատարակեն : Աս թատրոն ալ աս
կերպով լմբնցաւ :

Մարիամ իր հակառակորդաց վրայ կանգնած
յաղթութեան վրայ չկեցաւ, այլ արդար վրէժխըն-
դրութեան հոգևով նայեցաւ որ ան կողմնակցութիւնն
ուսկից որ այնչափ վիշտ եւ նեղութիւն կրած էր իր
թագաւորութենէն բոլորովին ջնջէ : Աս դիտաւորու-
թեամբ խորհրդանոցը կանչել տուաւ, եւ որպէսզի
ապստամբաց վրայ օրինաւոր եղանակաւ դատաստան
ըլլայ եւ զիրենք իբրեւ հայրենեաց մատնիչ կարող
ըլլայ հրատարակել, զիրենք յականէ յանուանէ հրա-
պարակաւ դատաստանի կանչեց : Խորհրդանոցին բա-
ցուելու օրը Մայիսի 12ին որոշուեցաւ : Յօդուած-
ներու ատենակալները, ըստ սովորութեան ընտրուե-
ցան, որոնց պաշտօնն էր խորհրդանոցին մէջ խօսուե-
լու եւ որոշուելու նիւթերը պատրաստել եւ կարգի
դնել : Մորրէ կոմսին եւ անոր ընկերաց կործանումն
անհրաժեշտ կ'երեւար եւ սրտաթունդ երկիւղալից
կը սպասէին ան որոշման, որն որ Սկովտիայի մէջ
մեծատարած կողմնակցութեան մը վերջ պիտի տրուէր
մէկ հարուածով մը, եւ գուցէ ալ բողոքական եկե-
ղեցւոյ մեծ ցնցում պիտի պատրաստէր, բայց անա-
կընկալ դիպուած մը բոլոր պարագաները մէկէն
փոփոխեց :

Մարեմայ եւ Տարնիին մէջ աթուակցութեան պատճառաւ եղած գժտութիւնները: Ռեչչիոյին դէմ դաւաճանութիւնը:

Եթէ որ աս ժամանակիս բարբարոսական բարբը մտածելու ըլլանք, ուր որ անգութ բռնաւորութիւններն օրըստօրեայ գործքերն էին, Տիմայ մեր պատմելու դիպուածն այնչափ ծանրակշիռ բան չերեւար. բայց եթէ աս դէպքին նախընթաց ու հետեւորդ պարագաներն եւ անոր հետեւութիւնները կշռելու ըլլանք, ան ատեն ան դէպքը շատ նշանաւոր կ'ըլլայ եւ մեր մտադրութիւնը կը գրգռէ որ անոր սկիզբն եւ ամբողջ ընթացքն իմանանք:

Մարիամ իր ապստամբ հպատակաց վրայ յաղթանակ կանգնելու ատեն, իր ամէն թշնամեաց չկրօցաւ յաղթել, դեռ մնացած էր վտանգաւոր եւ անհանգիստ թշնամի մը, որն որ էր նոյն իսկ իր ամուսինը: Ամուսնութենէն յառաջ հետը քիչ անգամ տեսնուելով, անոր ամէն պակասութիւնները չէր կրօցած տեսնել. բայց փորձով իմացաւ որ ըստ կամի մարդ մըն էր, բարկացոտ, կրից մէջ սաստիկ, անհամբոյր եւ գինեսէր, այնպէս որ շատ անգամ գինովութեան ատեն թէ իր պատուոյն եւ թէ նոյն իսկ թագուհւոյն պարտաւոր մեծարանաց դէմ խենթական գործքեր կ'ընէր: Հպարտ եւ գոռոզ բնութիւն մ'ունենալով կը կարծէր որ աս ախտն իր արդիւնքով ստացած էր, զորն որ Մարիամ իրեն շնորհած էր: Թագուհւոյն ցուցուցած սէրն եւ մեծարանքն անոր վրայ քիչ տպաւորութիւն կրցան ընել եւ անոր փառասէր եւ անսանձ ոգին զսպել: Մարիամ անոր ինչ ըլլալը հետզհետէ իմանալով, իսկզբանէ անոր քով այնպիսի անձինք դրած էր որ կարող էին զինքն ուղղել, բայց անոր քանի մը անձոռնի գործողութեանց առջեւ չկրցաւ առնուլ: Ամէն տեսակ ուրախութեանց եւ երիտասարդական մոլութեանց ետեւէ իյնալով թագուհւոյն սէրը բոլորովին մոռցաւ: Ասանկ անձոռնի եւ ապերախտ վարմունքը բնականապէս ինչ եւ իցէ կնոջ մը եւ եւս առաւել թագուհւոյ մը ան-

տանելի կ'երեւար, մանաւանդ որ Մարիամ ինքզինքն նուաստացրնելով զՏարնի այնպիսի պատուոյ բարձրացուցած էր: Ամուսնութենէն քանի մը ամիս ետքը տնային գժտութիւններն սկսան, եւ ամէնը զՏարնի ասոր պատճառ կը դնէին անոր անկարգութեանց համար: Տարնի փոխանակ թագուհիէն ընդունած շնորհքներով, իշխանութեամբ եւ թագաւորական տիտղոսով գոհ ըլլալու, անամօթ եղանակաւ կը պահանջէր որ իրեն ակթուակից ըլլայ ու Շաթելլերոյ դուքսը հայրենեաց մատնիչ հրատարակուի: Աս Շաթելլերոյ դուքսը վերջի դաւաճանութեան մէջ մատ ունեցած ու թագուհիէն թողութիւն խնդրելով հաշտուած էր: Բայց որովհետեւ նոյն դուքսը թագաւորական տան ամենէն աւելի մերձաւորն էր, անոր համար Տարնի զինքը Վինոքս գերգաստանին հակառակորդ կը համարէր, եւ աս պատճառի համար զանիկայ մատնիչ հայրենեաց հրատարակել եւ ինքզինքն Սկովտիայի ժառանգական թագաւոր պսակել տալով ժառանգական իրաւունքը բոլորովին իր վրայ անցընել կ'ուզէր: Թագուհին թէպէտ եւ բիւր անգամ ցուցուցած էր իրեն որ աս վերջի խնդիրն իր ձեռքը չէ, այլ խորհրդանոցին հաւանութեամբ միայն կրնայ ըլլալ, ի վերայ այսր ամենայնի Տարնի անոր արդար պատճառներն ըմբռնելու կամ բաւական խելք եւ կամ չափաւորութիւն չունէր: Կրկին եւ կրկին անգամ նոյն պահանջումներն սպառնալեօք խնդրելէն ետեւ երբոր տեսաւ թէ Մարիամ չիզիջանիր, կարծեց որ թագուհւոյն աս հաստատութիւնն անոր խորհրդականներէն է, մանաւանդ Ռիչչիոյ անուն Իտալացիէն:

Աս Ռիչչիոյ Փիէմոնթեցի էր եւ Սաւոյայի դեսպանին հետ Սկովտիա եկած էր: Նոյն դեսպանին աղաչանքով Մարիամ զինքն իր պալատին մէջ թուաւ, եւ Ռոլէ Գաղղիացւոյն հեռանալէն ետեւ Մարիամ զինքն՝ օտար լեզուներ գիտնալուն համար քարտուղար ըրաւ: Թագուհին բոլոր օտար տէրութեանց հետ թղթակցութիւնը անոր ձեռք կ'ընէր, եւ իր յաջողակութեամբ եւ ցըցուցած հաւատար-

մութեամբ թագուհւոյն շատ հաճելի եղաւ, եւ երբ որ Մարիամ Տարնլիին հետ ամուսնացաւ պալատին ընչից մատակարարութիւնն իրեն յանձնեց: Ռիչչիոյ աս պաշտօնին մէջ կրկին պատճառաւ Տարնլիին հետ թշնամացած կ'երեւայ. մէյ մ'որ տնային գժտութեանց մէջ միշտ թագուհւոյն կողմը կը բռնէր, եւ երկրորդ՝ շատ անգամ՝ առանց թագուհւոյն հրամանին Տարնլիին դրամոց մեծ գումար մը չէր տար: Տարնլիէն զատ շատերն անոր պաշտօնին վրայ նախանձելով հետը թշնամացած էին, նոյնպէս աս դժբախտ օտարականն ուղղափառ ըլլալուն համար բողոքականաց եւ քարոզչաց առջեւ ատելի եղած էր: Տարնլին ասոր ձեռքէն ազատելու համար երգմնի եղաւ զինքն սպաննել:

Անգղիա փախած կոմսերէն զատ ուրիշ խել մը ազնուականներ ալ կային, որոնք թէպէտեւ թագուհւոյն հետ միացած, բայց դաւաճանաց հետ գաղտնի միաբանութեան մէջ էին եւ անոնց հետ բանագնաց կ'ըլլային, ասոնց գլխաւորներն էին Մորթըն, Ռութուէն, Լինսի եւ Մեթլէնտ կոմսերը, որոնք գիտնալով որ իրենց բախտը փախած դաշնակցաց հետ խիստ կապակցութիւն ունի, կը ջանային որ փախստականաց դէմ մատնութեան հրովարտակը չհանուի: Տարնլին Ռիչչիոյէն վրէժ հանելու մտօք նոյն կոմսերուն հետ միաբանեցաւ, որոնց օգնականութեան կարօտ էր իր խորհուրդն յառաջ տանելու համար: Ամենէն յառաջ Ռութուէն կոմսին երթալով իր խորհուրդն յայտնեց: Ռութուէն աս առաջարկութիւնն այնչափ սիրով ընդունեցաւ, որչափ որ չէր յուսար որ թագաւորութեան մէջ իշխանութեամբ երկրորդ անձը իրենցմէ ատելի եղած թշնամուոյն եւ իրենց գործողութեանց մի միակ խափանարարին դէմ խորհուրդ խորհի: Բայց մէկալ կոմսերը Տարնլիին կրակոտութենէն աւելի անոր փոփոխամտութենէն զանգիտելով չուզեցին իսկզբան հետը միաբանիլ մինչեւ որ իրենց կենաց եւ ընչից ապահովութիւնը չգտնեն: Մորթըն կոմսն՝ որ բանսարկութիւն ընելու մէջ մէկ հատիկ էր, թագաւորին վրէժխնդրութիւնն աւելի

եւս գրգռելու համար՝ անոր տկար ու գլխաւոր կողմը սկսաւ շօշափել, այսինքն անոր փառասիրութեան ախտէն բռնելով, զըուցեց որ Ռիչչիոյ՝ որն որ թագուհւոյն այնչափ հաճելի եւ այնչափ բարձր պատիւներու հասած է, իր դիտաւորութեանց գլխաւոր արգելքն է: Անոր վրայ ըսաւ, թագուհին մեծ վստահութիւն ունի, եւ անոր խորհրդովը Սկովտիայի բոլոր ազնուականները եւ նոյն իսկ իր ամուսինը թագաւորութեան խորհրդականութենէ մերժած է: Տարնլի ասոնք լսելով կատաղութենէն ինչ ընելիքը չէր գիտեր, եւ ալ աւելի համբերել չկրնալով՝ սպառնաց որ Ռիչչիոյ իր դաշունի հարուածէն պիտ'որ իյնայ:

Այնխոհեմ իշխանն աս անձնասէր խորհուրդէն խաբուելով այնպիսի մարդկան ինքզինքը յանձնեց, որոնք մինչեւ հիմայ իրեն մահուչափ թշնամի էին, եւ անկից վերջն ալ միշտ մնացին մինչեւ որ զինքն ալ կործանեցին: Տարնլի ասանկ չարաչար խաբուելէն ետեւ երկու դաւաճանական թղթերուն ստորագրութիւն տուաւ, առջինին մէջ իր վրայ պարտք առաւ փախստականաց դատապարտութեան վճիռն հանել չտալ, եւ անոնց համար թագուհիէն շնորհք խնդրել, իրենց կրօնը պաշտպանել եւ ամէն դէպքի մէջ իրենց թեւ թիկունք ըլլալ: Իսկ երկրորդ թղթին մէջ դաւաճան լորտերը խոստացան իրեն որ իբրեւ հաւատարիմ հպատակք, իր բարեկամաց՝ բարեկամ, եւ իր թշնամեաց՝ թշնամի ըլլան, իրեն՝ իբրեւ թագուհւոյն ամուսին՝ թագը ապահովցընելու ջանան, եւ որպէսզի աս վախճանին հասնին, աշխատին պիտ'որ որ կամ անոր ամէն հակառակորդները հեռացընեն եւ կամ սպաննեն: Աս սարսափելի դաւաճանութեան գլխաւոր զոհերն պիտ'որ ըլլային Հունթլի, Պոթուէլ եւ Ատարլ կոմսերը, Ֆլեմինկ եւ Լիվինկսթըն ատենակալները եւ Յակովբ Պոզֆուր պարօնը: Այլ թագուհին եւ ոչ իր տիկնայք ու ծառաներն աս դաւաճանութենէն տեղեկութիւն մ'ունէին: Բոլոր պաշտօնեայք աս դաւաճանութեան մասնակից էին, եւ Մեթլէնտ կոմսն, որուն պարտքն էր թագուհին պաշտպանել եւ տէրութիւնը խաղաղու-

Թեան մէջ պահել, անոնց գլուխն անցած էր: Ասոր վրայ Թագաւորն եւ անոր հայրն ալ աւելցրնենք, որոնք աս դաւաճանութեան ոգին էին: Եղիսարեթ եւ Սէսիլ աս դաւաճանութեան մանրամասն պարագաները գիտնալով, իրենց կողմանէ հաւանութիւն տուած էին:

Ղաւաճանութեան մասնակից եղող ատենակալք ամենայն փութով լուր տարածելու սկսան որ «Աւետարանը (բողոքական կրօնը) վտանգի մէջ է, Ռիչչիոյ Քահանայապետին ծածուկ գործակալն է, եւ Մարիամ սուրբ կոչուած դաշնակցութեան մէջ մտած է, որուն վախճանն է կ'ըսէին ամէն բողոքականները մէկէն ջարդել: Աս ստոյգ է որ Մարիամ Ս. Քահանայապետէն պատգամաւորութիւն մ'ընդունեցաւ: Ս. Քահանայապետն ինչպէս որ սովորութիւն էր զԹագուհին ուղղափառ հաւատքի մէջ հաստատուն կենալու յորդորելէն եւ Սկովտիայի ուղղափառներն անոր առանձին հոգաբարձութեան յանձնելէն ետեւ Տրիտենդեան ժողովոյն համար քանի մը Սկովտիացի եպիսկոպոս ուզեց:

Ղաւաճանութեան մէջ եղող բողոքականաց գլխաւորները՝ նոր ժողովք մ'ընելով յայտարարութիւն մը դուրս հանեցին որուն մէջ կը հրամայէին որ հասարակաց աղօթք եւ մինչեւ որ խորհրդանոցը բացուի ամբողջ շաբաթ մը պահք պահուի: Եւ որպէսզի իրենց կրօնակիցներն արիւնային տեսարաններու եւ բռնական միջոցներով կառավարութեան եղանակը փոփոխելու վարժեցրնեն, ամէն օր եկեղեցեաց մէջ հին կտակարանէն ան կտորները ժողովրդեան առջեւ կը կարդային, որոնց մէջ անհաւատութեան ջնջումն ու անաստուած իշխանաց պատուհասը կը սպառնացուէր, եւ թէ ինչպէս Աստուած իր ժողովրդեան երբեմն երբեմն խստիւ այցելութեան կ'ելլէ երբոր մարգարէից խրատներուն չեն հնազանդիր:

Աս դաւաճանութիւնը գլուխ հանելու համար ուրիշ բան չէր մնացած բայց եթէ յատակագիծ մը շինել ու անձինքը եւ ամէն մէկուն ընելու գործքը որոշել: Աս դէպքիս մէջ ամէն մէկ պարագան նոյն ժամանակին սովորութիւնն ու մտածելու կերպն

աչքի զարնող գոյներով կը նկարագրէ: Թէպէտեւ Մարիամ յղուծեան վեցերորդ ամսուան մէջն էր եւ Ռիչչիոյ առանց դժուարութեան ուրիշ տեղ մ'ալ կրնար սպաննուիլ, ի վերայ այսր ամենայնի Տարնլի ընտրեց որ աս գործքս թագուհւոյն ննջարանը կատարուի, որպէսզի թագուհւոյն հաւատարիմ ծառային սպանմամբ ան չար եւ սատանայական ուրախութիւնը զգայ: Ռուծուէն կոմսը երկայն ժամանակեայ հիւանդութեամբ այնպէս տկարացած էր որ վէնք չէր կրնար վերցընել, եւ երկու հոգի թեւէն բըռնելով զինքը կը քալեցընէին, ի վերայ այսր ամենայնի իբրեւ ժառանգական դահճապետ աս գործքս անձամբ ուղեց կատարել:

Մորթըն շաբաթ օյն իրիկուան դէմ ժամը շուրջ եօթին ութին 80 հոգւով թագուհւոյն պալատին դռները առանց աղմուկ հանելու մէկէն բռնեց: Մարիամ նոյն ատեն ինչպէս որ վերը ըսինք յղուծեան վեցերորդ ամսուան մէջ քիչ մը հիւանդկէկ ըլլալով, Արձէյլ կոմսուհւոյն եւ անոր ազգականաց ու պալատին հրամանատարին հետ մէկտեղ իր ննջարանը ընթրեաց նստած էր, Ռիչչիոյ, Էրսքին՝ թիկնապահաց հարիւրապետն եւ Պիթն տան հազարապետը սեղանի ծառայութիւն կ'ընէին: Յանկարծակի թագաւորը գաղտնի դռնէ ներս կը մտնէ եւ թագուհւոյն քով կը նստի, քիչ մ'ետքը անոր ետեւէն Ռուծուէն՝ գլխէ մինչեւ ոտք զինեալ, Գէորգ Տուկլաս, Պալենթայն եւ Քէր սենեակը կը մտնեն: Մարիամ՝ Ռուծուէն տեսնելուն պէս կը խռովի եւ ընդ պատժով քրէական յանցանաց կը հրամայէ իրեն որ սենեկէն դուրս ելլէ, բայց անիկայ աներեսութեամբ պատասխան կու տայ թէ “Իմ գործքս Ռիչչիոյին հետ է”: Ռիչչիոյ զարհուրած “արգարութիւն արգարութիւն,, պոռալով թագուհւոյն պաշտպանութեան կը դիմէ եւ անոր զգեստներուն կը փաթթուի: Թագուհին մէկէն Տարնլին կը հարցընէ որ աս ինչ է, բայց Տարնլին չգիտնալու կը զարնէ: Թագուհին իր հաւատարիմ պաշտօնէին վտանգը տեսնելով կը պաղատի շնորհք կը խնդրէ, բայց ոչ իր պաղա-

տանաց եւ ոչ սպառնալեաց մտիկ ընող եղաւ: Ռու-
թուէն սեղանի վրայէն ծռելով ու սեղանը դէպ ի
Թագուհին հրելով տակն ու վրայ կ'ընէ եւ ղինեալ
ձեռքը Թագուհւոյն ուսին վրայէն երկընցընելով՝ ե-
տեւի դին պահուրտած Ռիչչիոյին կունակը կը խոթէ
դաշոյնը. Պալենթայն դաշոյնը հանած, իսկ Քէր
ատրճանակը Թագուհւոյն կուրծքը բռնած կրակ տալ
կը սպառնայ: Իսկ մէկալները խեղճ զոհը Թագուհ-
ւոյն քովէն յափշտակելով քաշկոտելով կը տանին:
Ռմանք կ'ուզէին որ երկրորդ օրուան պահեն եւ հան-
դիսութեամբ կախեն, բայց Գէորգ Տուկլաս Թագա-
ւորին դաշոյնը ձեռքէն կ'առնու ու Ռիչչիոյին կուրծքը
կը խոթէ, ըսելով, «Ահա Թագաւորին դաշոյնը»:
Ասոր վրայ ամէնն ալ վրան կատաղաբար կը յարձա-
կին եւ 56 դաշունի հարուածներով կը սպաննեն:

Թագուհւոյն հաւատարիմները որոնք սենեկին
մէջ եղած կռիւը չէին գիտեր, պալատին դուռը կը
Թափուին որպէս զի Մորթընին բերած զօրքը վանեն,
բայց յաղթուելով ներս կը քաշուին. Հունթիլի եւ
Պոթուէլ պատուհանէ մը փախչելով աղատեցան,
իսկ մէկալները սենեակներու մէջ փակուելով կռուե-
ցան եւ առտուանց կանուխ ժամը երկուքին հաղիւ-
կրցան աղատիլ: Թագուհին զարհուրած եւ աչքն
արցունքով դեռ իր դժբախտ ատենադպրին համար
չնորհք կը խնդրէր, բայց երբոր անոր մահը իմա-
ցաւ, արցունքը սրբեց եւ մէկէն գոչեց «Հիմայ ժա-
մանակն է մարդասպաններէն վրէժ առնուլ»:
Ռու-
թուվէն Ռիչչիոյին սպաննուելէն ետեւ Թագուհւոյն
սենեակը մտաւ. երեսը տժգոյն եւ սաստիկ յոգնած,
անանկ որ հաղիւ ոտքի վրայ կրնար կենալ, եւ ան-
միջապէս գաւաթ մը գինի ուզեց որ յոգնութիւնն
անցընէ, կարծես թէ աշխարհքիս ամենէն անմեղ
գործք մը գործելով յոգնած ըլլայ: Մարիամ քիչ
մը հոգի առնելով սպառնաց Ռութուէնին որ իր ար-
դար վրէժխնդրութենէն վախնայ, բայց անիկայ ան-
երեսութեամբ պատասխան տուաւ թէ իրենք բա-
ւական պատճառ ունին Թագուհւոյն ընթացից եւ
անոր բռնաւորութեան վրայ նեղանալու, եւ թէ թա-

գուհին Ռիչչիոյին խորհուրդներէն խաբուած ըլլալով իրենց պարտքն էր որ զինքն անոր վնասակար ազդեցութենէն ազատեն, իրենց կրօնը հաստատեն եւ փախստական ազնուականները փրկեն:

Արկրորդ օրը մարտի 10ին Տարնլի անձամբ խորհրդանոցին գումարումն ուշացուց: Նոյն օրը Մորրէ եւ ուրիշ փախստականք որոնք Պերրիք կը կենային եւ Ռիչչիոյին սպաննուելէն օր մը յառաջ արդէն ծածուկ Սկովտիա հասած էին, եկան ժողովեցան եւ խորհուրդ ըրին որ թագուհին կամ Էտինպուրկ կամ Սթիրլինկ բերդի մէջ այնչափ ատեն փակուած պահեն մինչեւ որ «Աւետարանը (նոր կրօնը) օրինօք տէրութեան մէջ չհաստատէ, եւ Տարնլին թագաւոր պսակել չտայ: Իսկ ոմանք առաջարկեցին որ թագուհին կամ սպաննեն կամ մշտնջենաւոր բանտի մէջ դնեն: Մինչեւ որ ասոնք ըլլան՝ Մորրէ եւ Մորթըն Տարնլիին անուամբ Սկովտիա կառավարեն: Ասոնք որոշելէն ետեւ իրարմէ բաժնուեցան եւ իրենց տեղերը գացին:

Մարիամ առջի գիշերը ցաւով ու հեծեծանօք անցուց, եւ երբոր առանձին իր ամուսնոյն հետ եղաւ, եւ անոր անհանգստութիւնը, խղճի խայթ եւ երկիւղն երեսին վրայ նկարուած տեսաւ, քիչ մը սիրտ առաւ եւ անոր ըրածին անպատեհութիւնը երեսը զարկաւ: Թագուհին պալատին մէջ ինք զինքն ապահով չհամարելով շատ ջանաց համոզքներ զՏարնլի որ աս արիւնլուայ տեսարանը թողուն: Առջեւը դրաւ թէ որպիսի անամօթութեամբ հետը ան բարբարոս մարդիկը վարուեցան, եւ թէ որչափ աւելի աներեսութեամբ վարուելու երկիւղ կայ թէ որ երկայն ատեն հոս կենան: Գարձեալ առջեւը դրաւ թէ որչափ դաշնակից ուղղափառ թագաւորները կը վշտանան երբոր լսեն թէ (Տարնլի) իր հաւատքը ուրացաւ: Մարիամ ասոնք առջեւը դնելէն ետեւ, Տարնլի ամբռնալով ու զղջալով ըրածին վրայ խոստացաւ որ թագուհւոյն հետ մէկ ըլլայ ու զինքն աս դաւաճանութեան մոլորեցրնողներն հալածէ:

Մարիամ նոյն գիշերը Տարնլիին, Էրսքին թիկ-

նապահաց գլխաւորին հետ եւ երկու սպասաւորօք ծածուկ պալատը ձգեց եւ առանց դժբախտութեան Տէօնպար բերդը հասաւ: Հոս հասածին պէս թագաւորական դրօշը կանգնել տուաւ, եւ քիչ ժամանակին մէջ այնչափ մարդ ժողովեց որ դաւաճանաց դէմ կրնար ելլել: Բայց ասոնք թագուհւոյն զօրութիւնը տեսնելով չյանդգնեցան յայտնի քաղաքական պատերազմ բանալ: Ալեքէոն կոմսը թագուհւոյն քով եկաւ եւ թողութիւն առաւ, Ռոթէս կոմսն անոր օրինակին հետեւելով նոյնպէս թագուհւոյն հետ հաշտուեցաւ: Մորրէ եւ Արձէյլ կոմսերը զանազան եղանակներով թագուհւոյն քով մտնեալ ջանացին որ թողութիւն գտնեն: Մարիամ աս խռովութեան վրայ Մորրէին առաջուան ըրածները մոռնալով ան պայմանաւ թողութիւն տուաւ որ Արձէյլ կոմսութեան մէջ երկուքն ալ այնչափ ատեն կենան որչափ որ ինքն ուզէ: Իսկ Մորթըն, Ռութուէն, եւ Ղինսի կոմսերը ուրիշ դաւաճանաց հետ Պերրիք փախան: Մեթլէնտ կոմսն աներեւոյթ եղաւ, նոյն իսկ նաքս քարոզիչն ալ փախաւ “չէ թէ ինք զինք յանցաւոր համարելուն, այլ օրինաց խտուութենէն ազատելու համար,,: Մարիամ իր թշնամիքը զարհուրեցընելէն հինգ օր ետքը նորէն Էտինպուրկ դարձաւ:

Անգղիայի թագուհին, ինչպէս որ ըսած էինք աս դաւաճանութեան ինչ ըլլալը ու անոր նպատակը գիտէր, եւ Մորրէ կոմսին Պերրիք քաղքէն երթալէն առաջ 300 Սթերլին խրկած է: Բայց երբոր Մարեմայ յաղթութիւնը լսեց ան ատեն իր Սկովտիայի քրօջը շնորհաւորութիւններ խրկեց. եւ երբոր Մարիամ պահանջեց որ մարգասպաները իր թագաւորութենէն հանէ, Եղիսաբեթ հրաման տուաւ որ իր երկրէն հեռանան, բայց միանգամայն զրուցել տուաւ անոնց որ Անգղիա բաւական ընդարձակ է եւ բռնուելէն երկիւղ չունենան:

Մարիամ Սկովտիայի ժառանգ մը կը ծնանի: Տարնլին եւ Մարեմայ մէջ եղած դժտութիւնները կը շարունակուին: Տարնլին դէմ ազնուականաց նիւթած դաւաճանութիւնը: Տարնլի կը սպաննուի:

Մարիամ դաւաճանաց վրայ յաղթանակ կանգնելէն ետեւ, իր զիջանող բնական քաղցրութիւնը նորէն ձեռք առաւ: Իր ամուսնոյն ջատագովութեանց եւ խոստովանութեանց հաւտալ ձեւացուց. թէպէտ եւ աղէկ գիտէր որ Ռիչչիոյին սպանման գլխաւորն ինքն էր: Բայց դժբախտաբար Տարնլի ինքզինքը չուղղեց. Մարեմայ ազնուական վարմանց յարգը ճանչնալու բնաւ յարմարութիւն չունէր, եւ ասանկով իրենց մէջ անհամաձայնութիւն կը տիրէր թէպէտ եւ կատարեալ հաշտութեան քողով ծածկուած էր:

Մարիամ երբոր ծնանելու մօտ եղաւ Էտինպուրկի պալատը քաշուեցաւ: Եղիսաբեթ, Մորրէ, Անգղիա եւ Սկովտիա մեծ յուսոյ եւ երկիւղի մէջ էին: Կրնար Մարիամ Սկովտիայի ժառանգ մը եւ Եղիսաբեթին իրաւանց յաջորդ մը ծնանիլ, կրնար դարձեալ յառաջուան խռովութեանց պատճառաւ դժուարածին ըլլալ եւ թէ որդւոյն ու թէ իր կեանքը՝ կորսնցընել. Եղիսաբեթ եւ Մորրէ աս երկրորդին սրտանց կը բաղձային: Բայց Մարիամ բարեբախտութեամբ Յունիսի 19ին զաւակ մը ծնաւ որն որ երկու տէրութեանց վրայ պիտի իշխէր: Եղիսաբեթ Կրինիչ քաղաքը պար կը խաղար երբոր Սէսիլ լուր բերաւ որ Մարիամ որդի մը ծներ է: Կարծես թէ կայծակէ զարնուածի պէս մէկէն աթոռի մը վրայ ինկաւ, եւ ձեռքը գլխուն տանելով խորունկ մտածմանց մէջ ընկղմեցաւ: Քովը կեցող պալատան կանայք իրենց թագուհւոյն յանկարծական փոփոխութիւնը տեսնելով պատճառն հարցուցին, եւ զինքը մխիթարել սկսան: Բայց ինքն այրած սրտով այսպէս զրուցեց «Չլսեցիք որ Սկովտիայի թագուհին որդի մը ծներ է, իսկ ես անպտուղ կոճղ մըն եմ»: Եր-

կրորդ օրը ինքզինք քիչ մը ժողվելով ծննդեան լուրը բերող պատգամաւորին առջեւ իր կեղծեալ ուրախութիւնն յայտնեց եւ միանգամայն նորածին իշխանին կնքամայր ըլլալու բաղձանք ցրցուց. եւ ասոր համար իր տեղը Պետֆրոտ դքսին հրաման տուաւ որ իբրեւ դեսպան մկրտութեան ատեն ներկայ դանուի:

Վկովտիայի իշխանին ծնունդն, որն որ Յակովբ անուանեցաւ Անգղիայի մէջ սկովտական գերդաստանին բազմութիւ կողմնակիցներն ուրախութեամբ լեցուց, եւ շատերը քանի որ Մարիամ անորդի էր, անտարբեր կեցած էին, ասկից վերջն անոր կողմը բռնել սկսան: Իսկ Եղիսաբեթ Վկովտիայի թագուհւոյն բախտին վրայ նախանձելով ամուսնանալու կը մտածէր որպէսզի ինքն ալ ժառանգ մը թողու:

Տարնլի Ռիչչիոյին սպանմամբ՝ իր յուսացածին չկրցաւ հասնիլ: Փոխանակ թագն եւ վերին իշխանութիւնն ընդունելու, առանց իշխանութեան եւ ազգեցութեան մնաց, մէկ կուսակցութենէն անարգուած եւ մէկալին առջեւ ատելի եղած՝ իր անխոհեմ վարմանց պտուղը կը քաղէր: Մարիամ թէպէտեւ իրմէ քաշածները կրնար ծածկել, բայց բոլորովն մոռնալ չէր կրնար, դեռ ան զարհուրելի տեսարանը, Ռիչչիոյին երկիւղն ու պաղատանքը, սպանչաց աներեսութիւնն եւ Տարնլին խաբէութիւնը, քաշած վախն ու վտանգը վրան մեծ ազդեցութիւն ընելով դեռ չէին փարատած: Առանց իրեն խորհուրդ մը հարցընելու կառավարութեան մէջ փոփոխութիւն ըրաւ, Հունթլի կոմսն ատենադպիր, եւ Պոթուէլ կոմսը Վկովտիայի ժառանգական ծովապետ ընելէն ետեւ իր բնական եղբայրը Մորրէ, եւ Արճէյլ կոմսը քովը կանչեց: Մորրէ եւ Պոթուէլ կոմսից բարեխօսութեամբ Մեթլէնտ կոմսին թողութիւն տուաւ Տարնլին կամացը հակառակ: Տարնլի ինքզինքն այնպէս առանց իշխանութեան տեսնելով սաստիկ նեղացաւ եւ անխոհեմութեամբ սպառնալիք ըրաւ զՄորրէ սպաննելու. ու պալատէն հեռացաւ եւ չէր ուզեր դառնալ մինչեւ որ թագուհիէն դրուած

երեք գլխաւոր պաշտօնեաները թագաւորական ա-
տենէն չեն հեռանար: Սթիրլինկ քաղքին մէջ քա-
շուելով միտքը դրաւ որ Սկովտիայէն ելլէ երթայ,
ուր ոչ մեծարանք եւ ոչ հանգիստ կրնար գտնել:
Լինոքս դուքսն իր հայրը՝ չկրնալով զինքն աս ան-
խոհեմ խորհրդէն ետ կեցընել, անմիջապէս թա-
գուհւոյն իմացուց որն որ առանց յապաղելու զինքն
Էտինպուրկ հրաւիրեց: Տարնլի ժամը տասնին գիշերն
Էտինպուրկ հասաւ, բայց իմանալով որ պաշտօնեայք
պալատի մէջն են, յանձն չառաւ ներս մտնելու մին-
չեւ որ թագուհին վար ինջաւ եւ զինքը վեր տարաւ:
Երբոր Մարիամ առանձին իրեն հետ եղաւ զինքն աս
խորհուրդէն հեռացընելու շատ աշխատեցաւ, եւ եր-
կրորդ օրը ձեռքէն բռնելով զինքը տէրութեան ժո-
ղովքը տարաւ եւ աղաչեց որ իրեն վրայ ունեցած
տրտունջները մէկիկ մէկիկ պատմէ եւ չխնայէ իրեն (Մա-
րեմայ) թէ որ տժգոհութեան առիթ մը տուած է:
Տարնլի ատենակալաց առջեւ տուած պատասխանին
մէջ զթագուհին արդարացուց եւ ըսաւ որ «թա-
գուհին իրեն տժգոհութեան առիթ մը տուած չէ»,
բայց ուրիշ բաներու նկատմամբ պատասխան չկրնա-
լով տալ շիտթած մնաց, եւ թագուհւոյն դառնա-
լով՝ «մնաս բարով Տիկին, մնաք բարով Տեառք իմ,
երկայն ատեն զիս պիտի չտեսնէք», ըսելով պալատէն
ելաւ գնաց: Աս անքաղաքավար բաժանումէն ետեւ
Վլեսկոյ գնաց ուր տեղս իր հայրը Լինոքս դուքսը կը
կենար, եւ Սկովտիա թող տալու մտօք նաւ մը բըռ-
նելու ետեւէ էր: Վերջէն թագուհւոյն նամակ մը
գրելով իր տժգոհութիւնը երկու գլխաւոր բաներու
վրայ ամփոփեց: Նախ որ թագուհին իր վրայ վստա-
հութիւն չեցուցընէր, եւ զինքը պատուոյ հասցընելու
եւ ժողովրդեան առջեւ սիրելի ընելու ինչպէս որ
յառաջագոյն բրած էր, ալ հոգ չիտանիր: Եւ եր-
կրորդ որ Սկովտիայի ազնուականներէն ոչ դք իրեն
կ'ընկերանայ, մանաւանդ թէ իրմէ կը փախչին: Թա-
գուհին աս տրտունջներուն ասանկ պատասխան տուաւ
թէ իսկզբան նոյն իսկ իր սեպհական պատուոյն վնա-
սովը զինքը պատուեց եւ մեծցուց. բայց ինքն անոր

յրցուցած բարութեամբն այնչափ զեղծաւ մինչեւ
Թագուհւոյն դէմ եղած դաւաճանութեան մը մաս-
նակից եղաւ: Ի վերայ այսր ամենայնի ինքն ան մեծ
յանցանքին չնայելով միշտ շարունակեց զինքը յար-
գելու եւ երբոր դաւաճաններն իր սենեակը մտնելով
հաւատարիմ պաշտօնեաներէն մէկն սպաննեցին եւ
ըսին թէ աս գործքիս գլուխը Տարնլին է, ինքն եր-
բեք չէ ուզած զինքը դատապարտել, այլ միշտ ջա-
տափոված է, հաւատալով որ ինքն այնպիսի վրիժա-
գործութեան մը գլուխ եղած ըլլայ: Իսկ եթէ որ
ազնուականներն անոր ետեւէն չեն երթար, յանցանքն
անորն է, ինչու որ զիրենք շահելու ամենեւին փոյթ
տարած չէ: Ինք բոլոր պալատականներուն հրա-
մայած էր որ իրեն ծառայեն եւ թագաւորական մե-
ծարանքն ընեն, բայց մեծամեծներն ինչպէս յայտնի
է, միայն անոր ետեւէն կ'երթան որն որ իրենց յարգը
կը ճանչնայ եւ զիրենք կը պատուէ: — Նոյնպէս
տէրութեան ժողովքն ալ հրապարակաւ յայտնեց որ
Տարնլի տրտնջելու բնաւ առիթ մը չունի, նա մա-
նաւանդ աշխարհքիս իշխանաց մէջ ինք զինքն ամե-
նէն երջանիկ համարելու բաւական պատճառ կայ թէ
որ իր բախտը ճանչնայ եւ յարգել գիտնայ: Եւ
Քրոք Գաղղիացի դեսպանն որն որ զՏարնլի Թագուհ-
ւոյն հետ հաշտեցընելու շատ աշխատեցաւ, կ'ըսէ,
որ բոլոր թագաւորութեան մէջ չկայ մէկը որ
զՏարնլի սրտանց յարգէ, եւ եթէ յարգող ալ
գտնուի պարզ ի շնորհս Թագուհւոյն, եւ ես, կ'ըսէ,
չտեսայ ժամանակ մը որուն մէջ Թագուհին իր ժո-
ղովրդէն այնչափ սիրուած ըլլայ ինչպէս հիմայ տես-
նելով Թագուհւոյն քաղցր վարմունքն եւ իր տժգոհ
ամուսնոյն սիրտը վաստրկելու հաշտարար միջոցները:

Աշնան սկիզբները Հոկտեմբերին ծին Թագու-
հին իր ատենակալներով միատեղ ճետպորոյ գնաց
որպէսզի գաւառական կամ Թափառական ըսուած
դատաստանն ընէ՝ նոյն կողմերը բռնուած քանի մը
աւազակաց գլխաւորներու վրայ: Հոս սաստիկ տենդէ
մը բռնուելով ծանր հիւանդ պառկեցաւ (17 Հոկտ.).
հիւանդութեան եօթներորդ եւ ութերորդ օրը քա-

նի մը ժամ անդգայ մնալով առողջանալու յոյս չէր տեսնուեր: Տարնլի թագուհւոյն ծանր հիւանդութիւնն իմանալով մէկ անգամ մը միայն քովն եկաւ (Հոկտ. 28ին) ուր պէտք էր որ այնպիսի ժամանակ միշտ քովը մնար, որովհետեւ անոր թշնամի ատեն եկալք խորհուրդ ըրած էին որ թագուհին մեռնելու ըլլայ զինքը բոլորովին կառավարութենէն մերժեն: Հոկտեմբերի 26ին հիւանդութեան երեւոյթներն աւելի յաջող ըլլալով վտանգը բոլորովին անցաւ: Մարիամ իր հիւանդութեան ատեն իր բարեպաշտութեամբն եւ ինքզինքն Աստուծոյ կամացը յանձնելով ամենուն բարի օրինակ տուաւ: Քաղցիւցի թագաւորին եւ Անգղիայի թագուհւոյն գրած լի հոգով յանձնարարական թղթին մէջ որդին իրենց հոգացողութեան յանձնեց: Ատենակալները քովը կանչելով երդմեցուց զիրենք որ ամէն գժտութիւնները մէկդի ձգելով միաբան կենան, յորդորեց զիրենք որ մանուկ իշխանին կրթութեան աղէկ հսկեն, եւ իբրեւ վերջին շնորհք խնդրեց իրենցմէ որ իր հաւատակցաց խղճի մտաց ազատութիւն տան որպէս զի անոնք կարող ըլլան ան կրօնը վայելել որուն մէջ ինք մեծցած եւ միայն մխիթարութիւն գտած էր, եւ որուն մէջ մեռնելու ալ պատրաստ է:

Արբոր թագուհին ձի հեծնելու չափ զօրացաւ (Նոյ. 20ին) Քրէկմիլէր դաստակերտը գնաց: Թագաւորն որ ձէտպորոյ անգամ մը միայն թագուհւոյն այցելութեան եկած էր, նոյնպէս հոս եկաւ եւ քովը գնաց բայց առանց կատարեալ հաշտութիւն մ'ընելու ետ դարձաւ: Հպարտ ըլլալով չէր ուզեր թագուհւոյն առջեւ խոնարհիլ, իսկ թագուհին ասոր հակառակ որչափ որ կը բաղձար որ կատարեալ հաշտութիւն ըլլայ՝ տեսնելով որ աս գայթակղութեան վերջը չի գար, այնչափ ալ իրեն վրայ չվստահանալու բաւական փորձ առած էր: Հիւանդութեան յորդորդ վիճակն, որն որ տրամութենէն եւ անհանգստութենէն աւելի եւս վատթարացած էր, թագուհւոյն երեսը տխուր կերպարանք մ'առաւ, զորն որ Տարնլի հակակրութենէ յառաջ եկած մեկնեց:

Որչափ որ ինքը տժգոհ կ'ըլլար, այնչափ ալ թագուհին զինքն անուղղայ կը համարէր, եւ շատ անգամ աս խորհուրդներով տանջուած ատեն լալով կ'ըսէր Ո՛հ ինչո՛ւ ճետպորոյի տենդը զիս չմեղցուց:

Մորրէ եւ Մեթլէնտ Տարնլիին մահուչափ թշնամիք թագուհւոյն վիճակը աղէկ կը դիտէին. ուստի երբոր թագաւորը պալատէն հեռացաւ, իրենց մէջ խորհուրդ ըրին թէ ինչպէս անոր բարկութենէն ազատին, ինչու որ, ինչպէս վերը ըսինք Տարնլի սպառնացած էր զՄորրէ սպաննելու եւ թագուհւոյն հետ հաշտուելու պայման դրած էր որ Մեթլէնտ եւ քանի մ'ուրիշ կոմսեր պաշտօնարանէն հեռացնէ: Յուսով համոզուած էին որ Մարիամ ամենեւին ընդդիմութիւն չիցուցնէր այնպիսի մարդէ մը բաժնուելու, որն որ զինքն այնպէս անգթութեամբ վշտացուցած էր: Աս խորհուրդը՝ Պոթուէլ, Արճէյլ եւ Հունթլի կոմսից յայտնելով՝ Մարեմայ քով գացին: Մեթլէնտ իր ճարտարախօսութեամբը թագուհւոյն առջեւ դրաւ Տարնլիին անպիտանութիւններն, անոր ապերախտ վարմունքն եւ պինտգլխութիւնը որով իր սկսածին մէջ կը յարատեւէր, եւ իբրեւ մէկ հատիկ միջոց ասոր գերութենէն ազատելու եւ տէրութենէն այնպիսի մարդ մը հեռացնելու, որն որ թէ իրեն եւ թէ նոյն իսկ տէրութեան վտանգաւոր կրնար ըլլալ, առաջարկեց որ իրմէ բաժնուի: Մարիամ իսկզբան ասոր այնչափ ընդդիմութիւն չցրցուց, բաւական որ բաժանումն օրինաւոր ճամբով ըլլայ եւ իր որդւոյն իրաւանց չդպչուի: Բայց ասոր հետեւանքներն աղէկ մը մտածելէն ետեւ խորհուրդ հարցուց անոնց որ արդեօք աւելի լաւագոյն չըլլար մի, որ ինք քիչ մը ժամանակ Քաղցիա երթայ իր խնամիներուն քով. գուցէ Տարնլի առանձին մնալով խելքը գլուխը կը ժողվէ եւ կ'ուղղուի: Եւ ի վախճանի խօսքն ասով լմընցուց ըսելով, որ ինչ որ կ'ուզէ, ըլլայ, ձեզի կը հրամայեմ որ իմ պատուոյս ու խղճիս դպչող բան մը չընէք կամ չխօսիք. անոր համար կ'աղաչեմ զձեզ որ աս բանս այնպէս թո-

ըուք ինչպէս որ է, մինչեւ որ Աստուած իր ողորմութեամբն ասոր ճար մը հոգայ:

Թագուհին ասանկ պատասխան մը տալով կոմսից ըրած առաջարկութիւնը չյաջողեցաւ, անոր համար նորէն իրենց դաւաճանական խորհրդին դարձան, ու որոշեցին որ զՏարնլի սպաննեն: Պոթուէլ աս չարագործութիւնը գլուխ հանելու յանձն առաւ այն պայմանաւ որ մէկալները խօսք տան զինքն ասոր հետեւանքներէն պաշտպանելու: Յակովբ Պալֆուր ժողովուած դաւաճաններէն թղթի մը ստորագրութիւն առաւ, որուն մէջ գրուած էր թէ թագաւորը խենթ երիտասարդ եւ ամբարտաւան բռնաւոր մըն է, եւ ստորագրեալքս որոշած են իրենք զիրենք անոր իշխանութենէն ազատել եւ իրենք զիրենք պարտաւորած են որ ամէն կարելի միջոց բանեցընեն զինքը կառավարութենէն հանելու, եւ ամէն մէկը խօսք տուաւ թէ ով որ աս գործքս գլուխ հանելու ըլլայ, իբրեւ իրենց սեպհական գործք պիտի համարին: Աս դաւաճանութեան ստորագրած էին Հունթլի, Արճէյլ, Պոթուէլ, Մեթլէնա եւ Պալֆուր կոմսերը: Բայց թէ Մորրէ կոմսն ալ ասոր մասնակից եղած է, ան յայտնի չէ, բայց աւելի հաւանական է որ իր սովորական խարդախութիւնն հոս ալ բանեցուցած ըլլայ ոչ մէկ կողմը եւ ոչ մէկալը բռնելով, որպէսզի եթէ դաւաճանութիւնը չյաջողի, ինքն ազատ մնայ:

Թագուհին քրեկմիլէր դաստակերտէն Սթիրլինկ գնաց ուր նորածին իշխանը պիտի մկրտուէր (17 Դեկ.): Տարնլի թէպէտ եւ նոյն ատենը պալատին մէջն էր, բայց հանդիսութեան ատեն չուզեց ներկայ գտնուիլ, որն որ շատ փառաւորութեամբ կատարուեցաւ: Պետֆորտ դուքսն եւ քասթլէնոյ Գաղղիայի դեսպանը մկրտութեան հանդէսը առիթ առնելով թագուհւոյն աղաչեցին որ Մորթընին թողութիւն տայ. Մորրէ եւ Պոթուէլ եւ ուրիշ ատենակալք իրենց աղաչանքն անոնց հետ միացընելով Մարիամ ալ չկրցաւ ընդդիմանալ եւ Մորթընին եւ ուրիշ 76 փախտականաց ան պայմանաւ շնորհք տուաւ որ երկու տարիէն ետքը Սկովտիա դառնան:

Իսայց դաւաճանք՝ Մորթընին եւ անոր ընկերակցաց համար թագուհւոյն առջեւ բարեխօս ըլլալէն առաջ, պահանջեր էին իրմէ որ ինքն ալ նոր կազմուած դաւաճանութեան ստորագրութիւն տայ: Եւ քանի մ'որ ետքը նորէն թագուհւոյն քով ժողովելով Մորթընին համար աղաչեցին որ անմիջապէս Սկովտիա դառնալ կարենայ: Մարիամ զիջաւ ան պայմանաւ որ պալատէն եօթը միոն հեռու կենայ: Ուստի երբոր Մորթըն Սկովտիա ոտք կոխեց, Պոթուէլ եւ Մեթլէնտ դիմացն ելան եւ Ութթենկէմին քով Լաններմուր ըսուած լերան ստորոտը Տարնլի մեռցրնելու նորէն խորհուրդ ըրին:

Երբոր Տարնլի իմացաւ որ Մորթընին շնորհաց թղթին վրայ թագաւորական կնիքը գրուեցաւ, թագուհւոյն ըրած շնորհաց վրայ շատ նեղացաւ, եւ տեսնելով որ Սկովտիայի մէջ իր թշնամիները երթալով կը շատնան, Սթիրլինկէն ելաւ եւ իր հօրը քով Ալեսկոյ գնաց: Նոյն ժամանակները ան քաղքին մէջ ծաղիկ հիւանդութիւնը կը տիրէր եւ Տարնլին ալ նոյն հիւանդութենէ բռնուելով ծանր հիւանդացաւ: Մարիամ անոր ծանր հիւանդ ըլլալն իմանալուն պէս, իր անձնական բժիշկն իրեն խրկեց եւ խոստացաւ որ ինքն ալ քիչ մ'ետքը իրեն այցելութեան կու գայ եւ Յունուարի 24ին քովը գնաց: Աս առթով իրենց ամուսնական սէրը նորէն կենդանանալու սկսաւ, մեծանձն Մարիամ ամէն կրածները մոռցաւ, եւ խոստացաւ որ անցածներուն վրայ քող մը ձգելով, անկից ետքը միաբանութեամբ ապրին: Երբոր Տարնլի ոտք ելլելու չափ առողջացաւ, Մարիամ զինքն Իտինպուրկ տարաւ (31 Յունուար) եւ բժշկաց խորհրդով Ս. Մարիամ ըսուած ժողովրդապետութեան վերաբերող տան մը մէջ զինքը դրաւ որն որ քաղքէն դուրս էր եւ Գիրք օձիկէլտ կ'անուանէր:

Դաւաճանները տեսնելով որ երկու ամուսնաց մէջ սէրն ու միաբանութիւնը նորէն հաստատուեցաւ, իրենց կենաց վրայ դողալ սկսան, որովհետեւ կը գուշակէին որ եթէ աս միաբանութիւնը շարունա-

կուելու ըլլայ երկուքը մէկէն զօրաւոր միջոցներով տէ-
րութիւնը կառավարելով իրենց բանը լմընցած կ'ըլլայ:
Ասոր համար իրենց դաւաճանութիւնը շուտով գլուխ
հանելու կ'աճապարէին: Թագուհին ամէն օր Տարնլիին
քով կ'երթար ու հետը քաղցրութեամբ կը վա-
րուէր, շատ անգամ գիշերներն անոր քով կ'անցընէր:

Դաւաճաններն իմացած էին որ Փետրուարի
Զին իրիկունը թագուհին խոստացած էր կաքաւի մը
մէջ ներկայ գտնուելու, որն որ իր երկու պալատա-
կանաց հարսանեաց առթով պիտի ըլլար: Նոյն գի-
շերն իրենց գործքը գլուխ հանելու համար որոշեցին
եւ սուտ բանալի մը շինելով Տարնլիին բնակած տան
ներքնատունը եւ տան չորս անկիւնները ական բացին
եւ վառօդով լեցուցին մանաւանդ ան անկիւնը որուն
վրայ որ Տարնլիին սենեակը կը կենար: Փետրուարի
Զին ըստ սովորութեան ժամը վեցին Մարիամ բազ-
մաթիւ ամբօխիւ քիւրք օ'ֆիէլտ եկաւ եւ մինչեւ
ժամը 11 Տարնլիին քով կեցաւ: Երթալու ատեն
ինչպէս որ ամէն անգամ կ'ընէր, գրկեց զինքը եւ
ամուսնական համըոյրը տալէն ետեւ՝ վառուած ջա-
հերով Հոլիւուտ պալատը գնաց կաքաւին ներկայ
ըլլալու, ուր մինչեւ ժամը տասուերկուք ու կէս
կեցաւ: Ժամը երկուքին Պոթուէլ լայն վերարկուով
մը ծածկուած գաղտագողի Տարնլիին բնակած տան
մօտեցաւ ուր արդէն իր կուսակիցները ժողված էին:
Ասոնցմէ երկուքը դէպ ի տուն գացին եւ վառօդին
հետ հաղորդութիւն ունեցող պատրոյգը վառեցին:
Պատրոյգը կամաց կամաց վառուելուն համար Պո-
թուէլ վախնալով որ մարած է, անհամբերութեամբ
տան քով երթալ ուզեց որ նորէն փոքնկցընէ, բայց
քովինները թող չտուին: Շատ չանցաւ վառօդը
փոքնկեցաւ: Պալատն եւ քաղաքը սասանեցաւ (10.
Փետր.): Քիչ մ'ետքը քաղքին մէջ՝ քիւրք օ'ֆիէլտին
օգնելու լուրը տարածուեցաւ: Թագաւորին եւ
անոր Թայլոր անուն պատանեկին մարմինը անապա-
կան պարտեզին մէջ տեղը, իսկ ուրիշ երեք հոգւոյ
եւ մէկ տղու մը մարմինը տան փլատակաց տակ թա-
ղուած գտնուեցաւ:

Ըսանկ դժբախտ վերջ ունեցաւ Տարնլի իր քսան ու մէկերորդ տարուան ծաղիկ հասակին մէջ: Բախտիւ եւ ոչ եթէ արդեամբք պատուոյ վերջի ծայրն հասաւ, որուն ոչ արժանի էր եւ ոչ ալ իր թեթեւամտութեամբ յարգել գիտցաւ: Իր հպարտութեամբն եւ փոփոխամտութեամբ ազնուականներէն շատերն՝ որոնք որ իր բարձրանալուն գործակից եղած էին, թշնամի բռաւ, թեթեւամտութեամբն եւ յամառութեամբ ժողովրդեան առջեւ արհամարհելի եղաւ որն որ զինքը ի սկզբան իբրեւ յաջորդ Ակովաիայի թագաւորաց եւ զիւցազանց կը յարգէր: Եթէ որ բնական մահուամբ մեռած ըլլար, իր յիշատակը զիւրաւ ամենուն մտքէն բնաջինջ կ'ըլլար, բայց իր սպանման զարհուրելի պարագաներն եւ մահուան վրէժը հանելու զանցառութիւնը՝ առիթ կուտայ որ զինքը ցաւով յիշենք եւ իր դժբախտութիւնը լանք, որն որ անյիշատակ մնալու արժանի էր:

Ք Լ Ո Ւ Ս Փ Ն .

Տարնլիի դաւաճանութեան դէմ եղած քննութիւնները: Մարիամ՝ դաւաճաններէն մէկէ մը կը յափափուի եւ անոր հետ ամուսնանալու կը ստիպուի:

Ըս զարհուրելի դիպուածն ամենուն սիրտը ցաւով եւ դժկամակութեամբ լեցուց. շատերուն խօսակցութեան առիթ տուաւ թէ արդեօք թագուհին աս զարհուրելի ոճրագործութեան տեղեկութիւն կամ թէ մէջը մատ ունէր, թէ չէ: Պատմութեանց մէջ քիչ դէպք կայ որ այնչափ տարութեամբ եւ յամառութեամբ վիճաբանուած ըլլայ ինչպէս որ ասիկայ: Թէ Մարեմայ պաշտպաններն եւ թէ ամբաստաններն աւելի իրար յաղթահարելու կը նային քան թէ ճշմարտութիւնն երեւան հանելու. երկու կողմնակցութիւններն ալ մանաւանդ ամբաստանները կրօնին մոլեռանդութենէն յառաջ եկած ատելութեան ոգւով չափազանցօրէն մոլորութեան մէջ կ'իջնան, անանկ որ անկողմնակալ պատմագիր մը ասոնց իրարու հակառակ կարծիքներն եւ գիտաւորու-

Թիւններն, եւ երկու կողման յաղթելու հնարքները տեսնելով մեծ շփոթութեան մէջ կ'իյնայ: Տարնիին սպաննուելէն յառաջ Մարեմայ վրայ յանդիմանութեան եւ կասկածանաց արժանի բան մը չենք տեսներ, իսկ ասկից ետքի վարմանց մէջ կան քանի մը գործքեր որ յանցանքը ենթադրելով՝ աս ոճրագործութեան հետեւանք կ'երեւան, բայց ասոր հակառակ իր անմեղութիւնն ենթադրելով նոյն գործքերը անժամանակուան դժուարին եւ խառնաշփոթ վիճակէն լուծում կ'առնուն:

Մարեմայ թէ ջատագովներն եւ թէ թշնամիք ասոր մէջ կը միաբանին սր ինքն իսկզբան այնպէս վարուեցաւ, ինչպէս կը վայելէր անմեղ կնոջ մը: Կու լար կ'ողբար իր ամուսնոյն մահը որուն հետ քիչ մ'առաջ հաշտուած էր, յայտնեց որ զինքն ալ նոյն չարագործութեան մասնակից ընելու կը ջանային եւ շատ անգամ կրկնած է որ այնպիսի անօրէն գործքին վռէժը չարաչար պիտի հանէ: Սենեկին մէջ սեւ լաթեր կախել տալով ցորեկուան լոյսը խափանեց, աս առանձնութեան եւ մթութեան մէջ իրեն մեծարանքն ու ցաւակցութիւնը ցուցնել ուզողներէն քիչերը կ'ընդունէր: Ոճրագործութեան պատմութիւնը, իր հիմակուան վիճակն եւ ընելու տրամադրութիւնները օտար տէրութեանց յայտնելէն ետեւ (10. Փետր.), հրովարտակ մը հանելով մարդասպանները յայտնողին եւ բռնողին ստակ ու կալուածներ տալու վարձք կը խոստանար, եւ աս դաւաճանութեան մասնակից եղողներուն անյիշաչարութիւն կը շնորհէր թէ որ իրենց ընկերները յայտնելու ըլլան (12. Փետր.):

Ամէն մարդ գիտէր թէ որչափ ատեն թագաւորը թագուհւոյն հետ աւրուած կ'ապրէր, եւ ասի կասկածելու առիթ տուաւ որ ըլլայ թէ Մարիամ աս ոճրոյն գաղտնի մասնակից ըլլայ: Բայց Էտինպուրկի մէջ անմիջապէս քննութիւններ ըլլալով շատ բան երեւան ելաւ, եւ ընդհանուր կասկածը Պոթուելին եւ անոր ծառայիցը վրայ ինկաւ: Քաղքին երեւելի թաղերուն մէջ գիշերանց թղթեր փակցուած գանուեցան, որոնց մէջ զՊոթուել մարդասպանութեան

գլուխ՝ եւ իր ընկերները յականէ յանուանէ կը ծանուցանէին: Հրապարակական տեղեաց մէջ գրուած նկարներու եւ պատկերաց մէջ զինքն եւ իր ընկերները կը ներկայացընէին: Գիշեր ատեն փողոցաց մէջ միշտ ձայներ կը լսուէին եւ զինքն աս բարբարոսական գործքին գլխաւոր կատարիչը կը հրատարակէին: Քանի մ'օրէն ետեւ Լինոքս կոմսը Տարնլին հայրը որդւոյն վեճժխնդիր ըլլալու համար բողոք ըրաւ, եւ թագուհւոյն քանի մը նամակ գրելէն ետեւ յորդորեց զինքը որ խորհրդանոցը ժողվելով մարդասպանները դատաստանի կանչէ, եւ զՊոթուէլ եւ ուրիշ քանի մը հոգի մարդասպանութեան ամբաստանեց: Գատաստանին օրը որոշուելէն ետեւ Լինոքս կլէպոյ քաղքէն ելաւ եւ թագուհւոյն նամակ մը գրելով աղաչեց զինքն որ դատաստանին օրը քիչ մ'ուշացուի (4. Ապր.): Բայց թէ ինչ պատճառի համար Լինոքս կոմսն որոշուած օրը դատաստանի առջեւ չելաւ, չի գիցուիր, բայց առ հասարակ կը կարծուի որ Պոթուէլին եւ անոր կողմնակցաց զօրութենէն վախնալուն համար ըլլայ, որոնք զՊոթուէլ պաշտպանելու երդում ըրած էին: Պոթուէլ դատաստանին որոշեալ օրն այնչափ բաղմամբիւ զօրքով եկաւ երեւցաւ որ զինք դատապարտել անկարելի էր: Իր կողմնակիցներէն եւ հպատակներէն աղէկ զինեալ 200 հոգւոյ չափ աղնուագնդէն զատ որոնք որ նոյն ժամանակուան սովորութեան համաձայն տէրութեան զանազան կողմերէն կրնային ժողվուիլ, 4000 վարձուոր զինուորներով, բացուած դրօշներով Խաինպուրկի փողոցներէն անցաւ եւ թուլպութ ըսուած տէրութեան բանտը գնաց ուր դատաստան պիտի ըլլար: Մեթլէնտ ատենագպիրն եւ Մորթըն զինքը պաշտպանելու համար, իսկ Արձէյլ կոմսը իբրեւ Սկոպտիայի ժառանգական դատաւոր անոր քովէն ձիով կ'երթային: Պոթուէլին դէմ ամբաստանութեան թուղթը կարդացուելէն ետեւ ամբաստանողին ձայն տրուեցաւ որ ամբաստանածներուն վկայ եւ ցուցում բերէ: Թուպերթ քունինկէմ Լինոքսին հպատակներէն մէկը, որն որ աիրոջը անուամբ դատաստանուեցաւ:

տանարանը եկած էր, Լինոքս կոմսին չգալուն պատ-
ճառը ժամանակին կարճութեանը կու տար, որով իր
հպատակներէն եւ բարեկամ ազնուականներէն այն-
չափ մարդ չկրցաւ ժողովել որ այնպիսի վտանգաւոր
եւ զօրաւոր հակառակորդի մը դէմ դնելու կարող
ըլլայ, ուստի ասոր համար խնդրեց որ 40 օր դա-
տաստանը ուշացուի, բայց աս իրաւացի խնդիրը
բացարձակապէս մերժուեցաւ, եւ երդուեալ դատա-
ւորք, որոնք որ Պոթուելի կողմնակիցներէն ու դա-
ւաճանութեան մասնակից եղողներէն էին ասկից
պատճառ առնելով հրատարակեցին թէ Լինոքս կոմսն
անոր համար չէ երեւցած, վասն զի ըրած ամբաս-
տանութիւնները սուտ են: Ասոր վրայ Պոթուել ի-
բրեւ անմեղ ազատ թող տրուեցաւ:

Մարիամ իր վրայէն կասկածը վերցընելու հա-
մար, հարկ էր որ մարդասպանաց վրայ խիստ ար-
դարութիւն բանեցընէր, այսպէս նաեւ խորհուրդ
կու տային իրեն թէ Եղիսաբեթին եւ թէ իր Փարիզ
կեցող դեսպանը, նոյն իսկ ինքն ալ ասոր հարկա-
ւորութիւնը կը ճանչնար: Բայց կը հարցընեն իր
թշնամիքը թէ ինչպէս վարուեցաւ Մարիամ, ինչ
պատրաստութիւն ըրաւ մարդասպաններէն վրէժ հա-
նելու: Իր աներոյն իրաւացի պահանջումները չմեր-
ժեց մի՞, Պոթուելին վրայ ձեւի համար դատաստան
ընել չէ տուած, եւ դատաւորաց վճռով զինքն ան-
մեղ հրատարակած չէ մի՞, որով ամէն անկողմնակալ
մարդ ասանկ անիրաւ դատաստան տեսնելով բնա-
կանապէս Պոթուելին վրայ եղած կասկածին վրայ կը
հաստատուէր: Ինչ պատճառ կրնար ունենալ Մա-
րիամ որ իր համբաւոյն վնասով այսպէս գործէր,
եթէ ոչ նոյն մարդասպանութեան եւ յանցանաց գի-
տակցութիւն կամ անպատկառելի հակում մը մար-
դասպանութեան գլխաւորին՝ Պոթուելին վրայ. զՄա-
րիամ ամբաստանողներուն գլխաւոր պատճառներն
ասոնք են: Մարեմայ պաշտպաններն ասոր հակառակ
այսպէս պատասխան կու տան: Մարիամ նոյն ժա-
մանակը մատաղ եւ անզէն կնիկ մըն էր՝ դաւակցու-
թենէ մը չորս կողմը պաշարուած, միայն իր խոր-

Տրրդականաց եւ պաշտօնէից ձեռօք լուր եւ տեղեկութիւն կ'առնուր, եւ անոնց խորհրդով միայն կարգաւորութիւններ կրնար ընել. բայց աս խորհրդականաց եւ պաշտօնէից ժողովքը նոյն իսկ անոնցմէ կը բաղկանար, որոնք կամ աս դաւաճանութիւնը գլուխ հանած են եւ կամ գրով եւ երգմամբ խոստացած էին որ իրար պաշտպանեն եւ պատժէն ազատ ընեն: Ուստի զարմանալու չէ որ Մարիամ այսպիսի պարագայից մէջ տիրադրուժ եւ անձնասէր խորհրդականներէն՝ որոնք բարոյական սկզբունքներէ ամենեւին զուրկ էին եւ իրենց շահուն միայն կը նայէին խաբուած ըլլայ թէ Պոթուէլ բոլորովին անմեղ է, վրան եղած ամբաստանութիւնները թշնամեաց չարութեան ծնունդն է, եւ Լինոքս անոր համար որոշեալ օրը չերեւցաւ եւ դատաստանին յապաղումը խնդրեց որովհետեւ ըրած ամբաստանութիւնները չէր կրնար ցուցրնել:

Դատաստանը լմրննալէն երկու օր ետեւ խորհրդանոցին բացուելով մէջը խօսուածներէն ու գործուածներէն դաւաճանաց ծածուկ դիտաւորութիւնները քիչ մը պայծառացան: Թէպէտ եւ Մարիամ քիչ ժամանակ է որ Սկովտիայի վրայ իշխելու սկսած էր, ի վերայ այսր ամենայնի իր պաշտօնէից աղաչանքով տէրութեան կալուածոց երրորդ մասը անոնց կողմնակցաց պարգեւած էր: Բայց աս պարգեւած կալուածոց իրաւունքը դեռ ապահովուած չէր, որովհետեւ Սկովտիացոց օրինաց համաձայն թագաւորը քսան եւ հին գտարի չի լմրնցուցած իշխանութիւն ունէր ան ամէն կալուածները յետս կոչելու՝ զորոնք որ մինչեւ աս քսան եւ հինգերորդ տարին պարգեւած էր: Ամէնը գիտէին որ Տարնլի թագուհւոյն աս անխոհեմ բարութեան եւ չափազանց առատաձեռնութեան դէմ շատ անգամ տրտունջ ըրած էր եւ անոր խորհրդով Մարիամ անցած տարի Ապրիլի մէջ քանի մը կալուածներ յետս կոչած. եւ որովհետեւ աս տարին վերջին տարին էր, որուն մէջ թագուհին իր իրաւունքը գործածելու իշխանութիւն ունէր, եւ գիտէին որ Տարնլի պիտի ստիպէր զթա-

գուհին որ ամէն տրուած կալուածները յետս կոչէ, անոր համար դաւաճան կոմսից գլխաւոր վախճաններէն մէկն աս էր, որուն համար զՏարնլի սպաննեցին: — Երեք օրուան միջոցին մէջ Հունթլի, Մորթըն, քրավթըրտ, քեթնէս, Ռոթէս, Սէմիթըլ, Հերրես, Մեթլէնտ եւ ուրիշ շատ ատենակալաց կալուածոց պարգեւման մը հաստատութիւն տրուեցաւ: 'Նոյնպէս 'նոյն խորհրդանոցին մէջ՝ քահանայապետական իրաւաբանութիւնը մերժող 1560ին շինուած վճիռը, որն որ մինչեւ հիմայ թագաւորական հաստատութիւն չէր առած, խորհրդանոցէն ընդունուեցաւ, բայց գիտնալով որ թագուհին ասոր դէմ պիտի կենայ, զինքը հանդարտեցընելու համար 'նոյն վճռոյն վրայ աս աւելցուցին որ Ամէն Սկովտիացի ըստ խղճի մտաց զԱտուած պաշտելու մէջ ազատ է:

Իսկ ասկից վերջը պատահածներէն, դաւաճանութեան ուրիշ գլխաւոր մաս մ'ալ երեւան ելաւ: Պոթուէլ Տարնլին սպաննելու յանձն առած ատեն, կ'երեւայ թէ դաւակիցներէն սպանելոյն այրին (զՄարիամ) իրեն կնութեան առնելու անոնցմէ հաւանութիւն խնդրած ըլլայ իբրեւ վարձք աս բնութեան դէմ գործքին համար, որովհետեւ խորհրդանոցին լուծուելու երկրորդ օրը (20. Ապր.), զանազան դաւաճանութեանց մէջ մտնող ելլող ատենակալներէն քսան հոգւոյ չափ մէկտեղ եկան ժողվուեցան, եւ իրենցմէ շինուած յայտարարութեան մը ստորագրութիւն տուին, որուն մէջ Պոթուէլին անմեղութիւնը հրատարակելով զինքը մինչեւ ի մահ ամենայն եղանակաւ եւ փասու ամէն ամբաստանից դէմ պաշտպանելու յանձն առին, եւ երգմամբ չափ խոստացան որ ամէն միջոցները ի գործ դնելով աշխատին որ ինքը թագուհւոյն հետ ամուսնանայ, եթէ որ թագուհին յանձն առնու եւ աս վախճանիս համար իրեն քուէով, ստակով եւ արիւն թափելով օգնական ըլլալու խոստացան: Խորհրդանոցի մէջ եղող եպիսկոպոսներէն միայն մէկը, կոմսերէն միայն երկուքը եւ ատենակալներէն միայն հինգ հոգի աս անարժան դաշնակցութեան ստորագրութիւն չտուին:

Ասանկով աս անօրէն դաշինքը կատարուեցաւ որ պատմութեանց տարեգիրներու մէջ յիշուած դաւաճանութեանց մէջ ամենէն գարշելին է, որուն մէջ թագաւորասպանութեան վարձք՝ այրի թագուհի մը կը մատուցուէր: Աս գործքիս անձոնհուութիւնը շատերն զգալով ստորագրութիւն տալ չէին ուզեր, բայց Պոթուէլ՝ շողօքորթելով, եւ վախցընելով շատերը ահամայ իր կողմը ձգեց, իսկ անոնց որոնք որ աս ամուսնութեան բոլորովին հակառակ էին, թագուհիէն ստորագրուած շինծու թուղթ մը ցրցուց ըսելով թէ թագուհին աս ամուսնութեան հաւան է:

Մարտի 22ին Մարիամ Աթիրլինկ գնաց իր որդին տեսնելու համար, զորն որ մեծագոյն ապահովութեան համար Մար կոմսին յանձնած էր: Ի դարձին նոյն ամսոյն 24ին հազիւ թէ Գուլպրիկս՝ Էտինպուրկի դաստակերտէն կէս մղոն հեռու հասած էր՝ Պոթուէլ 1000 ձիաւորով մէկէն դիմացն ելաւ: Գէմ գնել անկարելի ըլլալով թագուհին իրեններով, Հունթլի, Մեթլէնտ եւ Մելլուիլ կոմսերով մէկտեղ անոր ձեռքն ինկաւ ու Տէօնպար տարուեցաւ: Հունթլի եւ Մեթլէնտ կոմսերն երկրորդ օրն ազատ թող տրուեցան, իսկ թագուհին տասն օր բանտի մէջ մնաց մինչեւ որ խօսք տուաւ որ Պոթուէլին հետ ամուսնանայ:

Մարեմայ թշնամիք աս արտաքոյ կարգի դէպքն այսպէս կը մեկնեն եւ կ'ըսեն թէ ասիկայ յառաջագոյն խօսուած եւ որոշուած ըլլայ, «Թագուհին ու Պոթուէլ, կ'ըսեն, արդէն շատոնց իրար կը սիրէին, եւ ամուսնանալու խորհուրդ ունէին, բայց որպէս զի թագաւորական պատիւը ոտքի տակ չառնուի, յետ համար բռնութիւն եղաւ»,: Բայց հաւանականութիւնը կը պահանջէ որ նոյն իսկ Մարեմայ հարցընենք: Պոթուէլ թագուհւոյն Աթիրլինկ երթալէն յառաջ ամուսնութեան առաջարկութիւն ըրած էր, բայց անանկ խիստ պատասխան ընդունած էր իրմէ որ համոզուեցաւ թէ բռնութեամբ միայն անոր բերնէն հաւանութիւն կրնայ առնուլ: Ուստի երբոր թագուհին Աթիրլինկէն կը դառնար, ճամբու վրայ բռնեց

եւ Տէօնպար բերդը տարաւ: Հոս տեղս ամուսնութեան խնդիրն աւելի բռնութեամբ կը կրկնէր, կ'երգմընցընէր զինքը որ ըրած բռնութիւնը կրից սաստկութենէն է, եւ 24 ատենակալներէն ստորագրուած թուղթն առջեւը դրաւ: Թագուհին աս թուղթն ապշելով եւ զարհուրանօք կարգաց, բայց ի վերայ այսր ամենայնի իր խնդրածին չզիջաւ, չէ թէ անոր համար որ Պոթուելին վրայ թագաւորասպանութեան կասկած ունէր (պաշտօնեայք եւ իր քովինները հաւտացուցած էին իրեն որ Պոթուել թագաւորասպանութեան մէջ ամենեւին մատ չունի), այլ որովհետեւ ամուսնութիւնը իբրեւ անհաւասար, եւ եղած առաջարկութիւնն ապաժաման էր, եւ կ'ըսէր որ նորէն ամուսնանալու համար թէ Սկովտիայի եւ թէ դրացի բարեկամ տէրութեանց խորհուրդ հարցընել կ'ուզէ: Ասով թագուհին ժամանակ վատրկիլ կ'ուզէր, յուսալով որ աս իրեն կրած նախատանայ վրայ հաւատարիմ հպատակները կը ժողվին եւ զինքը բանտէն կ'ազատեն, բայց օր աւուր վրայ անցաւ, եւ ոչ ոք իրեն համար ոտք ելաւ, ոչ ոք զինքը ազատելու համար ձեռնամուխ եղաւ: Ան ատեն համոզուեցաւ խեղճ թագուհին որ ատենակալաց անզգայութիւնը ստորագրուած թղթին վաւերական ցոյց մըն է, եւ զինքը ժպիրճ հպատակին ձեռքը բանտարկեալ տեսնելով յուսահատեցաւ: Պոթուել կամաց կամաց ձայնը բարձրացուց եւ բռնութիւն բանեցընել սկսելով, չդադրեցաւ մինչեւ որ հաւանութիւն չառաւ: Նոյն իսկ Մարեմայ թշնամիք կը հաստատեն եւ կ'ըսեն որ բռնութեամբ, երկիւղիւ եւ ինչպէս զանազան պարագաներէն յայտնի կը տեսնուի ապօրինաւոր միջոցներով՝ բռնաբարութեամբ ստիպեց զինքն որ հետն ամուսնանայ: Աս բանս կը հաստատեն տէրութեան խորհրդականաց եւ 1567ին ժողված խորհրդանոցին վճիռներն, որոնք Պոթուելին վրայ երեք բան գլխաւորապէս կ'ամբաստանեն, Նախ թագուհին յափափելուն, երկրորդ զինքը բռնութեամբ Տէօնպար տանելուն եւ բանտարկելուն, եւ երրորդ նոյն բերդին մէջ այնչափ ատեն բանտար-

կեալ պահելուն համար մինչեւ որ ամուսնանալու յանձն առաւ: Եթէ աս վկայութիւնը ստոյգ է, որուն ստուգութեան վրայ տարակոյս չիկրնար ըլլալ, ան ատեն թագուհին բոլորովին անմեղ կ'ելլէ աս բանիս մէջ, ան ատեն զինքը բռնելն ու առերեւոյթ բռնութիւն ընելը թագաւորական անունն եւ պատիւը պահելու համար պատրուակ չէ եղեր: Եւ դարձեալ կը տեսնենք որ թագուհին քիչ մը ետքը իր հպատակաց վրայ կը տրանջեր որ քանի որ անոր (Պոթուելին) գերութեան մէջ կը նեղուէր ոչ որ գանուեցաւ որ զինքն ազատէ բայց յափափողին հետ ամուսնանալէն ետեւ հազարաւորներ զէնք առին որ զինքն հալածեն եւ թագաւորութենէն վար առնուն: Ասկից յայտնի կը տեսնուի թէ ինչպէս աս դժբախտ թագուհին բռնութեամբ եւ խարդախութեամբ որոգայթի մէջ ինկաւ՝ զորն որ նոյն իսկ իր մերձաւորներն եւ տէրութեան մեծերն եւ պաշտօնեաները միախորհուրդ լարեցին:

Երբոր թագուհին բռնաբարեալ ամուսնանալու հաւանութիւն տուաւ, Պոթուել զինքն Էտինպուրկի բերդը տարաւ (13. Մայ.), այսինքն մէկ բանտէն մէկալը: Հոս տեղս Մարիամ քիչ մը ժամանակ խրնդրեց որ Գաղղիայի թագաւորէն եւ Աիդեան թշնամիներէն հաւանութիւն առնու: Պոթուել չթողուց եւ ասոր համար կրցածին չափ կը փութացըներ որ պսակը շուտով կատարուի: Բայց Պոթուելին գլխաւոր արգելքներէն մէկն ալ, Հունթի կոմսին քրոջը Յովհաննային հետ ունեցած ամուսնութիւնն էր, բայց աս ալ շուտով վերացուեցաւ եւ ազգականութեան պատրուակաւ անկից բաժնուեցաւ: Ասանկով Պոթուել իր վրայ դատաստան ըլլալէն ամիս մը ետքը զթագուհին դատաստանարան տարաւ որ Մարիամ դատաւորաց առջեւ Պոթուելին բրած բռնական յափափումը շնորհեց, եւ միանգամայն յատնեց ալ որ հիմայ կատարեալ ազատութեան մէջ է: Երկրորդ օրը Մարիամ զՊոթուել Օրքնի դուքս բրաւ, եւ ստորագրութիւն տուող ատենակալաց թղութիւն տալէն ետեւ անմիջապէս երրորդ օրը Մայ-

խի 15ին Հոլիւոտհուզի սրահին մէջ բողոքական պաշտօնեայն պսակը օրհնեց: Ռոպերթսըն՝ Անտերսընէն առնելով կ'ըսէ որ բողոքական պաշտօնէին առջեւ պսակն ըլլալէն ետեւ, երկրորդ օրը ծածուկ ուղղափառ քահանայ մ'ալ նոյնը նորէն օրհնեց:

Ի վերայ այսր ամենայնի Մարիամ միշտ բանտարկեալ մնաց. պահապաններն անդադար իր բնակած սենեակներուն առջեւ պահպանութիւն կ'ընէին, ոչ որ հետը կրնար խօսիլ, եւ միայն Պոթուելին ներկայութեան ատեն ուրիշներուն ընդունելութիւն կու տար: Պոթուելին խիստ եւ ամբարտաւան վարմունքէն՝ զորն որ օր ըստ օրէ փորձ առնելով կը կրէր, իմացաւ որ վայրենի եւ անգութ փառամոլի մը ձեռք ինկած է: Դժբախտ թագուհին շատ անգամ գիշեր ցորեկ իր վիճակին վրայ կու լար կ'ողբար. քաշած նեղութիւնները առաջուան անխոհեմութիւնները ճանչնալ կու տային եւ անոնց վրայ դառնապէս կը ցաւէր, բայց դեռ անկից յառաջ գալի դժբախտութեանց երկայնաձիգ տողանը մտքէն չէր անցներ:

Մինչեւ հիմայ ինչ որ պատմեցինք Տարնլիին մահուրնէ յառաջ՝ մէկտեղ եւ ետքը պատահած գիպաց պատմութիւնն է: Լինկարտ անգղիացի պատմագիրն որուն պատմութեան մէջ հետեւեցանք, անկողմնակալ եղանակաւ ամէն պատահած դէպքերը պատմելէն ետեւ՝ ընթերցողին կը թողու որ դատաւոր նստի եւ ի կողմն կամ հակառակ Մարեմայ գատատան կարէ: Բայց մենք համոզուած ըլլալով Մարեմայ անմեղութեան վրայ ինչպէս որ նոյն պատմագիրն ալ եւ ուրիշ շատ հին եւ նոր թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքական եւ Անգղիական պատմագիրները համոզուած են, չենք ուզեր անցնիլ առանց քանի մը անոնց խորհրդածութիւնները յառաջ բերելու:

Ստոյգ է որ Մորրէ, Մեթլէնա, Պոթուել եւ ուրիշ քանի մը կոմսք առաջարկած էին Մարեմայ որ Տարնլիէն բաժնուի, եւ կրնայ ըլլալ որ աս առաջարկութիւնն իրեն առջի բերան քաղցր երեւցած ըլլայ, որովհետեւ զինքն աս ծանրաբեռնութենէն

կ'ազատէր, բայց ասկից յառաջ գայի կարելի հետեւութիւնները մտածելով, եւ կոմսից խաբերայ միտքն իմանալով այնպիսի բացարձակ եղանակաւ մերժեց որ դաւաճանները զՏարին խաղաղական ճամբով վերցընելու խորհուրդը թող տալով՝ երկրորդ յատակագիծը զորն որ յառաջագոյն մտածած էին ձեռք առին այսինքն զՏարնի սպաննել: Հիմայ հարցում մը կ'ընենք որ արդեօք կարելի բան մըն է որ կնիկ մը իր ամուսնոյն հետ չհամաձայնելով լաւագոյն ընտրէր զինքը սպաննելով ամուսնական կապը քակել, երբոր օրինաւոր եղանակաւ կրնար իրմէ բաժնուիլ: Երբոր մտածելու ըլլանք որ Մարիամ այնպիսի բարի կրթութիւն առած էր, եւ ուղղափառ կրօնի մէջ մինչեւ ցմահ հպատակ էր եւ անոր ամէն կարգաւորութիւնները խստիւ կը պահէր, աս բանս մեզի շատ անհաւատալի կ'երեւայ: Պատմութեանց մէջ կը կարդանք որ շատ ամուսնութիւնք թէպէտ եւ հեռաւոր՝ բայց ազգականութեան պատճառաւ լուծուած են: Մարիամ եւ Տարնի, երկուքն ալ Հենրիկոս Ը.ին Մարգարետա քրոջը թոռներն էին. արդ ենթագրենք որ Մարիամ աս ամուսնութիւնը իրեն խիղճ համարելով, ինչ դժուարութիւն կրնար ունենալ նոյնը եկեղեցիէն լուծել տալ: Բայց չէ, օրինաւոր եւ ապահով ճամբան մերժելով մարդասպանութեան խորհուրդ ունեցած ըլլալ ըսելը շատ զարհուրելի բան է եւ ասի ընելու համար գազանական սիրտ մ'ունենալու է:

Նոյն իսկ դաւաճան ատենակալք՝ Տարնին սպաննելու խորհուրդէն յառաջ՝ խաղաղական միջոց մը ձեռք առին, որպէս զի կարող չըլլայ իրենց վնասել եւ իրենց դիտաւորութեանց արգելք դնել, եւ ասիկայ անով միայն կրնար ըլլալ թէ որ զինքը թագաւորական պատիւներէ զրկելով հասարակ քաղաքացւոց կարգի մէջ դնէին: Արդ ինչ որ աս դաւաճան ատենակալք ուրիշի մը ամուսնական կապը օրինաւոր կերպով քակելը՝ մարդասպանութենէն վեր դասած էին, նոյնը Տարնին ամուսինը պիտի չընտրէր մի. ինչ, օրինաւոր եղանակը մերժելով լաւագոյն

Համարեցաւ մարդասպանութեամբ, նախատանօք եւ իր պատուոյն եւ անուան վնասովը իրմէ բաժնուիլ:

Եթէ որ Մարիամ բացարձակապէս իր ամուսնոյն մահն ուզէր, արդեօք անկից զատ ուրիշ միջոց չկար որ ձեռք առնու: Տարնլի մահացու հիւանդութեան մէջ ինկած էր, ծաղիկ հիւանդութիւնը բնականապէս վտանգաւոր է, եւ ամենափոքր անզգուշութիւն մը անյապաղ մահ կը բերէ: Ինչո՞ւ Համար Մարիամ անոր հիւանդութիւնը իմանալուն պէս իր անձնական բժիշկը խրկեց. ինչո՞ւ Համար այնչափ փութով ինքն ալ անոր քով գնաց եւ հիւանդութեան ատեն զինքը հոգաց իր գեղեցկութիւնն եւ կեանքը վտանգի մէջ դնելով: Արդ եթէ Մարիամ զինքը մեռցընելու միտք ունենար, եւ կամ թէ նոյն իսկ ամուսնական կապը քակելու սրտանց բաղձար, ինչո՞ւ Համար զինքը առողջացընելու հոգ տարաւ, ինչո՞ւ ինքզինքն ալ վտանգի մէջ դրաւ տարափոխիկ եւ մահացու հիւանդութեամբ բռնուածի մը քով երթալով եւ զինքն ամուսնական սիրով հոգալով: Եթէ անոր մահն ուզէր, թող զինքը հիւանդութեան ընթացքին թողուր որուն մէջ եթէ ամենափոքր անզգուշութիւն մ'ալ ընել տար, անհրաժեշտ Տարնլիին մահ կը բերէր: Եթէ որ բնականին թող տալով Տարնլի առողջանար, արդեօք Մարիամ իրմէ մահուամբ բաժնուիլ ուզելով Սկովտիայի մէջ անզգամ մը չէր կրնար գտնել որ Տարնլիին դեղ մահու խմցընելով մէջ տեղէն վերցընէր:

Չկայ ապացոյց մը որ հաւատանք թէ Մարիամ Տարնլիին կենդանութեան ատեն զՊոթուէլ սիրած ըլլայ: Աս ստոյգ է որ Մարիամ անոր ծառայութեանց եւ հաւատարմութեան համար երախտագիտութիւն կը ցուցընէր, եւ գուցէ Պոթուէլ թագուհւոյն ցըցուցած երախտագիտութեան ցոյցը տեսնելով մասնաւոր սիրոյ տեղ առած, եւ աս խորհրդով այնպիսի յանդուգն գործքի ձեռք զարկած ըլլայ:

Մարեմայ եւ Պոթուելին հետ եղած ամուսնութեան գէմ նոր դաւաճանութիւն կ'երէ: Մարիամ իր թշնամեաց ձեռքը կը յանձնուի, եւ Լոշլովէն բերդը կը տարուի:

Ով որ աս ժամանակուան Ակովտիայի պատմութիւնը ձեռք առնելու ըլլայ, կը տեսնէ որ նոյն երկրին ազնուականաց անձնական շահն ուրիշ ամէն նկատմունքներէն մեծ էր: Պարագայից համեմատ իրենց վարմունքը կը փոխէին. շահու կամ մեծութեան նոր ակնկալութիւն մը նորանոր ճամբաներու եւ անօրէնութեանց դուռ կը բանար, ծանր պարտաւորութիւններն եւ երգումներն ինչ դիւրութեամբ որ կը դնէին, զարմանալի անտարբերութեամբ ալ կը լուծէին: Իսկզբան տեսանք թէ ինչպէս նոյն ազնուականներն, որոնք Աստուծոյ առջեւ երգում ըրած էին որ Տարնլիին ամուսնութիւնը խափանեն, յետոյ ասոր հակառակ նոյն իշխանը գահին վրայ հաստատելու երգմնի եղած են, եւ ի վերջոյ զինքը մէջ տեղէն վերցընելու համար նոր դաւաճանութիւն մը շինած են: Անոր համար չգարմանայ ընթերցողն երբոր տեսնէ որ դարձեալ նոյն ազնուականը չորրորդ դաւաճանութիւն մը շինած են, որպէսզի զՊոթուէլ թագաւորասպանը, որուն ոճրական գործքը իբրեւ իրենց սեպհական համարելու երգում ըրած էին, պատժեն, եւ թագուհւոյն ձեռքէն վերին իշխանութիւնը յափշտակելով իրենցմէ ընտրուած մէկու մը յանձնեն:

Պոթուելին ամուսնութեան թղթին ստորագրութիւն տուող քսան եւ չորս ատենակալներէն շատերը թէպէտ եւ Տարնլիին սպանութեան խորհրդին մասնակից չէին եղած, ի վերայ այսր ամենայնի կամ շահու կամ երկիւղի համար եւ կամ անոր խաբեպատիր վարմունքէն խաբուելով ասանկ ցած եւ անլուր բանի մը իրենց ձեռնագիրը աուին: Բայց երբոր տեսան թէ աս գործքով բոլոր Եւրոպայի, առջեւ իրենց անունը կորսնցողին եւ ամենուն առջեւ իբրեւ բարբարոս համարուեցան, շատ

զղջացան: Պոթուէլ՝ ձեռք բերած իշխանութեամբ զեզձանելուն, եւ նորածին իշխանը ձեռք ձգելու քանի մը փորձ ընելուն եւ անխոհեմութեամբ նոյն ատենակալաց դէմ քանի մը սպառնական խօսքեր պուցելուն համար, խորհուրդ ըրին որ զինքն ալ կործանեն: Մորթըն, Մար, Ատտըլ, Հում, Սէմիլ Լինսի, Ռոլլիպարտէյն եւ Կրէնճ Սթիրլինկ քաղքին մէջ ժողովուելով եւ իրենց հետ Մոնթրոզ, Կլէնքէն, Ռութուէն եւ Սինքլէր կոմսերը միանալով, որոշեցին որ Պոթուէլի մէջ թագուհին եւ Պոթուէլը բռնեն: Բայց աս խորհուրդը չյաջողեցաւ, որովհետեւ թագուհին անոնց միտքը յառաջուրնէ իմանալով Տէօնպար փախաւ: Բայց նոյն ատենակալք նորէն Էտինպուրկի մէջ ժողովուելով հրովարտակ մը հանեցին որուն մէջ զՊոթուէլ Տարնլիին սպանութեան եւ զթագուհին յափափելուն եւ հետը բռնութեամբ ամուսնանալուն եւ նորածին իշխանը բռնելու եւ հօրը պէս սպաննել ջանալուն համար կ'ամբաստանէին:

Ըս հրապարակական ամբաստանութեան վրայ չորս օր դեռ չանցած՝ Պոթուէլ իր կուսակիցները ժողովելով դէպ ի Էտինպուրկ քալել սկսաւ. բայց դաշնակից ազնուականք բազմաթիւ եւ աղէկ պատրաստուած զօրքով դիմացն ելան, ան տեղն ուր որ յառաջագոյն Փիքնէյի պատերազմն եղած էր: Հոս տեղս երկու բանակները մինչեւ իրիկուն դիմացէ դիմաց կեցան. թագուհւոյն եւ Պոթուէլին զօրաց մեծ մասը զինուորական կրթութիւն եւ քաջասրտութիւն չունէր, իսկ դաշնաւորաց բանակը բոլոր ազնուականներէ եւ անոնց հաւատարիմ հպատակներէ կազմուած էր: Լը Քրոք ծերունին՝ Գաղլիայի դեսպանը, որն որ թագուհւոյն բանակին մէջն էր՝ շատ ջանաց որ ազնուականները թագուհւոյն հետ առանց արիւն թափելու միաբանէ: Գաշնակցաց առջեւ դրաւ որ Մարիամ պատրաստ է խաղաղութիւն ընելու եւ իրենց թողութիւն տալու ան պայմանաւ որ բոլոր զբքերը ցրուեն: Մորթըն ամենուն կողմանէ պատասխան տուաւ թէ դաշնաւորք թագուհւոյն դէմ

ուղղակի զէնք առած չեն այլ անոր ամուսինը սպան-
նողին դէմ ոտք ելած են եւ զէնքերը վար չեն առ-
նուր մինչեւ որ թագուհին զինքը արդարութեան
ձեռք չմատնէ կամ գէթ իր քովէն զինքը չՏեռա-
ցնէ. եթէ ասի կատարուի իրենք ալ պատրաստ են
իրենց պարտաւոր մեծարանքը թագուհւոյն ցուցը-
նելու եւ զինքը պաշտպանելու: Իսկ Ալենքէոն կոմսը
մէջը մտնելով անամթութեամբ զրուցեց որ իրենք
թողութիւն խնդրելու եկած չեն այլ զիրենք վշտա-
ցնողէն վրէժ հանելու: Աս ամբարտաւան պատաս-
խաններէն տեսաւ Լը Բրոք որ ազնուականաց կիր-
քերն այնպէս զօրացած էին որ խաղաղութիւն ընելու
ամենեւին յոյս չկար:

Թագուհւոյն զօրքը բլրակի մը վրայ բանակած
եւ աղէկ դրից մէջ էր: Գաշնաւորք քաջութեամբ
բայց մեծ զգուշութեամբ յառաջ շարժիլ սկսան:
Թագուհւոյն զօրքը թշնամեաց կարգաւորեալ յար-
ձակումը տեսնելով վհատեցաւ, միայն քանի մը
գնդեր, որոնք Պոթուէլին անմիջական իշխանութեան
տակ էին քաջութեամբ դէմ դրին, իսկ մէկալները
փախչելու սկսան: Պոթուէլ զանոնք քաջալերելու
համար առաջարկեց մենամարտութեամբ բանը լմըն-
ցընելու որպէս զի ասով իր անմեղութիւնը ցուցնէ:
Արէնձ, Թուլիպարտէյն առանձին առանձին յանձն
առին, բայց Պոթուէլ անոնց պատրաստականութիւնը
մերժեց ըսելով որ իրենք ազնուականութեան նոյն
աստիճանի մէջ չեն, եւ պահանջեց որ Մորթըն դի-
մացն ելլէ: Մորթըն յանձն առնելով երկու խոշոր
սուր որոշուեցաւ անանկ մեծ եւ ծանր որ միայն եր-
կու ձեռք կրնար գործածուիլ, մենամարտութիւնը
ոտքի վրայ պիտի բլլար: Լինսի միջնորդ մտնելով
աղաչեց զՄորթըն որ իրեն թողու Պոթուէլին հետ
մենամարտութիւնն ընելու պատիւը, բայց թագուհին
աս անմեղութիւնը ցուցընելու բարբարոսական եղա-
նակը բացարձակապէս մերժեց եւ տեսնելով որ դէմ
դնելու եւ փախչելու հնարք չկայ, իր անգութ եւ
անողորմ հպատակաց ձեռքն յանձնուելու որոշեց
որովհետեւ դաշնաւորաց ձիաւորաց մէկ մասը զինքը

բլրակին վրայ պաշարած էին: Ասոր համար գաշ-
նաւորաց բանակը պատգամաւոր մը խրկելով խըն-
դրեց որ Բիրքաւտի օֆ Ալէնճ իր բանակը գայ խա-
ղաղութեան վրայ խօսելու: Օֆ Արէնճ գաշնաւորաց
գլխաւորներէն գաշնադրութիւն ղնելու լիակատար
իշխանութիւն առնելով թագուհւոյն քով եկաւ եւ
յանուն իր կողմնակցաց խօսք տուաւ Մարեմայ որ
եթէ Պոթուէլ թող տալու եւ թագաւորութիւնը
հաւատարիմ ազնուականաց խորհրդին համաձայն
կառավարելու ըլլայ, իրենք՝ իրեն իբրեւ թագու-
հւոյ՝ պարտաւոր մեծարանք եւ հպատակութիւն կը
ցուցնեն: Աերջէն Պոթուէլին դառնալով զրուցեց
որ բանակէն շուտով հեռանայ *): Պոթուէլին հե-
ռանալէն ետեւ Արէնճ թագուհւոյն ձեռքէն բռնելով
դաշնաւորաց բանակը տարաւ, եւ Մորթըն ամենուն
կողմանէ ծնկան վրայ գալով աս խօսքերս թագու-
հւոյն զրուցեց: «Աս է ձեր տեղը մեծարոյ թագուհի,
կ'ուզենք զձեզ մեծարել, ձեզի ծառայել եւ հնա-

*) Պատմագիրներէն շատերը կը պաշտպանեն որ Մորթըն
եւ Մեթէնա կոմսերը Տարնի սպաննելու համար Պո-
թուէլին հետ միացած ատեն ուրիշ դիտաւորութիւններ
ունեցած ըլլան, զորոնք միւս դաւակիցներէն զգուշու-
թեամբ ծածուկ կը պահէին, այսինքն զթագուհին բռ-
նել, աթուէն վար առնուլ եւ Մորթէ կոմսը կառա-
վարութեան գլուխ ղնել: Եւ կրնայ զրուցուիլ որ իրենց
բովանդակ ջանքն ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ աս բանս
գլուխ հանել: Եւ աս կարծիքն այնչափ աւելի ստու-
գութիւն կ'առնու, որչափ թագուհւոյն գաշնաւորաց
ձեռք իյնալէն ետեւ Պոթուէլ առանց ընդդիմութիւն
մը գտնելու անպատիժ էլաւ գնաց, ուր ասոր հակառակ
զթագուհին բանտարկելէն ետեւ թագաւորական իշխա-
նութիւնը բռնութեամբ ձեռքէն առին: Ասկից յայտնի
կը տեսնուի որ իրենց բրած դաւաճանութեամբ ուղղա-
կի զՊոթուէլ կործանելու եւ զթագուհին ազատելու
երես կ'ընէին, բայց իրօք ասանկ չորին, որովհետեւ զՊո-
թուէլ արձակ թող տուին: Եւ թէ ասի ինչու համար
բրին, պատճառը յայտնի է: Եթէ որ զինքը բռնելու ըլ-
լային, վրան դատաւորան պիտի ընէին. բայց ինչ երեսով
վրան ամբաստանութիւն պիտի ընէին, երբոր նոյն իսկ
իրենք ալ նոյն զարհուրելի գործքին մասնակից եղած է-
ին, եւ զինքը միայն իբրեւ գործիք նոյն գործքը կատա-
րելու գործածած:

զանդիլ ինչպէս որ բոլոր ազնուականները ձեր նախորդներուն ըրած էին,,:

Հազիւ թէ ժամ մը անցաւ Մարիամ ինք զինքն անողորմ թշնամեաց ձեռքը մատնուած տեսաւ: Գաշնաւորաց բանակին հետ Էտինպուրկ մտնելու ատեն, գիմացն ելաւ վերջի աստիճանի գրգռուած ամբոխ մը, որն որ զինքն յանդիմանութիւններով, անարժան խօսքերով ու անիծիւք ընդունեցաւ: Ամէն կողմ՝ ուր որ աչքը կը դարձրնէր դրօշ մը կը տեսնէր, ուրուն վրայ իր սպաննուած ամուսինը եւ տղան նկարուած էր, որն որ իր մեռած հօրը առջեւ ծնկան վրայ եկած աս խօսքերը կը զրուցէր: “Տէր վրէժխնդիր եղիր ինձի համար,,: Մարիամ աս ահարկու տեսարանէն զարհուրանօք երեսը կը դարձրնէր. Ինք զինքն անգութ հպատակաց ձեռք ինկած տեսնելով դժբախտ թագուհւոյ մը վիճակը երեւակայել սկսաւ, եւ խստասիրտ եւ տիրադրուժ ազնուականներէն դառն յանդիմանութիւններ լսելով սկսաւ լալ ու նուաղելով հազիւ ինքզինքը ձիուն վրայ հաստատուն կրցաւ բռնել: Կը յուսար որ տեղէ մը իր հաւատարիմներէն օգնութիւն մը գալով զինքն անողորմ ազնուականաց ձեռքէն կ'ազատեն, բայց ասիկայ պարզ եւ իր անմեղութիւնը գիտցող դժբախտի մը խաբեբայ յոյս մըն էր: Երբոր Էտինպուրկ հասաւ՝ փողոցները մարդիկներով լեցուն էին, որոնք մոլեռանդութենէ կամ հետաքրքրութենէ ժողովուած էին աս բարբարոսական տեսարանին հանգիստես ըլլալու համար: Թագուհին ճամբուն դժուարութենէն յոգնած, փոշուով լեցուած, աչքը արցունքով, տխուր երեսով փողոցներու մէջէն անցնելու ատեն իր հպատակաց ամօթալի տեսարան մ'եղած էր: Գէթ ասով կը մխիթարուէր որ ժողովրդեան առջեւ խաղ խայտառակ ըլլալէն շուտով կ'ազատի արքունի պալատը մտնելով, բայց աս ալ չեղաւ, այլ խեղճ տնակի մը մէջ զինքը բանտարկեցին, եւ իր տիկնանց՝ քովը մօտենալն ալ արգիլեցին: Մարիամ աս տնակիս մէջ բոլոր գիշերն անպատմելի խռովութեամբ անցուց ոչ այնչափ ժողովրդեան ըրած աղմուկէն, այլ իր խեղճ

վիճակին հետեւութիւնները երեւակայելով, որուն մէջ զինքը ձգած էր իր ազնուականաց անհաւատարմութիւնը, որոնք ոչ կրօն ոչ բարոյականութիւն, ոչ պատիւ եւ ոչ ալ հաւատարմութիւն ունէին: Եթէ յոյս կամ մխիթարութիւն մ'ունէր, իր անմեղութեան գիտակցութիւնն էր: Գառն կ'արտասուէր իր անխոհեմութեան վրայ, որով այնչափ անգամ խաբուելէն ետեւ ազնուականաց խորհրդին անսալով անոնց անգթութեան զոհ եղաւ: Քսան ու չորս ժամ բանտարկութեան մէջ իր ապագայ վիճակը չգիտնալով՝ թագուհին յուսահատութեան մէջ ինկաւ: Առտուանց (Յունիս 16) Մարեմայ արտասուքէն յոգնած աչաց առջեւ ինկած առարկան՝ վերոյիշեալ դրօշն եղաւ զորն որ իր բանտին պատուհանին առջեւ իր անողորմ դահիճները կախել տուած էին: Շատ անգամ շփոթած, առանց քողի եւ ցրուած մազերով բանտին պատուհանէն գլուխը երկրնցընելով անցնող գացողները կ'աղաչէր կ'երդմընցընէր որ զէնք առնուն եւ իրենց թագուհին անողորմ մատնչաց ձեռքէն ազատեն:

Եւսոր վրայ քաղաքացիներէն շատերը՝ զորոնք որ ազնուականները իրենց կողմը շահելու համար՝ հրատարակած էին որ զթագուհին Պոթուելին ձեռքէն ազատելու պիտի աշխատին, շատ կատղեցատեսներով որ իրենց սիրելի թագուհին ասանկ անարգ բանտարկութեան մէջ ինկած է: Եսով ազնուականաց բրած անհաւատարմութեան վրայ բոլոր քաղաքը խռովեցաւ եւ զթագուհին անոնց ձեռքէն ազատելու պատրաստուեցաւ: Բայց դարձեալ անոնց խաբեպատիր յայտարարութիւններով հանդարտեցան խօսք առնելով որ թագուհին անմիջապէս ազատ թող կրտուի եւ նորէն թագաւորական գահը պիտի նստի: Նոյն օրը իրիկուան դէմ ազնուականք իրենց խոստման համաձայն զթագուհին պալատը տարին, ասով քաղաքացիք աւելի եւս հանդարտեցան, բայց թագուհին ոչ ազատութեան եւ ոչ ալ իշխանութեան հասաւ: Նոյն գիշերը ժամը Ծին ազնուականք թագուհւոյն զգեստները փոխել տալով ծպտեալ չորս

հարիւր զօրքով զինքը քաղքէն դուրս հանեցին եւ
Լոշլովէն անառիկ դաստակերտը գրին, որն որ Ուի-
լեէմ Տուկլաս՝ Մորրէին խորթ եղբօրն էր:

Լոշլովէն բերգը լճի մը մէջ տեղն եղող հա-
մանուն կղզւոյն վրայ էր, որն որ Էտինպուրկի ծովա-
ծոցին եւ Թէյ գետաբերնին մէջ կ'իյնայ եւ Էտին-
պուրկէն օր մը հեռու է: Աս անառիկ գղեակը տաս-
ուիրեքերորդ դարուն մէջ շինուած էր, չորս կողմը
բակով գոցուած եւ երկու ծայրերը կրոր աշտարակ-
ներով ամրացուած էր: Հարաւային ճակտին կողմը
պատով գոցուած եւ ծառերով ու մուխ կանանչ
բոյսերով պարտէզ մը կը սարածուէր, որն որ լճին
մակերեւոյթը ժողվուած առաւօտեան եւ երեկոյեան
մթազգած մշուշի ատեն թէ պարտէզն եւ թէ բերգը
թուխ ժայռի մը պէս կը տեսնուէր: Քայց երբոր
մշուշը թէատրոնի վարագուրի մը պէս կը փարա-
տուէր, Մարեմայ պատուհանէն երկու զանազան գե-
ղեցկութեամբ տեսքեր կը բացուէին մէկը դէպ ի
արեւմուտք ընդարձակ եւ մշակեալ Քինրոսի դաշ-
տավայրին եւ համանուն գիւղակին վրայ, իսկ մէկալը
դէպ ի հարաւ ուր Պէն Լոմոնտի սրածայր լեռանց
շղթայից սարերը կամաց կամաց լեռներէ բլրակներու
իջնալով մինչեւ լճին եզերքը կը հասնէին:

Թագուհին բերգը հասնելով իր հիւրընկա-
լուններէն կամ թէ իր բանտապաններէն ընդունուե-
ցաւ. աս բանտապետներն էին նախ Տիկին Տուկլաս
Յակովբ Ե.ին տարփածուն, որն որ թագաւորին հետ
ամուսնանալու վրայ էր երբոր անդիէն Յակովբ՝ Աի-
զեան, Մարեմայ հետ ամուսնացաւ: Ասով տիկին
Տուկլաս բնականապէս Աիզեան Մարեմայ վրայ ունե-
ցած ատելութիւնը անոր դստեր Մարեմայ վրայ ան-
ցուցած էր: Քառասուն տարւան հասակին մէջ նո-
րողչաց աղանդն ընդունեցաւ, եւ որովհետեւ իր ծա-
ղիկ հասակին մէջ եղածներուն վրայ բաւական
զղջալու բան ունէր, անոր համար կը ջանար որ չա-
փազանց մոլեռանդութեամբ անցած գացած բաները
աշխարհքիս մոռցընել տայ, զորոնք որ ինքը չէր
կրնար մոռնալ: Պառաւ տիկնոջմէ ետեւ, որն որ

Թէպէտ եւ բերդին նիւթական անտեսութիւնը չունէր, բայց մէկ վերին իշխանութիւն մը բերդին մէջ եղած բաներուն վրայ ցուցնելու ջանք ունէր, կու գար բուն բերդին հրամանատարը՝ իր մեծ որդին Ուիլեէմ Տուկլաս որն որ երախտագիտութեան համար Մորրէ կոմսին հաւատարիմ էր: Ասիկայ շուրջ երեսուն տարւան էր կերպարանօք եւ բարուք բուն Տուկլաս, կարմիր մազերով, կապոյտ աչքերով, լայն եւ կարմիր երեսով, բայց ամենէն աւելի ամբարտաւան եւ անողոք բնութեամբը նշանաւոր էր: Իսկ երրորդ անձն էր որբ պատանեակ մը տասուերկու մինչեւ տասնուչորս տարւան, զորն որ իր ազգականներն իրենց քովն առած էին չէ թէ որդրմածութեան համար՝ այլ որպէսզի չգրուցուի թէ Տուկլասեանց ցեղէն մէկը խեղճութեան մէջ մնացած է: Արդէն երեք տարիէ ի վեր բերդի մէջ ըլլալով իրեն ամենեւին պաշտօն եւ կամ զբաղում մը տրուած չէր, բայց մեծ Տուկլասին խստութիւնն եւ անոր մօրն անտարբերութիւնը կրելու շատ անգամ առիթ ունեցած էր, որուն հետեւութիւնն ան եղաւ որ պատանին կատարեալ ազատութեան մէջ մեծնալով իր օրերն լերանց մէջ որսով եւ լճին մէջ ձկնորսութեամբ եւ կամ գղեկին դարբնոցի մէջ նետեր եւ նիզակաց գլուխներ շինելով կ'անցընէր:

Մարեմայ՝ բերդն հասած ատեն Գէորգ Տուկլաս Ուիլեէմին եղբայրը հոն չէր: Աս Գէորգ Տուկլասը քսան տարեկան գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր, որն որ Տուկլասեանց փոքր ճիւղին սեպհական կարմիր գունէն կը տարբերէր, եւ սեւ աչքերով, սեւ մազերով, սեւ մօրուօք տգոյն երեսով էր: Աս երիտասարդին Տուկլասեան մէկալ եղբօր մէջ տարբերութիւնն այնչափ մեծ էր, որ Տուկլաս տիկնոջ վրայ ուրիշ կարծիքներու երթալու սկսած էին, եւ աս կարծիքէն է որ սեւ գունով Տուկլասին ծնունդը ընտանեաց մէջ անմիաբանութեան առիթ մ'եղաւ, որով ոչ հայրը եւ ոչ եղբայրը զինքն իրրեւ որդի եւ եղբայր կ'ընդունէին: Աս պատճառիս համար Գէորգ Տուկլաս իր ընտանեաց մէջ իբրեւ օտարական

մեծնալով, եւ ասով վերը յիշուած պատանւոյն հետ խիստ բարեկամութեամբ կապուեցաւ :

Մարիամ աս բերդին մէջ առանձնութեամբ օրերը կ'անցընէր, ուրիշ զբօսանք չունենալով բայց եթէ վերը յիշած պարտեզին մէջ քիչ մը պտըտիլ եւ կամ բոլոր օրն իր ննջարանին պատուհանէն Պէն Լոմոնտի լերինքը գննել, եւ կամ մանաւանդ իր ընդունելութեան խօսցէն քինրոս գեղին տեսքը վայելել: Աս պատուհանէն թագուհին շատ կը նայէր, որովհետեւ քինրոսի եզերքն աւելի բազմամարդ ըլլալով աւելի կը զբօսնուր: Իսկ իր հիւրընկալուներէն միայն Ուիլեմքմը սեղանի ատեն կը տեսնէր, որն որ թագուհւոյն ապահովութեան համար անոր ամէն կերած կերակրոց եւ ըմպելեաց համը կը նայէր: Տուկլաս աիկնոջ հետ միայն պարտէզը կը տեսնուէր, բայց անոր արգոսեան աչուքներէն ձանձրանալով այլ պարտէզը ոտք չկոխեց: Փոքր Տուկլասը միայն ան ատեն կը տեսնէր երբոր անի նաւով ձկնորսութիւն կ'ընէր եւ կամ եզերքի վրայ որսորդութիւն: Բարեբախտութեամբ Մարիամ Սէյթոն իր պալատական օրիորդներէն մէկն իրեն ընկերութիւն ընելով որչափ կարելի էր անոր բանտին վշտերը կը քաղցրացընէր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Փ Է .

Եղիսարեթ Մարեմայ եւ անոր ապստամբ ազնուականաց մէջ միջնորդ ըլլալ կ'ուզէ: Մարիամ բռնութեամբ թագաւորութեան հրաժարելու կը ստիպուի: Մարեմայ որդին Յակովբ Զ. Սկովտիայի թագաւոր կ'օծուի, եւ Մորրէ խնամակալ կը դրուի:

Յուլիսի 17ին ապստամբ ատենակալք քանի մը հօգի բռնելով եւ անոնց վրայ թագաւորասպանութեան յանցանք դնելով սպաննեցին: Ասկէց քիչ մ'ետքը Հոլիրուտ պալատին մէջ թագուհւոյն արծաթեղէններն ու գոհարներն յափշտակեցին: Նոյն օրը Վլէնքէոն կոմսն իր սպասաւորներով թագուհւոյն մատուոր մտաւ, խորանները կործանեց, սրբոց պատ-

կերները, արձաններն եւ եկեղեցւոյ զարդերը խորտակեց :

Գաշնաւորք թէպէտ եւ մինչեւ հիմայ յաջողութեամբ կ'երթային բայց դեռ ամէն կողմնակցութեանց յաղթած չէին: Ազնուականներէն դեռ շատերը աս ամէն եղածներուն վրայ զշարելով կը նայէին, իրենց եւ աղգին ամօթ կը համարէին որ ամբը ազնուականք ասանկ անլուր գործքի մը ձեռք զարկին: Ասոնցմէ շատերը Հեմիլթոնեանց քով կը ժողովէին եւ խորհուրդ կ'ընէին թէ ինչպէս թագուհին ազատեն: Թագուհւոյն աս կողմնակցութիւնը թէպէտ եւ մեծ ու զօրաւոր էր բայց միութիւն եւ գլխաւոր գործող մը չունենանուն համար ազգեցութիւն մը չունեցաւ. իրենց խորհրդոց բոլոր պտուղն ուրիշ բան չեղաւ բայց եթէ բողոքներ եւ տրտունջներ հրատարակել, որոնք ապստամբաց հսկայաքայլ ըրած յառաջացման բնաւ արգելք մը չէր կրնար ըլլալ:

Արբոր Եղիսաբեթ՝ ապստամբաց խրկած դեսպանին ձեռք Սկոտլանդի մէջ եղած յանկարծական յեղափոխութիւնն իմացաւ իր տհաճութիւնը դեսպանին իմացընելէն ետեւ, զրուցեց “Սկոտլանդի թագուհւոյն եղած նախատինքը ամէն իշխանաց հաւասարապէս կը համարուին: Ասիկայ Նաքսի վարդապետութեանց հետեւութիւնն է զորոնք միշտ մերժեր էր: Ասոր համար հարկաւոր է որ ապստամբք անյապաղ պատժուին որպէսզի հպատակները սորվին իրենց անմաքուր ձեռքը իշխանաց սուրբ անձին վրայ չդնելու,,: Աս բանիս համար Թորքմորթըն Սկոտլանդ խրկեց (30 Յուլ), որպէսզի ստիպէ զապստամբները որ Մարեմայ ազատութիւն տան, եւ միջնորդ մանելով թագուհիէն ապստամբաց թողութիւն խնդրէ, թագաւորասպանները պատժելու գործակից ըլլայ եւ թէ Մարիամէն ու թէ ատենակալներէն խնդրէ որ նորածին իշխանը Անգղիա իր քովը խրկուի ապահովութեան համար: Ասիկա առջի անգամն է որ Եղիսաբեթ ուղիղ խօսած եւ գործել ուզած ըլլայ. բայց դժբախտութեամբ իր անհաւատարիմ պաշտօնէին

ձեռքը իր բարի կամքն անգործունեաց մնաց : Թրդբմորթըն դրսանց Եղիսաբեթին դեսպանն էր եւ ծածուկ Սէսիլ պաշտօնէին գործակալը, անոր համար երբոր Էփինպուրկ հասաւ եւ ատենակալներէն պահանջեց որ Մարիամ անմիջապէս ազատ թող տրուի, դաւաճաններէն պատասխան առաւ որ սպասէ մինչեւ որ ազնուականք Էփինպուրկ ժողովին. նոյնպէս խընդրած էր որ Մարեմայ հետ տեսնուի, բայց երբոր լսեց թէ Գաղղիայի դեսպանն ալ հետը չէ կրցած խօսիլ, ետ կեցաւ : Քանի որ Թրդբմորթըն Եղիսաբեթին հետ կը թղթակցէր, անդիէն ապստամբ ատենակալք ժողվուելով խորհուրդ կ'ընէին Մարեմայ վրայ : Ոմանք առաջարկեցին որ թագաւորասպանները բռնելէն ու պատժելէն եւ նորածին իշխանին կեանքը ապահովցրնելէն եւ նորազանդ կրօնը երկրին մէջ հաստատելէն ետեւ թագուհին նորէն գահ նստի եւ յառաջուան իշխանութիւնը նորէն առնու :

Իսկ աս մեղմ առաջարկութիւնն ինչպէս յայտնի էր նոյն ժամանակուան սրիկաներուն բաղձանաց համաձայն չէր կրնար ըլլալ, անոր համար աս մեղմ խորհուրդը մերժեցին եւ առաջարկեցին որ թագուհւոյն վրայ դատաստան ընելով պատժեն. աս առաջարկութիւնը նորազանդ քարոզիչք շատ գովեցին, բայց ազնուականներէն շատերը չյանդգնեցան ասանկ բանի մը ձեռք զարնել : Երկու կողմն ալ շատ վիճաբանելէն ետեւ մէկ բանի մէջ միաբանեցան որն որ ոչ այնչափ առջինին պէս մեղմ էր եւ ոչ ալ վերջինին պէս խիստ եւ յանդուգն : Նախ որոշեցին որ Թագուհին համոզելով կամ բռնութեամբ թագաւորութենէն հրաժարել ասն, երկրորդ նորածին իշխանը թագաւոր օծեն եւ երրորդ թագաւորին անչափահասութեան ատեն խնամակալութիւնը Մորրէ կոմսին ձեռքն յանձնեն :

Մարիամ ամենեւին ազատելու յոյս չունէր. իր հպատակներէն ոչ ոք ոտք ելաւ զինքն ազատելու համար եւ ոչ ալ մէկը քովը կրնար երթալ որուն իր տառապանքը կարենար յայտնել, նոյն իսկ Գաղղիայի եւ Անգղիայի դեսպանաց քովը մօտենալու հրա-

մանը զլացուեցաւ: Ասանկ քանի մը շաբաթէ ի վեր խիստ բանտարկութեան շարճարանքները կրելով, լքեալ թողեալ առանց խորհրդականի եւ բարեկամի, թշուառութենէ ընկճեալ եւ ապագայ վտանգին երկիւղէն տանջուած, բնականապէս ինչ եւ իցէ պայմանաց ստորագրութիւն կու տար ազատութիւն գրտնելու յուսով: Գաշնաւորք Մարեմայ ասանկ տրամագրութեան կը սպասէին, եւ անոր սրտաբեկութիւնը տեսնելով Յուլիսի 24ին Ղինսի ատենակալը Նոշլովէն խրկեցին որ թագուհիէն եղանակաւ մը վերոյիշեալ երեք յօդուածոց հաւանութիւն բրցընէ: Ղինսի դաժան եւ վայրենի մարդ մըն էր, եւ ասանկ գործքի մը համար մէկ հատիկ եւ իր պաշտօնը վերջի աստիճանի խստութեամբ կատարեց ինչպէս որ վերջէն պիտ'որ պատմենք: Թագուհւոյն ուրիշ բան չմնաց բայց եթէ մահ կամ նոյն յօդուածոց ստորագրութիւն տալ: Նոյն ատենները Ատարլ, Մեթլէնտ եւ Քիրքալտի, որոնք դաշնաւոր կոմսից մէջ աւելի մեղմ վարմունք ունէին եւ գոնէ իրենց թագուհւոյն բարիքը կը բաղձային, Մելուիլ ատենակալին ձեռօք իմացընել տուին թագուհւոյն որ բանտարկութեան մէջ բռնութեամբ առնուած թագաւորութենէն հրաժարում մը զօրութիւն չունի եւ յետս կրնայ առնուիլ:

Մարիամ որ իր խցին պատուհանին առջեւ նստած էր մէկէն եզերքէն փողի ձայն մը լսեց եւ տեսաւ որ զինեալ բազմութիւն մը եզերքը նաւուն կը սպասէր, որն որ դղեկէն զիրենք ընդունելու համար ելած էր: Թէպէտ եւ աս բազմութիւնը հազիւ տասը տասուերկու հոգի էր, բայց անոնցմէ միայն երեքը դէպ ի բերդ նաւեցին: Մարիամ որուն ասանկ վիճակի մէջ ամէն բան նոր կ'երեւար, հետաքրքրութեամբ անոնց կը նայէր, բայց կամաց կամաց քանի որ կը մօտենային հետաքրքրութիւնը երկիւղի փոխուեցաւ, ինչու որ եկողներուն մէջ իր մահու հուշափ թշնամին Ղինսի կոմսը կը նշմարէր: Եւ իրօք ալ այնպէս էր. Ղինսի կոմսը եկողներուն մէջն էր որն որ թէ պալատի եւ թէ պատերազմի դաշտի մէջ

մի եւ նոյն զգեստը կը կրէր, այսինքն պողպատէ սաղաւարտ, սեւ մօրուք որուն կուրծքին վրայ ինկող թելերը արդէն ճերմըկնալու սկսած էին, գոմէշի կաշիէ բաձկոն որն որ իսկզբան մետաքսով բանուած էր, բայց թէ պատերազմի եւ թէ խաղաղութեան ատեն շատ գործածուելով այնպէս հինցած ու աղտոտած էր որ բուն սկզբնական գոյնը ճանչնալ անկարելի էր. ասկից զատ խոշոր սուր մ'ալ ունէր որն որ միայն երկու ձեռքը կրնար գործածուիլ եւ նոյն ատեններս ասոր գործածութիւնն արդէն կէս մը վերցուած էր հսկայի զօրութիւն ունեցող մարդկան պակասութեան պատճառաւ: Երկրորդ անձն էր Ռուպերթ Մելուիլ թագուհւոյն հազարապետին Անդրէաս Մելուիլին, եւ ասոր Անգղիայի դեսպանին Յակովբ Մելուիլին եղբայրը: Իսկ երրորդ անձը թագուհին չկրցաւ ճանչնալ, որովհետեւ նաւ մտած ատեն կռնակը դղեկին դարձուցած էր: Մարիամ թէպէտեւ անոնց գալըստեան պատճառը չէր կրնար գիտնալ, բայց իմացաւ որ իրեն այցելութեան եկած են, եւ ասոր համար զՍէյթոն վար խրկեց որ անոնց գալըստեան պատճառն հարցընէ, իսկ ինքն իր խուցը քաշուեցաւ որ անոնց այցելութեան ինք զինքը քիչ մը պատրաստէ: Սէյթոն քանի մը ըոպէէն ետեւ դռնալով լուր բերաւ որ եկողները Մորրէ կոմսէն իբրեւ պատգամաւոր եկած են, եւ երրորդ անձը զորն Մարիամ չէր կրցած ճանչնալ՝ Ռութուէն ատենակալն էր Ռութուէն կոմսին որդին, որն որ զՌիչչիոյ սպաննած էր: Մարիամ աս անունն որ լսեց ինքզինքը կորսնցուց: Բայց որովհետեւ աստիճանաց վրայ արդէն անոնց ոտքի ձայները կը լսուէին հրամայեց թագուհին որ դրան նիզը անցընէ, որպէսզի առանձին մնալով ինքզինքը ժողվելու քիչ մը ժամանակ ունենայ: Սէյթոն հազիւ թէ նիզն անցուց, Լինսի դուռը բանալ փորձելէն ետեւ կոշտ եղանակաւ դուռը բախեց: — Աս կերպով Սկոտլանդի թագուհւոյն դուռը զարնողն ո՞վ է, հարցուց Սէյթոն: — Ես Լինսի կոմս, պատասխանեց զօրաւոր եւ հաստ ձայն մը, եւ դուռը բանալու համար այնպէս ուժով

նորէն շարժեց որ քիչ մնաց պիտի կոտորէր: — Թէ որ իրօք դուք էք Լինսի կոմս, ըսաւ Սէյթոն, այսինքն ազնուական Տէր մը, եւ կիրթ ասպետ, ան ատեն պէտք էք սպասել մինչեւ որ ձեր թագուհին զձեզ ընդունելու հաճի: — Ի՞նչ, սպասել, պատասխանեց Լինսի, Լինսի կոմսը թէ որ իր գործքերուն համար եկած ըլլար՝ չէր սպասեր, որչափ եւս առաւել հոս իբրեւ պատգամաւոր եւ գաղտնի ժողովոյն պատգամաբեր եկած է, բացէք ապա թէ ոչ... դուռը կը կոտորեմ:

Մեյլուիլ կոմսը մէջը մտնելով Սէյթոնին ըսաւ որ առանց յապաղելու թագուհւոյն իմացընէ որ Անգրէաս Մեյլուիլ անոր հաւատարիմ ծառան կը սպասէ, բայց Սէյթոն ըսաւ որ թագուհին՝ ժամանակն եկած ատեն դուռը բանալու հրաման կու տայ եւ մինչեւ որ ատենը գայ հարկ է որ սպասէք: Սէյթոն հազիւ թէ աս խօսքերը զրուցեց, Լինսի այնպէս ուժով ոտքով դրան զարկաւ որ դուռը հիմունքէն սասանեցաւ, եւ ստուգիւ երկրորդ ասոր նման հարուածի մը դուռը տեղի պիտ'որ տար. ասոր վրայ թագուհին հրամայեց Սէյթոնին որ դուռը բանայ: Լինսի կոմսն այնպէս կոպտութեամբ ներս մտաւ որ դուռը բանալու ատեն օրիորդը պատին հրեց եւ անոր գլուխը վիրաւորեց, եւ առանց անոր վայնասունին միտ դնելու մինչեւ խցին մէջ տեղն եկաւ եւ չորս դին նայելով երբոր մէկը չտեսաւ, ըսաւ, Մարիամ տիկինը դարձեալ աներեւոյթ եղած է, եւ միշտ պէտք է որ ազնուական ատենակալները, որոնք իրեն այցելութեան կու գան, զբան առջեւ կամ խցին մէջ սպասեցընէ: Թող յիշէ որ հիմայ ինչ վիճակի մէջ է, ապա թէ ոչ միտքը կը բերենք...:

Քիչ մ'ետքը թագուհին ննջելու խցէն ելաւ, եւ այնպիսի թագաւորական վայելչութեամբ որ կարծես թէ իր պալատին մէջ տէրութեանց դեսպանները կ'ընդունի, անանկ որ Լինսի՝ որն որ Սկովտիայի մէջ գրեթէ ամենէն կոպիտը բայց միանգամայն իր ժամանակին ամենէն քաջն էր՝ չկրցաւ անոր հայեցուածին դիմանալ եւ անոր առջեւ խոնարհեցաւ: Կը

կարծեմ, ըսաւ թագուհին, որ զձեզ քիչ մը սպասեցուցի, բայց թէպէտեւ բանտարկեալ եմ, ի վերայ այսր ամենայնի միշտ կնիկ եմ. թէպէտ պարզ ձեւ մըն է զորն որ արք դիւրաւ կրնան զանց առնուլ, եւ կ'առնուն, բայց կնոջ մը համար անհրաժեշտ հարկաւոր սեպած եմ որ իմ հագուստիս համար քանի մը բոպէ զոհեմ այցելութիւն մ'ընդունելու ժամանակ, մանաւանդ այսպիսի անակընկալ այցելութիւն մը: Լինսի իր ժանդոսած զրահին վրայ հայեցուած մը նետելով ուզեց ինք զինքն արգարացրնել արագ ճամբորդութիւնն ու ստիպող առաքելութիւնը պատրուակ բերելով, բայց թագուհին անոր միտ չգնելով Մելուխին դարձաւ եւ զրուցեց որ կարծեմ թէ առանձին չէիք՝ ուրիշ երրորդ անձն մ'ալ տեսայ նաւուն մէջ: Այնպէս է, ըսաւ Մելուխ, եւ Ռութուէն նոյն ժամանակը ձեռքը թղթեր բռնած սենեակը մտաւ: Աս Ռութուէն երեսուն չորս տարւան մարդ մըն էր, պաղ երեսով, եւ զինուորական կեցուածքին հետ քաղաքագետի կերպարանք մ'ալ առած, եւ հօրը խիստ նման: Մարիամ զինքն որ տեսաւ բովանդակ մարմնոյն վրայ սարսուռ մը զգաց, ինչու որ ինքզինքը բաց ի Մելուխէն այնպիսի մարդկան դիմացը տեսաւ, որոնք իրենց նպատակին հասնելու համար ամէն բռնական միջոց ի գործ դնելու պատրաստ էին:

Թագուհին աթոռի մը վրայ նստելով անոնց գալըստեան պատճառն հարցուց: «Տիկին, ըսաւ Ռութուէն, սեղանին մօտենալով, յանուն գաղտնի ժողովոյն եւ ազնուականաց հոս եկած ենք . . . : — Թութութիւն ըրէք, ըսաւ Մարիամ թէ որ զձեզ կ'ընդհատեմ, բայց ասի առջի անգամ է որ ասանկ իշխանութեան մը վրայ խօսք կը լսեմ, եւ չեմ յիշեր որ հոս գալէս յառաջ ասանկ իշխանութիւն մը դրած ըլլամ: — Իրաւունք ունիք Տիկին, պատասխանեց Ռութուէն, ինչու որ ծանր պարագայից նայելով ազնուականք իրենք իրենցմէ ասանկ իշխանութիւն մը հաստատած են, եւ ես յանուն նոցա եկած եմ որ . . . : — Իզմէ այնչափ ժպրհութեան համար թու-

ղութիւն խնդրէք ինչպէս որ կը յուսամ, զրուցեց Մարիամ, եւ զիս աղաչէք որ նորէն գա՛հն ելլեմ ուսկից որ Քարպերի Հիլ դաշտավայրին վրայ ձեր անհաւատարմութեամբը քիչ մ'ատեն զիս վար առիք: Նոյն ատենը դուք հոն չէիք, բայց թէ որ չեմ սխալիր Ղինսի կոմսը հոն էր եւ կրնայ յիշել որ ինչ թէութեամբ Քիրքալտի օֆ Արէնճին ինքզինքս յանձնեցի: — Այո՛, պատասխանեց Ղինսի, բայց գիտեմ միանգամայն որ ինչ խոստում ըրած էիք դուք ձեր կողմանէ. խոստացած էիք ան վատահամբաւ եւ անպիտան Պոթուելի հետ չտեսնուելու: — Ի՛նչ անկից ետեւ անոր հետ տեսնուեցայ, հարցուց թափուհին: — Չէ, բայց անոր թուղթ գրեցիք: — Եւ ո՛ւր լուած է որ ամուսին մը իր ամուսնոյն թուղթ գրելու արգելուած ըլլայ, հարցուց Մարիամ: — Թէ որ ամուսինը մատնիչ եւ մարդասպան է, պատասխանեց Ղինսի, եւ կ'նիկը անոր մեղսակից ըլլալու քիչ մը կասկածի մէջ է, թէպէտ եւ իրօք չէ բայց գէթ գիտաւորութեամբ:

Տէր իմ, ըսաւ թագուհին, ան մարդը զորն որ դուք մարդասպան եւ մատնիչ կ'անուանէք, յանցաւոր կամ արդար ըլլալը չեմ գիտեր, բայց աս միայն գիտեմ որ հիմայ նոյն է ինչ որ նոյն ատենն էր, երբոր Սկովտիայի ազնուականաց ամենէն նշանաւոր անուններով ստորագրուած թուղթ մը ինծի բերաւ, որուն մէջ նոյն ազնուականք ինծի զինքը իբրեւ ամենէն յարմար ամուսին, եւ տէրութեան խաղաղութիւնը հաստատող կը յանձնէին: Ան թուղթը դեռ քովս է, եւ աղէկ պահած եմ, տէր իմ, եւ թէ որ ստորագրութեանց աղէկ միտ դնելու ըլլամ անոնց անունները կը գտնեմ որոնք հիմայ ան ամուսնութիւնը յանցանք կը համարին: Թէպէտեւ դժբախտութեամբ վերջէն իմացայ որ աս թուղթը պանդոկի սեղանի մը վրայ շինուած էր կէս օրուան սեղանը լմրննալէն ետեւ, կոտորած շիշերու եւ դատարկացած բաժակներու մէջ. բայց որո՞ւն միտքէն կրնար անցնիլ որ անոնք որոնց ձեռքը տէրութեան գործքերը յանձնուած են, իրենց խորհրդեան ժամանակը գի-

նովութեան ատենը ընտրեն, եւ իրենց ժողովարանը քաղքին ամենէն ստորին եւ ապականեալ մարդկան ժողովատեղին ընեն: — Տիկին, ըսաւ Ռութուէն, պարագ բանի վրայ վիճաբանութիւն չընենք, եղածը եղած է, եւ հոս անոր համար չխրկուեցանք որ անցած գացած բաներուն վրայ դատաստան ընենք, այլ որպէս զի ապագային համար քանի մը որոշումներ հաստատենք: Գաղտնի ժողովքէն կ'աղաչուիք որ աս թղթերուն ստորագրութիւն տաք, եւ մէջը բովանդակածներուն համեմատ վարուիք ինչու որ ասիկայ մէկհատիկ միջոցն է տէրութեան խաղաղութիւնը հաստատելու եւ ձեր մնացած կենաց հանդարտութիւնը ապահովցընելու: — Ասոնք շատ զարմանալի խոստմունքներ են, ըսաւ թագուհին, անանկ զարմանալի են որ հաւտալիք չիգար, անոր համար կը բաղձայի որ զանոնք կարգաք որպէս զի համոզուիմ:

Ռութուէն ձեռքը բռնած թղթերէն մէկը բացաւ եւ կարդալու սկսաւ. «Տղայութեան հասակէն ի վեր Սկովտիայի թագը ժառանգելու եւ վեց տարիէ ի վեր թագաւորութիւնը կառավարելու կոչուած, ամէն ջանքն ըրինք զանոնք աղէկ վարելու. բայց այնչափ նեղութիւն եւ աշխատանք կրեցինք որ ոչ բաւական ազատ միտք եւ ոչ ալ հարկաւոր զօրութիւն մեր վրայ կը գտնենք տէրութեան բեռը այսուհետեւ տանելու, եւ որովհետեւ աստուածային բարութիւնը հաճեցաւ մեզի որդի մը պարգեւելու, անոր համար կը բաղձանք մեր կենդանութեան ատեն տեսնել զինքը թագը գլուխ, որուն ծննդեան իրաւամբ կը վերաբերի: Ասոր համար ի սէր նորա, ի շնորհս նորա ներկայ թղթովս կը հրաժարինք Սկովտիայի թագէն եւ կառավարութեան իրաւունքէն, կամենալով որ ինքն անմիջապէս գահն ելլէ, իբրեւ թէ մեր մահուամբն անոր հասած ըլլայ եւ ոչ եթէ մեր կամօք: Եւ որպէսզի աս ներկայ մեր հրաժարումն ըստ բաւականի կատարեալ եւ ըստ բաւականի հրապարակական երեւոյթ մ'ունենայ, եւ որպէս զի մէկը չգտնուի եւ ըսէ որ անկից բան մը չլսած, մեր սիրելի խնամիներուն Ռւիլեէմ Ռութուէն եւ Ղինսի

Պիրէս ատենակալաց լիակատար իշխանութիւն կու տանք որ յանուն մեր, Սկովտիայի ազնուականներն եկեղեցական ու քաղաքացւոց վիճակները ժողովն, որպէս զի Սկովտիայի թագին եւ կառավարութեան վրայ ունեցած մեր ամէն իրաւունքները հրապարակաւ եւ հանդիսապէս անոնց ձեռքը յանձնեն: Լոյլըվէն դաստակերտը Յունիս . . . 1567,,:

Թագուհին ամենայն հանդարտութեամբ մտիկ բրաւ, եւ երբոր Ռութուէն լմնցուց, ըսաւ, Բոլոր ասի է մեր հաւատարիմ հպատակած ուղածը: Ստոյգը ըսելու համար ես աւելի դժուարին բանի մը կը սպասէի քան եթէ թագս գեռ մէկ տարւան չեղած տղումը գլուխը դնել եւ թագաւորական գաւազանս իլի մը փոխել. բայց անտարակոյս իբրեւ ճարտար պատգամաւոր քայլ առ քայլ յառաջ դալ կ'ուղէք եւ ձեր այցելութեան բուն գլխաւոր պատճառը մէկալ թղթի մէջ պիտի ըլլայ: — Աս երկրորդ թղթին մէջ, կրկնեց Ռութուէն, Յակոբ Սթուարթ Մորրէ կոմսին մատաղ թագաւորին անչափահասութեան ատեն կառավար անուանիլը կը բովանդակէ: Մարիամ երբ որ ըսեց որ իր խորթ եղբայրը իր թշնամեաց հետ միանալով կառավարութեան ղեկն առած է, շատ վշտացաւ, ինչու որ բոլոր յոյսն անոր վրայ գրած էր, եւ Ռութուէնին ըսաւ, Ըսէք ան ժողովքին որ դուք զՄարիամ Սթուարթ իբրեւ բանտարկեալ, բայց միշտ իբրեւ թագուհի գտաք, եւ գիտցած ըլլաք որ իշխանութեանս առջի գործքը պիտի ըլլայ ան ապրտամբ եւ մատնիչ ազնուականաց գլուխները կտրել տալ, որոնք որ ասանկ առաջարկութիւն մը ինծի ընելու ժպրհած են: — Աստուծոյ սիրոյն համար Տիկին, մտածեցէք որ ուր էք եւ ինչ վիճակի մէջ էք: — Ես չեմ մտածեր որ ուր եմ, այլ թէ ինչ եմ. Թագուհի եմ, Տիրուհի եմ, օծեալ, եւ Աստուծմէ թագս առնելուս միայն անոր ձեռքը զանի յանձնելու պարտական եմ: — Տիկին, ըսաւ Ռութուէն, ձեր ճարտարախօսութիւնը կը ճանչնանք եւ գիտենք որ գեղեցիկ ասացուածներու եւ ճարտար խօսքերու գաղտնիքն ունիք, եւ անոր համար հրա-

մանոցը միայն զրահակիրներ խրկուեցաւ եւ ոչ եթէ ճարտարախօսներ որ քաղաքական, աստուածաբանական վիճաբանութիւններ ընեն, եւ իբրեւ վերջին խօսք հրամանոցը կը հարցընենք որ արդեօք ձեր կեանքն եւ ձեր պատիւն ապահովցընելով Սկովտիայի թագէն կը հրաժարիք: — Եւ դնենք թէ հրաժարումս տամ, տեւրք իմ, ըսաւ թագուհին հեղնելով, ինչ երաշխաւորութիւն կու տաք որ աս խոստումն առջի խոստումէն աւելի հաւատարմութեամբ բռնէք: — Մեր խօսքն եւ մեր պատիւը, Տիկին, ըսաւ Լինսի: — Տեւրք իմ, ըսաւ Մարիամ, աս երաշխաւորութիւնն ինձի քիչ մը թեթեւ կ'երեւայ, ունիք ուրիշ փոքր բան մ'ալ որ վրան դնէք, որ քիչ մը ծանրանայ, եւ չըլլայ թէ առջինին պէս թեթեւ հով մը առնու տանի: — Ալ բաւական է, պողաց Լինսի Ռութուենին, որն որ բարկութենէն շռուագունեցաւ, ելլենք երթանք Էաինպուրկ, եւ թողունք աս անգ... կնիկը, թող Աստուծմէ որոշուած գլխուն գալիքը վրան գայ: Բայց Մելուիլ մէջը մտնելով աղաչեց զիրենք որ քիչ մը սպասեն եւ զինքն առանձին թագուհւոյն հետ թողուն: Երբոր առանձին եղան, թագուհին գանգատ ըրաւ Մելուիլին որ ինքն ալ ասանկ մարդկան հետ միաբաներ է զինքը հալածելու համար: Բայց Մելուիլ ինքզինքն արդարացընելէն ետեւ իր գալուն պատճառն ուրիշ բան չէ ըսաւ, բայց եթէ զինքն համոզցընել որ զիջանի եւ անոնց հետ քաղցրութեամբ վարուի: Սակայն թագուհին կրկնեց, ըսելով, կը կարծէք որ ես անոնցմէ կը վախնամ, ինչ կրնան ինձի ընել, դատաստան բանալ, ուզածս ալ ան է, ինչու որ անիկա մէկ հատիկ միջոցն է զիս իմ վրաս դիզած ամբաստանութիւններէն մաքրելու: Ա՛հ գար ան օրը: Գուցէ քանի մը տկարութիւններ վրաս գտնեն, բայց ոչ երբեք յանցանք, եւ չեմ կարծեր որ բոլոր Սկովտիայի մէջ անանկ ապականեալ եւ կաշառեալ դատաւոր մը գտնուի որ զիս դատապարտելու յանդրգնի: — Այսպէս է, ըսաւ Մելուիլ, իրաւունք կ'ունենայիք թէ որ իրերն ասանկ ընթացք մը առ-

նուին, բայց բաւական ապացոյցներ աչքին առջեւ ունինք որ այնպէս պիտի չըլլայ: Յիշեցէք, Տարնլի, Ռիչչիոյ եւ ձեր երեք նախահարքը զորոնք բռնական մահուամբ վերցուցած են: Յիշեցէք Տիկին որ հոս առանձին էք, առանց պաշտպանի, առանց բարեկամի միայն մէկ օրիորդ մը ձեզի ընկեր է: Ոչ դք ձեր ձայնին կու գայ, ոչ դք ձեզի օգնութեան կը հասնի, մէկ մթին եւ փոթորկալից գիշեր մը աներեւոյթ կ'ընեն զձեզ եւ ամէն բան կը լմըննայ, որո՞ւն հոգը պիտ'որ ըլլայ, ո՞վ ձեզի թեր պիտ'որ ելլէ, ձեր որդին, որրոցի մէջ աղայ մը՝ որն որ չի գիտեր որ մայրն ինչ է, Եղիսաբեթ, ձեր նախանձորդը, ձեր թշնամին, ո՞հ Տիկին, ան կնիկը ձեր մահուընէ զատ ուրիշ բան կրնայ մի բաղձալ, որուն զօրութեամբ հաւասար եւ գեղեցիկութեամբ գերազանց էք: Գիտեմ որ մահուընէ չէք վախնար, անոր փորձը պատերազմի դաշտին վրայ բաւական ցրցուցիք, ընտիր Սթուարթեան դուստր մըն էք որ սրէն յայտնապէս չէք վախնար. բայց գիշերական դաշոյն մը, ծածուկ թոյն մը, անծանօթ մահ մը առանց բարեկամի առանց մարմնաւոր եւ հոգեւոր մխիթարութեան . . . եւ այնպիսի ժամանակ մը երբոր ձեր բարեկամները միաբանելու սկսած են, եւ երգմնի եղած են զձեզ աս տեղէն ազատելու կամ ձեզի հետ մէկտեղ մեռնելու: Ո՞հ Տիկին, գէթ իրենց համար ձեր կենաց խնայեցէք: Եւ դարձեալ գիտցէք Տիկին, որ ամէն մարդ ձեր հիմակուան վիճակը գիտէ, ամէնն ալ գիտեն որ բանտարկեալ էք եւ սպառնալեաց տակ ինկած եւ ասոր համար ո՞վ կրնայ հաւատալ որ կամաւ ձեր հրաժարման ստորագրած ըլլաք: Ոչ դք: Բայց թէ որ հաւտացող ալ ըլլայ, ահաւասիկ մենք երկուքը, ես ու աս մատաղ օրիորդը ձեզի եղած բռնութեան վկայ կ'ըլլանք, եւ ես որն որ աս պատգամաւորութիւնն ուրիշ բանի համար առած չեմ բայց եթէ զձեզ սպառնացող բանտարկութենէ, մահուանէ եւ կամ անուանարկութենէ ազատելու: Ասկից զատ, Տիկին, ըսաւ Մելուիլ թագուհւոյն ձեռքը թուղթ մը տալով, չերրիս եւ Սէյթըն կոմ-

սից վրայ վստահութիւն ունեցէք որոնք քաջ եւ հաւատարիմ հպատակներ են: Մարիամ թուղթը կարդաց ասոր մէջը ազնուականներէն ոմանք կը յորդորէին զթագուհին որ ամէն բանի հաւանութիւն տայ ինչ որ գաղտնի ժողովքը կը պահանջէ, եւ ամէն թղթերու ստորագրէ, վստահացնելով զինքն որ երբոր ազատ կ'ըլլայ եւ անոնց դէմ բողոք կ'ընէ, ան հրաժարումը զօրութիւն չ'ունենար:

Քիչ մ'ետքը Ռութուէն եւ Լինսի ներս մտնելով հարցուցին թագուհւոյն որ ինչ որոշած է: — Տեարք իմ, ըսաւ Մարիամ, պէտք է որ յանձնուիմ երբոր ինքզինքս չեմ կրնար պաշտպանել. թէ որ լծին մեկալ կողմը միայն տասը ասպետ քովս ըլլային, ան ատեն սյնչափ դիւրութեամբ ձեռքէս հաւանութիւնը չէիք առնուր, բայց հոս աս բերդիս մէջ, եւ կամ թէ աս Լոշլովէն բանտին մէջ բարձր պատուարներով եւ խորունկ ջրերով պաշարուած՝ ձեզմէ ստիպուած, չեմ կրնար իմ սրտիս ազդածին համեմատ գործել. ասոր համար վիճակիս համեմատ կը գործեմ. տուէք ան թղթերը, ըսաւ թագուհին ձեռքը գրիչ մ'առնելով, որ ստորագրեմ:

Տիկին, ըսաւ Ռութուէն թղթերը թագուհւոյն երկընցնելով, յայտնի բան է որ դուք ձեր կամաց ազատ տէր ըլլալով ազատութեամբ ալ կը ստորագրէք, եւ աս վիճակը որուն մէջ որ հիմայ կը գտնուիք ի շնորհս ձեր չգործածելու պատուակ պիտի չառնուք: Թագուհին արդէն ստորագրելու վրայ էր երբոր Ռութուէն աս խօսքերը զրուցեց, բայց հազիւ թէ բերնէն ելաւ, թագուհին գրիչը ձեռքէն նետելով վեհութեամբ մը ոտք ելաւ, եւ ըսաւ, Տէր իմ, թէ որ կը սպասէք որ ես անձնական մղմամբ իմ Սթուարթեանց թագէն հրաժարիմ զորն որ երեք դարէն ի վեր կը կրենք, մեծապէս կը սխալիք, եւ երեք միացեալ՝ Գաղղիայի, Սկովտիայի եւ Անգղիայի թագաւորութեանց փոխարէն՝ որոնցմէ առջինը իմս էր, երկրորդը իմս է եւ երրորդն իմս պիտի ըլլայ, ասանկ անարժան գործքի մը համար չէի ստորագրեր: — Տիկին պուաց անդիէն Լինսի թագուհւ-

ւոյն վրայ յարձակելով եւ անոր ձախ բազուկը իր երկաթապատ ձեռօք այնպէս ճզմելով որ թագուհին ցաւէն պուաց, պէտք է որ ստորագրէք, ըսաւ, որովհետեւ ձեզի ըսողն ես եմ: — Այո՛, տէր իմ, ըսաւ թագուհին, ինքզինքը ժողովելով, ես ասանկ բանի մը արդէն ձեզմէ կը սպասէի: Ազատ կամօք կը ստորագրեմ եւ ասոր ապացոյցը արդէն դուք տեսաք, եւ մէկէն թղթերն ստորագրեց: Լինսի ուզեց քանի մը ջատագովութեան խօսքեր թոթովել բայց թագուհին ընդհատեց զինքն, ըսելով. Ես մանաւանդ ձեզի շնորհակալութեան պարտական եմ, եւ միայն ասոր վրայ կը ցաւիմ որ աս թագաւորական բազուկս ինչպէս որ հիմայ կարմիր եւ ձեղքուած է, մինչեւ ան օրը չեմ կրնար այսպէս պահել որ Հոլերուտ պալատին պատուհանէն ժողովրդեանս կարող ըլլամ ցուցնել: Ասկից զատ ուրիշ բան մը ինծմէ չէք ուզեր, ըսաւ Մարիամ, մնաք բարով եւ կամ թէ վերջէն կը տեսնուինք տեւրք իմ, եւ կը յուսամ որ այլազգ պարագայից մէջ եւ ուրիշ տեղ մը ձեզի հետ կը տեսնուիմ ուր աւելի ազատութեամբ զգածմունքներս՝ զորոնք որ դուք հիմայ գրգռած էք, յայտնի ընեմ: Աս ըսելով Մարիամ՝ Սէյթոնին հետ սենեկէն ելաւ: Իսկ պատգամաւորք իրենց կողմանէ նոյնպէս դղեակէն հեռացան աժգոհութիւն ցուցնելով որ խնդիրը ասանկ դարձուած մ'ունեցաւ: Թէպէտ եւ ստորագրութիւնը իրենց ձեռքն էր որն որ իրենց առաքման գլխաւոր նպատակն էր, ի վերայ այսր ամենայնի տեսան որ այնպիսի միջոցներով խընդիրը կատարուեցաւ որ քաղաքականութեան հասարակ ձամբէն զարտուղի էր, եւ օր մը թագուհին բողբ ընելով կրնար հրաժարումը ոչինչ ընել. մանաւանդ որ Մելուխին ներկայութեամբ եղած էր՝ որն որ Մարեմայ գլխաւոր կողմնակիցներէն մէկն էր:

Ղաշնակից ազնուականք աս հրաժարման հաստատութիւն մը տալու համար առանց յապաղելու մանուկ իշխանը թագաւոր պսակել տուին: Յուլիսի 29ին թագադրութեան հանդէսը կատարուեցաւ որուն ներկայ էին միայն իրենց կողմնակիցները: Ասկից ե-

տեւ ամէն թագաւորական հրամանաց տակ Յակովբ Զին անուամբ ստորագրութիւն կը տրուէր:

Տարեգրոց մէջ չկայ դէպք մ'որ այնչափ դիւրութեամբ եւ այնպիսի թեթեւ միջոցներով դուրս հանուած ըլլայ ինչպէս աս դէպքս: Գրեթէ տասն ամսուան միջոցին մէջ ազնուականաց մաս մ'որ այնչափ զօրաւոր եւ հարուստ չէր, եւ որն որ միայն երեք հազար հոգւոյ չափ բանակ մը կազմելու կարողութիւն ունէր, թագուհի մը բռնեց, բանտ դրաւ, ստիպեց թագէն հրաժարելու եւ առանց կաթիլ մ'արիւն թափելու անոր տասուիրեք ամսուան որդին դա՛հը նստեցուց:

Աս ժամանակներս ապստամբաց կողմնակցութիւնը Մորրէ կոմսին նորէն Սկովտիա դառնալով շատ զօրացաւ: Նոյն կոմսը թագաւորին սպաննուելէն ետեւ Գաղղիա գացած էր, եւ քանի որ հոն էր՝ դաշնակցաց հետ միշտ թղթակցութիւն կ'ընէր, եւ անոնց աղաչանքով նորէն Սկովտիա եկած էր որպէսզի մանուկ թագաւորին յանձանձիչ ըլլայ: Մորրէ յառաջ քան յանձանձուցութեան պաշտօնն առնուլը բանտարկեալ թագուհւոյն հետ տեսնուիլ ուզեց, որպէսզի զրուցուի թէ թագուհւոյն հետ տեսնուած ատեն, Մարիամ զինքը ստիպած ըլլայ աս պաշտօնը վրան առնուլ: Մորրէ կոմսին գալստեան լուրը դրժբախտ թագուհւոյն սիրտը յուսոյ ձառագայթ մը ծագեց: Մորրէ թագուհւոյն եղբայրն էր եւ իր ամէն ունեցած ստացուածները, պատիւներն եւ իշխանութիւնը թագուհւոյն բարութեան պարտական էր. Մարիամ անոր մատնութեանց եւ ապերախտութեանց ներելով տէրութեան մէջ զինքն ամենէն առաջին կոմսն ըրած էր, ուստի եւ զինքը տեսածին պէս վստահութեամբ դիմացը վազեց, բայց Մորրէ զինքը վերջի աստիճանի պաղութեամբ ընդունեցաւ: Մարեմայ արցունքը պաղատանքներն անոր բերնէն մխիթարական խօսք մը չկրցան հանել տալ, անանկ որ բաժնուելու ատեն խեղճ թագուհին չկրցաւ իմանալ որ բարեկամի թէ թշնամւոյ տեղ դնէ: Ընթրիքէն ետեւ երկրորդ անգամ հետը տեսնուելու ատեն

Մորրէ խիստ բերան բանեցուց, եւ անմխիթար քշորը բիւր յանդիմանութիւններով լեցուց: Առանց բարկանալու չիկրնար մէկը գրել եւ կարգալ թէ որպիսի անամօթութեամբ Մորրէ կոմսը Տարնիին մահուան պարագլուխներէն մէկը իր յուսահատ քշորը դատապարտութեան եւ գահճի ձեռօք մեռնելու խօսքերով կը զարհուրեցընէր: Գիշերը ժամը մէկին քովէն բաժնուելու ատեն զինքն աւելի եւս սրտաբեկ ընելու համար զուցեց Մարեմայ որ տեղէ մը յոյս չկայ եւ միայն Աստուծոյ ողորմութեան վրայ յոյսը դնէ: Երկրորդ օրն երրորդ անգամ տեսնուելուն Մորրէ ինքզինքը շատ փոփոխուած երեւցուց, Մարեմայ դժբախտութեան վրայ ցաւակցութիւն կը ցուցընէր, եւ զինքն անոր թշնամեաց վրէժխնդրութենէն ազատելու կամքն յայտնեց. Մարիամ որ բոլոր գիշերն անհանգստութեամբ ու վախով անցուցած էր, Մորրէ կոմսին ասանկ փոխուելուն վրայ ուրախացաւ եւ աչքն արցունքով լեցուած աղաչեց զինքը որ խնամակալութիւնը վրան առնու որպէսզի թէ իր եւ թէ որդւոյն կեանքը ազատէ: Մորրէ այնչափ անգամ իր խեղճ քշորը վախցընելէն եւ յուսահատցընելէն ետեւ աս մեղմ լեզուն անոր համար բանեցուց որպէսզի Մարիամ առջի անգամ ասոր վրայ խօսքը բանայ: Մորրէ իսկզբան յանձն չառնուլ ձեւացուց կարծես թէ կը քաշուէր աս ծանր պաշտօնէն, որուն այնչափ ատեն ետեւէն ինկած էր, մինչեւ որ Մարիամ զինքը երգմեցուց որ յանձն առնու: Մորրէ անկից բաժնուելէն յառաջ խստիւ պատուիրեց իրեն որ մեծ զգուշութեամբ եւ խոհեմութեամբ վարուի, եւ ապսպրեց որ չըլլայ թէ փախչելու փորձ ընէ կամ թէ կառավարութեան արգելք դնէ, որովհետեւ ինքն ան ատեն չիկրնար զինքն ազատել իր հալածչաց ձեռքէն: Մորրէ աս կերպով ուզածին հասնելէն ետեւ հրապարակաւ ծանուցանել տուաւ որ յանձանձուութեան պաշտօնը ազամայ եւ միայն թագուհւոյն աղաչանքէն եւ հրամանէն ստիպուած յանձն առած է:

Ընթերցողը կը յիշէ որ դաշնաւոր ատենակալաց պատրուակեալ դիտաւորութիւններէն մէկն էր

զՄարիամ Պոթուելին ձեռքէն ազատել. բայց թագուհին բռնեցին եւ բանտ դրին եւ քանի մը օրէն ետքը զինքը թագաւորութենէն մերժեցին: Աս աղաղակող անիրաւութիւնը պաշտպանելու համար յառաջ կը բերեն նոյն ատենակալք որ Մարեմայ իբրեւ թագաւորութեան վերնագունի հնազանդելու եւ ծառայելու ան պայմանաւ յանձն առած էին, եթէ որ Պոթուելէն բաժնուէր եւ անոնց կողմը անցնէր եւ զինքը (զՊոթուէլ) որն որ Տարնիին գլխաւոր մարդասպանն էր դատաստանի տակ ձգէր: Բայց որովհետեւ Մարիամ, կ'ըսեն, առիկայ ընդունած չէ, անոր համար զինքը բանտ դրած են յուսալով որ առանձնութեան մէջ կը զգաստանայ եւ Պոթուելին վրայ ունեցած ապօրինաւոր սէրէն կը հրաժարի, բայց տեսնելով որ թագուհւոյն յամառութիւնը երթալով կ'աւելնայ եւ մանկահասակ իշխանին եւ ատենակալաց եւ կառավարութեան դէմ դաւաճանութիւններ կը նիւթէ, ցաւով հարկ համարեցան իրմէ թագաւորական իշխանութիւնը առնուլ եւ իր որդւոյն ձեռքը տալ:

Բայց ասոնք բոլորն ալ դատարկ պատրուակներ են. Մարիամ իսկզբան յանձն առած էր ատենակալաց դատաստանի տակ ինքզինքը ձգել եւ Մեթլէնա կոմսին հրաման խրկած էր որ վիճակաց ժողովքը ժողվէ, որպէսզի թէ իր ամուսնութեան օրինաւորութեան եւ թէ արքայասպանաց վրայ քննութիւն ըլլայ, եւ ինչ որ անոնք որոշելու ըլլան, ինքզինք պատրաստ ցըցուց յանձն առնելու: Աս բանաւոր առաջարկութեան միտք ունեցող մը ընդդիմութիւն չէր կրնար հանել, բայց իր հակառակորդք արդարութեան դէմ եւ անբնական պահանջում ըրած կ'ըլլային եթէ զթագուհին ստիպէին իր ամուսինը թողուլ, զորն որ նոյն ատենակալաց հաւանութեամբ առած էր, եւ ծնանելի զաւակը ապօրինաւոր համարիլ պարզ անոր համար որովհետեւ զինեալ կողմնակցութիւն մը այնպէս կ'ուզէր:

Վրանի մ'ամիս ետքը դաւաճան ատենակալք դիմակը վար առնելու ժամանակ եկած համարեցան:

Արծաթէ տուփ մը՝ զորն որ Մարիամ իր առջի
Փրանկիսկոս ամուսինէն ժառանգած էր, եւ զորն
որ Մարիամ Պոթուելին տուած ըլլայ, Մորթըն կոմ-
սին ձեռքն ինկաւ (20 Յունի. 1567): Եթէ որ Մոր-
թընին հաւատանք նոյն տուփին մէջ թագուհւոյն
շատ մը ձեռնագիր նամակներ գտնուած ըլլան, ու
րոնցմէ թագուհւոյն յանցաւոր ըլլալը կը ցուցնէին:
Մորթըն աս երեւելի գիւտը ամէն դաշնաւորաց եւ
Անգղիայի թագուհւոյն յայտնեց, բայց ասոր ման-
րամասն տեղեկութիւնները մինչեւ Գեկտեմբեր ա-
միսը ուշացուց, որ ժամանակ դաւաճանք որոշած էին
որ զթագուհին ամբաստանեն ամուսնական անհաւա-
տարմութեան, արքայասպանութեան եւ Պոթուելէն
հրապուրուելու, եւ Տարնլիին մահուան հաւանու-
թիւն տալուն համար, որպէսզի Պոթուելին հետ կա-
րող ըլլայ ամուսնանալ: Գաւաճաններն աս թղթե-
րէն ցուցումներ կցկցելով զանազան ամբաստանու-
թիւններ կազմեցին, զորն որ խորհրդանոցը քանի մը
փոփոխութիւններ ընելով ընդունեցաւ (14 Գեկ.)
նոյներուն վրայ ուրիշ յօդուած մ'ալ աւելցնելով,
որուն զօրութեամբ Պոթուելին ստացուածները յար-
քունիս պիտի գրաւուէին, վրան յանցանք դնելով որ
«ընդդէմ օրինաց զթագուհին իր իշխանուհին
բռնեց, եւ բռնութեամբ հետն ամուսնանալու ստի-
պեց», : — Կ'երեւայ որ խորհրդանոցն այնպէս ատե-
լութեամբ շլացած էր որ աս յօդուածոց իրարու
հետ ունեցած հակառակախօսութիւնը տեսնելու կա-
րող չէր եղած: Եթէ նոյն թղթերը վաւեր էին,
որոնց վրայ որ դաւաճաններն իրենց բոլոր շէնքը շի-
նած էին՝ ան ատեն թագուհին Տարնլիին մահուանէ
յառաջ Պոթուելին հետ ապօրինաւոր հաղորդակ-
ցութիւն ունէր, եւ ան ատեն անոր առ երեսս յա-
փափումը յառաջուրնէ խօսուած էր: Բայց խորհրդ-
դանոցին մէջ նոյն իսկ Մարեմայ ամենագառն թշնա-
միներէ շինուած ամբաստանութեան յօդուածոց հա-
կառակախօսութենէն յայտնի կը ցուցուի որ թա-
գուհին իրօք յափափուած եւ Պոթուելին հետ բռ-
նութեամբ ամուսնանալու ստիպուած էր: Եւ դար-

ձեալ թէ ինչ բանի համար նոյն ազնուականք ոտք ելած էին, չէին հրատարակած որ զթագուհին ազատել կ'ուզեն Պոթուելին բռնութենէն: Ասոնք տեսնելով կրնանք դատաստան ընել որ նոյն թղթերը կամ շինծու եւ կամ խարդախուած էին: Աս թղթերուն վաւերականութեան վրայ քիչ մ'ետքը նորէն խօսելու առիթ պիտի ունենանք:

Ք Լ Ո Ւ Խ Փ Ը .

Մարեմայ կողմնակիցները զինքը բերդէն ազատելու համար զանազան փորձեր կ'ընեն, թագուհին բանտէն կ'ազատի: Լանկօէյտի պատերազմը. թագուհին կը յաղթուի եւ Անգղիա փախչելու կը ստիպուի:

Թէպէտ եւ Մարեմայ ձեռքէն ամենայն իշխանութիւն յափշտակած էին, ի վերայ այսր ամենայնի զինքը խիստ բանտ դրին Տուկլաս տիկնոջ նախանձոտ աչաց տակ: Հոս տեղս Մարիամ ամենէն մոռցուած կ'երեւար, ազատութիւն գտնելու համար պարագ տեղ Մորրէ կոմսին եւ տէրութեան ժողովոյն զանազան առաջարկութիւններ կ'ընէր. բայց խստասիրտ Մորրէ եւ ժողովքը հաստատուն որոշած էին զՄարիամ բանտէն չհանել եւ ինչպէս որ ոմանք կ'ըսեն միջոց կը փնտռէին անոր կենաց օրերը կարճեցընելու: Բայց Մարիամ դեռ ուրիշ ծածուկ բարեկամներ ունէր, որոնք իր երիտասարդական շնորհքը եւ քաղցր վարմունքը տեսնելով անոր դժբախտութեան ցաւակից կ'ըլլային եւ զինքն անիրաւ բանտարկութենէն ազատելու հնարքներ կը մտածէին. բայց Լոշլովէն բերդին անմատոյց դիրքը՝ պահապանաց արթնութիւնն եւ չյաջողելուն վտանգին մեծութիւնը տեսնելով փորձ մը փորձելու չյանդգնեցան: Գէորգ Տուկլաս Մորրէ կոմսին եղբայրն անձամբ թագուհւոյն քաշած վշտերը տեսնելով միտքը դրաւ նոյն իսկ իր սեպհական կենաց վտանգաւր թագուհին ազատել: Աս վախճանիս համար Մարեմայ հաւատարիմ ծառային հետ որն որ բերդին մօտ գեղ մը կը կենար, խօսք մէկ քրաւ: Իրենց մէջ որոշածին

Համաձայն Տուկլաս թագուհւոյն սենեակը լուացարար կնիկ մը խոթեց եւ անոր բերած զգեստները թագուհին հագնելով եւ գլխուն վրայ կապոց մը լուացք դնելով գեղացի աղջկան հագուստով գղեկէն գուրս ելաւ, եւ նաւակ մտաւ (1568, 25 Մարտ): Գրեթէ լճին մէկալ կողմը հասած էին, երբոր Մարիամ իր քողը թիակաւարին անյաջողակութենէն պահպանելու համար՝ առանց հետեւութիւնը մտածելու ձեռքը վերցուց որ քողն ամփոփէ, մէկէն նաւաւարներէն մէկը ձայն հանեց եւ ըսաւ որ «ասի լուացարար կնոջ ձեռք չ'երեւար», Մարիամ ճանչցուելով նորէն բերդ տարուեցաւ:

Գէորգ Տուկլաս իր առջի չյաջողած փորձէն չվհատեցաւ, եւ թագուհին ազատելու ուրիշ հնարք մը մտածեց, որն որ առջինէն աւելի ապահով կ'երեւնար: — Ըստ սովորութեան թագուհւոյն սեղանի ատեն Ուիլեմմ Տուկլաս իբրեւ բանտապետ կերակրոց եւ ըմպելեաց համը կը նայէր. բայց երկայն գործքի մը համար Էտինպուրկ երթալով աս պաշտօնը տիկին Տուկլասին մնաց որն որ իր սովորական կանացի նախանձայուզութեամբ քանի մը օր թագուհին չարչարելէն ետեւ, երբոր տեսաւ որ Մարիամ սեղանի ատեն չէր ուզեր երեւնալ, ստիպուեցաւ աս պաշտօնն իր երկրորդ որդւոյն Գէորգ Տուկլասին յանձնել: Գէորգ որ ուրիշ ատեն թագուհւոյն հետ տեսնուելու առիթ չէր կրնար ունենալ, անմիջապէս աս առիթը գործածել ուզեց թագուհւոյն իմացընելու ան նշանները, որոնցմով որ կրնար խօսիլ ցամաք երկրի վրայ եղող բարեկամաց հետ: «Ըս պատուհանէն, տեսէք, ըսաւ Քինրոս բլրակին վրայի տնակը. ամէն իրիկուն հոն լոյս մը կը տեսնէք, եւ աս լոյսը ձեզի իբրեւ փարոս մը պիտի ծառայէ որ յուսաք: Թէ որ կը բաղձաք ձեր բարեկամաց հարցընել որ ազատութեան պատրաստութիւններն որչափ յառաջ գացած են, ան ատեն ձեր կանթեղը պատուհանին մերձեցուցէք, եւ Քինրոսին լոյսը անմիջապէս աներեւոյթ կ'ըլլայ. ձեր ձեռքը սրտի վրայ դրէք եւ երբոր Քինրոսի լոյսը չծագած քսան հա-

բուած կը համրէք, ըսել է որ գեռ բան մը չէ պատրաստուած, թէ որ տասը սրտի հարուածէն ետեւ լոյսը կ'երեւայ, ան ատեն ըսել է որ ութը օրէն ետեւ ձեր ազատութեան ժամը որոշուած է, իսկ թէ որ միայն հինգ, ան ատեն նշան է որ երկրորդ օրն է, բայց երբոր բնաւ չ'երեւնար ան ատեն կը նշանակէ որ նոյն գիշերը պիտի ազատիք: Ասկէց զատ, ըսաւ Տուկլաս թագուհւոյն թուղթ մը երկընցընելով, հոս ամենայն ինչ ճշգիւ նշանակուած է որպէսզի չմոռնար եւ կամ սխալմունք մը չպատահի, : Ասոնք յանձնելէն ետեւ, պէտք է որ հեռանամ, ըսաւ, ինչու որ հոս երկայն կենալս կրնայ կասկածի առիթ տալ եւ աս կասկածը հրամանոցը շատ փնաս կրնայ բերել. հոս հրամանոցն ամէնն ալ թշնամութեամբ են բաց ինձմէ եւ պատանեկէն որ ինծի կամակից եւ միաբան է: Մնաք բարով, Տիկին, չեմ գիտեր երբ եւ ուր կը տեսնուիք, Քիւրոսի լոյսը զգուշութեամբ հարցուցէք, եւ քանի որ ան լոյսը պիտի լուսաւորէ, ես ալ կ'ապրիմ, եւ որչափ որ շունչս վրաս է ձեզի ծառայելու միշտ պատրաստ պիտի ըլլամ: Աս ըսելով Գէորգ թագուհւոյն առջեւ խոնարհեցաւ եւ սենեկէն հեռացաւ Մարիամ Աթուարթ ազատութեան յուսով եւ ուրախութեամբ լեցուած ձգելով:

Նոյն իրիկունը թագուհին Քիւրոսի տնակին լոյսը տեսաւ, եւ ինքզինքը համոզընելու համար որ ան լոյսն իրեն համար է, որոշուած փորձն ըրաւ. տնակին լոյսն անմիջապէս աներեւոյթ եղաւ եւ քսան սրտի հարուածէն ետեւ նորէն երեւցաւ. տեսաւ թագուհին որ Տուկլասին ըսածն ստոյգ էր, եւ թէ հաւատարիմ եւ անձնանուէր բարեկամք ընկձեալ թագուհւոյն վրայ կը հսկեն:

Ուիլեէմ Տուկլաս Նոշլովէն բերդը գառնալով, թագուհւոյն քով իր սովորական պաշտօնը նորէն առաւ: Մարիամ իր կողմանէ կասկածի առիթ չտալու համար զինքն ըստ սովորութեան ընդունեցաւ եւ ասանկով ամիս մ'անցաւ առանց բան մը պատահելու որ պատմուելու արժանի ըլլայ: Ամէն իրիկուն

Թագուհին իր աստղին ծագիլը կը տեսնէր, զորն որ հիմայ ալ երկնից վրայ չէր փնտռեր այլ երկրի վրայ, ամէն իրիկուն հաւատարմութեամբ եւ ճշդիւ նոյն աստղն իրեն կը պատասխանէր որ բան մը դեռ չէ որոշուած: Աերջապէս ամէն մ'ետեւ լոյսը լեզուն փոխեց եւ սրտին տասը հարուածէն ետեւ երեւցաւ: Մարիամ ուրախութենէն աղաղակ մը հանեց որուն վրայ Մարիամ Սէյթոն հասնելով զԹագուհին գունատ եւ դողդոջուն դտաւ անանկ որ հաղիւ ոտքի վրայ կրնար կենալ: Առած լրին չէր կրնար հաւատալ եւ կը վախնար որ սխալած չըլլայ: Սէյթոն փորձը նորոգեց. լոյսն իմացաւ որ իրմէ հաստատութիւն կը խնդրեն տուած լուրին վրայ, տասը հարուածէն ետեւ նորէն երեւցաւ: Ըստ այսմ ազատութիւնը մօտ էր, եւ երկու բանտարկեալք ուրախութենէն գիշերը պատուհանին քով անցուցին: — Երկրորդ օրը Թագուհին եւ Սէյթոն խցին մէջ նստած ասղնագործի մը կը զբաղէին, քարի կտոր մը պատուհանին ապակին կտարելով խուցն ինկաւ. Թագուհին իսկզբան կարծեց որ ըստ պատահման եւ կամ զինքը նախատելու համար մէկը նետած ըլլայ, բայց Սէյթոն դիտեց որ քարին վրայ թուղթ մը փաթթուած էր որուն մէջը հետեւեալները գրուած էին: «Քանի մը օրուան մէջ ամենայն ինչ պատրաստ պիտի ըլլայ եւ Թագուհւոյն ազատութիւնը անյապաղ պիտի կատարուի թէ որ կէտ առ կէտ հետեւեալ կարգաւորութիւնները կատարուին: — Առը՝ օրիորդ Սէյթոն առանձին պարտէզը ինջնալու է, եւ պարտեզի դրան ետեւ եղող ուռոյ ծառին խոռոջին մէջ խարտոց եւ չուանէ սանդուղ մը կը դանէ. խարտոցը՝ պատուհանին վանդակին գաւազանը խարտոցելու եւ սանդուղը՝ խցէն բակին մէջ իջնալու համար է: — Թագուհին ամէն իրիկուն լոյսը հարցրնելու է, եւ լոյսն ազատութեան որոշուած օրը կ'իմացրնէ, ինչու որ հիմայ չիկրնար զրուցուիլ, որովհետեւ պահպանութիւն ընող զինուորաց կարգէն կախում ունի, որոնցմէ մէկը աս գործքիս համար կաշառուած է: — Ազատութեան որոշուած օրը տասներորդ ժամէն եւ

տեւ Թագուհին պատրաստ կենալու է, եւ երբոր երեք անգամ բուխ ձայն լսելու ըլլայ, պատուհանին խարտոցած գաւազանը տեղէն առնելու է, եւ սանդուղը հաստատելէն եւ չափելէն ետեւ որ արդեօք մինչեւ գետին հասած է, մէկ մարդ մը սանդուղէն վեր պիտի ելլէ փորձելու համար որ արդեօք սանդուղը բաւական զօրաւոր է, եւ առ զգուշութիւնն ընելէն ետեւ Թագուհւոյն վար իջնալու ատեն պիտի օգնէ: — Ասկից ետեւ Աստուծոյ օգնականութեամբ ամենայն ինչ կը յաջողի, — Թագուհին պատուհանը վազեց, բայց ոչ զոք տեսաւ, նամակը երկրորդ անգամ կարդաց, բայց մէջի գրուածն այնպէս յայտնի գրուած էր որ տարակոյս չէր վերցըներ, եւ միանգամայն ճրագի լուսին տուած լոյն հետ շատ միաբան էր: Բոլոր օրը Թագուհին արտաքոյ կարգի այլայլութեամբ անցուց, շարունակ աչքը լճին եւ Քինրոսի տնակին վրայ սեւեռելով. բայց տնակին փեղկերը գոցուած էին, եւ լճին վրայ ուրիշ մէկը չտեսաւ. բայց եթէ նաւակով ձկնորսութիւն ընող պատանեակը: Իրիկունը դարձեալ լոյսն հարցուց, որն որ տասը սրտի հարուածէն ետեւ նորէն երեւցաւ. ըստ այսմ իրերը գեռ նոյն վիճակի մէջն էին: Երկրորդ օրը Սէյթոն պարտէզն ինջաւ եւ ետեւէն մէկը եկող չըլլալով ուսուց խոռոջացեալ բունին մէջ խարտոցն եւ չուանէ սանդուղը գտաւ եւ ուրախութեամբ մը Թագուհւոյն ցրցուց անոր բարեկամաց գործունէութեան ապացոյցները: Թագուհին եւ Սէյթոն անմիջապէս իրենց պատրաստութիւնները տեսնել սկսաւ. Սէյթոն սկսաւ երկաթէ գաւազանը խարտոցելու, իսկ Մարիամ իր մնացած սակաւաթիւ գոհարները կարգի դնելու եւ մէկ տուփի մը մէջ տեղաւորելու: Իրիկունը Թագուհին որոշեալ նշանն հազիւ թէ տուաւ այսինքն կանթեղը հազիւ թէ պատուհանին մօտեցուց, անդիէն լոյսն աներեւոյթ եղաւ, եւ Թագուհին հազիւ թէ հինգ սրտի հարուած համբեց եւ լոյսը նորէն աստղի պէս ծագեցաւ. Թագուհին փորձը կրկնեց, եւ լոյսը նոյն պատասխանը տալով իմացուցաւ որ ազատութեան վայրկեանը երկրորդ օրուան

համար որոշուած էր: Թագուհին բոլոր նոյն գիշերը չկրցաւ քնանալ եւ աղօթքով անցուց:

Արեւուն լոյսը ծագածին պէս Մարիամ պատուհանը վաղեց. Սէյթոն արդէն վանդակին գաւազանը խարտոցած էր եւ բարակ թելով մը միայն կպած էր, եւ հարուած մը տալով տեղի կու տար. չուանէ սանդուղը պատրաստ էր եւ թագուհւոյն գոհարները տուփի մէջ տեղաւորուած էին: Մարիամ ամբողջ օրն ընելու բան մը չունենալով օրն իրեն դար մը երեւցաւ: — Նախաճաշկի եւ կէս օրուան կերակրոյ ժամանակը ըստ սովորութեան Աւիլեէմ Տուկլաս իր ծառայութիւններն ըրաւ: Մարիամ հազիւ անոր երեսը հայեցուած մը նետելու յանդգնեցաւ, կը վախնար որ իր ամէն շարժմունքը զինքը կրնան մատնել, բայց Աւիլեէմ թագուհւոյն խռովութենէն բան մը չկրցաւ իմանալ: Իրիկուն եղաւ, երկինքն որ բոլոր օրը կապուտակ վերարկուաւ մը ծածկուած էր, մթնցաւ՝ եւ խոշոր ամպեր որոնք արեւելքէն դէպ ի արեւմուտք իրար կը հալածէին երկնից աստղները ծածկեցին, միայն լոյս մը Քինրոսի տնակէն խոր մթութեան մէջ կը շողար: Թագուհին փորձելու համար որ արդեօք որոշուած ազատութեան յատակագիծը դեռ կը տեւէ, իր լոյսը պատուհանին մօտեցուց. տնակին լոյսն անմիջապէս աներեւոյթ եղաւ եւ մէյ մ'ալ չերեւնալով ամենայն ինչ խոր մթութեան մէջ մնաց: Ըստ այսմ որոշումը հաստատուն էր եւ ազատութիւնը նոյն իրիկուան համար որոշուած: Թագուհին իր կողմանէ կանթեղը մարեց որպէսզի կարծուի որ քուն մտած է, իսկ Սէյթոն գաւազանին մէկալ մասն ալ խարտոցեց. ասկից ետեւ երկուքն ալ հանդարտ կեցան, եւ բերդին մէջ եղած պէսպէս ազմուկին ականջ դրին, որն որ գիշերուան յառաջանալովը կը պակսէր մինչեւ որ բոլորովին դադրեցաւ: Ժամը տասնին պահապանները ըստ սովորութեան փոխուեցան, եւ անկից ետեւ ամենայն ինչ խոր լուութեան մէջ մտաւ: Քանի մը բոպէէն ետեւ երեք անգամ բուի ձայն լսուեցաւ. ասիկայ նշանաբանն էր: Երկուքն ալ չուանէ սանդուղը վանդակին

գաւաղաններուն վրայ հաստատելով վար իջեցուցին, եւ անմիջապէս իմացան որ սանդուղը ձգտուելու սկսաւ, պատուհանէն ծռեցան, բայց գիշերն անանկ մուժ էր որ եւ ոչ բան մը կրցան նշմարել մինչեւ որ մէկը սանդուղէն վեր ելլելով պատուհանին մօտեցաւ, եւ ճանչցան որ եկողը Գէորգ Տուկլաս է: Տիկին, ըսաւ Գէորգ, ամենայն ինչ պատրաստ է. թովմաս Ուարտըն դրան առջեւ կեցած է եւ մեզի բանալու պատրաստ է, նաւակը լճին մէջ մեզի կը սպասէ, եւ ձեր բարեկամք եզերքին անդիի կողմն են, երթանք ժամանակ չկորսնցընենք: Մարիամ աս յանկարծակիս յուսէն այլայլած լեզուն կապուեցաւ, դողալ սկսաւ եւ Սէյթոնին վրայ կռթռնելով խորունկ հառաչանք մը հանեց: — Տիկին, ըսաւ օրորդն որն որ թագուհին մարելու մօտ տեսաւ, Սուրբ Աստուածածինն ու սուրբերն օգնութեան կանչեցէք: — Տիկին, կրկնեց Գէորգ, Սկովտիայի հարիւր թագաւորները յիշեցէք որոնցմէ որ սերած էք անոնց ոգիները ձեզի օգնական ըլլան: — Հոս եմ ըսաւ թագուհին, պատրաստ եմ, քանի մը վայրկենի մէջ զիս զօրացած կը տեսնէք ինչպէս որ սովորեալ եմ. առջի այլայլութեանս չկրցայ յաղթել. յառաջ երթանք, պատրաստ եմ: Գէորգ անմիջապէս պատուհանին վրայ ելաւ, եւ հազիւ թէ ոտքը սանդուղին վրայ դրաւ, անդիէն աշտարակէն ձայն մ'ելաւ, Ո՛վ է: Անիծեա՛լ ըլլաս պողաց Գէորգ ցած ձայնիւ մը, մատնուեցանք: Նոյն ձայնը երկրորդ եւ երրորդ անգամ աւելի սպառնալիօք լսուեցաւ, եւ քիչ մ'ետքը լոյս մը ծագեցաւ եւ հրացանի ձայն մ'ելաւ, կապարէ գնդակ մը սուլելով պատուհանէն ներս մտաւ ու խուցին մէջ գամուեցաւ: Գէորգ վախնալով որ թագուհւոյն վտանգ մը հասած է նորէն սենեակը մտաւ, նոյն բոպէն սենեկին դուռը շառաչմամբ բացուեցաւ եւ Ուիլեմ եւ Տիկին Տուկլաս ներս մտան, պահապաններով եւ սպասաւորներով որոնք ձեռքը ջահեր բռնած էին: Զահերուն լոյսը սենեկին մէջ տարածուելով թագուհին եւ Սէյթոն իրարու փաթթուած, Գէորգ երեսը գոյնը նետած բայց հաս-

տատուն եւ ձեռքը սուր բռնած պաշտպանութեան
դրից մէջ՝ տեսնուեցան: Վայրկեան մը զարհուրելի
լուութիւն մը տիրեց, որուն ատեն աս զարմանալի
թէատրոնին հանդիսատեսք իրարու միայն կը նայէին
հանդարտութեամբ եւ լուութեամբ: Վերջապէս Ուի-
լիէմ Տուկլաս իր մօրը դառնալով, արդ մայր իմ,
բսաւ, յառաջագոյն չէի բսած ձեզի որ Գէորգ աս
Մովսէսացի կնոջ օգնականաց միջնորդն է: Չուզեցիք
իմ խօսքերուս հաւատալ, արդ ձեր աչքովը տե-
սէք: — Գէորգ, մնչեց Տիկինը, թեւերը անոր եր-
կնցընելով, կը լսես քու եղբայրդ ինչ կ'ըսէ, որ-
պիսի կասկած քու պատուոյդ վրայ կեցած է, սոցոք
է որ աս կնոջմէ մոլորեցար, բառ մը միայն ըսէ որ-
դեակ իմ, մէկ հատիկ խօսք մը միայն ըսէ որ Տուկ-
լաս մը իր պարտքերը ոչ երբեք կը մոռնայ, ես
Տուկլաս եմ: — Տիկին, բսաւ Գէորգ, մօրը առջեւ
խոնարհելով, եթէ որ Տուկլասեանք իրենց սեպհա-
կան տիրապետին դէմ զէնք կ'առնուն, ան ատեն ի-
րենց պարտքերը կոտրած կ'ըլլան, եւ ոչ եթէ ան
ատեն երբոր աննենդ հաւատարմութեամբ իրեն դրժ-
բախտութեան ատեն զինքը կը պաշտպանեն: Ասոր
համար, Մայր իմ, ես նախանձու արժանի եմ եւ
սնիկայ, մատով եղբայրը ցուցընելով, մատնիչ է եւ
Տուկլասեանց արիւնը ուրացող: — Պաշտպանէ ինք-
զինքդ, պոռաց Ուիլիէմ սուրը հանելով եւ եղբոր
վրայ յարձակելով, որն որ սուրը զիմացը բռնած
պաշտպանողական դիրք առաւ: — Զէնքերը վար,
բսաւ թագուհին երկու պատերազմողաց մէջ այն-
պիսի վեհութեամբ մը մտնելով որ յակամայ կամս
ետ քաշուելու ստիպուեցան, զէնքերը վար ես ձեզի
կը հրամայեմ: — Բռնեցէք զինքը պոռաց տիկին
Տուկլաս, բռնեցէք եւ բերդին ամենէն խորունկ ծակը
նետեցէք մինչեւ որ Սկովտիայի կառավարը վրաս
որոշում մ'ընէ: — Գէորգ բսաւ թագուհին, պա-
հպանաց եւ զինուորաց յապաղումը տեսնելով որ
զԳէորգ բռնելու չէին յանդգներ, փախէք, ձեր
փախուստն իմ ազատութեանս յոյսն է: Գէորգ դէպ
ի ծառաներն եւ զինուորները դառնալով որոնք տիկին

եւ Ուիլեէմ Տուկսալէն ստիպուելով զինքը բռնելու երես կ'ընէին, պոռաց, տեղ բացէք կրասեր Տուկ- լասին, եւ երկու վազք ընելով սանդուղին գլուխն հասաւ ու մէկ զինուոր մը ղգեանեց որն որ իրեն արգելք ըլլալու կ'աշխատէր: — Կրակ տուէք, պո- ռաց Ուիլեէմ, կրակ տուէք մասնչին վրայ: Ասոր վրայ քանի մը հրացան պարպուեցաւ, բայց չէ թէ զԳէորդ մեռցնելու որչափ որ Ուիլեէմին հրամանը կատարելու համար, բայց փախստականը արդէն լճին մէջն էր: — Ո՛հ, ըսաւ տիկին Տուկլաս, մեր տան հին պատիւը ոտքի տակ առնուեցաւ, արատեցաւ մեր փառքը, մասնիչ մը մեր մէջէն ելլելով, ամէնքս ի- բրեւ մասնիչ պիտի կարծուինք: Տիկին, ըսաւ թա- գուհին, դէպ ի Տուկլաս տիկին երթալով, աս գի- շերը երկրորդ անգամ իմ յոյսերս ի դերեւ հանե- ցիք, թագս գլխէս յափշտակեցիք զորն որ նորէն առ- նելու վրայ էի, արդէն կէս մը բացուած բանտին դռները ազատութեան բաղձացող բանտարկելոյն առ- ջեւ նորէն գոցեցիք, ի վերայ այսր ամենայնի, Տիկին հաւատացէք իմ թագաւորական խօսքիս, աս բոպէիս մէջ ձեզի վշտակից կ'ըլլամ, եւ զձեզ մխիթարելու կը ջանայի: — Մէկդի գնա խաբեբայ օձ, պոռաց տիկին Տուկլաս, զարհուրանօք ետ քաշուելով, մէկ դի կորսուէ Յուդա, քու համբուրէդ կը վախնամ ինչու որ թունալից խածուած մըն է: — Տիկին, ը- սաւ թագուհին, աս բոպէի մէջ ինչ որ ինծի ըսելու ըլլաք չիկրնար զիս վշտացընել, ինչու որ աս գիշերը ձեր որդւոյն շատ շնորհակալութեան պարտաւոր եմ, եւ մօր մը նախատական խօսքերն որչափ որ կոպիտ եւ անարժան ալ ըլլան չեն կրնար զիս վշտացընել: աս ըսելով թագուհին իր ներքին սենեակը քաշուե- ցաւ եւ դուռը կղպեց:

Տիկին Տուկլաս թագուհւոյն վերջին խօսքէն յաղթահարած իր խուցը քաշուեցաւ, իսկ Ուիլեէմ իր հսկողութիւնը կրկնապատկելով, պահապանները աւելցուց, եւ նաւակաց քով նոր պահանորդ դնել տուաւ: Թագուհին երբոր տեսաւ որ դղեակին մէջ հանդարտութիւն տիրեց, Սէյթոն օրիորդին վրայ յե-

նած նորէն պատուհանին քով մօտեցաւ, եւ հազիւ
թէ աչքը տնակին վրայ դարձուց, տեսաւ որ լոյսը
ծագեր է. ուրախութեան աղաղակ մը հանելով ձեռ-
քերը երկինք վերցուց: Բլրակին լոյսը նորէն վա-
ռուած էր եւ լուսատու աշտարակը նորէն փոթոր-
կալից ծովուն մէջ իր շողն արձակած էր: Թագու-
հին ասկից աւելի ուրիշ բան չէր կրնար բաղձալ:
Իմացաւ որ զինքը ազատելու չյաջողած փորձը թշնա-
մեաց հսկողութիւնը կրկնապատկեց եւ իր ազատու-
թեան յոյսը միայն անորոշ ժամանակ մը յապաղեց:
Բայց լոյսը նորէն երեւնալով, տեսաւ որ իր կող-
մնակիցք իրեն ծանոյց կու տային որ բոլոր յոյսը դեռ
կորսուած չէ, եւ միանգամայն ուրախութեամբ թա-
գուհին զիտեց որ Գէորգ Տուկլաս իր հաւատարիմ
ազատիչն առանց դժբախտութեան ցամաք հասած
է: —

Ամէն ձգնաժամերէն ետեւ միշտ հանդարտու-
թեան վայրկեան մը կը տիրէ, որուն մէջ բնութիւնը
նոր զօրութիւններ կը ժողվէ պատահելու նոր դժուա-
րութեանց հակառակ կենալու համար: Օր մը յա-
ռաջ երբոր թագուհին կը յուսար որ նոյն իրիկուն
իր ազատութիւնը պիտի գտնէ, անտանելի չարչարանք
մը կը համարէր թէ որ նոյն բանտին մէջ դեռ տասն-
ուհինգ օր կենալու ստիպուած ըլլար, իսկ հիմայ
վերը յիշած հանդիսութենէն քանի մը ժամ ետքը
երբ որ իր յոյսերը յանկարծական հարուածով մը ի
դերեւ ելան, յետագայ փախստեան յոյսն որուն ոչ
պարագաներն եւ ոչ ժամանակն որոշուած էր, իրեն
մեծ մխիթարութիւն պատճառեց: —

Արկորդ օրն երբոր թագուհին սենեկին մէջն
էր՝ բակին մէջէն նետուած քար մը թագուհւոյն առ-
ջեւ ինկաւ: Ինչպէս որ առջի անգամ՝ քարը թղթի
մը մէջ փաթթուած էր որուն մէջ հետեւեալ նա-
մակը գրուած էր “Ինձի հրամայեցիք որ ապրիմ, եւ
ես հնազանդեցայ, շնորհակալ եմ ձեզի որ ասով ի
վիճակի կ'ըլլամ հրամանոցը համար իմ օրերս կշիռքի
մէջ դնելու: Բայց ո՛հ, մեր փորձին դժբախտ ելքը՝
զձեզ ազատելու համար յարմար ժամանակը շատ

երկրնցուց: Հեմիլթըն, Հերիս, Արճէյլ, Սէյթոն եւ ուրիշ դաշնաւորք ստիպուեցան իրենց զօրքը ցրուել, զորոնք զանազան պատրուակներով քիներոսի կողմերը ժողված էին. նոյն իսկ իրենք ալ իրենց դղեակները քաշուեցան, ես միայն մնացի որ ոչ ափ մը երկիր եւ ոչ ալ հպատակ ունիմ: Ասոր համար հրամանոցը որոշ բան մ'ըսել կամ ժամանակ որոշել չեմ կրնար, միայն կրնամ զձեզ ապահովցընել որ գիշեր ցորեկ ձեզի համար արթուն եմ եւ ասոր ապացոյցն աս նամակս ձեզի ըլլայ. աս առթով կը ծանուցանեմ հրամանոցը որ Լոշլովէն բերդին մէջ դեռ բարեկամ մ'ունիք եւ աս բարեկամը թէպէտ եւ դեռ հասակաւ տղայ է, բայց պրական սիրտ մ'ունի: Անոնց ամենուն կրնաք վստահանալ որոնք որ ձեզի մօտենալով իբրեւ նշանաբան հետեւեալ ոտանաւորը կ'ըսեն, որն որ մեր ազգատոհմին պատուոյն համար շինուած է, այսինքն “Տուկլաս, Տուկլաս, սիրուն եւ հաւատարիմ”, —

Հարաթներ անցան, ետքը ամիսներն ալ. աշուն եկաւ, եւ բանտարկեալ թագուհին տեսաւ որ ծառոց տերեւները թառամեցան ու թօթափեցան, ձմեռը կը մօտենար, Պէն Լոմոնտի սարերուն վրայ առջի ձեան փունջեր ինկան, եւ հետզհետէ մինչեւ դաշտավայրն ալ տարածեցաւ, եւ վերջապէս թանձր սպիտակ օթոցով մը շրջակայ տեղերը ծածկեց: Լճին ջուրը սառեցաւ անանկ որ եթէ թագուհին դղեկին պարսպին մէկալ կողմն ըլլար ոտքով ցամաք կրնար անցնիլ: Աս ժամանակներս Մարիամ ամէն իրիկուն միտիթարիչ լոյսը տեսնելով, հանդարտութեամբ եւ ապաւինութեամբ օրերը կ'անցընէր, եւ երբեմն երբեմն իր առջի զուարթութեան վայրկեանները կը գտնէր: Աերջապէս ձիւնն աներեւոյթ եղաւ, սառոյցը հալեցաւ, բնութիւնը կամաց կամաց կեանք եւ կենդանութիւն առաւ եւ Մարիամ իր վանդակապատ պատուհանէն գարնան զուարթ վերստին ծնունդը կը տեսնէր առանց անոր երջանիկ փոփոխման մասնակից ըլլալու:

Թագուհին բերդէն դուրս եղած բաներուն

վրայ բնաւ տեղեկութիւն չէր կրնար առնուլ, իսկ բերդին մէջ եղածներէն միայն անոնք կ'իմանար զորոնք որ իր աչօք կրնար տեսնել. իր ազատութեան բովանդակ յոյսը պատանեկի մը յաջողակութեան վրայ հիմնեալ էր, եւ Գէորգ Տուկլաս փախչելու ատեն ժամանակ չէր ունեցած պատանեկին մասնաւորապէս յանձնելու թագուհւոյն ազատութեան ամէն հոգը: Ամէն անգամ երբոր թագուհին փոքր Տուկլաս տեսնելու առիթ կ'ունենար, պատանեակը բնաւ անոր նշան մը չտալէն զատ, այնպէս մը կը վարուէր որ իբրեւ թէ թագուհին բերդի մէջ չըլլար, ասոր վրայ թագուհին կարծիքի գնաց թէ պատանին իր հասակին սեպհական անհոգութեան մէջ ինկած եւ Գէորգ Տուկլասին տուած խոստումները բոլորովին մոռցած ըլլայ:

Ա երջապէս Ապրիլ ամսոյն սկիզբները Մարիամ դիտեց որ պատանին սովորականէն աւելի յաճախ իր պատուհանին տակ կը խաղար. եւ օր մը երբոր պատանին պատին ստորոտը փոս մը փորելով թռչուն բռնելու որոգայթ մը կը յարմարցընէր, որուն թագուհին գործ մը չունենալով հետաքրքրութեամբ կը նայէր, տեսաւ որ պատանին մէկ ձեռօք փոս բանալու ատեն մէկալ ձեռօք աւազի վրայ գիրեր կը փորէր: Եւ իրօք թագուհին աղէկ մը դիտելով համոզուեցաւ որ ան բառերը իրեն համար էին, եւ մէկիկ մէկիկ զանոնք ինչ կարգաւ որ տղան կը գրէր եւ անմիջապէս կ'աւրէր, միտքը պահելով, հետեւեալ իմաստը հանեց «Այսօր կէս գիշերը ձեր պատուհանէն չուաւ մը երկրնցուցէք»: Առանց հակառակութեան աս խօսքերը թագուհւոյն համար էին, բայց ոչ նշան մը եւ ոչ հայեցուած մը տղուն կողմանէ թագուհին կրցաւ ընդունիլ. եւ փոքր Տուկլաս ենթագրելով որ բանը հասկըցուց, որոգայթը լարեց եւ առանց վեր պատուհանին նայելու՝ ուսկից որ թագուհին անպատմելի անհամբերութեամբ կը սպասէր, հեռացաւ: Բանտարկեալ թագուհին ընդունած ակնարկութիւնը կատարելու փութաց: Չուան չունենալուն Մարիամ Աէթոն թաշկինակներ իրարու

Տես կապեց, եւ կանթեղը իրենց ննջելու խուցը տանելէն ետեւ որոշուած ժամը աս կերպով պատրաստուած չուանը վար երկրնցուց: Քանի մը ըրապէէն ետեւ իմացաւ որ չուանին վարի ծայրը բան մը կապուեցաւ, անմիջապէս վեր քաշել սկսաւ եւ մեծկակ կապոց մը պատուհանին առջեւ ելաւ, զորն որ խտորնակի դարձրնելով վանդակին երկաթէ գաւազաններուն մէջէն բռնութեամբ ներս քաշեցին: Երկու բանտարկեալք անմիջապէս կապոցը իրենց ննջարանը տարին, եւ դուռը կրկին կղպելէն ետեւ, կապոցը բացին: Աս կապոցին մէջ կային երկու պրական հագուստ Տուկլասեան սպասաւորաց նշանազգեստին նման եւ մէկ հագուստին օձիկին վրայ գնդասեղով նամակ մը հաստատուած էր, որուն մէջ Տետեւեալները գրուած էին: «Թագուհւոյն համար գիտնալու բաներ: — Ամէն իրիկուն ժամը իննէն սկսեալ մինչեւ կէս գիշեր, Թագուհին եւ Սէյթոն աս հագուստներն հագնելու են, որպէսզի նախ եւ առաջ իրենք զիրենք վարժեցընեն, եւ երկրորդ որպէսզի փախչելու միշտ պատրաստ կենան ընդ որ յարմար առիթ մը պատահի: Աս հագուստները ձեզի աղէկ պիտի յարմարին, ինչու որ Մարիամ Ֆլեմինկին եւ Մարիամ Լիվինկսթընին վրայէն չափ առնուած են, որոնք ձեր երկուքին հասակն ունին: Ամէն իրիկուն Թագուհին լոյսը հարցընելու զանց չառնու, որպէս զի որչափ որ կարելի է կանուխ իմանայ եւ յանկարծակիի չհասնի: Թագուհւոյն կողմնակիցք միշտ կը ժողվուին, անոր բարեկամք միշտ արթուն են,»: Աս լուրն որչափ որ մթին էր այնչափ ալ Թագուհւոյն մեծ ուրախութեան պատճառ եղաւ. բոլոր երկարատեւ ձմերուան միջոցին մէջ ինքզինքը մոռցուած եւ թող տրուած կը համարէր: Իր բարեկամաց արթնութեան եւ անձնանուիրութեան նոր ապացոյցը իր յոյսը բոլորովին նորոգեց, եւ վերստին նոր ոյժ եւ զօրութիւն առաւ: Անմիջապէս նոյն իրիկուն երկուքն ալ հագուստները փորձեցին, եւ տեսաւ որ նոյնները այնպէս իրենց աղէկ կը յարմարէին որ կարծես թէ իրենց վրայէն չափ առնուած ըլլային: Երկրորդ օրը

շատ աշխատեցաւ թագուհին փոքր Տուկլասին հետ տեսնուիլ՝ յուսալով որ պատանին նշանով եղեր է, աչքով եղեր է եղածին վրայ հաստատութիւն մը կու տայ, բայց պարապ տեղ, պատանին միշտ փախուստ կու տար: Իրիկունը Մարիամ լուսին հարցում ըրաւ, որն որ քսան սրտի հարուածէն ետեւ դարձեալ երեւցաւ, ասով յայտնուեցաւ որ որոշ ժամանակ մը դեռ չէ սահմանուած: Բայց սակայն ժամը իննին ընդունած հրամանին համեմատ ամէն իրիկուն հագուստը կը փոխէին եւ մինչեւ կէս գիշեր կը սպասէին: Տասնուհինգ օր աս կերպով անցաւ առանց նոր բան մը պատահելու, վերջապէս Ապրիլին վերջերը լոյսը տասը զարկէն ետեւ երեւնալով յայտնեց որ ազատութեան վայրկեանը մերձեցած է:

() ր մը թագուհին բերդի մէջ աղմուկ մը լսեց, անմիջապէս պատուհան վազեց եւ տեսաւ որ լճին մէկալ կողմը զինեալ բազմութիւն մը կեցած է, նոյն վայրկեանն ալ որչափ որ բերդին մէջ նաւ կար նոր եկողները բերդը բերելու համար ճամբայ ելան: Մարիամ որ ասանկ պարագայից մէջ բերդի մէջ ինչ եւ իցէ փոփոխութիւն մը իրեն մեծ դժբախտութիւն կը համարէր, զՍէյթոն խրկեց հարցընելու որ եկողներն ո՞վ են: Սէյթոն քանի մը վայրկեանէն ետեւ խոսովեալ ներս մտաւ ըսելով որ եկողը Ուիլեմ Տուկլաս Լոշլովէն բերդին տէրն է, որն որ մէկ տարի բացակայութենէն ետեւ իր ամբողջ սպաններով եկած է բերդին մէջ քանի մ'օր անցընելու համար: Աս լուրին վրայ թագուհին ալ խոսովեցաւ, ինչու որ Լոշլովէն բերդատիրոջ գալովը բերդին պահապանները կը շատնային եւ փախչելու նոր ընելու փորձը պէտք էր որ յապաղուէր մինչեւ որ բերդին տէրը իրեններով հեռանայ:

Քանի մը ժամէն ետքը թագուհին աստիճաններու վրայ ոտքի ձայն լսեց, թէպէտեւ իր խուցին բանալիքը իր բանտապետին քովն էին եւ դռները ներսէն չէին կրնար կղպուիլ, ի վերայ այսր ամենայնի վեր եկողը՝ փոխանակ ինչպէս որ սովոր էին դռները մէկէն բանալու եւ իբրեւ անկոչ հիւր մտնելու, յար-

գութեամբ դուռը բախեց: Սէյթոն դուռը բացաւ: Եկողը բերդին ծեր տան հազարապետն էր, որն որ ծեր Ուիլեմ Տուկլասին կողմանէ եկած էր զթագուհին կերակրոյ հրաւիրելու, զորն որ տան տիրոջ գալստեան համար պիտի ընէին: Մարիամ շնորհակալ ըլլալէն ետեւ ըսաւ որ քիչ մը տկար ինքզինքը կը զգայ, եւ միանգամայն կը վախնայ որ իր տխրութեամբը բազմականաց հասարակաց ուրախութիւնը կ'աւրէ: Տան հազարապետը յարգութեամբ խոնարհեցաւ եւ գնաց: Բոլոր օրը բերդին մէջ շարժում եւ աղմուկ կը տիրէր, ամէն վայրկեան Տուկլասեանց նշանազգեստներով սպասաւորները կ'երթային կուգային, այսինքն ան տեսակ զգեստներով, զորոնք որ թագուհին ընդունած էր: Թագուհին աս միջոցիս մէջ պատուհանին քով նստած տխրութեամբ քինրոսին տան վրայ աչքերը դարձուցած էր. տան պատուհանին փեղկերը ըստ սովորութեան գոցուած էին, բնակութեան բնաւ նշան չէր երեւնար: Երիկուն եղաւ, բերդին պատուհաններն լուսաւորուեցան եւ բակին մէջ երկայն լուսաւոր շերտեր տարածեցին, միւս կողմանէ բլրակին վրայ փոքր աստղը կամաց կամաց սկսաւ լուսաւորուիլ: Թագուհին երկայն ատեն զինքը դիտեց բայց իրեն հարցնելու սիրտ չըրաւ. վերջապէս Սէյթոնին աղաչանաց զիջանելով որոշուած նշանը տուաւ: Լոյսն անմիջապէս աներեւոյթ եղաւ եւ թագուհին իր անմխիթար սրտին վրայ ձեռքը դրած զարկը համրելու սկսաւ, բայց երբոր տասնուհինգին հասաւ եւ լոյսն երեւան չելաւ, կարծեց որ իր աղատութիւնը ուշացուած է եւ վհատութեամբ գլուխը ձեռաց վրայ դրած աթոռին վրայ նստեցաւ: Իսկ Մարիամ Սէյթոն՝ որն որ ոտքի վրայ կեցած էր եւ սրտին զարկը համրելն յառաջ կը տանէր, երբոր տեսաւ որ լոյսը չ'երեւար, բոլորովին հակառակ կարծիք ունեցաւ, այսինքն մեկնեց որ իրենց փախուստը նոյն իրիկունան համար որոշուած է: Եւ ասիկայ Գէորգ Տուկլասին տուած թղթին բոլորովին համեմատ էր: Այսպէս տասը վայրկենի չափ սպասելէն ետեւ երբոր բնաւ լոյսը չ'երեւցաւ, իր

կարծիքը թագուհւոյն յայտնեց: Թագուհին ոտք ելաւ եւ միատեղ քառորդի մը չափ պատուհանին ուղղութեամբ կը նայէր, եւ երբոր լոյս չտեսան, ուզեցին նորէն փորձ ընել, բայց պարապ տեղ, մարած փարոսը չկրցան լուսաւորել տալ: Անմիջապէս իրենց ննջելու խուցը վազեցին, ներսէն դուռը կղպեցին եւ իրենց հագուստը փոխեցին, ինչու որ նոյն իրիկուն քիչ յոյս ունենալով իրենց զգեստները չէին փոխած: Հաղիւ թէ հագուեցան փոխուեցան, մէյ մ'ալ ընդունելու թեան խուցին դռները բացուեցաւ, եւ իրենց գրան մտնելու նուազ ոտնաձայն մը լսեցին: Մարիամ Սէյթոն վախէն անմիջապէս ճրագը մարեց: Գուռը բախուեցաւ: — Ո՞վ է, հարցուց թագուհին դողդոջուն եւ խռովեալ ձայնիւ: «Տուկլաս, Տուկլաս, սիրուն եւ հաւատարիմ», մանկական ձայնով պատասխան մ'եկաւ: — Ասի նշանաբանն է հառաչեց թագուհին կիսամար անկողնոյն վրայ իյնալով, իսկ Սէյթոն գնաց դուռը բացաւ: — Պատրաստ էք, հարցուց փոքր Տուկլաս: — Այո՛, ըսաւ թագուհին ցած ձայնիւ, պատրաստ ենք, ինչ պէտք ենք ընել: — Ետեւէս եկէք, ըսաւ պատանին իր կարճաբանութեամբ բայց հաստատուն ձայնիւ: — Ուրեմն աս իրիկուն է, հարցուց թագուհին: — Այո՛, աս իրիկուն է: — Ամէն բան պատրաստ է: — Այո՛, ամէն բան ի կարգի է: — Ո՞վ մեզի դուռը պիտի բանայ: — Բանալիքը քովս են, պատասխանեց պատանին: — Ուրեմն յառաջ երթանք որդեակք իմ, ըսաւ թագուհին, Աստուած մեզի հետ ըլլայ: — Փոքր Տուկլաս ասոնց առջեւ անցնելով մինչեւ սանդղղին գլուխը եկան, հոս նշան ըրաւ երկուքին ալ որ քիչ մը սպասեն, եւ ինքը գնաց եւ թագուհւոյն սենեկաց դռները գոցեց, որպէսզի թէ որ պահանորդները անցնելու ըլլան բան մը չտեսնեն. ասկից ետեւ աստիճաններէն վար իջնալու նշան ըրաւ անոնց: Բայց թագուհին աղմուկ լսելով ան սենեկին մէջ՝ ուսկից որ բակ մտնելու համար հարկ էր որ անցնէին, պատանւոյն ձեռքէն բռնելով հարցուց որ զերենք ո՞ւր կը տանի: — Բակը, պատասխանեց պատանին: — Բայց,

նորէն հարցուց թագուհին, հոն հասնելու համար հարկ է որ ան սենեկէն անցնինք ուր որ հիմայ խնջոյք կ'ըլլայ: — Անտարակոյս, ըսաւ պատանին: — Ուրեմն անկարելի է, ըսաւ թագուհին, կորսուած ենք: — Ի՞նչպէս, կորսուած էք, հարցուց պատանին, դուք եւ օրիորդ Սէյթոն Տուկլասեանց նշանադրեստը հագած չէք մի, բերդի սպասաւորներէն մէկը կը համարուիք եւ ո՞վ զձեզ պիտի ճանչնայ. եւ ասկից զատ ուրիշ միջոց չկայ: — Գէորգ Տուկլաս գիտէ՞ որ ազատութիւնս աս ճամբով պիտ'որ ըլլայ: — Այո՛ պատասխանեց պատանին, ինքը մտածեց աս ճամբան, ես միայն բերդին բանալիքը ձեռքս բերի: — Յառաջ երթանք ուրեմն, ըսաւ թագուհին, աս անարգ բանտարկութենէն ամենայն ինչ վեր կը դասեմ: — Փոքր Տուկլաս աստիճանին ստորտը հասնելով մուտ անկիւնէն գինւով լեցուն կուժ մը հանեց եւ թագուհւոյն աջ ուսը դրաւ, անանկ որ երեսը բոլորովին ծածկուեցաւ եւ բազմականք չէին կրնար անոր դէմքը ճանչնալ: Իսկ Մարիամ Սէյթոն գլուխը հացի կտորներով լեցուն սակառ մը դրաւ եւ աջ ձեռքով նոյն սակառը բռնելով նոյնպէս երեսը ծածկեց: Աս նախադգուշութեամբ նախասենեակը մտան, որն որ մեծ սենեկին կից էր եւ ասկից լոյս եւ աղմուկ կ'ելլէր. շատ սպասաւորք ծառայութեան զբաղած ըլլալով իրենց միտ դնող չեղաւ: Առջի փորձը զթագուհին քիչ մը քաջալերեց որն որ մեծ սենեկէն անցած ատեն յանդուգն հայեցուած մը նետեց: Սենեկին երկայնութեամբ երկայն սեղան մը դրուած էր եւ անոր չորս կողմը բազմականք իրենց աստիճանին համեմատ շարուած նստած էին, այսինքն Լոշլովէն բերդին տէրը (Ուիլեհէմին հայրը), տիկին Լոշլովէն եւ Ուիլեհէմ Տուկլաս իրենց մեծ որդին սեղանին գլուխն էին, եւ մէկալները ըստ իրենց կարգի եւ պաշտօնի՝ զօրն որ գղեակին մէջ ունէին, բազմած էին: Թէպէտ եւ սեղանին վրայ բազմաթիւ ճրագներ վառուած էին, բայց սրահն այնպէս մեծ ու լայն էր որ հեռաւոր կողմերը գեռ կէս մթութեան մէջն էին, եւ թագուհւոյն փախստեան շատ նպաստաւոր: Փախըս-

տականք տեսան որ Տէր եւ Տիկին Լոշլովէն իրենց կռնակը դարձուցած էին, իսկ Ուիլեէմ՝ Տուկլաս՝ որն որ հօր եւ մօր քովը կողմնակի նստած էր, իր կասկարմիր այտերէն եւ փայլուն աչքերէն իմացան որ աս վայրկենի մէջ իրենց քիչ վնասակար կրնայ ըլլալ քան եթէ սեղանէն առաջ: Թագուհին ասկից աւելի իր զննութիւնները յառաջ տանելու ժամանակ չունեցաւ, ինչու որ փոքր Տուկլաս անվեհերութեամբ սրահը մտնելով, Թագուհին եւ Սէյթոն անոր ետեւէն գացին:

Իրենց երեւակայածէն աւելի նուազ էր վտանգը: Երկու փախստականք սրահէն անցան առանց բազմականներէն եւ ծառաներէն ճանչցուելու, եւ նախասենեակը մտան որն որ առջի նախասենեակին դիմացն էր: Հոս պատանին Թագուհւոյն ձեռքէն կուժը եւ Սէյթոնին գլխէն հացով սակառը առաւ եւ հոն կեցող ծառայից յանձնեց որ զինուորաց համար որոշուած սեղանին վրայ դնեն, եւ քանի որ սպասաւորները սենեկէն հեռանալով գինին եւ հացը սեղանի վրայ կը դնէին ինքը դուռը բացաւ ու զիրենք բակը մտցուց: Պատին մէկ անկիւնը երեքն ալ պահանորդաց հանդիպեցան, որոնք գիշերական պոռոյտներ կ'ընէին, բայց ասոնք անոնց միտ չդրին կամ չտեսան, որով Թագուհին աւելի եւս հոգի առաւ: Ասկից այնպիսի տեղ մը հասան ուր պատուհաններէն լոյս չէր զարներ, եւ իրենց փախստեսն շատ յարմար մթութիւն մը կը տիրէր: Պատին քովէն քիչ մը ժամանակ երթալէն ետեւ, պարտեզին գրան առջեւ հասան: Հոս տեղս ահու եւ անձկութեան քանի մը վայրկեաններ ունեցան փախստականք, ինչու որ տասը մինչեւ տասուերկու բանալեաց մէջէն դուռը բացող բանալին պիտի գտնուէր: Թագուհին եւ Սէյթոն ամենէն մուտ տեղ մը պատին կ'ընկնեցան եւ իրենց շունչը բռնեցին, վերջապէս դուռը բացուեցաւ երկրորդ բանալին փորձելով: Երկու կանայք պարտեզը վազեցին, պատանին դուռը ետեւէն գոցելով հազիւ անոնց կրցաւ հասնիլ: Աս վայրկենին մէջ Թագուհին հոգի առաւ, գրեթէ կէս մը ազատած էր: Պատա-

նին իր ճամբան շարունակելով պարտեզին մէկալ դուռը եկաւ, եւ ծառախմբի մը մօտենալով փախըստականաց նշան ըրաւ որ քիչ մը հանդարտ կենան, իսկ ինքը ձեռքերը ամփոփելով ու մէջը փչելով բուռի ձայն այնպէս ճիշդ հանեց որ թագուհին կարծեց թէ իրապէս բուն է պողացողը: Անմիջապէս պարտիզին անդիի կողմէն ուրիշ բուռի ձայն մը լսուեցաւ, եւ ասոր վրայ խոր լուսթիւն մը տիրեց, իսկ պատանին ականջները տնկած դեռ ուրիշ նշանի մը կը սպասէր: Եւ իրօք քանի մը վայրկենէն ետեւ խորունկ հառաչանք մը եւ թնդիւն մը լսուեցաւ իբրեւ թէ մէկը գետին ինկած ըլլայ: Թագուհին աս կրկին շառաչման վրայ բոլոր մարմնով դողալ սկսաւ: Ամենայն ինչ ի կարգի է ըսաւ փոքր Տուկլաս ու ճամբան շարունակեց: Գուռը բացուեցաւ եւ մարդ մը պարտեզ մտաւ: Մտնողը Գէորգ Տուկլաս էր. Եկէք, ըսաւ Տիկին, թագուհւոյն թեւէն բռնելով ու քաշելով, ամենայն ինչ պատրաստ է: Թագուհին ետեւէն գնաց բայց իր չորս կողմը նայելով պատին քով բան մը տեսաւ որ պառկած մարդու մը կը նմանէր եւ զարհուրեցաւ: Գէորգ Մարեմայ դողալէն իմացաւ որ բան մը տեսեր է, Արդարութիւն մը կայ, ըսաւ, որ միշտ կը հսկէ, Տիկին, աս մարդը նոյն մարդն է որ զմեզ առջի անգամ մատնած էր, ասկից վերջն ալ մատնութիւն պիտի չընէ: — Ո՛հ, ըսաւ թագուհին, զո՛հ մ՛ալ աւելի: — Երթանք, Տիկին ըսաւ Տուկլաս, ժամանակ չկորսնցընենք: — Լճին քով հասնելով, Գէորգ պզտիկ քար մը մէջը նետեց, ասոր վրայ եղեգներուն մէջ ծածկուած նաւակ մը լռիկ մօտենալու սկսաւ, եւ քանի մը քայլ մօտենալէն ետեւ նաւուն մէջ եղողներէն մէկը չուան մը ցամաք նետեց: Գէորգ մէկ ձեռօք չուանը բռնեց եւ նաւակը ցամաք մօտեցօւց, եւ մէկալ ձեռօք նաւ մտնելու օգնեց թագուհւոյն որն որ Սէյթօնին հետ յառաջակողմը նստեցաւ, պատանին ղեկին կողմը ցաթկեց, իսկ Գէորգ թիափարներուն մէջ խառնուեցաւ նաւակը ցամաքէն հրելէն ետեւ: Սկովտիայի բախտը տանող նաւակը գիշերական թռչնոյ մը պէս ջրի վրայ

շարժիլ սկսաւ: Բայց մէկէնիմէկ երկինքը լուսա-
ւորուեցաւ որն որ մինչեւ հիմայ ամպերով ծածկուած
Թագուհւոյն փախստեան նպաստամատոյց կ'ըլլար, կար-
ծես Թէ շար ոգւոյ բաղուկ մը ամպերը պատուած
ըլլար, լուսնոյ ճառագայթները ամպերուն ճեղքու-
ածներէն նաւակին եւ անոր շրջակայ տեղերն ինկան:
Նոյն վայրկենի մէջ Գէորգ Տուկլաս կարծելով որ
Թաքչելու յոյս չմնաց, Թիավարաց հրամայեց որ ա-
ճապարեն, բայց դժբախտաբար ասոնք իրենց արա-
գութիւնը չէին կրկնար կրկնապատկել առանց մի եւ
նոյն ժամանակ ալ Թիակներուն շառաչիւնը մեծցը-
նելու: Բերդին պահանորդը պարիսպին վրայ քալած
ատեն մէկէն կեցաւ եւ սովորական ձայնով «Նաւ մը
նաւ մը պատրաստեցէք, պոռաց: — Թիավարեցէք,
պոռաց Գէորգ ապա Թէ ոչ հինգ բոպէ չանցած զմեզ
հալածելու կը սկսին: — Թող ընեն եթէ կրնան,
ըսաւ փոքր Տուկլաս, ինչու որ կամ պատէն ցաթ-
կելու եւ կամ դուռը կոտրելու են, որովհետեւ զի-
րենք դրսէն գոցեցի, եւ դղեկին մէջ եւ ոչ մէկ
բանալի մը կայ: Եւ բանալեաց տրցակը շարժելով,
ասոնք ալ Նելլիի հաւերժահարսին կը յանձնեմ,
զինքը ձեր շիլտեպրանտին տեղ դղեակին դռնապան
կ'ընեմ ըսելով՝ բանալիները լիճը նետեց: — Աս-
տուած զքեզ օրհնէ, ըսաւ Գէորգ, ձեռքը պատա-
նեկին երկընցընելով, Աստուած զքեզ չափահաս
մարդու քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ օրհնած
է: — Նաւ, Նաւ, պոռաց երկրորդ անգամ պահա-
նորդը, նաւ պատրաստեցէք եւ տեսնելով որ մտիկ
ընող չկայ ձեռքի հրացանը պարպեց, եւ աշտարա-
կին զանգակը զարնելով, մատնութիւն, մատնութիւն
պոռալ սկսաւ որչափ որ կրնար: Մի եւ նոյն բոպէն
բերդին դեռ չլուսաւորուած պատուհանները հետ-
զհետէ լուսաւորեցաւ, եւ սենեկէ սենեակ յիմարներու
պէս կը վազէին: Թէպէտ եւ փախստականք ըստ բա-
ւականի հեռացած էին, ի վերայ այսր ամենայնի զօ-
րաւոր ձայն մը «Արակ տուէք», լսեցին եւ մի եւ
նոյն ժամանակ պայծառ լուսաւորութիւն մը լծին
վրայ տարածեցաւ եւ գնդակ մը նաւէն քանի մը ոտք

Տեռու անդին ջրին մէջ ինկաւ: Ասոր վրայ Գէորգ իր բարեկամաց Թագուհւոյն երջանկութեամբ ազատելուն նշան տալու համար ատրճանակ մը պարպեց, որուն վրայ ցամաքին կողմանէ խնդութեան մեծ աղաղակ մը լսուեցաւ: Քանի մը րոպէէն ետքը Թագուհին ցամաք ելաւ ուր իրեն շատ մը ասպետք Սէյթոն կոմսին հրամանատարութեան տակ կը սպասէին:

Մարիամ երբոր ցամաք ոտք կոխեց առջի գործքն եղաւ ծնկան վրայ գալ եւ Աստուծոյ շնորհակալ ըլլալ իր ազատութեան համար: Ասկից ետեւ Գէորգին եւ փոքր Տուկլասին ձեռքէն բռնելով Սէյթոն ատենակալին զիրենք ներկայացուց իբրեւ իր գլխաւոր ազատիչները: Բայց Գէորգ առջինն եղաւ որ Թագուհւոյն յիշեցուց որ ժամանակ չկորսնցընէ, ըսելով որ Թնդանօթն արձակելով բոլոր շրջակայ բնակիչք հարկաւ ոտք ելած կ'ըլլան: Ասոր վրայ Թագուհին իրեն համար պատրաստուած ձիուն վրայ իր սովորական յաջողակութեամբ ելլելով, եւ Գէորգ իր մէկ կողմը իսկ փոքր Տուկլաս իր մէկալ կողմը առնելով, եւ Սէյթոն չուին գլուխն անցած ի չորս արշաւելով մեկնեցան, եւ առտուանց կանուխ Ուէսթ Նիտարի դղեակն հասան, որն որ Սէյթոնին դաստակերաններէն մէկն էր: Աս դաստակերտը որ նոյն ատենուան սովորութեան համեմատ աղէկ ամրացուած էր, եւ գիտնալով որ Թագուհւոյն առջի ասպատանարանն հոս պիտի ըլլար, աւելի եւս զօրացուցած էին եւ ընտիր զօրքով լեցուցած: Հոս Մարիամ իր ազատութեան առջի գիշերն անցուց, եւ երկրորդ առտու ուրախութեամբ տեսաւ իր հաւատարիմ կոմսից գնդերը որոնք դաստակերտին չորս կողմն առած վաշտ վաշտ կեցած էին: Թագուհին իրեն հաւատարիմ մնացած կոմսերը ժողովելով խորհուրդի նստեցաւ եւ որոնք որոշեցին որ ամենէն առաջ Տրաֆնէ բերդն առնուն որպէսզի անկից Տէօնպարթըն բերդն անցնելու կարող ըլլան եւ զԹագուհին հոն դնելով ասպահովցընեն, ինչու որ Տէօնպարթըն այնպիսի ամրոց մըն էր որ գրեթէ երեք ամի չափ Սկովտիայի բոլոր զօ-

րուծեան դէմ կրնար դիմանալ: Արոշուեցաւ ալ որ երկրորդ օրն անմիջապէս կանուխ արշաւանքն սկսին: Նոյն գիշերը նոր զօրք հասնելով, չէ թէ միայն զթագուհին պահպանելու բաւական գունդ մը, այլ երեւելի բանակ մը կազմեցին: Ասկից ետեւ Հեմիլթընեանց դղեակն անցան, ուր որ քանի մ'օր կեցաւ եւ զօրահանդէս ըրին (3 Մայիս):

Թագուհւոյն ազատութեան լուրը զարմանալի շուտութեամբ բոլոր Սկովտիայի մէջ տարածուելով, ժողովուրդն ուրախութեամբ լեցուց: Ժողովուրդ մը խաբել շատ դիւրին է, բայց սովորաբար երբ որ ինքիրեն թող կը տրուի, անմիջապէս արդարացի բանին կը դառնայ: Ասկից աղէկ կը տեսնուի որ ամէն յեղափոխութիւններէն, որոնց մէջ կողմնակցութիւն մը տէրութեան կամ ազգին երջանկութեան պատրուակաւ հասարակ ժողովուրդը իբրեւ գործիք կը գործածէ, հասարակօրէն ժողովուրդը բնաւ, իսկ իւրօք շատ քիչերը օգուտ մը կը քաղեն անկից: Այսպէս ալ Սկովտիայի ժողովուրդը տեսնելով որ Մորրէ, Մորթըն, Մեթլէնտ եւ ուրիշ դաւաճան ատենակալք անոր համար միայն զՄարիամ կործանելու աշխատեցան, որպէսզի ձեռք բերած իշխանութեան մէջ հաստատուն մնան եւ ըրած թագաւորասպանութեան պատիժը չքաշեն: Եւ դարձեալ արդէն ժողովրդեան մէջ ձայն ելած էր թէ Մորրէ կոմսը՝ զթագուհին անոր համար մարգասպանութեան կ'ամբաստանէ, որպէսզի զանիկայ ժողովրդեան աչքէն հանէ, եւ թագաւորութիւնը երկամեայ տղու մը ձեռքը դնելով եւ ինքն անոր յանձանձիչ ըլլալով բոլոր իշխանութիւնը իրեն քաշէ: Բայց ժողովրդեան մեծ մասը թագուհւոյն երիտասարդական շնորհքը, վայելչութիւնն եւ բարութիւնն, որն որ ժողովրդեան սիրտը խոր արմատներ ձգած էին եւ անոր քաշած վշտերն եւ թշնամեաց անողորմ վարմունքը տեսնելով՝ անոր չորս կողմը ժողովուրդեաց եւ բազմաթիւ գունդ մը կազմեցին, ինը կոմս, այնչափ մ'ալ եպիսկոպոս, տասնութը ատենակալ եւ ազնուականաց բազմութիւն մը եկան իրեն ուրախակից ըլլալու եւ իրենց ծառայու-

Թիւնը մատուցանելու: Հոս տեղս առջի անգամ իւմացաւ Մարիամ, ինչպէս որ Անտերսըն կը պատմէ, Տառնիին սպանման ճշմարիտ պատմութիւնը եւ Պութուելին նոյն սպանման գլխաւոր եւ կատարիչ ըլլալը:

Մարեմայ առջի գործքն եղաւ իր եղբօրը Մորրէ կոմսին պատգամաւոր խրկել որ ամէն կռիւ եւ գժտութիւնը ազատ ժողովուած խորհրդանոցի մը առջեւ դրուի, եւ Տարնիին սպանութեան ամէն ամբաստանեալները անաչառութեամբ դատաստանի տակ ձգուելով պատժուին: Մորրէ եւ Մեթլէնտ իրենց եղեռնագործութեանց տեղեակ՝ Մարեմայ առաջարկութիւնը չընդունեցան, պատգամաւորները բռնեցին բանտ դրին եւ թագուհւոյն ամէն կողմնակիցները հայրենեաց մատնիչ հրատարակեցին:

Թագուհին Հեմիլթընեանց դաստակերտի մէջ ժողովուած ատենակալաց առջեւ հրատարակեց որ Ղոշլովէն բանտի մէջ թագաւորութենէն հրաժարումը Լինսիէն բռնութեամբ եւ մահու սպառնալեօք եղած է, եւ ասոր վկայ ցրցուց Ռոպէրթ Մելուիլ, որն որ նոյն ատեն ներկայ էր: Ժողովականք միաբերան գոչեցին որ ասանկ պարագայից մէջ եղած հրաժարումը ոչինչ է եւ իրենց թագուհին թագաւորութեան մէջ հաստատուն պահելու համար պատրաստութիւն կը տեսնէին:

Մելուիլին նայելու ըլլանք Մարիամ ոչ պատերազմի մէջ մտնելու եւ ոչ իսկ պատերազմ ընելու կամք ունէր, այլ Տէօնպարթըն բերդը քաշուիլ եւ օտար տէրութիւններէն օգնութեան սպասել՝ որոնց պատգամաւոր խրկած էր: Բայց քովինները իրենց զօրութեան եւ բազմութեան վրայ ապաւինելով կը մտածէին որ ճարպկութեամբ՝ առանց թշնամւոյն արթըննալու ժամանակ տալու մէկէն յարձակելով բոլոր կողմնակցութիւնը մէկ հարուածով բնաջինջ ընեն: Աս խորհուրդը գովելի կ'ըլլար թէ որ թշնամւոյն որչափ զօրաւոր ըլլալը գիտնային: Մորրէ թէպէտ եւ իսկզբան Մարեմայ յաջողութեամբ ազատելուն եւ զօրաւոր կողմնակցութիւն մը քովն ունենալուն վրայ շատ այլայլեցաւ, բայց ինքն ան մարդիկ-

ներէն չէր, որոնք փոքր դժուարութիւններէն կամ վտանգներէն կը զանգիտեն: Ուստի յափշտակութեամբ առած իշխանութիւնը չկորսնցընելու համար սակաւաւոր բայց աղէկ կրթուած զօրք ժողովեց եւ Մորթընէն՝ որուն զինուորական տաղանգը յարգել գիտէր, եւ Քիրքալտիէն որն որ բոլոր Սկովտիայի մէջ առջի զօրավարն էր՝ օգնութիւն գտնելով՝ Լէնկսէյտի բարձրաւանդակները բռնեց ուսկից որ թագուհին Տէօնպարթըն երթալու համար հարկ էր որ անցնէր:

Մորէ՛ բարձունքը բռնելով եւ ամէն անցքերու տիրելով թագուհւոյն կողմնակցաց կը սպասէր: Զարմանալի բան մըն էր որ երկու բանակաց մէջ ալ մի եւ նոյն Սկովտական գրօշն զինուորաց գլխէն վեր կը ծփար, ինչու որ կառավարին կողմնակիցք իրենց թագաւորին համար պատերազմած կը համարէին: Խեղճ տղան, դեռ որրոցի մէջ մայրասպան ընել կ'ուզէին: Թագուհւոյն կողմնակիցք հոս հասնելով ալ չէին կրնար ետ դառնալ. թշնամոյն պատրաստութիւնները յայտնի կը ցուցընէին որ անցքը խափանելու դիտաւորութիւն ունի. ուստի հարկ էր վրան յարձակում ընել, որն որ դիւրին բան չէր, ինչու որ թշնամին բոլոր բարձունքը բռնած եւ ձորին վրայ կը տիրէր, ուսկից որ թագուհւոյն բանակը հարկ էր որ անցնէր: Արձէյլ կոմսն որն որ թագուհւոյն բանակին հրամանատարն էր՝ պատերազմին դիրքը աղէկ զննելով տեսաւ որ Լէնկսէյտ գեղը երկու բանակաց օգտակար կրնայ ըլլալ, եւ զորն որ կառավարը զանց առած էր գրաւելու: Գժբախտութեամբ Գէորգ Տուկլաս ալ աս դիտողութիւնն ըրած էր եւ անմիջապէս թագուհւոյն իմացուց՝ որն որ Սէյթոնին հրաման տուաւ որ Լէնկսէյտ գեղը գրաւէ: Բայց որովհետեւ Արձէյլ կոմսն արդէն Արպրոտթատենակալին հրաման տուած էր որ նոյն տեղն առնու, անոր համար երկու առաջնորդք իրենց բաժիններուն գլուխն անցած դէպ ի հոն կ'արշաւէին: Հոս տեղս երկու առաջնորդաց մէջ նախանձաւորութեան կռիւ մը բացուեցաւ, եւ երկուքն ալ հպարտ եւ յամառ իրարու չէին ուզեր զիջանիլ, ին-

չու որ մէկը բանակին հրամանատարէն իսկ մէկալը
Թագուհիէն հրաման առած էր: Աւերջապէս Սէյթոն
իր ձիուն կուշտը մտրակ զարնելով կռուոյն վերջ
տուաւ ըսելով “Ետեւէս եկէք Սէյթոնեանք, Ս.
Բենեդիկտոս, յառաջ երթանք: Ետեւէս եկէք, պու-
ռաց Արպրոթ ատենակալը, հաւատարիմներս, Հե-
միլթոնեանք. Աստուած եւ Թագուհի,,: Եւ երկու
բաժիններ իրարու հետ մրցելով յառաջ կ'երթային
քանի որ ճամբուն վրայ բաւական տեղ կար. բայց
տեղ մը ճամբան անանկ նեղ էր որ հազիւ չորս հոգի
կրնային անցնիլ: Ալ մտածելու էր հոն մարդիկներէ
եւ երիվարներէ պատճառած խռովութիւնն, որոնք
լեռնէն բրդած ձեան հիւսի մը պէս դէպ ի կիրճ կը
վազէին: Զարմանալի պատերազմ մը բացուեցաւ
որուն մէջ աս յիմարները իրար կը ջարդէին փո-
խանակ թշնամուոյն դէմ իրենց ուժը պահելու: Աւեր-
ջապէս առջեւ անցնողները կիրճը անցան բայց ետե-
ւէն եկողները նոյն կատաղութեամբ իրարու հետ կը
կռուէին, եւ շատ մարդ եւ երիվար ձգմուեցան,
խղդուեցան կամ վիրաւորուեցան: Ասով դաշնակ-
ցեալք անգին ժամանակ կորսնցուցին, ինչու որ Մորրէ
անոնց դիտաւորութիւնն իմանալով զիրենք յառաջեց
եւ հեծելոց չափաւոր բաժին մը խրկեց որ Լէնկսէյտ
գեղը գրաւեն: Արձէյլ Մորրէին աս շարժումը տես-
նելով անմիջապէս Հերրիէս ատենակալին հրամայեց
որ երկու բարեկամաց օգնութեան հասնի: Հերիէս
իրեններով ի չորս արշաւելով գնաց, բայց նոյն բու-
պէն երբոր կիրճը հասաւ, եւ Տուկլաս Թագուհին
կը վստահացընէր որ քանի որ հեծեալք հեծելոց
դէմ կը կռուին, պատերազմին յաջողութիւնը իրենց
կողմն է, փոքր Տուկլաս որն որ իր մանկութեան
սեպհական հետաքրքրութեամբ աս ամէն շարժմանց
կը նայէր, մէկէն Տուկլասին մօտեցաւ եւ ձեռքը եր-
կընցընելով թշնամուոյն երկրորդ հեծելոց բաժնին
ուղղութիւնը կը ցուցընէր: Ի՞նչ կայ, հարցուց Գե-
որգ: — Չես տեսներ, չես տեսներ, ըսաւ պատա-
նին: — Ասիկայ Հեծելոց նոր յարձակում մըն է,
ուրիշ բան չէ: — Այնպէս է ըսաւ պատանին, բայց

ամէն մէկ հեծեալը իր ետեւը հրացանաւոր մ'առած
կը տանի: — Իրաւ է ըսաւ Գէորգ, պատանին իրա-
ւունք ունի, տես արդէն ձիէն վար կ'ինջնան եւ
դաշտի վրայ կը տարածուին. Հերրիէս կիրճէն չանցած
անոնք արդէն բռնած կ'ըլլան: Մարդ մը, պոռաց
Գէորգ, որ աս լուրը Հերրիէսին տարուի: — Ես, ը-
սաւ փոքր Տուկլաս, ինծի կ'իյնայ Հերրիէսին իմա-
ցընել, որովհետեւ ես ամենէն յառաջ վտանգը տե-
սայ, եւ աս ըսելով աներեւոյթ եղաւ թագուհւոյն
աղաչանաց միտ չղներով: — Ի՞նչ, ըսաւ կայովէյ ա-
տենակալը, տղայ մը մեզմէ յառաջ հասնի, յառաջ
երթանք քաջերս: Յառաջ երթանք, ըսաւ Ռոսթ,
ապա թէ ոչ ամենէն ուշ կը հասնինք: — Յառաջ,
պոռաց Հունթըի որն որ վերջապահաց հրամանատարն
էր: Եւ աս կարծես թէ դիւահարած ամբոխը փո-
թորկի մը պէս թագուհւոյն առջեւէն անցաւ, որն որ
սեւեռած անոնց կը նայէր: Իսկ Տուկլաս թագուհ-
ւոյն դառնալով չէր դադրեր ըսելէն, ո՞հ անմիտներ:
— Ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց թագուհին: — Տիկին, ը-
սաւ Տուկլաս, ասի ան պատերազմելու կերպն է,
որով ամէն անգամ պատերազմը կորսնցուցած ենք:
— Աստուած իմ, պոռաց թագուհին, ուրեմն պա-
տերազմը վտանգի մէջ է: — Չէ, կրկնեց Գէորգ,
բայց գէշ սկսուած է, ինչպէս որ ամէն անգամ շատ
կրակով եւ մեծ յանդգնութեամբ սկսած եւ կորսն-
ցուցած ենք: Ասի ըսելով Գէորգ միշտ անհանգրս-
տութեամբ մը չորս գին կը նայէր: — Ի՞նչ կը փըն-
տուես հարցուց թագուհին: — Աւելի բարձր դիբը
մը կը փնտուեմ, ըսաւ Գէորգ, ուսկից կարող ըլլանք
բոլոր պատերազմը տեսնել. մտածեցէք Տիկին որ աս
վնասակար վաղվաղկոտութեամբ բոլոր ձեր բանակը
պատերազմի մէջ է եւ ձեր քովը միայն քսան հոգի
ունիք: Անոր համար հարկ է որ կուուոյն ամէն փոքր
պարագաները աչքէն չկորսնցընենք: Ասոր վրայ թա-
գուհին Քրուքսթէն գղեակին բլրակի մը վրայ տա-
րաւ ուր որ ծառ մը միայն կար. հոս թագուհին ալ
ձիուն վրայ չկրնալով կենալ տղոյն եւ գրեթէ մա-
րելու մօտ ծառին տակ նստաւ: Թնդանօթներուն

ձայնը սկսաւ յաճախել եւ մուխին ամպերը գրեթէ բոլոր տեսքը գոցեցին, անանկ որ հազիւ կը տեսնուէր որ վարը ինչ կ'ըլլար: Բայց Ալեսկոյի բարձրաւանդակաց վրայ կեցող վերջապահներէն կ'իմացուէր որ Մորրէ դեռ չէր ստիպուած իր ամբողջ զօրութիւնը ի գործ դնելու: Աս պարագան Տուկլասը շատ անհանգիստ կ'ընէր: Մէկէն Գէորգ առանց բան մ'ըսելու թագուհւոյն երիվար մը ցրցուց որն որ առանց հեծելոյ ի չորս եկած դէպ ի թագուհին կ'արշաւէր: Թագուհին ճանչցաւ ձին որն որ արեամբ ներկուած էր եւ խորին հառաչանք մը հանեց: Խեղճ տղայ, ըսաւ Տուկլաս, իր առջի պատերազմը վերջինն ալ եղաւ, բայց իր մահը նախանձելի է, որովհետեւ իր թագուհւոյն՝ Մարիամ Սթուարթին համար մեռած է: Թագուհւոյն քովը կեցող զինուորներէն մէկը Գէորգին դառնալով Ալեսկոյին ուղղութիւնը ցրցուց: Գէորգ իր աչքերը պատերազմի դաշտին վրայ նետելով, տեսաւ որ քիչ մ'առաջ բարձրաւանդակները բռնող վերջապահ զօրքը վար ինջած էր պատերազմին բախտն որոշելու համար, եւ եղած խռովութենէն իմացաւ որ թագուհւոյն կողմնակիցք արգէն փախչելու սկսած էին: — Զի հեծնանք Տիկին, ըսաւ Գէորգ, եւ դուք քայլեր զէնք առէք, թշնամին տեսէք: Բայց Մարիամ ձի հեծնելու վիճակի մէջ չէր. Գէորգ զինքը ձիուն վրայ նստեցուց եւ մէկ ցածկելով ինք ալ իր ձիուն վրայ աշտանակեցաւ: Հազիւ թէ ձի հեծած էր, տեսաւ որ հինգ հոգի կիրճն անցնելով իրենց կողմը կ'արշաւէին: — Տէր Աստուած, պողաց Գէորգ, ասիկայ Աինսին է, զինքն իր ոսկի առուուտի տերեւներէն կը ճանչնամ, փախէք Տիկին, ժամանակ վասարկեցէք քանի որ ես զերենք կը զբաղեցընեմ, վայրկեան մը մի կորսնցընէք: Եւ դուք, թագուհւոյն քովը եղող հեծեալներուն դառնալով ըսաւ, մինչեւ վերջին մարդը պատերազմեցէք եւ մի թողուք որ ձեր թագուհին նորէն բռնուի: — Գէորգ, պողաց Մարիամ, յանուն երկնից կ'աղաչեմ զիս առանձին մի թողուր: Բայց Գէորգ արգէն երկայն ատեն անհամբերութեամբ իր

երիտասարդական կրակը զսպած էր, եւ իր քաջութիւնը ցրցունելու աս առիթը գտածին պէս փայլակի մը պէս թռաւ եւ հասաւ ան տեղն, ուր որ միայն մարդ անցնելու տեղ կար եւ նիզակն երկրնցընելով հարուածին կը սպասէր: Իսկ թագուհին փոխանակ Գէորգին խրատուն անսալու, անշարժ շլացածի մը պէս կեցաւ աչքերը աս անհասար եւ մահաբեր կուռոյն վրայ դարձընելով, ուր մէկը հինգ հոգուոյ դէմ պիտի կենար: Մէկէն երբ որ արեւու ճառագայթ մը պատերազմողաց վրայ ինկաւ, ճանչցաւ թագուհին որ թշնամուոյն մէկուն վահանին վրայ սիրտ մը նկարուած էր, ասիկայ Տուկլասեանց զինանշանն էր: Մարիամ ձեռքերը դէպ ի երկինք վերցուցած աղաղակեց, Տէր ասիկայ վերջին հարուածն ըլլայ Տուկլաս Տուկլասի դէմ, եղբայր եղբօր դէմ: Քովը կեցողները վտանգին մեծութիւնը տեսնելով շարունակ կ'աղաղակէին Տիկին, Տիկին ժամանակ չկորսընցընենք, տեսէք թշնամին կը մօտենայ: Եւ իրօք հեծելոց բազմաթիւ գունդ մը դէպ ի վեր թագուհուոյն ուղղութեամբ շարժելու սկսած էր. բայց Մարիամ դեռ կը կենար, եւ մէկէն հառաչանք մը հանեց, տեսաւ որ Գէորգ նիզակով սիրտը վերաւորեցաւ ինկաւ: Մարիամ տեսնելով որ պատերազմի դաշտին վրայ սիրտը գրաւող բան մը չմնաց եւ բախտն ալ այնպէս խոժոռ դիմօք իրեն կը նայի՝ մէկէն ան քաջասրտութիւնը կորսնցուց զորն որ այնչափ յառաջուան նեղութիւնները չէին կրցած յաղթահարել: Թող տուաւ իր ձիուն սանձն՝ որն որ իր քովիններուն աղաղակէն գրգռուած սկսաւ փախչիլ: Այսպէս Մարիամ գրեթէ անգղիական վաթսուն մղոնի չափ անդադար ձիավարեց՝ Ռենֆրիւ եւ Էր կոմսութիւններէն անցնելով մինչեւ յոգնածութենէ կիսամահ Տունտրէնէն արբայութիւնն հասաւ: Հոս վանքին մեծաւորը դրան առջեւ զննքն ընդունեցաւ. Հայր իմ, ըսաւ թագուհին ձիէն վար իջնալով, ձեր տան դժբախտութիւն կը բերեմ: — Թող բարով գայ մեր վրայ, պատասխանեց վանահայրը, ինչու որ մեր պարտուց ընկերութեամբ կու գայ: Մարիամ

հազիւ կրցաւ քայել. Հերրիէս՝ որն որ թագուհւոյն ետեւէն հասած էր՝ օգնեց իրեն եւ զինքը խուցը տարաւ: Հոս Մարիամ իր վիճակին ահաւորութենէն սոսկաց. իր բանակը ցրուած էր, կողմնակիցք կամ ցիր ու ցան եղած էին եւ կամ սպաննուած, եւ իր ամէն քայլափոխը վեց տարիէ ի վեր արեամբ շաղախած տեսաւ: Միայն երկու որոշում մնացած էր իրեն ընելու. կամ Գաղղիա քաշուիլ, ուր բարի ընդունելութիւն մը կը յուսար, բայց ասկից Սկովտիայի մէջ եղած շարժմունքները դժուարաւ կրնար տեսնել եւ իր օգտին ծառայեցընել, եւ կամ Անգղիա ապաւինիլ, ուր Եղիսաբեթին տարակուսական բարեկամութիւնը զինքը քիչ մը կը վախցընէր. բայց աս միայն կար որ կրնար՝ Սկովտիայի մէջ եղած բաներուն վրայ, Սկովտիայի մէջ գտնուածի պէս գոնէ դատաստան ընել: Թագուհւոյն հաստատուն ու անմահ յոյսը, վերջինը որոշել լաւ համարեցաւ, որուն մէջ նոյն իսկ Հերրիս ատենակալը դժբախտաբար աւելի եւս զօրացուց: Ասոր համար Սէյթոնին եւ վանահօր աղաչանաց եւ պաղատանաց հակառակ երկրորդ օրը Եղիսաբեթին նամակ մը գրեց զոր մասնաւոր պատգամաւոր մը սահմանները Քէօմպերլէնտ կոմսութեան Ղաւթեր անուն կառավարին տարաւ, որն որ անմիջապէս Եղիսաբեթին խրկեց:

Աս դժբախտ պատերազմէն ետեւ յաջորդ շաբաթուան մէջ թագուհւոյն քանի մը բարեկամք անոր ապաւինած տեղն իմանալով քովը ժողովուեցան. բայց անոնցմէ եւ ոչ մէկը իրեն հանգուցիչ լուր մը բերաւ: Այնչափ աս յաղթութիւնը Մորրէին կառավարութիւնը հաստատեց որ թագուհւոյն ամէն կողմնակիցք խորհուրդ կու տային որ նորէն փորձ մը փորձելու ատենը չէ: Միայն թագուհւոյն Անգղիա ապաւինելու ըրած որոշման վրայ, կարծեաց մէջ անմիաբանութիւն ինկաւ. ոմանք վնասակար եւ ոմանք աղէկ կը համարէին. եւ քանի որ ասանկ աս որոշման վրայ իրարու հետ կը վիճէին, անդիէն ծովու կողմանէ փողերու ձայն լսուեցաւ: Մարիամայ արիւնը պաղեցաւ. պատուհանը վազեց ու տեսաւ որ ծովուն

ալեաց վրայ տատանող նաւ մը կեցեր է: Աս նաւը Անգղիայի դրօշը կը կրէր: Ժամ մը ետքը Անգղիայի սահմանաց վերատեսուչը Մարեմայ այցելութեան եկաւ եւ Եղիսաբեթին անգիր պատասխանը բերաւ: Եղիսաբեթ իր Սկովտիացի քրոջը համար միայն ապաստանարան մը կը մատուցանէր, իսկ իրեն համար զէնք առնող մեծերը չէին կրնար իրեն ընկերանալ. միայն քանի մը սպասաւորք կրնային իրեն հետ գալ, որոնց թիւն ալ որոշուած էր: Մարիամ իրարու ետեւ յաջորդող հոգոց եւ նեղութեանց մէջ արիութիւնը կորսնցընելով ինչ եւ իցէ պայմաններ ընդունելու յանձն առած էր: Թագուհին վերատեսուչին պատասխան տուաւ որ երկրորդ օրը առտու անոր նաւուն մէջ կ'ըլլայ: Մարեմայ բարեկամք բոլոր օրը քովն անցուցին, եւ անոր միտքը փոխել ջանացին: Պարապ տեղ՝ իրեն եւ Եղիսաբեթին մէջ եղած այնչափ ատենուան գժտութիւնները կը յիշեցընէին, փուճ տեղ Եղիսաբեթին անհաւատարմութիւնը անոր առջեւը կը դնէին, որն որ Սկովտիայի ամէն փոքր խռովութեանց մէջ յայտնապէս ցրցուցած էր եւ ի վերջոյ ի զուր անոր նախանձոտութիւնն եւ փառասիրութեան տենչն առջեւը կը դնէին, որն որ անոր ամէն գործքերուն առաջնորդ եղած էր: Ասոր հակառակ զինքը համոզցընել կը ջանային որ Գաղղիա անցնելու կարելի դիւրութիւնը կայ, ուր տեղս որ ստուգիւ ապահովութիւն եւ ցաւակցութիւն կը գտնէր թէպէտեւ աստ եւ այժմ օգնութիւն գտնելու յոյս մը չունենայ: Բայց Մարիամ մեծ դժուարութիւն կը քաշէր իբրեւ փախստական Գաղղիայի արբունեաց մէջ երեւալ, ուր ատեն մը իբրեւ թագուհի կը փայլէր: Իր հաւատարիմ բարեկամաց եւ խորհրդականաց բանաւոր պատճառները եւ աղաչանքները զինքը չկրցան շարժել, կարծես թէ աներեւոյթ բազուկ մը զինքը իր բախտին կ'առաջնորդէր: Ս. Անտրէի արքեպիսկոպոսը ծնկան վրայ եկած կ'երգմնցընէր զինքը որ աս խորհուրդը թողու, ուսկից միայն դժբախտ հետեւութիւններ կը գուշակէր: Հերրիս ատենակալը՝ որն որ յառաջագոյն Անգղիա

ապաւինելու իրեն խորհուրդ տուած էր, եւ ուրիշները իրենց աղաչանքը արքեպիսկոպոսին աղաչանաց հետ միացընելով նոյնը կը հաստատէին: Մարիամ Եղիսաբեթին գրած նամակներուն վրայ իր յոյսը դրած էր, որոնց մէջ Եղիսաբեթ զինքը կը համոզընէր որ միայն Անգղիայի մէջ պաշտպանութիւն, ապահովութիւն եւ երջանկութիւն կրնայ գտնել: Գարձեալ ան անդամանդեայ մատնին անոնց ցըցուց, զորն որ Եղիսաբեթ շատ ատենէ ի վեր իրեն խրկած էր ան պայմանաւ որ աս պարգեւը երկու քերց մէջ սիրոյ եւ մտերմութեան առհաւատչեայ պիտ'որ ըլլայ, եւ ի դիպուածի որ Սկովտիայի թագուհին օգնութեան կարօտ ըլլայ անմիջապէս նոյն մատնին Եղիսաբեթին դարձընէ: Մարիամ ասիկայ ըրաւ եւ իր հաւատարիմ սպասաւորին ձեռօք նոյնը նամակով մը Եղիսաբեթին խրկեց: Բայց շուցած Մարիամ գրով պատասխանին չսպասելով նաւ մտաւ եւ տասնուվեց հոգևով Սոլուէի նեղուցն անցնելով առանց վտանգի Ուորքինթընի նաւահանգիստն հասաւ: Դրժբախտ թագուհին փախչելէն առաջ ժամանակ չունեցաւ կրկին զգեստ եւ քիչ մը դրամ հետն առնելու:

Յամաք հասածին պէս Եղիսաբեթին նորէն նամակ մը գրելով իր Անգղիա հասնիլն ու գալըստեան պատճառն իմացուց: Իսկզբան Մարիամ կը բաղձար որ անձանօթ մնայ, բայց մերձակայ անգղիացի աղնուականք իմանալով որ Սկովտիայէն օտարականք եկած են, դիմաւորելու եկան, եւ դժուծ զգեստուց տակ ճանչցան որ եկողը հասարակ կնիկ մը չէ, եւ մեծարանօք Քոքերմըթ յուղարկեցին եւ անկից ալ Քարլէյլ:

Անգղիայի պաշտօնէից մէջ Մարեմայ նկատմամբ բռնելու քն-
 թացից վրայ եղած խորհուրդը . Մարիամ Եղիսաբեթին հետ
 տեսնուիլ կ'ուզէ . Եղիսաբեթ տեսութիւնը կը զանայ մինչեւ
 որ Մարիամ ինք զինք չարդարացրնէ : Մարիամ ինքզինք քննու-
 թեան տակ կը ձգէ . Մորէ Լոնտոն կ'երթայ եւ Եղիսաբեթէն
 ընդունելութիւն կը գտնէ : Մարիամ ասոր դէմ բողոք կ'ընէ
 եւ քննութիւնները ընդհատել կու տայ :

Սէսիլ եւ իր պաշտօնակիցք Մարեմայ Անգղիա
 ոտք կոխելը մեծ յաղթութեան մը տեղ դրին ,
 վասն զի ան պատուական որսն՝ որուն որ այնչափ ա-
 տեն կը սպասէին ինքիրեն իրենց ձեռքն ինկաւ : Բայց
 շփոթած կը կենային եւ ինչ ընելիքը չէին գիտեր ,
 թէ ինչպէս արդարութեան եւ մարդավարութեան
 քողով իրենց ուղածը փախստական թագուհւոյն
 նկատմամբ միացընեն : Եթէ որ արդարութենէն եւ
 մեծանձնութենէն զատ ուրիշ բան մը անգղիացի
 պաշտօնէից խորհուրդներուն չառաջնորդէր , ան ա-
 տենը աս ներկայ դէպքիս մէջ այնչափ հոգ ընելու
 եւ գլուխ ճաթեցընելու հարկ չէր ըլլար : «Ապրս-
 տամբ հպատակաց անողորմ ձեռքէն փախստական
 թագուհի մը , իր կեանքը վտանգի մէջ տեսնելով ,
 եւ բարեբախտութեամբ անոնց ձեռքէն ազատելով՝
 իր մերձաւոր դրացւոյն եւ ինամուոյն բազուկը դիմեց ,
 ուսկից որ կրկին եւ կրկին անգամ բարեկամութեան
 եւ պաշտպանութեան խոստումներ ընդունած էր ,» :
 Աս պարագաները դժբախտ թագուհւոյն յոյս կու
 տային որ իր վրայ ցաւակցելով օրինաւոր մեծարանքը
 ցուցուի , եւ բնականապէս լռելեայն կը պահանջէր
 որ կամ զինքը նորէն մերժուած թագաւորութեան
 մէջ հաստատեն եւ կամ ազատ թողուն որ ուրիշ
 արքունիքէն օգնութիւն խնդրէ : Բայց Եղիսաբեթ եւ
 իր խորհրդականք չէին մտածեր թէ արդարութիւնը
 կամ մեծանձնութիւնն ինչ կը պահանջեն , այլ թէ
 Անգղիայի որն է օգտակար : Կրկին խորհուրդ ընելէն
 ետեւ պաշտօնեայք երեք բան մտածեցին : Առջինն էր
 զՄարիամ նորէն գահը նստեցընել , երկրորդ զինքն
 ազատ թողուլ որ Քաղցիա կամ ինչ եւ իցէ օտար

արքունիք երթայ, եւ երրորդ զինքը իբրեւ Բանաստեղծական Անգղիայի մէջ պահել: Աս երեք խորհուրդներէն ամէն մէկը ծանր հետեւութիւններ կրնային ունենալ: Եթէ որ Մարիամ, այսպէս կը մտածէին պաշտօնեայք, Անգղիայի միջնորդութեամբ նորէն Սկովտիայի իշխանութիւնը առնուր, ան ատեն ան ապստամբ ազնուականք որոնք որ մինչեւ Տիմոթէ Անգղիայի կողմը կը բռնէին՝ անոր արդար բարկութեան պատիժը կը գտնէին: Եւ երկրին մէջ խաղաղութիւն հաստատելէն, իր կողմնակցութիւնը թէ Անգղիայի եւ թէ Սկովտիայի մէջ զօրացընելէն, եւ Գաղղիայի հետ դաշինքները նորոգելէն ետեւ, մէկէ մը երկիւղ չէր ունենար եւ իր Անգղիայի թագին նկատմամբ ունեցած առջի պահանջումները զինուց ձեռք կը սկսէր պահանջել:

Նոյնպէս զՄարիամ թող տալու եւ Գաղղիա անցնելու վերահաս վտանգը ակներեւ էր: Գաղղիայի թագաւորը բնականապէս պիտի ջանար որ իր հարսը կորսնցուցած թագաւորութիւնը նորէն ձեռք բերէ: Ասանկով Եղիսաբեթ դարձեալ Բրիտանական կղզւոյն վրայ օտար բանակ մը պիտի տեսնէր, որն որ Սկովտիացւոց յաղթելէն ետեւ, յարմար առթին Անգղիայի վրայ յարձակումը ընելու պատրաստ պիտի կենար: Եւ թէ որ Գաղղիայի մէջ կրօնական խռովութիւնները դադրին, գուցէ Լոթարինգիայի փառասէր իշխանները իրենց ամբարտաւան խորհուրդները նորէն ձեռք կ'առնուն եւ Գաղղիա Սկովտիայի հետ միաբանելով Անգղիայի ան կողման վրայ կը յարձակին ուր որ ամենէն տկար եւ քիչ պատսպարուած է:

Մտկից զատ ուրիշ բան մը չմնաց բայց եթէ զՄարիամ Անգղիայի մէջ պահել կամ իբրեւ բանտարկեալ եւ կամ ազատ: Աս վերջինը քիչ մը վտանգաւոր կ'երեւար՝ որովհետեւ Մարեմայ արքունիքը ուղղափառ անգղիացի պալատականներով կը լեցուէր: Եղիսաբեթէն այնչափ խիստ օրէնքներով ճնշուած ուղղափառ կոմսք եւ ազնուականք Մարեմայ քով կրնային ժողովիլ: Թէպէտ եւ Եղիսաբեթ իսկզբանէ հետէ Անգղիայի աթոռը նստելէն ետեւ կ'աշխատէր

Մարեմայ՝ Անգղիայի վրայ ունեցած իրաւունքը իբրեւ չափազանց եւ առանց հիման երեւցընել, ի վերայ այսր ամենայնի չէր կրնար չտեսնել որ Անգղիացիք իրեն վրայ միշտ տարբեր աչօք կը նայէին եւ շատերը զՄարիամ յայտնապէս Եղիսաբեթէն աւելի օրինաւոր կը համարէին: Ասոր համար մտածելով որ եթէ Մարեմայ կողմը բռնելու եւ անոր գլխուն եկած դժբախտութեան վրայ ցաւակցութիւն ցուցընելու ըլլար, բնականապէս աւելի եւս իր տժգոհ ազնուականները Մարեմայ հետ սերտիւ կը կապէր, որոնք արդէն անոր մեծ առաւելութիւնները եւ քաջած վիշտերը տեսնելով ի գուժ շարժած էին:

Իսպց հոգալու բան էր Եղիսաբեթին որ զՄարիամ իբրեւ բանտարկեալ Անգղիայի մէջ պահելով հասարակաց ատելութիւնը վրան չգրգռէր, եւ այնպիսի անլուր անգթութիւն մը փախստական թագուհւոյն վրայ գործելով, որն որ օգնութեան կարօտ անոր դիմած էր եւ որուն օգնելու խօսք տուած էր՝ արդարութեան եւ մարգասիրութեան դէմ յանցաւոր չգտնուի: Բայց Անգղիայի թագաւորը ասանկ հոգմը շունենալէն զատ այնպիսի առիթներով իրենց տէրութիւնը Սկովտիացոց վնասովը զօրացընելու կը ջանային: Միջոցներուն ընտրութեան մէջ, անոնց իրաւացի կամ անիրաւ ըլլալը տէրութեան ներկայ շահը եւ օգուտը թող չէր տար որ տեսնեն: Հենրիկոս Գ. Անգղիայի թագաւորը՝ Սկովտիայի թագաւորութեան ժառանգը՝ որն որ սաստիկ այլեկոծութեան հանդիպելով անգղիացոց նաւահանգիստներուն մէկուն մէջ մտնելու ստիպուած էր, առանց պատճառի եւ առանց իրաւանց շատ տարի գերի պահեց, ոչ հիւրընկալութեան իրաւանց, ոչ ժառանգին մատաղ հասակին եւ ոչ ալ Սկովտիայի թագաւորին արտասուաց եւ պաղատանաց միտ դնելու: Աս ատելի գործքին՝ որն որ բոլոր Եւրոպա զարհուրանօք լեցուց, սքանչելի Եղիսաբեթ հետեւելու բաւական պատճառ տեսաւ: Իր տկար առաքինութիւնը շահասիրութեան վատ ախտէն յաղթուեցաւ, դարձեալ ան սատանայական հաճութիւնն՝ որն

որ խոնարհեալ նախանձորդ մը չարչարելու ատեն կրնար զգալ, նորէն ոտք ելաւ:

Բայց այսպիսի անպիտան գործքէն հետեւած արժանաւոր ստգիւտէն ազատ մնալու, եւ Մարեմայ նկատմամբ բռնելու վարմանց, ժամանակին պարագայից եւ հարկաւորութեան երեւոյթ մը տալու համար, այնպէս խարզախ ճամբայ մը բռնեց որ, կարծես թէ միայն ինքն էր որ Մարեմայ երջանկութեան կը բաղձար: Մեծ ցաւ եւ տրտմութիւն ցրցուց Մարեմայ պատահած դժբախտութեան վրայ, եւ նամակ մը գրելով վստահացուց զինքը որ եթէ իր տուած օգնութեամբը շատանայ եւ Գաղղիայի կամ Սպանիայի եւ կամ ինչ եւ իցէ օտար տէրութեանց միջնորդութիւնը մերժէ, ան ատեն ինք՝ իրեն վրայ եղած նախատանաց, որն որ ամէն իշխանաց հաւատարակէս եղած կը համարէր, վրէժը կը հանէ: Աերջէն յայտնեց Մարեմայ որ յառաջ քան զինուք Սկովտիայի մէջ մտնելը լաւագոյն կը համարի յորդորանօք եւ նոյն երկրի վրայ ունեցած ազգեցութեամբը խնդիրը խաղաղութեամբ լմնցընելու: — Բայց աս ալ գիտնալու է որ նոյն պատգամաւորաց՝ որոնք որ վերոյիշեալ նամակը բերած էին, հրաման տրուեցաւ որ Մարեմայ գործքերն եւ ամէն ընթացքը գիտեն որ չըլլայ թէ Անգղիայէն ելլէ երթայ:

Մարիամ Անգղիա ոտք կոխած ատեն առջի գրուած նամակին մէջ աղաչած էր զԵղիսաբեթ որ հետը տեսնուի, որպէսզի կրած անիրաւութիւնները անոր պատմէ եւ իր թշնամեաց շինած ամբաստանութիւններէն ինք զինք արգարացընէ: Բայց այսպիսի անձնական տեսութիւնը չէ թէ միայն Մորրէ կոմսին եւ անոր կողմնակցութեան, այլ նաեւ նոյն իսկ Անգղիայի դահլըճին մէջ եղած անոր բարեկամաց վտանգաւոր կրնար ըլլալ: Ասոր համար Սէսիլ ջանաց համոզցընել զԵղիսաբեթ որ այնչափ ծանր յանցանքներով ամբաստանեալ կնիկ մը ինչպէս որ զՄարիամ կը համարէր, կոյս թագուհւոյ մը առջեւ հանել մեծ անպատեհութիւն է, եւ իր պատուոյն շատ վնասա-

կար, եւ յորդորեց զԵղիսաբեթ որ այնչափ ատեն
հետը չտեսնուի, մինչեւ որ Մարիամ Անգղիայի գոր-
ծակալաց առջեւ ինքզինքը ամէն ամբաստանու-
թիւններէն չարգարացընէ: Եւ ասի իրաւամբ իրմէ
կրնայ պահանջել, կ'ըսէր, որովհետեւ պատմութիւնը
կը ցուցընէ որ Սկովտիա Եգուարդ Բ.ին ատեն Ան-
գղիայի աւատ էր, եւ աւատային տիրոջ եւ անոր
հպատակաց կռիւներուն մէջ աւատի տէրը դատը
կտրելու իշխանութիւն ունի: Ասկից աւելի փուճ եւ
անհիմ պատրուակ չէր կրնար ըլլալ, ի վերայ այսր
ամենայնի Սկովտիայի թագուհին որոգայթի մէջ ձգե-
լու միջոց եղաւ, զորն որ խարդախ պաշտօնեայք լա-
րած էին: Մարիամ՝ Եղիսաբեթին տուած պատաս-
խանին վրայ շատ խռովեցաւ տեսնելով որ իր յոյ-
սերը բոլորովին պարապի կ'ելլեն, ի վերայ այսր ա-
մենայնի չէր կրնար հաւատալ որ այնչափ բարեկա-
մական խօսքերուն վերջն ասանկ ըլլայ, ուստի եւ
ինքզինքն աս խեղճ վիճակէն հանելու համար յանձն
առաւ որ իր խնդիրը Եղիսաբեթին դատաստանին
տակ ձգուի, իր անմեղութիւնը ցրցունէ եւ ամբաս-
տանութեանց ստութիւնը երեւան հանէ: Մարիամ՝
Եղիսաբեթին դատաստանին տակ ինքզինք ձգելով
մտքէն չէր կրնար անցնիլ որ անկից որպիսի ծանր
հետեւութիւններ կրնային յառաջ գալ: Կը յուսար
որ Եղիսաբեթ իրեն հաւասար ըլլալով անձամբ իր
անմեղութեան ապացոյցները կը լսէ եւ կը քննէ, եւ
ոչ եթէ իբրեւ վերին տէր դատաստանական կեր-
պով, ուր հպատակը պարտաւոր է ինքզինքը պաշտ-
պանել, այլ իբրեւ բարեկամ բարեկամի առջեւ ինք-
զինքն արգարացընելով: Բայց Եղիսաբեթ այլազգ կը
մտածէր: Մարեմայ եւ անոր հպատակաց մէջ ինք-
զինքը դատաւոր համարելով դատաստանն ուղածին
պէս կրնար երկրնցընել կամ զանազան խնդիրներ
մէջը խառնելով դժուարացընել: Եւ աս մտօք սկսաւ
պատրաստութիւններ տեսնել, գործակալներ ընտրեց,
որոնք դատաստանի ներկայ պիտի ըլլային, Սկով-
տիայի կառավարին գրեց որ նոյնպէս պատգամաւոր-
ներ խրկելով իրենց թագուհւոյն վրայ ըրած ամբաս-

տանութիւնները ցրցունէ, եւ մինչեւ հիմայ իր բըռնած վարմունքն արգարացընէ:

Մարիամ մինչեւ աս ժամանակս զարմանալի դիւրահաւանութեամբ Եղիսաբեթին ըրած բարեկամական խօսքերուն հաւատալով կը սպասէր որ այնչափ անոյշ խօսքերը վերջապէս իրենց պատշաճ արդիւնքն յառաջ կը բերեն: Բայց ուշ անոր խորամանկ գիտաւորութիւնները թափանցելով իմացաւ որ որչափ իր պատուոյն մնասակար է իր ապստամբ հպատակաց հետ մի եւ նոյն դատաստանի տակ մտնել այնպէս մէկու մը առջեւ որ յափշտակութեամբ ինքզինքը իրենց վերին տէր կ'ուզէ ընել: Ասոր համար շուտով իր հաւանութիւնը ետ կանչեց եւ բողոք ընելով կը մերժէր, ըսելով որ ինչ եւ իցէ դատաստան մը փուճ տեղ ժամանակ կը ծախէ որուն ամէն վայրկեանները ինծի գանկադին են, յապաղում ընելով կառավարին յափշտակած իշխանութիւնը կը զօրանայ եւ իմ կողմնակիցք կը թուլնան երբոր տեսնեն որ ես իմ ապստամբ հպատակաց հետ միատեղ մի եւ նոյն դատաստանի մէջ կը գատուիմ իբրեւ յանցաւոր: Եւ ուսկից ելած է աս առաջարկութիւնը. ան մարդէն չէ մի՞ որն որ միշտ իմ դառն թշնամիս էր. ո՞վ պիտի ընտրէ գործակալները կամ ո՞վ դատաստանին ընթացից վրայ պիտի հսկէ: Անտարակոյս կողմնակցութիւն մը՝ որն որ քանի որ թագաւորական իշխանութիւնս ձեռքս ունէի, իմ ապստամբ հպատակացս օգնութիւն ընելէն չէ դադրած. եւ վերջապէս ո՞վ պիտի ըլլայ իմ դատաւորս. չեմ կրնար ինծմէ վեր մէկն ընդունիլ. անկախ թագուհի եմ եւ ոչ երբեք կրնամ զիջանիլ եւ Սկովտիայի թագս օտար իշխանի ոտքը դնել: Անոր համար կը պահանջեմ որ կամ Սկովտիա դառնալու թողուն զիս եւ կամ Անգղիայի վրայէն Գաղղիա անցնելու հրաման տան: — Մարեմայ ըրած պահանջումը բարի եւ արգարացի էր, բայց իր թշնամեաց կամացը համաձայն չէր եւ իրենց խորհածներուն ձեռք չէր տար, անոր համար իսկզբան փախուստ տուին եւ յետոյ բացարձակապէս մերժեցին:

Աս ապօրինաւոր քաղաքականութիւնը՝ որն որ հետզհետէ Մարեմայ ամէն ակրնկալութիւնները ի դերեւ կը հանէր, զինքը բիւրաւոր մտածութեանց եւ խորհուրդներու կը տանէր, որոնք թագուհւոյ մը պատուոյն եւ զըպարտութեամբ վշտացեալ կնոջ մը սրտէն կը բղխէին: «Անգղիա գալուս պատճառը, կըսէր, Լոշլըվէն բանտին մէջ Եղիսաբեթէն ընդունած վստահացուցիչ խօսքերէն էր, որոնց դիւրահաւանութեամբ ականջ դրի. եթէ Եղիսաբեթ զղջացած է տուած խոստմանց վրայ, գէթ աս կրնայ ընել որ իրմէ խաբուած իշխանուհւոյ մը հրաման տայ որ Անգղիայէն անցնելով ուրիշ արքունիքներէն օգնութիւն խնդրեմ: Անգղիայի թագուհին՝ վատահամբաւ եւ ապստամբ Մորրէ կոմսին ընդունելութիւն տուած է, առանց միտ դնելու անոր յանցանաց, զորոնք նոյն իսկ ինքն անձամբ Եղիսաբեթին առջեւ խոստովանած էր, եւ հիմայ կը մերժէ ազգական թագուհի մը ընդունելու որ անմեղ է եւ իր անմեղութիւնը ցուցնելու պատրաստ է: Իմ թշնամիքս չսպասեն որ բանտիս մէջ անոնց սուտ ամբաստանութեանց պատասխան տամ, ասոնք իմ հպատակներս են, իմ հաւասարս չեն, եւ աւելի սիրով յանձն կ'առնում բանտիս մէջ մեռնիլ քան եթէ անոնց հետ մի եւ նոյն դատաստանի մէջ հաւասար սեպուիլ: Եղիսաբեթ ազատութիւնս նորէն ձեռքս տայ, ան ատեն ես իմ բարի ազգականիս քով իբրեւ բարեկամի եւ ոչ եթէ իբրեւ դատաւորի առջեւ անմեղութիւնս կը ցուցընեմ: Մորթըն եւ Մեթլէնտ իմ ամուսնոյս գլխաւոր դաւաճանները թող երեւան, դիմացս ելլեն, սիրով Ուէսթմիւնսթերի սրահին մէջ Անգղիայի թագուհւոյն եւ անոր ազնուականաց առջեւ անմեղութիւնս կը ցուցընեմ: Մէկ խօսքով Եղիսաբեթ չէզոք մնայ, անկից աւելի բան չեմ պահանջեր. եթէ կ'ուզէ՝ խոստացած օգնութիւնը ետ առնու, բայց միանգամայն ալ կը պահանջեմ որ իմ ապստամբաց օգնութիւն չընէ, որոնք զիս իրենց թագուհին աթուէն վռնտեցին,»:

Ասկից ետեւ աւելի ստիպողական եղանակաւ կը

խնդրէր Մարիամ որ Եղիսաբեթին առջեւ ելլէ, եւ անոր նամակ մը գրելով սրտին խռովութիւնն եւ դառնութիւնը յայտնեց: «Հիմակուան պարագայիցս մէջ ոչ կ'ուզեմ եւ ոչ ալ կրնամ իմ հպատակացս ամբաստանութեանց պատասխան տալ: Պատրաստ եմ տուած խոստմանս համաձայն զձեզ հանդարտեցընել եւ իմ վարմունքս արդարացընել: Բայց իմ հպատակներս ինծի հաւասար չեն, եւ ասոր համար չեմ ուզեր օտար դատաւորին դատաստանին գլուխ ծռել. . . : Ձեր բազկաց դիմեցի, համարելով որ դուք իմ մերձաւոր եւ ամենալաւ բարեկամս էք: Իմ կարծեացս համաձայն ձեզի պատիւ մ'ընել ուզեցի, ուրիշ իշխաններէն աւելի զձեզ վերագասելով որ փախտական թագուհի մը նորէն աթոռը նստեցընէք. . . : Իմ խորթ եղբայրս ձեր առջեւը հանել թող տուիք որն որ ապստամբ էր, եւ ինծի աս պատիւը կը զլանաք: Աստուած չընէ որ ես ձեր բարի անուան բիծ մը դնեմ. . . : Կամ թող տուէք զիս որ ուրիշ իշխանաց դիմեմ, որոնք քաշած չարչարանքներէս շարժեալ ինծի օգնելու չեն դժուարիր, կամ դուք օգնեցէք. . . »:

Աս թուղթը Եղիսաբեթին վրայ քիչ ազդեցութիւն չորաւ, ի վերայ այսր ամենայնի Անգղիայի պաշտօնեայք երկայն խորհուրդ ընելէն ետեւ որոշեցին որ Մարիամ Եղիսաբեթին արքունեաց մէջ ընդունելութիւն չգտնէ, մինչեւ որ ինքզինք ամբաստանութենէն բոլորովին չարդարացընէ: Անգղիայէն դուրս ելլելու խնդիրը մերժեցին, եւ քարլէյլէն Պոլթըն դղեակը զՄարիամ տանել տուին, ուսկից որ դժուարաւ կրնար փախչիլ: Աս դղեկէն Մարեմայ թղթակցութիւնը Սկովտիայի մէջ եղած բարեկամաց հետ շատ դժուարացաւ եւ փախչելու յոյսը բոլորովին կտրուեցաւ: Հոս սկսաւ զգալ Մարիամ որ անողորմ Եղիսաբեթին ձեռքն ինկած է: Ազատութեան զսպուելուն ճաշակն առած ըլլալով վերջի բանտարկութեան զարհուրանքները դեռ մտքին մէջ կենդանի նկարուած էին, եւ հիմայ նոր եւ գուցէ աւելի խիստ թշնամուոյ ձեռքն ինկած ինքզինքը տես-

ներով, անհնարին վճատութեան մէջ ինկաւ: Շատ զղջաց Ս. Անտրէ արքեպիսկոպոսին խոհեմ խորհրդին չանսալուն. Եղիսաբեթէն ասանկ չարաչար խաբուելուն վրայ դառն կ'արտասուէր չարիքը գլխուն գալէն ետեւ: Գառն տրտունջներ կ'ընէր Անգղիայի շահախնդիր քաղաքականութեան վրայ որ զինքը խաբելով ասանկ դժբախտութեան հասցուց: — Խեղճ Մարիամ մտքէն չէր անցընէր որ խաբեբայ պաշտօնէի մը եւ անհաւատարիմ թագուհւոյ մը մէջ կենաց եւ մահու պատերազմ մը բացուած ըլլայ, որուն մէջ ոչ իրաւունք ոչ արդարագնացութիւն, ոչ հաւատարմութիւն եւ ոչ հաւատքն յաղթող պիտի ելլէր, այլ անի որ զօրաւոր էր տկարին վրայ յաղթանակ պիտի կանգնէր:

Բայց կրնայ հարցուիլ որ ինչ իրաւամբ Անգղիա զՄարիամ բանտ կը դնէ. ինքն Եղիսաբեթին հպատակ չէ. անոր բացայայտ հրաւիրելով Անգղիա ոտք կոխած է, եւ աս դժբախտ երկիրը գալէն ետեւ նոյն երկրին օրինաց դէմ բան մը գործած չէ, եւ վրան դեռ յանցանք մը ցրցուցած ալ չէ: — Ասոր պատասխանն ասանկ կու տան: Մարիամ իսկզբան Անգղիայի վրայ ունեցած իրաւունքը կը պաշտպանէր, եւ ոչինչ ընդդէմ է որ ազատութիւն գտնելու ըլլար նոյն խնդիրը կը նորոգէր: Իբրեւ ուղղափառ թէ ներքին եւ թէ արտաքին ուղղափառաց օգնութեան վրայ ապաւինելով նորէն գահը նստելէն ետեւ Անգղիայի եւ Սկովտիայի բողոքական կրօնը վտանգի մէջ կ'իյնայ: Ասոր համար հոգևով եւ մարմնով Անգղիայի պաշտօնեայք կը ջանային որ Մարեմայ վրայ դատաստանական քննութիւն ըլլայ, յուսալով որ գէթ ասով անոր բարի անունն եւ հասարակաց համարումը կորսնցընել կու տան: Բայց Մարիամ իր թագաւորական պատիւը ոտքի տակ առնող քննութիւնը բացարձակապէս կը մերժէր:

Խորամանկ Սէսիլ Մարեմայ հաստատութիւնը տեսնելով ուրիշ միջոց մը մտածեց, որն որ նոյնպէս իր դիտած վախճանին կը հասցընէր, այսինքն առաջարկեց որ դատաստանն ուղղակի Մարեմայ վրայ

չըլայ այլ իր ապստամբ հպատակաց վրայ, որոնք եթէ անմեղ ցուցուելու ըլլան իրենց պատիւն եւ իշխանութիւնը պահեն, իսկ ասոր հակառակ թէ որ յանցաւոր ելլեն Մարեմայ թող տրուի զանոնք պատժել կամ անոնց թողութիւն տալ: Եւ եթէ որ Մարիամ աս առաջարկութիւնն ընդունի, ան ատեն կը խոստանայ Եղիսաբեթ քանի մը պայմաններ դնելով Սկովտիայի հպատակները օրինաւոր ճամբու բերել եւ զինքը նորէն գահը նստեցընել: Աս պայմաններէն մէկն էր որ Մարիամ Սկովտիայի մէջ ուղղափառ պատարագը վերցընէ եւ երիցական եկեղեցոյ տեղ անգղիական կրօնը խոթել տայ: Հերրիս ատենակալը գրեթէ ստիպողական կերպով խորհուրդ տուաւ Մարեմայ որ աս պայմանն ընդունի, նոյնը 16 ատենակալք որոնք որ Մարեմայ կողմնակիցք էին խորհուրդ տուին որ ընդունի: Մարիամ ակամայ կամօք աս պայմանը ընդունեցաւ, եւ իր կողմնակցաց հրատարակեց որ «Թէպէտեւ ուղղափառ կրօնի մէջ մեծցած եւ կրթուած եմ, որն որ երկայն ժամանակ իմ տէրութեանս կրօնն էր, ի վերայ այսր ամենայնի իմ պատուական քրոջս խորհրդոց կը հետեւիմ, եւ թէ որ վիճակներս հաւանութիւն տան, ըստ կարի իմում պիտի ջանամ որ նոյն կրօնը (Անգղիականը) տէրութեանս մէջ տարածել տամ»,:

Մարիամ աս առաջարկութիւնն ընդունելէն ետեւ, բանակցութեան կամ քննութեան տեղը Եորք քաղաքը որոշուեցաւ: Աս ծանր խնդիրը որոշող գործակալները Եղիսաբեթին կողմանէ ընտրուած էին Սէօսէքս կոմսը, Ռալֆ Սատլէր Սէսիլին մտերիմ բարեկամը: Մարեմայ գործակալներն էին Լէսլէյ Ռոսի եպիսկոպոսը Լիվլինկսթըն, Պոյտ եւ Հերրիս ատենակալներէն զատ ուրիշ չորս հոգի ալ: Իսկ Մորրէ կոմսին կողմնակցութենէն ներկայ էին նոյն իսկ ինքը, Մորթըն, Լինսի, Օքքնի եպիսկոպոսը, Տէօմֆէրմլինի մեծաւորը եւ Մեթլէնտ ուրիշ քանի մը խորհրդականներով:

Աս բանակցութեան մէջ մտնող իրարու հակառակ կողմնակցութեանց դիտաւորութիւնը եւ ա-

կրնկալու թիւնները շատ տարբեր էին: Մարեմայ գլխաւոր դիտումն ան էր որ կորսնցուցած իշխանութիւնը նորէն ձեռք բերէ եւ միայն աս պատճառն էր որ զինքը շարժեց օտար իշխանութեան մը դատաստանին տակ իր խնդիրը ձգելու, զորն որ յաւաքագոյն այնչափ զարհուրանօք մերժած էր, եւ ասոր համար կը պնդէր որ Եղիսաբեթին տուած բացայայտ զինքը նորէն գահը նստեցընելու խոստումը՝ բանակցութեան արձանագրին մէջ դրուի: Իսկ Մորրէ կոմսին գլխաւոր նպատակն էր ձեռք բերած իշխանութեան մէջ ինք զինք հաստատելով իր կողմնակիցներն ապահովցընել, եւ ասոր համար ինքն ալ նոյնպէս Եղիսաբեթէն վստահութիւն առաւ որ եթէ Մարիամ յանցաւոր ցուցուելու ըլլայ չթողու որ նորէն Սկովտիա դառնայ: Բայց Եղիսաբեթ անոնցմէ բոլորովին տարբեր դիտաւորութիւններ ունէր: Եւ որովհետեւ աս խնդիրն երկու ելք կրնար ունենալ անոր համար երկուքին նկատմամբ բռնելու ճամբան որոշած էր: Եթէ որ Մարեմայ վրայ եղած ամբաստանութիւնները ստուգուելու ըլլան, միտքը դրած էր որ անոր ամենայն օգնութիւն զլանալով զինքը թագաւորութեան անարժան հրատարակէ. իսկ եթէ որ Մարիամ անմեղ ելլէ, եւ միայն թագաւորութիւնն անպիտան կառավարելուն վրայ խնդիրը մնայ, միտքը դրած էր որ զինքը նորէն գահը նստեցընէ, բայց այնպիսի սեղմիչ պայմաններով որ բոլորովին Անգղիայէն կախում ունենար եւ իր հպատակաց գերիի պէս ըլլար:

Իստ ինքեան իրին նայելու ըլլանք կը տեսնենք որ Եղիսաբեթ աս խնդրոյս մէջ իբրեւ դատաւոր նստելու բնաւ իրաւունք չունէր, բայց երկու կողմնակցութիւններն իրարու հետ հաշտեցընելու թէ պարտաւորութիւն ու թէ կարողութիւն ունենալով ամէն մարդ կը յուսար որ միջնորդ մտնելով կը համոզցընէ զՄարիամ որ անցած գացած բաներուն վրայ քող մը ձգելով իր հպատակաց թողութիւն տայ, եւ կամ զպատմութիւնները խրատէ որ անկից վերջն իրենց թագուհւոյն պարտաւոր հնազանդութիւնը

չղանան: Բայց ինք ասոնք չընելէն զատ նայեցաւ որ իրենց մէջ անմիաբանութեան ոգին աւելի եւս բորբոքէ, զՄորրէ կոմսն ի մասնաւորի գրգռեց ինչպէս որ Անտերսըն կը պատմէ որ իբրեւ զատախազ Մարեմայ վրայ ամբաստանութիւն ընէ:

1568ին Օգոստոսի 8ին Մարեմայ, Եղիսաբեթին եւ Մորրէ կոմսին գործակալք Եորք քաղաքը ժողվեցան, եւ երգում ըրին որ ըստ Աստուծոյ, բանաւորապէս, արգարութեամբ եւ ճշմարտութեամբ խօսին եւ վկայեն:

Երբոր ամէն պատրաստութիւնները լմնցան, Մարեմայ գործակալք ամբաստանեցին զՄորրէ եւ անոր կողմնակիցներն որ իրենց օրինաւոր թագուհւոյն դէմ զէնք վերցուցին, եւ դաւաճանութեամբ Լոնլըվէն բանտ դրին, եւ մահու սպառնալեօք թագաւորութենէն հրաժարել տուին: — Ամէն մարդ կը սպասէր որ Մորրէ աս ամբաստանութեանց դէմ ան զարհուրելի եւ բնութեան դէմ գործքը յառաջ պիտի բերէ, որով յառաջագոյն զՄարիամ վատահամբաւած էր, այսինքն Տառնլիին սպանումը: Բայց Մորրէ ասի չըրաւ այլ Անգղիացի գործակալաց քով երթալով Մարեմայ յանցանաց ապացոյցները ծածուկ յայտնել ուզեց իբրեւ առանձնական մարդիկներու: Պէտք է մտածել, ըսաւ, որ իմ եւ բարեկամացս կեանքը կշիռքի մէջ է, անոր համար հարկ կը համարիմ թագուհւոյն վրայ հրապարակաւ ամբաստանութիւն ընելէն յառաջ, ապահով ըլլալ որ արդեօք բերած ապացոյցներս բաւական են յանցանքը ցըցունելու, եւ թէ դատաւորք դատավճիռը կու տան, եւ թէ արդեօք վատահոլութիւն կու տան իրեն որ դատավճռէն ետեւ Մարիամ ոչ երբեք գահը պիտի նստեցընեն: Ասոր վրայ նոյն գործակալաց ծածուկ յայտնեց տասնութը նամակաց թարգմանութիւնները, զորոնք որ Մարիամ թէ Տառնլիին մահու ընէ յառաջ եւ թէ ետքը Պոթուելին գրած ըլլայ. դարձեալ ամուսնութեան երկու դաշնագրութիւններն որոնց թէ Մարիամ եւ թէ Պոթուել ստորագրած ըլլան, եւ շատ մը սիրահարական երգեր որոնց համար կ'ըսէր

Թէ Մարիամ Պոթուելին խրկած ըլլայ: Անգղիայի գործակալք ասոնց որոշ պատասխան մը չկրնալով տալ Եղիսաբեթին գրեցին եւ նոր հրամանի կը սպասէին:

Երբոր դատատանական մանաւանդ մահու եւ կենաց ընթացից մէջ ցուցումներ կան զորոնք հակառակորդ կողմն իբրեւ յաղթահարող ապացոյցներ գործածել կ'ուզէ, սովորութիւն է ամէն երկրի մէջ ուր որ քիչ մ'ալ արդարութեան սկզբունք տիրած են, նոյներն ամբաստանելոյն ցուցնել, որպէսզի զանոնք ճանչնայ կամ մերժէ, որովհետեւ միայն անոնք ճանչնալէն կամ ընդունելէն դատաստանի մէջ կրունան զօրութիւն ունենալ: Հոս տեղս Մորրէ կոմսն իր ապացոյցները ծածուկ Անգղիայի գործակալաց հաղորդեց, եւ Մարեմայ գործակալքն անոնցմէ տեղեկութիւն մը չունէին: Եթէ աս նամակները վաւեր էին, ինչո՞ւ Մորրէ զանոնք հրապարակաւ հրատարակելու կը վախնար. չէր գիտեր որ անոնցմով դատաստանը լմնցուցած կ'ըլլար: Գուցէ ծածուկ գործակալաց յայտնելով իր քրոջը խնայել ուզած ըլլայ, որպէս զի անոր անունը չաւրէ: Բայց նոյն ապացոյցներով չէր մի որ Մարեմայ անունը աղարտել ուզած է: Մարիամ ուզած չէր մի որ նոյն թղթերն առջեւը դրուին, բայց մտիկ ընող չեղաւ: Ուրեմն նոյն թղթերը սուտ էին եւ Մարեմայ գործք չէին, ապա թէ ոչ քննութեան առջի օրը Մորրէ անոնցմով զինքը պապանձեցուցած կ'ըլլար: Եւ դարձեալ ինչո՞ւ համար նամակներուն բուն օրինակը չեն բերուիր այլ անոնց թարգմանութիւնը միայն: Ճշմարտութիւն մը երեւան հանելու համար ասանկ վարմանց եղանակ մինչեւ հիմայ եղած չէ:

Ս' երն ըսած էինք որ Անգղիայի գործակալք Մորրէ կոմսին աղաչանքով Եղիսաբեթին գրած էին եւ պատասխանի կը սպասէին. ասով քննութիւնը բնականապէս կ'ընդհատէր, բայց Մորրէ ասիկայ չընելու համար իր վրայ եղած ամբաստանութեան դէմ ուղղակի պատասխան տուաւ ըսելով որ ինքն եւ իր բարեկամք չէ թէ թագուհւոյն դէմ զէնք

առած էին, այլ Պոթուելին դէմ, որուն իշխանութեան տակ թագուհին ինկած էր, բայց որովհետեւ թագուհին Պոթուելէն չէր ուզէր բաժնուիլ, իրենք զինքն անկից բաժնեցին, եւ վերջապէս թագուհւոյն հրաժարումն ընդունած են եւ ոչ եթէ բռնութեամբ առած: — Թագուհւոյն գործակալքն աս անհիմն եւ անզօր ջատագովութիւնը անանկ ցրեցին որ Մորրէ եւ իր կողմնակիցք խոստովանեցան, ինչպէս որ Անտերսըն կը պատմէ, թէ աս տուած իրենց պատասխանն առերեւոյթ ջատագովութիւն մըն է. թէպէտ եւ երդում ըրած էին ճշմարտութեամբ խօսելու, առանց ատելութեան եւ վրէժխնդրութեան, մարդկային նկատմանց չնայելով խօսիլ եւ վկայիլ ինչպէս որ ամենազօր Աստուծոյ առջեւ կը խոստովանէին:

Ըստ ժամանակներս երբոր Եորք քաղքին մէջ բանակցութիւնները կ'ըլլային, Սկովտիայի մէջ երկու գլխաւոր կողմնակցութիւն կազմուեցաւ: Առջինը թագաւորին կողմնակցութիւնն էր՝ որուն գլուխը Մորրէ կոմսն անցած էր. իսկ երկրորդը թագուհւոյն՝ որուն գլուխն էր Շաթելըրոյ դուքսը, որն որ քիչ մ'առաջ Գաղղիայէն դարձած էր: Երկու կողմնակցութիւնք ալ խաղաղութիւն ընելու բաղձանք կը ցուցնէին: Գիտէր Մորրէ որ իր բերած ամբաստանութեանց դիմացն իրեն եւ իր բարեկամաց դէմ աւելի զօրաւոր ամբաստանութիւն պիտի ելլէ, որուն ապացոյցները աւելի հիմնական էին: * Եթէ որ յաղթուելու ըլլար անտարակոյս իրաւամբ բարկացած քրոջը սրտմտութեան զոհ

*) Աս նամակաց վաւերականութեան կամ ստութեան վրայ այնպիսի մէկն իր խորհրդածութիւնը ըրած է, որն որ նոյննորուն վրայ դատաստան կտրելու վիճակի մէջը էր, այսինքն Սէօսէքս կոմսը նոյն բանակցութեան անդամներէն մէկը. թէ որ Մարեմայ ամբաստանիչները նոյն նամակներէն ապացոյցներ առնելով զինքը Տառնլիին սպանութեան յանցաւոր հրատարակել կ'ուզէն, ան ատեն զանոնք ուրանալէն ետեւ կրնայ նոյն նամակներով ամբաստանիչներէն շատերը սպանութեան հաղորդ ամբաստանել. եւ ան ատեն շատ զժուարաւ կրնան իրենք զիրենք պաշտպանել, ինչու որ թագուհւոյն պատճառները ամեն կողմանէ մտածելով շատ յաղթութարող են: 11

պիտի ըլլար, իսկ եթէ որ յաղթելու ըլլար դարձեալ իրեն օգուտ մը չէր ըլլար, որովհետեւ մանուկ թագաւորը հիւանդագին ըլլալով երկարակեաց կենաց յոյս չէր տար, եւ ըստ յաջորդութեան իրաւանց թագաւորութիւնը Շաթելլըրոյ դքսին պիտի կոչուար որն որ իր մահուցաւ թշնամին էր: Ասոր համար Մարեմայ վրայ ըրած ամբաստանութիւններն ետ առնել եւ խորհրդանոցին վճռով զինքը անմեղ հրատարակել, եւ տարեկան մուտք մը իրեն կապել տալ ուզեց, թէ որ Մարիամ թագաւորութենէ հրաժարումը նորէն հաստատէ կամ գէթ թագուհւոյ տիտղոսը պահելով Անգղիայի մէջ բնակելու յանձն առնու, եւ իրեն (Մորրէ կոմսին) Սկովտիայի կառավարութիւնը թողու: Իսկ Շաթելլըրոյ դուքսն ասոր հակառակ Մորրէ կոմսին խորամանկութիւնը գիտնալով, եւ Լինոքս գերդաստանին թագաւորութեան վրայ նոր ստացած իրաւունքներէն վախնալով, կը պահանջէր որ Սկովտիայի կառավարութիւնը նորէն Մարեմայ ձեռքը տրուի: Բայց պատրաստ էր միանգամայն մանկահասակ իշխանն Անգղիա խրկելու որ Եղիսաբեթին քով կրթուի, եւ յանձն առաւ որ Սկովտիա ազատ ընտրութեամբ ազնուականաց ժողովքով մը կառավարուի, որուն մէջ իւրաքանչիւր ազնուական իր աստիճանին համաձայն նիստ ունենայ: Շաթելլըրոյ դուքսն ասով ուրիշ բան չէր ուզէր, բայց եթէ գլխաւոր իշխանութիւնը ձեռք բերել: Անոր համար Սէօսէքս կոմսը նոյն ատենն աղէկ զրուցեց որ աս կողմնակցութիւններն ո՛չ թագուհւոյն եւ ո՛չ մանկահասակ թագաւորին բարիքը կը բաղձան, հապա իրենց շահուն կը նային: Նոյպէս Նորֆոլք դուքսը զրուցեց որ ոմանք իրենց շահն ապահովցնենելու ետեւէ են, եւ իրենց վախճանին հասածին պէս ո՛չ թագուհին եւ ո՛չ իշխանը կը հոգան:

Մորրէ՝ զՄարիամ իր առաջարկութեան համոզընելու համար խաբեբայ Մեթլենտին գիմեց: Ասիկայ բարեկամի երեսով Մարեմայ քով եկաւ. ապահովցուց զինքն որ իր Եորք գալուն բուն պատճառն ուրիշ բան չէր բայց եթէ իրեն ծառայել եւ

օգտակար ըլլալ, եւ ծածուկ նոյն համբաւեալ նա-
մակաց Սկովտիայի լեզուաւ թարգմանութիւն մը
տալով, խորհուրդ կու տար իրեն որ իր համբաւը
պահելու համար խաղաղութիւն ընէ: Աերջէն յա-
նուն Մորրէ կոմսին Նորֆոլք դքսին դիմեց եւ Մա-
րեմայ անմեղութիւնը խոստովանելէն ետեւ յանուն
Սկովտիացւոց ազգին՝ կ'աղաչէր զինքը որ Մարեմայ
հետ ամուսնանայ, եւ ի մէջ այլոց կ'ապահովցընէր
դուքսն որ եթէ ամէն գժտութիւնները թող տրուե-
լու ըլլան, Անգղիայի պաշտօնեայք նոյն համբաւեալ
նամակները չեն հրատարակեր: Նոյնպէս Մեթլէնտ
Ռոսի եպիսկոպոսը համոզցընել ջանաց որ եթէ Մա-
րիամ Լոշլովէն դղեկին մէջ ըրած հրաժարումը հաս-
տատելու ըլլայ եւ Նորֆոլք դքսին հետ ամուս-
նանայ, Անգղիայի թագուհին զինքը նորէն Սկովտիայի
աթոռը կը նստեցընէ:

Սէսիլ եւ իր պաշտօնակիցք անանկ կ'երեւցը-
նէին որ ամէն կողմնակցութեան անաչառութեամբ
արդարութիւն ընելու ծանր պարտաւորութիւն կը
դգան, բայց անոնց առանձնական թղթակցութենէ
յայտնի կը տեսնուի որ միայն Սկովտիայի թագուհ-
ւոյն վնասուն կը բաղձային, եւ անկից իրենց օգուտ
մը հանելու ետեւէ էին: Իրենց գլխաւոր դիտմունքն
ան էր որ զՄարիամ՝ ամուսնական անհաւատարմու-
թեան, եւ մարդասպանութեան ամբաստանութեամբ
բոլոր Եւրոպայի առջեւ վատահամբաւեն: Եորք քաղ-
քին բանակցութեան վիճակը, Մորրէ կոմսին ամբաս-
տանութեանց նկատմամբ ունեցած վախը, անոր բե-
րած ապացոյցներուն անբաւականութիւնը, նոյնպէս
Նորֆոլք դքսին Մարեմայ հետ ամուսնանալու խոր-
հուրդը եւ Մեթլէնտի սերմանած երկպառակու-
թիւնները տեղն ի տեղ իմացած էին: Անգղիայի
գահիճը Մորրէ կոմսին վերը ըրած խնդրոյն ուղղակի
պատասխան տալու տեղ, պատասխանեց որ նոյն
խնդիրներն ի գիր չեն կրնար անցնիլ, անոր համար
ըսաւ որ ամէն կողմնակցութենէ երկերկու հոգի
Ռալֆ Սատլերին հետ շուտով արքունիք գան որ-
պէսզի անձամբ թագուհւոյն առջեւ խնդրոյն վրայ

քննութիւն ըլլայ: Մարիամ աս անակրնկալ պա-
հանջման վրայ շատ զարմացաւ, բայց մէկալ կողմանէ
ուրախացաւ տեսնելով որ իր դատը վերջապէս Եղի-
սաբեթին առջեւ կ'ելլէ: Մորրէ իր պատգամաւոր-
ները խրկելով բաղձանք ցրցուց որ ինքն ալ կ'ուզէ
գալ, իսկ Սէօսէքս եւ Նորֆոլք տեսնելով որ իրենց
հարկաւորութիւն մը չկայ իրենց տեղը դարձան. ա-
սանկով Եորքի բանակցութիւնը դործնականապէս
լուծուեցաւ (20 Հոկտ.):

Մարիամ մինչեւ հիմայ կը յուսար որ իր
խնդիրը յաջողութեամբ պիտի երթայ, եւ կը պար-
ծենար որ իր գործակալներն Եորքի բանակցութեան
մէջ աւելի հաստատուն պատճառներով հակառակորդ-
ները պապանձեցուցած են եւ իրենց ստայօդ ամբաս-
տանութիւնները լուեցուցած են: Բայց երբոր լսեց որ
Մորրէ Լոնտոն գնաց եւ Եղիսաբեթին խոստման հա-
կառակ ընդունելութիւն գտաւ, սիրտը շատ կոտրե-
ցաւ տեսնելով որ Եղիսաբեթին խոստացած անկողմ-
նակալութիւնն եղծուած է. իմացաւ որ ծածուկ դա-
ւաճանութիւն մը զինքը կործանելու երդում ըրած
է, ասոր համար իր գործակալաց գրեց որ անմիջա-
պէս Անգղիայի մեծերուն եւ օտար տէրութեանց
գեսպանաց առջեւ բողոքեն որ ազգաց օրինաց դէմ
զինքը բռնած կը պահեն Անգղիայի մէջ, իր ապրս-
տամբ հպատակներն Եղիսաբեթէն ընդունելութիւն
կը գտնեն, կատարեալ ազատութիւն կը վայելեն,
իսկ զինքը խիստ եւ անարգ բանտարկութեան մէջ
թող կու տան որ հիւժի, եւ թէ Եղիսաբեթ զա-
նոնք կը գրգռէ որ իրեն դէմ ամբաստանութիւն
ընեն եւ իր անոնց դէմ բերած ամբաստանութեանց
զանազան դժուարութիւններ կը հանէ: Աս ամէն
պատճառաց համար կը պահանջէր Մարիամ որ ինքն
ալ Եղիսաբեթին առջեւ ելլէ եւ ամբաստանիչներն
իր դիմացը հանուին որպէսզի ուղղակի անոնց պա-
տասխան տայ: Մարիամ ասանկ իր գործակալաց
գրելէն ետեւ, հրամայեց որ եթէ իր ուղածները
չեն կատարուիր, հրատարակեն թէ իրենց լիակատար
իշխանութիւնն եւ բանակցութիւնը լմրնցած է, եւ

անկից վերջն ամէն եղած որոշմանց դէմ բողոքեն, զանոնք իբրեւ ոչինչ համարին եւ իրենց անցագիրները խնդրեն:

Էտեւութիւնը ցրցուց որ Մարեմայ կասկածն առանց հիման չէր: Մորրէ կոմսին Եորք քաղքի մէջ ըրած հարցման յաջող պատասխան տրուեցաւ որ Սկովտիայի թագուհւոյն ոչ երբեք կը թողուն որ իշխանութիւնը նորէն ձեռք առնու, եւ ինչ որ ինքը (Մորրէ) ընելու ըլլայ մեծ հաճութիւն պիտի գտնէ (26 Նոյ): Մորրէ ասանկով գրգռուած՝ Գեկտեմբերի 1ին մասնաւոր եղանակաւ Մարեմայ վրայ ամբաստանութիւն ըրաւ որ «իր ամուսնոյն սպանութեան խորհուրդն յառաջընէ գիտէր, հաւանած եւ հրամայած էր. միանգամայն միտք ունէր մանկահասակ իշխանը հօրը պէս մեռցընել տալ, որպէսզի թագաւորութեան ժառանգութիւնն օրինաւոր գծէն, չարագործ մարդասպանին եւ անաստուած բռնաւորին վրայ դարձնէ,»: Մարեմայ գործակալներն ասոնք լսելէն ետեւ՝ Եղիսաբեթէն խնդրեցին որ իրենց թագուհւոյն ընդունելութիւն տայ, ինչպէս որ Մորրէ կոմսին եւ անոր կողմնակցաց որոնք իրենց թագուհւոյն իբրեւ ամբաստանող էին, իրմէ ընդունելութիւն գտան, նոյնպէս հիմայ ալ նոյնն իրեն շնորհէ որպէսզի իր առջեւ ինքզինքը կարենայ արդարացընել. եւ քանի որ քննութիւնը չէ լմրնցած, թէ Մորրէ եւ թէ անոր կողմնակիցք Անգղիայի մէջ բանտարկեալ կենան, մինչեւ դատավճիռն ելլէ որպէսզի իրենց գործոց արժանի պատիժն առնուն: Եղիսաբեթ շատ պաղութեամբ աս արդար խնդրոյն պատասխան տալով, ըսաւ, որ ասիկայ հասուն քննութեանց հարկաւորութիւն ունի (3 Գեկ.):

Առոսի եպիսկոպոսն եւ իր ընկերները պարապ տեղ ամէն կարելի միջոցները ձեռք առին որպէսզի Եղիսաբեթէն գոհ պատասխան մը առնուն, խորհրդականաց դիմեցին, թագուհւոյն աղաչեցին, դատաստանական ընթացից դէմ բողոք ըրին, եւ երբոր տեսան որ ամենայն ինչ պարապ է Շաթելլըրոյ դքսին, Գաղղիայի եւ Սպանիայի դեսպանաց խորհրդով հրա-

տարակեցին որ բանակցութիւնը լմընցած է: Սէսիլ
աս ամէն բաները չլսելու կը զարնէր, եւ կը ջանար
քանի որ քննութիւնը չէ ընդհատած՝ ամբաստանչաց
բերած ապացոյցները գատաստանական կերպարանաց
մէջ խօթել: Եւ ամէն բան պատրաստելէն ետեւ,
Անգղիայի գլխաւոր արհեստագործները Նորթհոմպթը-
լէնտ, Ուէսթմորլէնտ, Ուորսեսթըր, Շրուսպէօրի,
Հանթինկտըն, եւ Ուորրիք կոմսերը գաղտնի խոր-
հրդեան մը կանչեց, եւ անոնց կատարեալ լռութիւն
պահել տալու համար երգում՝ ընել տալով մինչեւ
հիմայ եղած գատաստանական ընթացքը մեկնեց,
անոնց առջեւ գրաւ բնագիրները եւ օրինակուած-
ները եւ Մարեմայ առ Եղիսաբեթ գրած թղթերը
բերաւ որ համբաւեալ թղթերուն գրին հետ բաղ-
գատեն: Թէ նոյն ժողովականաց վրայ աս ամէն բա-
նէրը ինչ ազդեցութիւն ըրին, եւ թէ հոն ինչ խօ-
սուեցաւ չի գիտցուիր, բայց աս միայն գիտենք որ
նոյն ապացոյցներու վաւերականութեան, եւ կամ
ամբաստանելոյն յանցաւոր ըլլալուն անոնցմէ վճիռ
չուզուեցաւ, հապա Սէսիլ ժողովականաց զրուցեց
որ Մարիամ Եղիսաբեթին հետ տեսնուիլ կ'ուզէ որ-
պէսզի ինքզինքը անոր առջեւ արդարացընէ, բայց
Եղիսաբեթ թագուհւոյ մը պատուոյ հակառակ կը հա-
մարի՝ Մարեմայ պէս վատահամբաւ կնոջ մը հետ
տեսնուիլ: Գատաւորք կամ գաղտնի խորհրդականք
հաւանութիւն տուին որ Մարիամ Եղիսաբեթին առ-
ջեւ չելէ: Անմիջապէս երկրորդ օր Եղիսաբեթ Մա-
րեմայ գործակալները կանչել տուաւ եւ զրուցեց որ
իրենց տիրուհւոյն հետ չի կրնար տեսնուիլ եւ ասանկ
պարագայից մէջ ինչ եւ իցէ միաբանութիւն կամ
գաշնադրութիւն մը անոր հետ՝ զինքը մշտնջենաւոր
անարգանօք կրնայ ծածկել, ասոր համար պէտք է
որ Մարիամ իր անմեղութիւնն այնպիսի եղանակաւ
ցուցընէ որ հասարակաց կարծիքը բոլորովին փոխել
տայ:

Սէսիլ պաշտօնեան այսչափս պաշտօնական եւ
ղանակաւ, բայց շատ կասկածաւոր կերպարանաց
մէջ, յաւելուածներով եւ փոփոխութիւններով մեր

ձեռքը հասուցած է: Կրնայ կարծուիլ որ իր դի-
 տաւորութիւններն յաջողած ըլլան, եւ ժողովուած
 կոմսք կամ բերուած ապացոյցներու վրայ անվստա-
 հութիւն կամ իր բռնած ճամբուն վրայ տհաճու-
 թիւն ցրցուցած ըլլան: Արովհետեւ անկից վերջն
 ուրիշ ճամբայ մը բռնեց եւ կարծելով որ Մարիամ
 նոյն թղթերուն հրատարակումէն կը վախնայ, սպառ-
 նաց որ եթէ Մարիամ նորէն Սկովտիայի թագաւո-
 րութեան հրաժարումը չհիշատատէր, անմիջապէս
 նոյները կը հրատարակէ: Ասանկ Եղիսաբեթ ալ կը
 մտածէր եւ ասոր համար Նոլլիսին գրեց որ իբրեւ
 իր անձին կողմանէ ամէն եղանակաւ փորձէ զՄա-
 րիամ նորէն թագաւորութենէն հրաժարեցընել տա-
 լու, բայց Մարեմայ բացորոշութիւնն իր հակառա-
 կորդաց բոլոր խորհուրդները տակնուվերայ ըրաւ:
 Մարիամ իմանալուն պէս որ Եղիսաբեթ զինքը տես-
 նել չ'ուզէր, իր գործակալաց հրաման խրկեց որ
 Անգղիայի թագուհւոյն եւ անոր խորհրդականաց առ-
 ջեւ զրուցեն թէ «Եթէ Մորրէ եւ իր յանցակիցները
 իմ ամուսնոյս սպանութիւնը յառաջուրնէ գիտէի
 կամ խորհուրդ տուած եւ հրամայած էի, կ'ըսեն ան
 ատեն ստութեամբ, մատնութեամբ եւ ցածութեամբ
 սուտ խօսած եւ իմ վրաս այնպիսի յանցանք մը դրած
 կ'ըլլան, որուն սկզբնապատճառը, գտիչն եւ գործա-
 դրողն իրենք են: Իսկ որդին հօրն ետեւէն խրկելուն
 նկատմամբ բնական սէրն որն որ մայր մը իր միամօր
 որդւոյն վրայ կ'ունենայ բաւական պատճառ է ամբաս-
 տանչաց ստախօսութիւնը ցրցունելու: Ասանկ գառն
 ամբաստանութեանց վրայ լուութեամբ չեմ կրնար ան-
 ցնիլ, այլ կը պահանջեմ որ իմ գործակալացս ան
 նամակաց կամ օրինակը կամ բնագիրը յանձնուի,
 որպէսզի զանոնք քննեմ, եւ խօսք կու տամ որ իմ
 ամբաստանչացս մէջէն շատերը կրնամ նոյն սպանու-
 թեան յանցաւոր ամբաստանել վկաներով եւ ազա-
 ցոյցներով, միայն թէ Եղիսաբեթին հետ տեսնուիմ:
 Աս անակընկալ յայտարարութիւնը զԵղիսա-
 բեթ եւ իր պաշտօնեաները շփոթցուց, բայց Քրիս-
 տոսի ծննդեան տօները տասնուչորս օր իրենց ժա-

մանակ թող տուին որ մտածեն: Յունուարի 7ին Ռոս եպիսկոպոսն Եղիսաբեթին քով երթալով խնդրեց իրմէ որ նոյն թղթերուն օրինակները Մարեմայ խորհուին, որպէսզի անոնց մէկիկ մէկիկ պատասխան տայ, եւ ցուցնէ Եւրոպային թէ իր ամբաստանները չէ թէ միայն մատնիչ են այլ նաեւ ստախօս ալ: Եղիսաբեթ պատասխան տուաւ որ անոր վրայ քիչ մը մտածեմ, բայց զրուցեց միանգամայն թէ արդեօք աւելի լաւագոյն չ'ըլլար եթէ Մարիամ թագէն նորէն Տրափարի եւ Անգղիայի մէջ խաղաղութեամբ օրերն անցնէ: Եպիսկոպոսը պատասխան տուաւ որ Մարիամ իրեն լիակատար իշխանութիւն տուած չէ ասանկ բաներու վրայ խօսելու, եւ բնաւ կամք չունի ասանկ բան մը յանձն առնելու, բայց պատրաստ է իր ապտամբ հպատակաց այնչափ զեջում ցուցնելու որչափ որ արգարութիւնը կը ներէ եւ տէրութեան երջանկութեանը փնասակար չըլլար:

Սկովտիայի թագուհւոյն աս յանդուգն եւ յաղթահարող բարբառը զորն որ ասկից վերջը գործածելու սկսած էր, կ'երեւայ թէ իր հակառակորդները խռոված ըլլայ, որովհետեւ բանակցութիւնը բոլորովին դադրեցուցին: Մորրէ եւ իր ընկերներն ամենէն առաջ երթալու հրաման առին եւ դեռ Անգղիայէն չբաժնուած զրուցուեցաւ անոնց որ իրենք իրենց պատուոյն դէմ բան մը գործած չեն, բայց միանգամայն ալ բաւական պատճառ բերած չեն որով Եղիսաբեթ «իւ բարի քրոջը, վրայ չար համարում ունենայ: Ասոր վրայ Ռոս եպիսկոպոսն եւ անոր ընկերները կանչուեցան եւ խօսք տրուեցաւ իրենց որ ան ամէն թղթերուն օրինակները Մարեմայ կը խրկեն, ան պայմանաւ որ ամենուն ալ ինչպէս որ պէտք է պատասխան տայ: Ռոս պատասխանեց որ աս յաւելուածը պարապ է, որովհետեւ Մարիամ արդէն կրկին անգամ կնքուած գրով խօսք տուած էր որ ամենուն պատասխան կու տայ: Բայց թէ որ իր ամբաստանչաց հրաման կը տրուի որ Սկովտիա դառնան ան ատեն աս շնորհքը Մարեմայ վրայ ալ տարածելու է: Իսկ եթէ դիտաւորութիւն ունիք զինքը Ան-

գղիայի մէջ բանտարկեալ պահել, ան ատեն անմիջապէս յանուն Մարեմայ կը բողոքեմ ան ամէն բաներուն դէմ որոնք բռնական կերպով անոր վրայ պիտի ըլլան:

Մարեմայ հակառակորդք կ'ըսեն որ Եորքի բանակցութեան ատեն Մարիամ իր ամբաստանիչները պապանձեցընելով յաղթեց, բայց Ուէսթմինսթրի քննութեան ատեն միայն Եղիսաբեթին առջեւ ինքզինքն արդարացընել ուզելուն համար՝ ունեցած առաւելութիւնը կորսնցուց, եւ ամբաստանները յաղթող գտնուեցան: Եղիսաբեթին առջեւ ելլելու պահանջումը ուրիշ բան չէր, կ'ըսեն, բայց եթէ հրապարակական քննութենէ փախուստ տալ, ուսկից խաղ խայտառակ պիտի ելլեր: — Աս տրամաբանութիւնը մեղի այնչափ համոզիչ չ'երեւար: Մարեմայ պահանջումն արդարացի եւ կատարուելու բան էր, ինքն իր ամբաստանչաց հետ մի եւ նոյն դատաստանի մէջ չէր կրնար մննել առանց իր թագաւորական պատուոյն անարգանք մը բերելու. իրենք դատաստանին ներկայ էին եւ իրենց ապացոյցները անձամբ կրնային յառաջ բերել, իսկ ինքն ահագին աջոպետութենէ մը գրեթէ 200 անգղիական մղոն հեռու տեղէն անոնց պատասխան պիտի տար: Եւ ասոր հակառակ Եղիսաբեթ անոր պահանջումը չկատարելով ի հարկէ կասկածելու առիթ տուած է թէ Անգղիայի թագուհին անոր անմեղութենէն աւելի դատապարտութիւնը կը բաղձար: Մորրէ կոմսին յաղթութիւնն երկայն ժամանակ չտեւեց, որովհետեւ Մարեմայ վերջի վարմունքը կը ցուցընէ որ քննութիւնը ընդհատելու միայն սպառնացած էր, որպէսզի Եղիսաբեթ իր խնդրոյն զիջանի: Անմիջապէս նոյն օրը երբոր իմացաւ որ իր պահանջումը չէ կատարուած, իր գործակալաց գրեց որ Մորրէին ըրած ամբաստանութիւնները չիկրնար լռելով անցնիլ, եւ հրամայեց իրենց որ նորէն քննութիւնը սկսին եւ իր անձին դպչող ամբաստանութիւններն ուրանան եւ անոնց գլուխը դարձընեն: Մարիամ ասի ընելուն պէս դարձեալ իր հակառակորդաց վրայ գեր ի վերոյ եղաւ,

եւ որչափ որ կը ստիպէր որ քննութիւնը շարունակուի, այնչափ ալ Մորրէ սրտադող կը հրաժարէր: Նոյն իսկ Եղիսաբեթ ասոր վրայ կ'ուզէր զերենք հաշտեցընել, բայց Մարիամ չընդունեցաւ, ժամանակն անցած է ըսելով: Մարիամ ասկից ետեւ եւ ոչ մէկ թէութեամբ խաղաղութիւն ընել կ'ուզէր, մինչեւ որ իր անմեղութիւնը հրապարակաւ չընդունուի, ասանկով իր թշնամեաց ուրիշ բան չմնաց բայց եթէ զՄորրէ բնագիւղով մէկտեղ Սկովտիա խրկել, որպէսզի Մարեմայ գործակաները կարող չըլլան զանոնք քննել: Առանց հակառակութեան յաղթութիւնը Մարեմայ էր եւ իր բարեկամները նոյնը իրեն կը շնորհաւորէին, նոյն իսկ Անգղիայի ազնուականաց գլխաւորներն ալ՝ որոնք աս բանակցութեան մէջն էին նոյն յաղթութիւնը խոստովանած կ'երեւան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Փ Թ .

ՉՄարիամ՝ Նորֆոլք գ. քսին հետ ամուսնացընելու Մեթլէնտ եւ Մորրէ կոմսից խորհուրդը. ամուսնութեան խորհուրդը կը յառաջանայ, եւ ապստամբութեան կերպարանք կ'առնու:

Ինթերցողը կը յիշէ որ Մեթլէնտ կոմսը Մարեմայ եւ Նորֆոլք գ. քսին հետ ամուսնութեան խորհուրդ մը ստեղծած եւ նոյն գ. քսին յայտնած էր, բայց Նորֆոլք կամ Եղիսաբեթին սրտմտութենէն, կամ Մեթլէնտին ըրած առաջարկութիւնը բանի մը տեղ չդնելով ականջ չկատեց: Ի վերայ այսք ամենայնի կասկածոտ Եղիսաբեթէն աս գաղտնի խորհուրդը ծածուկ չմնաց, ուստի երբոր դուքսն Եորքի քննութենէն ետ դարձաւ, Եղիսաբեթ զինք շատ պաղութեամբ ընդունեցաւ: Նորֆոլք պատճառն իմանալով վստահացուց զինքն որ ան խորհուրդն ոչ իրմէ ելած է եւ ոչ ալ անոր հաւանութիւն տուած է: «Բայց արդեօք, հարցուց Եղիսաբեթ, չէիք ամուսնանար Մարեմայ հետ, գիտնալով որ տէրութեան խաղաղութիւնն եւ անձինս ապահովութիւնը կ'ապահովընէիք»: «Տիկին, պատասխանեց դուքսը, անիկայ որ ձեր հակառակորդն է եւ որուն այրը եր-

բեք հանգիստ չգտնել, իմ ամուսինս չկրնար ըլլալ:,,
Գուքսն աս հեզնական պատասխանով Եղիսաբեթին
կասկածն առ ժամանակ մը փարատեց: Բայց Մորրէ
Մնգղիսայէն դառնալէն յառաջ աս ամուսնութեան
խորհուրդը նորէն ձեռք առաւ: Ռուպերթ Մելուիլ
Մարեմայ խրկեց որ հեան աս նիւթիս վրայ խօսի,
իսկ ինքը դքսին քով գնաց եւ ջանաց զինքը համոզ-
ցնել որ երկու տէրութեանց մէջ նորէն խաղաղու-
թիւն հաստատելու միակ միջոց ան կրնայ ըլլալ, եր-
բոր բողոքական ասպետ մը Սկովտիայի թագուհւոյն հետ
ամուսնանայ, եւ մէկը չկայ, կ'ըսէր, որ երկու կողմ-
նակցութիւնները գոհ ընելու այնպէս յարմարութիւն
ունենայ ինչպէս Նորֆոլք դուքս մը: Գուքսն ասոր
պատասխան տուաւ որ այնպիսի ծանր հետեւու-
թիւններ ունեցող գործքի մը ձեռք չեմ կրնար
զարնել առանց իմ թագուհւոյս հարցնելու: Իսկ
Մարիամ Մելուիլին պատասխան տուաւ որ ինքը քանի
որ բանտի մէջն է, չկրնար ասոր նկատմամբ որոշ
պատասխան տալ: Թող Մորրէ կոմսը նորէն իշխա-
նութիւնը ձեռքս տայ, եւ ան ատեն ես անոր խոր-
հրդին կ'անսամ, եւ իբրեւ ներողամիտ քոյր մը հետը կը
վարուիմ, ինչպէս որ մինչեւ հիմայ վարուած էի:

Կարծելու բաւական պատճառ կայ որ Մորրէ
աս անգամ ալ իր սովորական խարդախութիւնը բա-
նեցուցած է: Աղէկ գիտէր որ Մարեմայ Սկովտիայի
բարեկամք սահմանները ժողուած էին զինքը ներս
թող չտալու համար. նոյնպէս Մնգղիսայի հիւսի-
սային սահմանադիտոց վրայ Նորոնեանք եւ Մարքեն-
ֆիէլտեանք եւ քանի մը ուրիշ գերդաստաններ միա-
բանած էին զինքը բռնելու, որպէսզի իր թագուհ-
ւոյն եւ քրոջը ըրած նախատանաց վրէժն առնուն:
Ուստի իր թշնամեաց լարած որոգայթէն ազատելու
համար վերը յիշած առաջարկութիւնը Ռուպերթ
Մելուիլին ձեռքը Մարեմայ առջեւ դնել տուաւ, եւ
իր դիւրահաւան քրոջ հաւտացուց որ իր բարւոյն եւ
ազատութեան ետեւէ ինկած է. ասով Մարիամ խա-
բուեցաւ եւ իր բարեկամաց հրաման խրկեց որ Մորրէ
կոմսին բան մը չընեն:

Մարիամ աս ժամանակներս Ռիփըն էր: Եղև-
սաբեթ զՄորրէ պարգեւներով Սկովտիա խրկելով
պէտք էր նաեւ Մարեմայ ալ ազատութիւն շնորհել,
բայց ասիկայ չընելէն զատ, զՄարիամ աւելի եւս
խիստ պահպանութեան տակ դրաւ, եւ իբրեւ իր
հպատակ եւ անգղիական օրինաց յանցաւոր դառն
բանտարկութեամբ կը չարչարէր: Նոյլիսին՝ անոր
պահպանին հրաման տուաւ որ ապահովութեան հա-
մար ատրճանակներով զինեալ տասուերկու ձիաւոր
բանտին քովը պատրաստ կենան, որպէսզի եթէ Մա-
րիամ փախչել ուզէ, վրան կրակ տան: Բայց ո՞ւր
պիտի փախչէր Մարիամ, կղզւոյ մը մէջ էր, ո՞ր կողմն
որ դառնար միշտ թշնամեաց մէջ ինքզինքը պիտի
գտնէր: Եղիսաբեթ ասկից ետքը իր որսն աւելի եւս
ապահովցընելու համար տերութեան ներսին կողմերը
տանել տուաւ զՄարիամ Շրիւսպէօրի կոմսին պահ-
պանութեան տակ, եւ բերդէ բերդ տանելէն ետեւ
վերջապէս Թէօթպէօրի տարաւ, ուր որ բանտի տեղ
որսորդաց կայան մը որոշուեցաւ անոր, որն որ փայտէ
տնակ մըն էր բարձր լեռան մը վրայ շինուած եւ կէս
մը կործանած: Աս խեղճ տնակին չորս կողմը բարձր
պատեր կային, որոնք արեւուն ճառագայթները կ'ար-
գելուին:

Աս տնակին ստորագրութիւնը Մարեմայ նա-
մակի մը մէջ կը գտնենք զորն որ Էճրթթըն ատենա-
կալին վարուց մէջ հրատարակուած է: Մարիամ աս
տանս մէջ երկու փոքր սենեակներ ունէր, մէկը ի-
րեն եւ մէկալը իր տիկնանց համար: Բոլոր պատերը
ճաթըրտած էին եւ շատ տեղ շաղախը ինկած էր,
պատերուն ճեղքերէն անդադար պաղ օդ մը ներս
կը թափանցէր, այնպէս որ ծածկոյթները, վարա-
գոյրները եւ վերմակները զինքը պաղէն չէին կրնար
պահել, եւ միշտ կը հազար եւ հարբուխէն կը տան-
ջուէր: Բոլոր տան մէջ մաքուր օդ չնչելու տեղ չկար
միայն երկու փոքր ուրիշ սենեակներ կային 7 ոտք
լայնութեամբ եւ այնչափ մ'ալ երկայնութեամբ,
բայց անոնք ալ այնչափ ծառաներով եւ պահպան-
ներով լեցուն էին որ իրենք ալ իրարու վրայ կը

պառկէին: Վերջապէս իր սենեկին պատուհանին տակ արտաքնոց դրուած էր, անանկ որ ապականեալ օդէն ազատելու ճար չկար: Աս զարհուրելի բանտարկու-
թենէն Մարիամ շատ նամակներ գրեց Եղիսաբեթին, որն որ եթէ մարդկային զգածմունքը խղզող անձնա-
սիրութեան ախտէն ըմբռնուած չըլար, սիրտը ամ-
թով կը լեցընէին այնպիսի դաժան խստութիւն մը
ընելուն համար իր մերձաւոր եւ անմեղ ազգականին
դէմ: Նոյն իսկ օտար տէրութեանց դեսպանները կը
տրտնջէին այսպիսի անլուր վարման դէմ, բայց Եղի-
սաբեթ պատասխան կու տար որ աւելի իր ներողա-
մտութիւնը գովելու են որ Մարեմայ օգտին համար
ան ապացոյցները վերցուցած է որոնք զինքը յաւի-
տենական անարգութեամբ կը խարէին:

Եղիսաբեթ՝ Մարեմայ հետ ասանկ վարուելով
իր սեպհական հանգստութիւնը կորսնցուց. սիրան
ատելութեամբ, նախանձու, եւ կասկածոտութեամբ
այնպէս լեցուած էր, որ մինչեւ Շրիւսպէօրի կոմսին
վրայ կասկածիլ սկսաւ, որն որ իր հաւատարիմ եւ
բարի հպատակներէն մէկն էր, եւ իր կնոջ գաղտնի
յանձնած էր որ ամուսնոյն վրայ հսկէ: Շրիւսպէօրի
կոմսն ազնուական սիրտ մ'ունենալով կը ջանար որ
կարելի եղածին չափ իրեն յանձնուած բանտարկեալ
կնոջ եւ թագուհւոյ մը աղէկ նայի, բայց իր սեպ-
հական կնոջ չար կրքերէն եւ անոր Արգոսի աչուը-
ներէն այնպէս կը տանջուէր որ քանի մը անգամ
սրտի նեղութենէն ծանր հիւանդացաւ: Մարիամ
Ուոլսինկէմ ատենադպրին նամակ մը գրելով աղա-
չեց զինքը որ Շրիւսպէօրի կոմսուհւոյն ամբաստա-
նութեանց եւ չարախօսութեանց ականջ չկախէ, որն
որ հիմայ ձեզի հետ է, Աոմսուհին, կ'ըսէ, իմ եւ
իմ որդւոյս մահուչափ թշնամին է, եւ կենացս դա-
ւաճան եղած է . . . :

Աս ժամանակներս քանի մը անգղիացի ազնուա-
կանք որոնց Մարեմայ եւ Նորֆոլք դքսին հետ ա-
մուսնութեան խորհուրդը աղէկ երեւցած էր, ետեւէ
ինկան որ խորհուրդն իրօք կատարուի: Թրոքմորթըն
որն որ Սէսիլին վստահութիւնը կորսնցուցած էր եւ

Լեւթըրը կոմսին կողմը բռնելու սկսած էր, աս առաջարկուած ամուսնութեան գլխաւոր գործողներէն մէկն եղաւ: Իր գործակցութեամբ Լեւթըրը շատ անգամ Նորֆոլք դքսին, Արունտել եւ Փեմպրոք կոմսից հետ աս նիւթիս վրայ խորհրդակցեցաւ: Ըստ ինքեան աս խորհուրդը դքսին փառասիրութեան ձեռք կու տար, բայց Եղիսաբեթին տուած խոստումը յիշելով անոր կատաղութենէն կը վախնար: Ասոր համար ի շնորհս Լեւթըրը կոմսին ինքը հրաժարեցաւ, բայց երբոր անիկայ չընդունեցաւ, ան ատեն իր եղբայրը Հենրիկոս Հովարտ առաջարկեց, սակայն ան ալ չընդունեցաւ: Աերջապէս Նորֆոլք Մարեմայ գործակալաց, Մորրէ կոմսին Առտ դեսպանին եւ վերը յիշեալ կոմսից հետ նորէն տեսնուած ատեն հաւանեցաւ, եւ Լեւթըրը, Արունտել, եւ Փեմպրոք կոմսից հետ մէկտեղ հասարակաց նամակ մը գրեցին Մարեմայ որ իրենք ան պայմանաւ միաբանած են զինքը նորէն Սկովտիայի աթոռը հաստատելու եւ Անգղիայի նկատմամբ ունեցած իրաւունքները պահել տալու եթէ Եղիսաբեթին* եւ անոր մարմնաւոր ժառանգաց իրաւանց դէմ բան մը չգործէ, Անգղիայի հետ պաշտպանողական եւ յարձակողական մշտնջենաւոր դաշինք դնէ, անգղիական կրօնը Սկովտիայի մէջ խոթէ, իր խեռ հպատակաց թողութիւն շնորհէ, Անժու դքսին վրայ անցուցած իրաւունքները յետս կոչէ եւ վերջապէս Նորֆոլք դքսին հետ ամուսնանայ: Մարիամ առջի առաջարկութեանց հաւանութիւն տուաւ, բայց վերջինին նկատմամբ պատասխանեց որ թէպէտ առած ցաւալի փորձերով ամուսնութեան վիճակն ամուսնութենէն վեր կը դասէ, ի վերայ այսր ամենայնի անոնց խորհրդին անսալով իր սեպհական միտումը կը զոհէ, միայն թէ ամենէն առաջ Եղիսաբեթէն հաւանութիւն առնուն, որովհետեւ Անգղիայի թագուհւոյն Տարնիին ամուսնութեան վրայ տհաճելովն եղաւ որ աս ամէն դժբախտութիւնները գլուխն եկան:

Արդ երբոր անգղիական դահլճին մէջ Մարիամ ազատ թող տալու վրայ խօսք կ'ըլլար, նոյն չորս ատենակալք Մարեմայ առաջարկուած առջի յօդու-

ածները մէջ տեղը բերին, բայց յառաջունէ իրենց մէջ որոշած էին որ ամուսնութեան յօդուածին վրայ ամենեւին խօսք չբանան, մինչեւ որ Մեթլէնտ Սկովտիայէն գալով բոլոր խորհուրդն Եղիսաբեթին յայտնէ: Գահլիճն ասոնց խորհրդին հաւնելով Պոյտ' եւ Վուտ ատենակալները Սկովտիա խրկեց որպէսզի Սկովտիայի ազնուականներէն, Մորրէ կոմսէն եւ անոր կողմնակիցներէն հաւանութիւն առնուն: Իսկ Նորֆոլք դուքսն որչափ որ մինչեւ հիմայ անտարբեր էր, այնչափ ալ ասկից վերջը մեծ գործունէութիւն կը ցուցնէր, Ռոս եպիսկոպոսին միջնորդութեամբ Մարեմայ հետ թղթակցիլ սկսաւ, եւ կը կարծէր որ Եղիսաբեթ ասոր վրայ դեռ բնաւ տեղեկութիւն չունի, բայց շատ խաբուեցաւ, որովհետեւ շատ կասկածելու պատճառ կայ որ Աեսթըր հոս տեղս խաբէութիւն գործած է:

Ըս խնդիրն երթալով վախճանին կը մօտենար: Պոթուէլ աս ժամանակներս Մարեմայ ամուսնութենէն հրապարակաւ հրաժարած էր (1 Յուլ.), Գաղղիայի եւ Սպանիայի թագաւորները հաւանութիւն տուին եւ Սէսիլ խոստացաւ որ աս բանիս մէջ չէզոք կը մնայ, նոյնպէս ազնուականներէն շատերն իրենց հաւանութիւնը տուած էին, թէպէտեւ ոմանք վախ ցրցուցին որ դուքսն իր դիւրահաւանութեան ղոհ պիտի ըլլայ: Աւրիշ բան չէր մնացած բայց եթէ Մորրէ վերը յիշած պայմաններն ընդունելով եւ Մեթլէնտ Անգղիայի արքունիքը խրկելով բոլոր խորհուրդն Եղիսաբեթին առջեւը դնել եւ իրմէն ալ հաւանութիւն առնուլ:

Իսկ Մորրէ կոմսն ան վտանգն որուն մէջ աս խորհուրդը ստեղծած եւ Նորֆոլք դքսին առաջարկած էր, անցած տեսնելով, այլազգ կը մտածէր, դքսին բարձրանալուն մէջ իր սեպհական կործանումը կը տեսնէր: Ասոր համար Սկովտիայի խորհրդանոցը ժողովելով (25 Յուլ.) դքսանց ի նպաստ ազատութեան Մարեմայ խօսեցաւ, բայց իրօք ամենայն ազդեցութեամբ ջանաց որ ազատութիւնն ի գործ չդրուի, ուստի եւ Անգղիայի գահլիճին մէջ ընդու-

նուած պայմանները խորհրդանոցը բացարձակապէս մերժեց: Մեթըլէնտ տեսնելով որ իր սիրական յատակագիծը Մորրէ կոմսին անհաւատարմութեամբը փճացաւ, Աթըլ կոմսին իր բարեկամին քով ապաւինեցաւ:

Մորրէ առանց ժամանակ կորսնցընելու անմիջապէս Եղիսաբեթին իմացընել տուաւ որ Սկովտացիք Մարեմայ նորէն գահը նստիլ ոչ երբեք յանձն կ'առնուն: Եղիսաբեթ՝ Քառնհէմ էր երբոր (13 Օգ.) Մորրէ կոմսին պատգամաւորք եկան, եւ անմիջապէս պալատականաց մէջ համբաւ տարածուեցաւ թէ Նորֆոլք Մարեմայ հետ ծածուկ խօսուած է: Թէպէտ եւ ամէն դաղտնիքն երեւան ելած էր, սակայն Եղիսաբեթ լեւսթըր կոմսէն ամենայն ինչ տեղն ի տեղ իմանալ կ'ուզէր, կոմսը խոստացաւ բայց ուշացուց: Եղիսաբեթ անգամ մը Նորֆոլք դուքսը սեղանի կանջելով, կերակրէն ետեւ զուցեց իրեն որ «Զգոյշ կեցէք եւ մտածեցէք որ ձեր գլուխն ինչ բարձի վրայ դնել կ'ուզէք:», Աս խայթիչ խօսքը զինքը եւ իր բարեկամները հոգով լեցուցին: Երբոր արքունիքը Թիչֆիլտ փոխադրուեցաւ, լեւսթըր ծանր հիւանդանալով, մահուան անկողնոյն մէջ Եղիսաբեթին ամենայն ինչ տեղն ի տեղ պատմեց, ես, ըսաւ, եւ մէկալ աղնուականք ջանացած ենք Նորֆոլք դուքսը Մարեմայ հետ ամուսնացընել: Սիրահարն Եղիսաբեթ լեւսթըր կոմսին թողութիւն տուաւ, իսկ Նորֆոլք դուքսը խիստ յանդիմանելէն ետեւ, զինքը ստիպեց որ աս խորհրդէն հրաժարելու երգում ընէ: Նորֆոլք երգումն ըրաւ, բայց տեսնելով որ ամէն անգամ Եղիսաբեթին առջեւ ելած ատեն անարգանօք եւ ցածութեամբ ընդունելութիւն կը գտնէր, եւ պալատականք իրեն ծուռ աչօք կը նային եւ լեւսթըր կոմսը մանաւանդ իրեն հետ թշնամութեամբ կը վարուի, պալատէն հեռացաւ. նոյնպէս ըրին Արունտէլ, եւ Փեմպրօք կոմսերն ալ: Ասակածոսն Եղիսաբեթ Նորֆոլք դքսին վրայ ամենեւին վստահութիւն չունենալով իրեն հրամայեց որ նորէն արքունիքը դառնայ, եւ մեծագոյն ապահովութեան համար Հաթինկաըն

կոմսն եւ Հերիֆորտ դերակոմսը Շրիւսպէօրի կոմսին
օգնական գրաւ, որպէսզի Մարեմայ վրայ պահպա-
նութիւն ընեն:

Աս դէպքս պատահելէն քիչ մ'առաջ Տարն-
լիի սպանութեան մէջ մատ ունեցող Փարիս անունով
մանկլաւիկ մը բռնուեցաւ: Եղիսաբեթ յուսալով որ
անկից շատ բան կրնայ ստուգուիլ, անմիջապէս
Մորրէ կոմսին գրեց որ մանկլաւիկը Լոնտոն խրկուի,
բայց Մորրէ արդէն զինքը մահուան դատապարտած
էր, եւ անոր տեղ երկու խոստովանութիւն խրկեց,
որոնց համար կ'ըսէր թէ Փարիս դատաստանի մէջ
խոստովանած էր. առջինին համեմատ Մեթլէնտ նոյն
դաւաճանութեան գլուխն էր, Արճէյլ Հանթլի եւ
Պալֆուր անոր յանցակից, իսկ Մորթըն, Ռութուէն
եւ Լինսի Պոթուելին կողմնակից էին: Երկրորդին մէջ
կար որ Մարիամ աս սպանութիւնը յառաջունէ
գիտէր, եւ անոր հաւանութիւն տուած էր: Աս եր-
կու խոստովանութիւններն ան ատեն եղան, երբոր
Մեթլէնտ եւ Մարեմայ կողմնակիցք զՄարիամ նո-
րէն Սկովտիայի թագը ժառանգած տեսնելու յու-
սով՝ զարմանալի եղանակաւ մը իրենց կողմնակցու-
թիւնն եւ ազդեցութիւնը թէ Սկովտիայի եւ թէ
Անգղիայի մէջ մեծցրնելու կը ջանային: Մեթլէնտ
աս կողմնակցութեան հոգին էր, եւ ասոր մեծ աջո-
ղակութենէն եւ կենդանի գործունէութենէն Մորրէ
շատ կը վախնար: Ինքն էր որ աս ծրագիրը հանելով
Անգղիայի մէջ երկպառակութեան ջահը վառեց, եւ
Սկովտիայի մէջ Մորրէ կոմսին անհաւատարիմ բա-
րուց վրայ համոզուելով անոր կողմնակցութիւնը
տկարացրնել կը ջանար: Իր աշխուժութեամբն Հի-
ուսմ' եւ Քիրքալտի ատենակալներն եւ քանի մը ու-
րիշ Մորրէ կոմսին դաշնակիցներն Մարեմայ կողմը
վաստկեցաւ: Ուստի եւ քանի որ Մեթլէնտ ազատ
էր, Մորրէ բռնութեամբ առած իշխանութեան մէջ
ապահով չէր կրնար ըլլալ: Մորրէ ասանկ թշնամիէն
ազատելու համար զինքը Սթիրլինկ կանջեց ժողովքի
մը համար, եւ զինքը բռնելով բանտ դնել տուաւ:

Արբոր նորֆոլք նորէն արքունիք եկաւ, Եղի-

սաբեթ զինքը Թաւեր բանտը խրկեց. Արունտէլ, Լեսթրը եւ Փեմպրուք կոմսերն արքունիքէն մերժեց, Ռոս եպիսկոպոսը, Լէօմլէյ ասենակալն եւ ուրիշ քանի մը հոգի բանտ դնել տալով, նոյն ժամանակուան խիստ դատաստանական քննութեան տակ ձգեց: Անոնց ամէն մէկուն խոստովանածներն իրարու հետ բաղբատելէն ետեւ, դատաւորք կը ջանային որ ամբաստանեալներն իրար ամբաստանեն, որպէսզի ամենափոքր պարագաներն երեւան ելլեն: Քննութիւն քննութեան վրայ ըլլալով, տեսնուեցաւ որ դուքսն եւ իր կողմնակիցք տէրութեան կամ իրենց հպատակութեան դէմ բան մը գործած չեն, թէպէտեւ օտար իշխանուհւոյ մը հետ ասանկ նիւթի վրայ դաշնադրութիւն ընելը մեծ յանդգնութիւն երեւցաւ, որն որ իրենց թագուհւոյն դիտաւորութեանց մեծ խոչընդոտ կ'ըլլար:

Եւ այց կամաց կամաց աս խորհուրդն ապստամբութեան երես մ'առնելով Եղիսաբեթին եւ անոր պաշտօնէից մտադրութիւնը դրդուեց: Սկովտիայի թագուհին Անգղիայի հիւսիսային կոմսութեանց մէջ շատ բարեկամ ունէր, եւ անհնարին էր որ բարի զգածում եւ ազնուական սիրտ ունեցող մարդիկ գեղեցիկ, բարի, եւ երիտասարդ իշխանուհւոյ մը կողմը չբռնեն, որն որ խոստմամբ հրապուրեալ իր տէրութեան սահմաններէն անդին անցնելով անարժան եւ նախանձոտ ազգականէն բանտարկուած կը կենար: Մարեմայ քովը մօտեցողն անոր վարուց ազնուականութենէն եւ որտաշարժ խօսակցութենէն զարնուելով եւ անոր դժբախտութեան վրայ ցաւակցելով անկից կը բաժնուէին, միտքը դնելով որ պատեհ ժամանակին իրենց ծառայութիւնն անոր մատուցանեն: Մարեմայ Անգղիայի կողմնակիցք կը դատապարտէին ան անձնասէր քաղաքականութիւնն որով անոր անուն եւ համբաւը նուազընելու կը ջանար, եւ հին հաւատոյ պաշտպանները զինքը խոստովանողի տեղ կը դնէին, վասն զի իր հարց հաւատքը չուրանալուն համար կը չարչարուէր: Մարիամ բոլոր ամառն այնպիսի զգածմունք ունեցողներուն

Տես տեսնուեցաւ, որոնք նոյն ժամանակուան աւ-
պետութեան ոգւով լեցուած, անիրաւութեամբ լը-
կուած, եւ կանացի նախանձոտութեան պատճառաւ
բանտարկուած թագուհի մը հալածչաց ձեռքէն ա-
զատելու համար իրենց կեանքն եւ ինչքը զոհելու
պատրաստ էին: Մարիամ զգուշաւոր Նորֆոլք դքսին
խորհրդով անոնց պատրաստականութիւնը քաղցր
խօսքերով մերժեց: Բայց երբոր տեսաւ որ դուքսն
Եղիսաբեթին առջեւ համարում եւ ազդեցութիւն
կորսնցուց, եւ իր ազատութեան բոլոր յոյսերն օգն
ելան, եւ իր պահպանութեան համար այնպիսի մար-
դիկ գրուեցան որոնք իր անհաշտ թշնամիք էին,
իր սեպհական կենաց վտանգը տեսնելով Ուէսթ-
մորենլէնտ (որն որ Նորֆոլք դքսին քրոջը Տես ամուս-
նացած էր) եւ Նորթէօմպերլէնտ կոմսից դիմեց,
որոնք արքունիքէն նախատինք կրելով իրենց կալու-
ածները քաշուած էին: Ասոնց ձեռօք Էկրեմոն,
Ռէթքլիֆ կոմսից, Լէօնարտ Տաքրին, Նորթրնեանց,
Մարքֆելտեանց, եւ Թեմիլեսթեանց ըրած՝ զինքն իր
թշնամեաց բռնութենէն ազատելու խոստումը յիշե-
ցուց: Հոկտեմբերին մէջերը՝ Եօրք, Տէօրէմ եւ Նոր-
թէօմպերլէնտ կոմսութեանց մէջ արտաքոյ կարգի
խմորում մը կը տեսնուէր, որուն սկզբնապատճառն
խսկզբան արքունիքը չկրցաւ իմանալ: Սէօսէքս կոմսը
նոյն տեղըն կուսակալը Նորթէօմպերլէնտ եւ Ուէսթ-
մորէնլէնտ կոմսից վրայ կասկածի երթալով զիրենք
Եօրք կանջեց, բայց անոնք զինքն առ երեւոյթ հա-
ւատարմական խօսքերով խաղաղցուցին: Նորթէօմ-
պերլէնտ դեռ ներկայ վտանգին եւ Մարեմայ տուած
խոստման մէջ կը տատանէր, մինչեւ որ տարածուած
սուտ համբաւէ մը խաբուելով՝ թէ գիշեր ատեն
զինեալ գունդ մը զինքը բռնելու պատրաստուէր
է, զինքն անորոշութենէն հանեց: Աճապարելով
Պրանսիէթ դաստակերտը փախաւ ուր որ արդէն
Ուէսթմորենլէնտ կոմսը հարիւրի չափ բարեկամներով
եւ հպատակներով ժողուած էր: Երկրորդ օրը ապս-
տամբութեան դրօշը բացին (16 Նոյ.):

Ապստամբաց դիտաւորութիւնն էր գէպ ի

Թոթալէօրի քալել ուր Սկովտիայի Թագուհին բան-
տարկուած կեցած էր, որպէսզի զինքն ազատեն, եւ
զԵղիսաբեթն ալ ստիպեն որ զՄարիամ իրեն յա-
ջորդ ընդունի: Ասոնք իրենց կողմը զօրացընելու հա-
մար, ուղղափառաց հրաւէր մ'ըրին որ հասարակաց
վշտաց վախճան մը տալու գործակից ըլլան, հին հա-
ւատքը նորոգեն, եւ երկրին ազնուականութիւնը
կործանման սպառնալիքներէն ազատեն: Շատ յոյս
կար որ աս բողոքով իրենց կողմնակցութիւնը զօրա-
նար, որովհետեւ, ինչպէս որ Սատլէր կ'ըսէ, «Քոլոր
Անգղիայի մէջ տասն ազնուական չկար որ Եղիսա-
բեթին կրօնի նկատմամբ ըրած կարգաւորութեանց
հաւան ըլլար: Կոմսերէն շատերը նորամուտ աստուա-
ծային պաշտօնին ներկայ ըլլալու ստիպուած էին՝
ծանր պատիժներէ եւ սպառնալիքներէ ազատելու
համար: Ար կողմն որ իրենց աչքը դարձրնէին, կը
տեսնէին որ ապստամբելով կամ խռովութիւն հա-
նելով եւ օրինաւոր իշխանութեան դէմ ոտք ելլե-
լով կրօնի ապատութիւն կը ստացուի: Սկովտիայի
կալուինականք բիւրաւոր արգելքներու յաղթելով
օրինաւոր իշխանութեան դէմ ոտք ելան, որպէսզի
իրենց նորամուտ կրօնն ապահովցընեն. նոյնպէս Գաղ-
ղիայի նորագիչք երեք անգամ իրենց Թագաւորէն
ապստամբեցան, եւ Անգղիայի Թագուհին Թէ ասոնց
եւ Թէ անոնց ստակով եւ զօրքով օգնութիւն
ըրաւ: Եթէ աս բանս ուրիշ կրօններուն Թոյլ
տուեալ է, ինչու համար ուղղափառ Անգղիացուոց
միայն արգելուած պիտ'որ ըլլայ, իրենց կրօնի ազա-
տութիւնն ապահովցընելու պատճառաւ՝ ընդգիմանալ,
զէնք առնուլ եւ հարստահարող իշխանութեան դէմ
ոտք ելլել,»: Քայց շատ խաբուեցան որովհետեւ ուղ-
ղափառք իրենց պարտքը ճանճնալով օրինաւոր իշ-
խանութեան դրօշին տակ զինուորեցան: Ուղղափառ
ազնուականք փոխանակ անոնց ականջ կախելու Թա-
գաւորական բանակին մէջ մտան, որն որ Սէօսէքս
կոմսին առաջնորդութեան տակն էր:

Ապստամբք իրենց արշաւանաց ատեն Տէօրէմ
քաղքին մայր եկեղեցւոյն մէջ բողոքականաց աւե-

տարանն եւ երգոց գիրքը հրահատակաւ պրեցին, եւ Ռիփըն քաղքին եկեղեցւոյն մէջ ուղղափառ պատարագը հաստատեցին: Իրենց դրօշին վրայ արիւն լուայ փրկչին պատկերը նկարուած էր, զորն որ Նորթթրն ծերունի ազնուականը կը տանէր որուն արծաթափայլ գագաթն եւ դիւցազնական տեսքը տեսնողները մեծարանօք կը լեցըներ: Քլիֆըրտմուրի քով զօրահանդէս եւ պատերազմական խորհուրդ ըրին: Սպանիայի դեսպանն *) իրենց զրուցել տուաւ որ ուղղակի իր թագաւորէն օգնութիւն մը չյուսան, այլ Ալլա դքսին դիմեն որն որ նոյն ատեն Բեղգիայի կառավարն էր եւ իրենց ուզած օգնութիւն ալ խոստացաւ: Ապստամբք՝ զՄարիամ ազատելու խորհուրդն առ ժամն մէկդի ձգեցին եւ 7000 զօրքով Հարթփուլ քաղաքն առին (28 Նոյ.) որպէսզի Սպանիական ստորին նահանգաց հետ հաղորդակցութիւնն ապահովցընեն, բայց Ալլա դուքսն իր խոստացած օգնութիւնն զանազան պատրուակներով զլացաւ:

Ուղղափառաց անտարբերութիւնն եւ Ալլա դքսին խոստացած օգնութեան չտալու լուրը, երկու կոմսից քաջասրտութիւնը կոտրեց, վասնզի ամէն օտար օգնութիւններէն զուրկ մնալով իրենց սեպհական զօրութեան մնացած էին որն որ դասալիքներու պատճառաւ օրըստօրէ կը նուազէր: Սակայն Սէօսէքս կոմսը թագաւորական բանակին հրամանատարն իր բանակին վրայ որն որ ուղղափառներէ կազմուած էր վստահութիւն չունենալով՝ եւ ուրիշ օգնութեան սպասելով զորն որ Ուարիք կոմսը 12.000 զօրք պիտի բերէր՝ անոնց հետ պատերազմիլ չէր կրնար յանդըգնիլ: Թագաւորական բանակին մօտենալով ապրտամբք բոլորովին սրտաբեկ եղան եւ աճապարելով շեսսէմ քաջուեցան (16 Դեկ. 1569) ուր ռա-

* Նոյն ատենները Սպանիայի դեսպաններն ան քաղաքականութիւն կը բանեցընէին զորն որ մինչեւ հիմայ դեռ Անգղիացիք կը պահեն, այսինքն ուր որ ապստամբութեան շոշորթ մը կը տեսնէին ծածուկ օգնութիւն խոստանալով կը գրգռէին:

նաւոր զօրքը ցրուեցաւ իսկ 500 հեծեալք՝ Նաուրթ գղեակը փախան, ասկից ալ երեք հարիւր դաշնակից Սկովտացւոց հետ սահմանն անցնելով Լիտտիստէլ ապաւինեցան Սկովտիայի Թագուհւոյն բարեկամաց քով:

Երկու գլխաւոր կոմսք եւ Նորթեմպերլէնտ կոմսուհին քանի մը օր Լիտիստելի անապատներու մէջ Թափառելէն եւ աւազակներէն կողոպտուելէն ետեւ վերջապէս ցրտաշունչ ձմեռան ատեն բաց օդի մէջ անցնելով եւ անօթիութեան վերջի կարօտութիւնը քաշելով իրենց դաշնակից Սկովտացւոց քով կրցան հասնիլ:

Եղիսաբեթ Սկովտացիներէն փախստականները պարապ տեղ պահանջելէն ետեւ սպառնալիք ընելու սկսաւ: Իսկ Մորրէ կէս մը կաշառքով կէս մ'ալ սպառնալիք զՀեկտոր կրէմ ստիպեց որ Նորթեմպերլէնտ կոմսն իրեն յանձնէ: Իսկ Նորթեմպերլէնտ կոմսուհին, Ուէսթմորենլէնտ կոմսը, Ռեթքլիֆ, Նորթըն, Մարքէնֆիլտ, Թեմփէսթ եւ ուրիշ փախստականք՝ Եիւմ, Արոթ, Քէր, Մաքսուէլ եւ Ճոնսթըն սահմանաբնակ ազնուականաց պաշտպանութեան տակ ապաւինեցան, որոնք ոչ Եղիսաբեթին սպառնալիքներէն եւ ոչ Մորրէ կոմսին իշխանութենէն կը վախնային: Ասոնք ամէնն ալ բաց ի Նորթեմպերլէնտ կոմսէն քիչ ատենուան մէջ ցամաք երկիրը փոխադրուեցան, բայց Անգղիայի մէջ մնացող ասոնց բարեկամներն Եղիսաբեթին վրէժխնդրութեան ամենագառն տոյժը կրեցին: Իչք ու ստացուած ունեցողներուն վրայ դատաստանական քննութիւն կ'ըլլար, որպէսզի դատապարտուելէն ետեւ յարքունիս գրաւելով պատերազմին եղած ծախքը լեցուի. իսկ աղքատները պատերազմական օրինօք կը պատժուէին, անանկ որ Նիւքեսլի եւ Ուէթերպայի մէջ տեղ եղած վաթսուն մղոն լայն գաւառաց մէջ չկար քաղաք կամ գեղ մը ուսկից քանի մը հոգի սպաննուած չըլլան *): Իսկ

*) Տէօրեմի եպիսկոպոսը կ'ըսէ որ ան կողմի կոմսութեանց դատաւորք երգուեալներ չէին կրնար գտնել, «որովհետեւ յանցաւորաց թիւն այնչափ շատ է որ քիչերն անմեղ

անոնց որոնք որ աս պատիժները չկրեցին թողութիւն տրուեցաւ ան պայմանաւ որ հաւատարմութեան երգումն ընելէն զատ վերնագունութեան երգում ալ ընեն, այսինքն զԵղիսաբեթ կրօնին գլուխ ճանչնան:

Թագուհւոյն գաւառապետք ապստամբներէն կշտանալու չափ վրէժ հանելէն ետեւ, խորհուրդ տուին Եղիսաբեթին որ իր մինչեւ հիմայ բռնած եւ ասկից ետեւ բռնելու ճամբան հրովարտակով մը յայտնէ: Աս հրովարտակիս մէջ կ'ըսէ թագուհին որ, խաբեբաներէն ոմանք մեր վարմունքը կրօնը հալածելու գիտաւորութիւն մեկնելով շատերն ապրստամբութեան գրգռեցին: Ար հրատարակենք, կ'ըսէ, որ ուրիշ հոգեւոր իշխանութիւն մը չենք ճանչնար, բայց եթէ անի զորն որ մեր նախորդները ճանչցած են, չէնք կրնար յանդգնիլ, կ'ըսէ, հաւատոյ մասունքները մեկնելու կամ արարողութիւնները փոխելու կամ աստուածային բանը կամ խորհուրդները մատակարելու զորն որ ուղղափառ եւ առաքելական եկեղեցին կը գործածէ: Բայց մեզի պարտք կը համարինք մեր իշխանութեան տակ եղող ամէն վիճակի մէջ եղողները ստիպելու որ քրիստոնէական հաւատոյ մէջ ապրին, կրօնի ամէն պատուիրանները պահեն, եւ հոգ ունինք որ եկեղեցին ի ձեռն եպիսկոպոսաց եւ քահանայից կառավարուի: Ասկից զատ իր հպատակներէն ամէն կասկածը վերցընելու համար, ապահովուց զիրենք որ կրօնական կարծեաց համար ոչ զոք անհանգիստ պիտի ընէ, ենթադրելով որ սուրբ գրոց եւ առաքելական եւ ուղղափառ հաւատքին դէմ չեն ըլլար, նոյնպէս իրենց կրօնական արարողութեանց արգելք չընէ պիտի եթէ որ որոշուած եկեղեցեաց մէջ ըլլալու աստուածային պաշտօնին ներկայ գտնուելու հրամանին դրսանց հնազանդին:

Աս երկու կոմսից յատակագծին դժբախտ հետեւանքը Մարեմայ բարեկամաց քաջասրտութիւնը

կամ կասկածաւոր ըլլալով յանցաւորաց երգուեալ զատաւոր կրնային ըլլալ: 1

բոլորովին չկտրեց: Իր ազատութեան համար գըլ-
խաւոր գործողներէն մէկն էր Աննարտ Տաքըր:
Ասիկայ նոյն կոմսից ապստամբութեան առջի օրերը
պալատէն հեռացաւ եւ Եղիսաբեթին կողմը բռնելու
պատրուակաւ զօրք ժողուել սկսաւ որ Նորթէօմ-
պերլէնտ կոմսին հետ միանայ: Բայց երբոր անոնց
խուռնընթաց փախուստը տեսաւ, անոնց ետեւէն
հնկաւ եւ ապստամբներէն շատ մարդ բռնելով բարի
թագաւորականի համբաւ ստացաւ: Բայց պաշտօնեայք
բանն իմանալով Սէօսէքս կոմսին հրաման խրկեցին
որ զինքը գաղտուկ բռնէ: Աննարտ փախաւ եւ ամէ-
մը ետքը Անգղիայի սահմանազլխոց վրայ բազմաթիւ
գնդի մը գլուխ անցնելով՝ Անգղիայի ազնուական-
ներէն շատերը «խեցի անուամբ», Տաքրեանց դրօշին
տակ ժողվեց: Այլթ գետին եզերքը թագաւորական
բանակին հետ զարնուեցաւ. Աննարտ իբրեւ քաջ
զինուոր եւ յաջողակ զօրավար վերջի աստիճանի քա-
ջութեամբ պատերազմեցաւ, բայց բազմութեան տեղի
տալու ստիպուելով Սկովտիա քաջուեցաւ, եւ ան-
կից Բեդգհա գնաց (22 Փետր. 1570):

Եղիսաբեթ տեսնելով որ իր երկրին ազնուա-
կաններէն շատերն առիթ մը պատահած ատեն
յայտնապէս Մարեմայ կողմն անցնելով իր թագա-
ւորութիւնը խռովութեամբ կը լեցընեն, միտքը դրաւ
որ զինքը Սկովտիա ապաւինած փախստականաց աեղ
փոխէ, եւ Մորրէ կոմսին հետ ասոր վրայ գաղտնի
դաշնագրութիւն մը լրմընցընելու վրայ էր, երբոր
Ռոս եպիսկոպոսն աս անօրէն դաշնագրութիւնն ի-
մանալով Գաղղիայի եւ Սպանիայի դեսպանաց հետ
միատեղ աս ցած գործքին դէմ արիական բողոք
ըրաւ՝ ըսելով որ զՄարիամ իր ապստամբ հպատա-
կաց ձեռքը յանձնելն ուրիշ բան չէ բայց եթէ
զինքը մահուան դաապարտել: Եղիսաբեթ աս դաշ-
նագրութեան կատարումը քիչ մը ժամանակ ուշա-
ցուց եւ վերջէն Մորրէ կոմսին մահաւամբը բոլորո-
վին արգելուեցաւ:

Մորրէ կոմսին մահը. Մարեմայ կողմնակցութիւնը կը մեծնայ. Եղիսաբեթին միջամտութեամբ Լինոքս կոմսը Սկովտիայի կառավար կը դրուի. Մարեմայ վիճակը. Մարեմայ ազատութեան վրայ նոր բանակցութիւն կ'ըլլայ. զՄարիամ ազատելու Անգղիայի մէջ ելած նոր խորհուրդն երեւան կելլէ եւ Նորֆոլք դքսին վրայ դատաստան կ'ըլլայ, Նորֆոլք դուքսը կը սպաննուի. զՄարիամ մեռցնելու պաշտօնէից ջանքը. Մորրէ կոմսին մահունէն ետեւ Սկովտիայի մէջ եղած խռովութիւնները. Նորթէօմպերլէնտ կոմսին մահը. Եղիսաբեթ դարձեալ զՄարիամ Սկովտացւոց ձեռքը մատնել կ'ուզէ. Մար կոմսը Սկովտիայի կառավարն աս խորհուրդը կը մերժէ. Մորթըն Սկովտիայի կառավար կ'ըլլայ:

Մորրէ կոմսը Լենկսէյտի պատերազմէն ետեւ շեմիլթոնեանց կալուածներէն շատերը յափշտակած էր, որպէսզի նոյն գերդաստանը տկարացընելով Մարեմայ կողմնակիցները տկարացընէ. աս կալուածներէն մէկն էին Պոթուէլհէյմ անուն մէկուն կնոջ ոժտական կալուածները, զորոնք Մորրէ կոմսն իր բարեկամաց մէկու իր պարգեւեց: Նոյն բարեկամը յանկարծ Պոթուէլհէյմին կնոջ տունը մտնելով ցած եղանակաւ մը ձմեռը գիշեր ատեն կնիկը տնէն վարնտեց առանց ժամանակ թող տալու որ քիչ մը զգեստեղէն առնու: Աս անգութ գործքն անանկ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ խեղճ կնոջ վրայ, որ երկրորդօրը խելքը կորսնցուց: Ասոր վրայ Պոթուէլհէյմ չէթէ միայն նոյն մարդուն վրայ ոխ կապեց, այլ նաեւ նոյն իսկ Մորրէ կոմսէն զարհուրելի եղանակաւ վրէժ առնելու երդում ըրաւ: Երկայն ատեն սպասեց մինչեւ որ յարմար տեղ գտաւ աս գործքս կատարելու: Երբոր Մորրէ Լինիթիզ քաղքէն պիտի անցնէր, փայտեղէն պատշգամի մէջ որն որ Մորրէ կոմսին անցնելու փողոցը կը նայէր՝ դարանի մտաւ, գետինն անկողին մը տարածեց, որպէսզի ոտնաձայն չելլէ, եւ ներսէն սեւ ասուէյով չորս կողմը պատեց որ լոյս չանցնի, ասոնք ընելէն ետեւ, Մորրէ կոմսին ելլելուն կը սպասէր որն որ իր դարանի մտած տան ուրիշ մերձաւոր տան մը մէջ գիշերն անցուցած էր: Մորրէ՝ ժողովրդեան բազմութեան

պատճառաւ կամաց քալելու ստիպուեցաւ, որով դա-
րանամուտը ժամանակ ունեցաւ այնպէս աղէկ նշան
առնելու որ հրացանին գնտակը Մորրէ կոմսին մէջքէն
անցնելէն ետեւ, քովէն գացող ուրիշ ազնուականի
մ'ալ ձին վիրաւորեց: Մորրէ կոմսին քովիները նոյն
տան վրայ յարձակեցան, բայց տան դուռը ետեւէն
քարակուտով մը ամրացուած էր, եւ մինչեւ որ
դուռը կոտրելով ներս մտան, ՊոթուելՏաւ ժամա-
նակ ունեցաւ տան ետեւի դին փոքր դրան առջեւ
պատրաստ արագընթաց ձիու վրայ հեծնելու եւ փախ-
չելու: Նոյն օրը Մորրէ հոգին փչեց (23 Յու-
նուար 1570):

Մարեմայ կողմնակիցք աս արիւնալից գործքը
մեծ յաղթութեան տեղ դրին. Պէօբլու եւ Ֆեռ-
նիհէրսթ ազնուականք իրենց ընկերներով միատեղ
նոյն գիշերը թշնամութեամբ Անգղիա յարձակեցան
իրենց ուրախութիւնը ցուցընելու համար: Շաթել-
լըրոյ դուքան, Արճէյլ, եւ Հունթլի կոմսերն իբրեւ
Մարեմայ փոխանորդ կառավարութեան գլուխ ան-
ցան: Քիրքալտի թագուհւոյն կողմն անցնելով զի-
րենք Էտինպուրկ ընդունեցաւ, նոյնպէս Աթըլ, Հեր-
րիս եւ Մեթլէնտ կոմսերը յայտնապէս թագուհւոյն
կողմն անցնելով զօրաւոր յայտարարութիւն մը հա-
նեցին, որուն մէջ իրենք զիրենք թագուհւոյն իշ-
խանութիւնը պաշտպանելու պատրաստ կը ցուցընէին:
Բայց ասոնց յաղթութիւնը շատ երկայն չտեւեց:
Որովհետեւ Եղիսաբեթ երկու զօրաւոր բանակ Սկով-
տիա խրկեց (17 Ապրիլ), մէկն արեւմտեան, իսկ
մէկայն արեւելեան կողմը, որպէսզի Սկովտիայի նոյն
սահմանաբնակ ցեղերէն, որոնք որ իր ապստամբաց
ընդունելութիւն տուած եւ սահմանները բռնա-
բարած են, վրէժ առնուն: Աս առթով Ճոնսթընի,
Քէրրի եւ Սէօրի կալուածներն Անգղիացոյ բանակ-
ներուն բարբարոսութեան զոհ եղան: Իսկ Մորթըն
կոմսն որն որ թագաւորին կողմնակցութեան գլխա-
ւորներէն մէկն էր Եղիսաբեթին խրկած օգնական
զօրքերով՝ Հեմիլթոնեանց, Լիվինկլթընեանց եւ Սկով-
տիայի թագուհւոյն ուրիշ կողմնակցաց ստացուած-

ներն անխնայ կ'ապականէր, եւ հազիւ Ռոս եպիսկոպոսին ջանքովն եւ Գաղղիայի դեսպանին միջնորդութեամբն անոր բարբարոսութենէն նոյն ստացուածներուն քիչ մը խնայուեցան: Եղիսաբեթ իր ազդեցութեամբը Մորրէ կոմսին տեղը Ղինոքս կոմսը թագաւորին հաւր կառավար ընտրելէն ետեւ, զօրքն ետ կանջեց:

Մարեմայ Անգղիա գալն երկու տարիէն աւելի եղած էր, բայց դեռ բանտարկուած կը կենար, առանց իր վիճակին վրայ որոշում մ'ըլլալու: Ամէն անկողմնակալ մարդ աս անիրաւ բանտարկութիւնը բռնաւորական գործք մը կը համարէր, որն որ ամենեւին չէր կրնար արդարանալ: Սակայն նոյն ժամանակուան մոլեռանդն նորոգչաց կրօնասիրութիւնն այն գործքը արդարացընելու բաւական պատճառ կը գտնէր աս նկատմամբ որ Մարիամ Եղիսաբեթին մերձաւոր յաջորդն ըլլալով գահ որ ելլէ թէ իրենց եւ թէ նորոգեալ կրօնին կրնար վնասել: Աս բաւական պատճառ կը համարէին զինքը բանտարկեալ պահելու եւ աշխարհքիս առջեւ մոռցընել տալու:

Նսանկ հոգերէն ազատելու ամենէն կարճ եւ ապահով միջոց ան կ'ըլլար, եթէ անյապաղ չարեաց արմատին վրայ տապարը դնէին որով զՄարիամ սպաննելով թէ ներքին եւ թէ արտաքին կողմնակցաց գաղափառները մէկէն ի դերեւ կ'ելլէին: Ասիկայ ընելու երկայն ատենէ վեր Անգղիայի պաշտօնեայք Եղիսաբեթին խորհուրդ կու տային եւ թէ որ Եղիսաբեթ աս խորհուրդը մերժած է՝ չեթէ մարդասիրութենէն շարժեալ, այլ պարզ իր համբաւոյն համար: Եղիսաբեթ կը բաղձար որ Մարիամ մեռնի, բայց իր մերձաւոր ազգականին արեան մէջ ձեռքերը թաթաւել կ'ամբընար: Ասոր համար կ'ուզէր Մորրէ կոմսին ձեռքը մատնել ան պայմանաւ որ անիկայ եղանակաւ մը զՄարիամ մէջ տեղէն վերցընէ:

Աւրիշ կողմնակցութիւն մը որն որ աս աշխարհագոյժ եւ վերջի աստիճանի անիրաւ գործքը չէր յանդգներ ընել, Եղիսաբեթին խորհած կերպէն տարբեր միջոց մը մտածեց, այսինքն զԵղիսաբեթ

Գաղղիայի Թագաւորական իշխանի մը հետ ամուսնացրնել: Սէօսէքս կոմսն աս խորհրդին ոգին էր: Եթէ Եղիսաբեթ աս ամուսնութենէն յաջորդունենայ, ան ատեն Մարիամ մերձաւոր ժառանգ ըլլալէն կը դադրէր, իսկ եթէ անորդի մնալու ըլլայ, դարձեալ չկրնար Մարիամ Անգղիայի աթոռը ժառանգել, որովհետեւ Գաղղիան Անգղիայի տան հետ ասանկ մերձաւոր խնամութիւն ունենալով՝ իր շահուն դէմ գործած կ'ըլլար թէ որ զՄարիամ Անգղիայի աթոռը նստեցրներ:

Իսկ երրորդ կողմնակցութիւն մը որուն գլխաւորներն էին Պրովէյ, Մէյլամէյ, Սատլէր եւ Սիտնի մէկալ կողմնակցութեանց վրայ ծիծաղելով՝ Եղիսաբեթին մինչեւ հիմայ բռնած ճամբուն հաւնելով, կը պնդէին որ եթէ ասկից վերջն ալ նոյն քաղաքականութիւնը շարունակելու ըլլայ, ինքը միշտ յաղթող կ'ելլէ: Ուրիշ բան հարկաւոր չէ, կ'ըսէին, բայց եթէ ներքին տագոհները խիստ օրէնքներով սանձել, իսկ արտաքինները զբաղեցրնել այլ եւ այլ երկիրներուն մէջ ապստամբութեան հոգին վառ պահել տալով, աս կերպով, կ'ըսէին, իր հպատակաց ահարկու կ'ըլլայ, եւ դրացի տէրութեանց ալ դատաւոր եւ իրաւարար: Աս առաջարկութեան՝ լռելեայն նոյն իսկ մէկալ երկու կողմնակցութիւնք ալ հաւանութիւն տուին, մինչեւ որ իրենց խորհածներն առթով մը կարող ըլլան յարդիւնս ածել: Բայց փորձը ցըցուց որ իրենց գործքը՝ տկար, փոփոխամիտ եւ ինքնագործ կնոջ մը հետ էր, որն որ զանազան կրից տակ, յանկարծական ամբարտաւանութենէ, երկիւղէ, եւ անարգ ագահութենէ մը գրգռեալ, անոնց ամէն խորհուրդներն եւ տրամադրութիւններն ի դերեւ կը հանէր:

Ասանկ յուսահատական պարագայից մէջ Մարեմայ Անգղիայի մէջ եղող կողմնակիցք Գաղղիայի եւ Սպանիայի Թագաւորաց դիմեցին որ իրենց ազդեցութեամբ ստիպեն զԵղիսաբեթ որ զՄարիամ ազատ թող տալու պայմաններ որոշէ: Եղիսաբեթ տէրութեանց խնդրոյն առ երեսս ինքզինքը պատրաստ ցը-

ցուց տեսնելով որ Գաղղիայի Կալուինականք ուղղափառաց հետ խաղաղութիւն ըրած լմրնցուցած են, ուստի կը վախնար որ չըլլայ թէ Կարողոս Թ. Գաղղիայի թագաւորն իր խնամւոյն իրաւունքը պաշտպանելու ոտք ելլէ: Ասոր համար Մարեմայ վրայ ըրած խստութիւնները քիչ մը նուազցուց եւ Սկովտիայի թագուհւոյն բանտարկուած տեղը՝ Սեսիլ եւ Չեսթուորթ խրկեց, որպէսզի անոր հետ դրուելու պայմանաց վրայ խօսին: Մարիամ աս բանակցութեան ատեն, որն որ 14 օր տեւեց իր խոհեմութեամբն եւ աչալըջութեամբ առանց խորհրդականի եւ բարեկամի միայն եւ առանձին ան խաբբայ եւ խորամանկ պաշտօնեաները շատ քրտրնցուց: Գրուած յաջորդ պայմանները, ինչպէս որ կրնար գուշակուիլ, միայն Եղիսաբեթին նպաստաւոր էին: Մարիամ այն համբաւեալ եւ այնչափ ատեն Եղիսաբեթին նախանձոտութիւնը գրգռող Էտինպուրկեան դաշնադրութեան հարկադրեցաւ ստորագրել: Եղիսաբեթին եւ անոր օրինաւոր յաջորդաց կենդանութեան ատեն, իր Անգղիայի աթոռոյն վրայ ունեցած ժառանգութեան իրաւունքը պիտի չպաշտպանէ. իրեն դէմ զէնք առնող հպատակաց թողութիւն պիտի շնորհէ եւ վերջապէս պիտի խոստանայ որ ոչ գործքով եւ ոչ ալ ուրիշ ինչ եւ իցէ դաշնադրութեամբ Եղիսաբեթին կառավարութեան վնաս չհասցընէ: Եղիսաբեթ աս պայմանաց ապահովութեան փոխարէն կը պահանջէր որ Մարիամ իր որդին Անգղիա բերել տայ, Սկովտիայի ազնուականներէն քանի մը հոգի անոր քով պատանդ թողու եւ քանի մը բերդ ալ Անգղիացւոց ձեռքը յանձնէ: Մարիամ աս եւ ասոնց նման շատ պայմաններ ընդունեցաւ. անոնցմէ մէկ քանիներուն փախուստ տուաւ, իսկ մէկ քանին ալ որոնք իր մայրական եւ կրօնական զգածմանցը կը դպչէին թեթեւցընելու ջանաց, Եղիսաբեթին գթութեանը թող տալով: Բայց Մարիամ ինչ պայմանաց ալ զեջանէր, Եղիսաբեթ նոյններն ընդունելիք չունէր, որովհետեւ աս ամէն գործողութիւններով ուրիշ վախճան չէր դիտէր, բայց եթէ ժամանակ

վատրկիլ եւ Մարեմայ դաշնակիցներն առժամանակ մը դատարկ յուսով խաղաղցրնել: Եղիսաբեթ՝ Մարեմայ պէս անմեղ թագուհի մը որն որ իրեն ապաւինած էր, այնչափ ատեն անլուր եւ բարբարոսական եղանակաւ բանտարկելէն ետեւ, չէր կրնար ազատ թողուլ առանց իր անձը վտանգի մէջ դնելու: Մարիամ իր խիստ բանտարկութեան ատեն՝ Անգղիան գորդեցուց, կ'ըսէր Եղիսաբեթ մարէն, որչափ եւս առաւել նոյնը կրնայ սասանեցընել եթէ թագաւորական իշխանութիւնը նորէն ձեռք առնու: Կերբուստ այսպէս կը մտածէր Եղիսաբեթ, թէպէտ եւ արտաքուստ եւ գործքով այլազգ կը ցուցընէր: Որոշուած պայմանաց առ երեսս հաւանութիւն տալով, ուրիշ բան չէր մնացած, բայց եթէ Սկոտիայի մէջ Մարեմայ եւ թագաւորին կողմնակցաց հաստատութիւնը: Մարեմայ եւ թագաւորական պատգամաւորները (1571 Փետր. 11ին) Լոնտոն հասնելով, Մորթըն որն որ թագաւորին պատգամաւորաց գլուխն էր, Եղիսաբեթին առջեւ կալուինական սկզբամբք երկայն բարակ ճառ մը խօսեցաւ (28 Փետր.) հպատակաց եւ իշխանաց մէջ եղած իրաւանց վրայ՝ ըսելով թէ ազնուականք քիչուոր կամ շատուոր եղերէն կրնան իրենց անօրէն իշխանը վար առնուլ. եւ ի վերջոյ խօսքն անով կապեց որ իրենք իրենց թագաւորին իշխանութիւնը նուազցընող դաշնագրութիւն մ'ընելու ոչ լիակատար իշխանութիւն ունին եւ ոչ ալ կրնան ունենալ (իրենց թագաւորը դեռ անչափահաս ըլլալուն համար): Եղիսաբեթ ճառին առջի մասին վտանգաւոր վարդապետութիւնը շատ տհաճութեամբ մտիկ ըրաւ. իսկ երկրորդին շատ հաճութիւն ցուցընելէն ետեւ այսպէս խօսեցաւ. որովհետեւ թագաւորին պատգամաւորները լիակատար իշխանութիւն չէն կրնար ունենալ, անոր համար բան մը չենք կրնար որոշել: — Ասանկով խեղճ Սկոտիայի թագուհին տասը ամի չափ դատարկ յոյսերով պարտելէն ետեւ, աւելի խիստ բանտարկութեան դատապարտեցին:

Հազիւ թէ պատգամաւորք իրարմէ բաժնուե-

ցան (2. Ապրիլ), Անգղիայի խորհրդանոցը բացուելով՝ պաշտօնեայք քիչ մը յառաջ հիւսիսային գաւառաց մէջ զսպուած ապստամբութենէն, քահանայապետական հրովարտակին հրատարակութենէն, եւ քանի մը անգղիացի անուանական ինքնագլուխ Անգղիայէն ելլելէն առիթ առնելով զանազան օրէնքներ առաջարկեցին, որոնց գլխաւոր նպատակն էր Մարեմայ կողմնակիցները խոնարհեցընել եւ Անգղիայի ուղղափառները հռոմէական գահին հաղորդութենէն կտրել: Աս օրէնքներէն մէկն որն որ երկու խորհրդանոցէն ալ ընդունելութիւն գտած էր եւ թագաւորական հաստատութիւն ալ առած, երկու մաս ունէր, մէկն էր «Ով որ Եղիսաբեթին կենդանութեան ատեն թագաւորութեան իրաւունք մը կը պահանջէ կամ կը պաշտպանէ ըսելով որ նոյն թագաւորութիւնն իրեն չիյնար, կամ կը յանդգնի զըռցելու թէ ինքը հերետիկոս, բռնաւոր, անհաւատ եւ աթոռոյն յափշտակողն է, կ'ուրանայ որ խորհրդանոցը իշխանութիւն չունի թագաւորութեան յաջորդութիւնն օրէնքով հաստատել, տէրութեան դէմ յանցանք գործած կ'ըլլայ եւ մահապարտ է:

Աս առթով Սեսիլ պաշտօնեան՝ Անգղիայի յաջորդութիւնն ապահովցընելու մտօք, ամենայն զօրութեամբ կը ջանար որ Եղիսաբեթ Անժու դքսին (Կարոլոս Թ. Գաղղիայի թագաւորին եղբօր) հետ ամուսնանայ, միանգամայն յուսալով որ ասով երկու հզօր դրացի տէրութեանց մէջ մշտնջենաւոր խաղաղութիւն մը կը հաստատուի: Պաշտօնեայք աս ամուսնութիւնն եւ դաշնակցութիւնը կատարել տալու այնչափ ետեւէ կ'իյնային, որչափ որ համոզուած էին որ առանց անոր չէր կրնար Եղիսաբեթ հաստատուն կենալ մանաւանդ որ նորէն Անգղիայի մէջ Մարեմայ կողմն եղող ասդիէն անդիէն ձայներ կ'ելլէին, թէ պէտեւ մինչեւ հիմայ զինքն ազատելու ձեռք զարկած փորձերը չյաջողեցան եւ դժբախտ վերջ մ'ունեցած էին: Բայց աս անգամ աս ջանքն աւելի ընդհանուր կ'երեւար, որովհետեւ ինչպէս Ռոս եպիսկոպոսը կ'ըսէ թէ, Ազգին մեծագոյն մասը կառավար-

բութեան բռնած ճամբուն բողբոլվին դէմ էր: Առջի թագուհւոյն (Մարիամ Սպանիացւոյն) ատեն ծառայութեան մէջ եղող ամէն պաշտօնեայք, տէրութեան մեծ պաշտօնեայէն սկսեալ մինչեւ գեղի մը դատաւորն՝ աս թագուհւոյն ատեն իրենց պատիւը, համարու մը կորսնցուցած էին: Եկամուտ ունեցող ամէն պաշտօններէն մերժուած, անարգ հալածմանց եւ նախատանաց ենթակայ, բնականապէս կը բաղձային որ կառավարութեան մէջ փոփոխութիւն մ'ըլլայ կամ նոր իշխան մը յաջորդէ: Աղքատութեան մէջ ինչպէ՞ ազնուական գերդաստանաց երիտասարդները չուզելով իրենց ապրուստն աշխատութեամբ վաստըկիլ, եւ քաղաքական կամ զինուորական պաշտօնի մէջ մտնել չկրնալով, յեղափոխութիւնը խաղ մը կը համարէին, որուն մէջ բան մը կորսնցընելու չէին վախնար իսկ բան մը վաստըկելու միշտ յոյս ունէին: Սկովտիայի թագուհւոյն բարեկամք՝ անոր դժբախտ վիճակին վրայ ցաւակցելով եւ անոր իրաւանց պաշտպան կենալով՝ այն պաշտօնեաներն՝ որոնք որ իսկզբանէ Մարեմայ մահու չափ թշնամի էին՝ վար առնելու կը ջանային: Ուղղափառաց երեւելի գերդաստանք անենելով որ կրօնից անհանդուրժելի օրէնքներէն շատ կը տանջուին լաւագոյն կը համարէին խղճի մտաց ազատութիւնը պաշտպանելու համար իրենց կեանքն եւ ինչքը զոհել քան եթէ զանոնք իրենց թագուհիէն յափրշտակուած տեսնել եւ իրենց օրերը բանտի մէջ անցընել: Ասոնք ամէնն ալ առաջնորդի մը կը սպասէին: Իրենց բոլոր յոյսը նորֆոլք դքսին վրայ դարձուցած էին, որն որ դեռ բանտի մէջն էր. դրսի տէրութիւններէն ալ օգնութիւն խնդրեցին եւ գրեթէ անհաւատարմ Սպանիայի դեսպանին դիմեցին որն որ Անգղիայի գործակալաց պէս ամէն տեղ ապստամբաց ոգիները կը դրդուէր:

Վժբախտութեամբ Պոպլի անունով Մարեմայ ծառաներէն մէկը Տաւր քաղքին մէջ բռնուեցաւ. ասիկայ Պրիւսսելէն կու գար եւ քովը նամակաց կապոց մ'ունէր (1571. Ապր.): Աս նամակաց մէջ

Թուանշաններով գրուած քանի մը թղթեր կային, բայց յառաջ քան ասոնք խորհրդականաց ժողովոյն առջեւ հանելը, Ռոս եպիսկոպոսը ճարպկութեամբ մը զանոնք մէջ տեղէն վերցուց եւ անոնց տեղն աննշան թղթեր խոթեց: Պայլի տանջանարանին վրայ խոստովանեցաւ որ նոյն նամակները Ռուտովֆի անուն Իտալացիէ մը ընդունած էր, որն որ ատենօք Լոնտոնի մէջ սեղանաւոր էր. նոյն նամակաց մէջ Ալպա դուքսն Անգղիայի վրայ յարձակում մ'ընելու հաւանութիւն կու տար: Աս բանս բաւական եղաւ պաշտօնէից կասկածը գրգռել, բայց գեռ դաւաձանութեան թելը չէին գտած:

() գոստոսի մէջ Պրաւն անունով մէկը մատնութիւն ընելով խորհրդականաց ժողովոյն առջեւ քսակ մը ստակ բերաւ զորն որ Հիկֆրա՝ Նորֆոլք դքսին քարտուղարին ձեռքէն ընդունած էր՝ որպէսզի Պաննիսթեր անունով նոյն դքսին տնտեսին ձեռքը յանձնէ: Նոյն քսակին մէջ նամակ մ'ալ գանուեցաւ, ուսկից իմացուեցաւ որ աս ստակը Հերիս կումսին համար էր, որն որ Սկովտիայի Թագուհւոյն գործակալն էր: Ասոր վրայ շատ անձինք բռնուելով բանտ դրուեցան: Ռոս եպիսկոպոսն ալ բռնուողներէն մէկն էր, որն որ տանջանարանի վրայ պաշտօնէից ուզածը խոստովանեցաւ:

Եղած քննութիւններէն երեւան ելաւ որ զՄարիամ ազատելու համար զննազան խորհուրդներ մտածուած էին. Մարիամ ամէն անգամ Նորֆոլք դքսին խորհուրդ կը հարցընէր եւ կ'ընդունէր. բռնուած ստակը Գաղղիայի դեսպանին էր, զորն որ նոյն դեսպանը Նորֆոլք դքսին յանձնած էր որ Մարեմայ տայ: Դքսին գլխաւոր յանցանքներէն մէկը սեպուեցաւ զՌուտովֆին՝ Ալպա դքսին, Սպանիայի Թագաւորին եւ Քահանայապետին խրկելը: Աս ստոյգ է որ նոյն տիրապետներն իրենց ծառայութիւնը շատոնց Մարեմայ մատուցած էին, բայց Մարիամ նոյն ատենն Եղիսաբեթին հետ բանակցութեան մէջ ըլլալով, սպասեց մինչեւ որ բան մը որոշուի, եւ երբոր տեսաւ թէ Եղիսաբեթին ար-

դարագնացութեան վրայ ամենեւին յոյս չկայ եւ քաղաքական խռովութեամբ վրդոված Գաղղիայէն օգնութիւն մը չիկրնար ընդունիլ, Ռուսողփիին իբրեւ իր դեսպանին ձեռօք օտար տէրութեանց հետ կը խօսակցէր. Նորֆոլք ալ աս բանիս հաւանութիւն տուած եւ աւելի կարգի գրած էր:

Երբոր վերոյիշեալ դաւաճանութեան յայտնուելէն պատճառած երկիւղը փարատեցաւ, պաշտօնեայք որոշեցին որ դաւաճանաց դէմ օրինաց ամենայն խստութիւնն ի գործ դնեն: Պատժուողներուն մէջ առջինը Նորֆոլք դուքսն եղաւ: Գրքսին՝ Մարեմայ հետ ամուսնանալու յարատեւութիւնն, Եղիսաբեթին նախանձոտութիւնն եւ կատաղութիւնը վերջի աստիճանի հասցուց. նոյն իսկ պաշտօնեայք ալ կը բաղձային որ մեռնի, որպէսզի Մարեմայ ուրիշ կողմնակիցք ալ խրատուին եւ զգուշանան: Եղիսաբեթ 26 տենեակալներէն մասնաւոր ժողովքի մը յանձնեց որ Նորֆոլքին գատաստանը քննեն (14 Յունուար 1572): Ասոնք Ուէսթմինսթէր ժողուելով դքսին վրայ հեռեւեալ յանցանքները դրին, ըսելով որ իր թագուհւոյն կենաց դաւաճանութիւն նիւթած եւ Սկովտիայի թագուհւոյն հետ ամուսնանալ ուզած է, գիտնալով որ անիկայ Անգղիայի գահին իրաւունքները կը պահանջէ եւ Եղիսաբեթին ալ թշնամի է. Ռուսողփիին ձեռօք օտար տէրութիւնները գրգռած է Անգղիայի դէմ արշաւանք մ'ընելու եւ Եղիսաբեթին դէմ ապստամբ Անգղիացւոց եւ Սկովտացւոց՝ որոնք անոր թշնամի են, ստրկով օգնութիւն ըրած է: Գուքսն աս երեք ամբաստանութեանց յաջորդ պատասխանը տուաւ. Նախ, ըսաւ, կ'ուզէի իմանալ որ արդեօք Մարեմայ հետ ամուսնանալն ի՞նչ քրէական յանցանք յառաջ կը բերէ. թէ որ յանցանք մը կայ, ան կրնայ ըլլալ որ այնպիսոյ մը հետ ամուսնանալ կ'ուզեմ, որն որ ըստ ձեզ Անգղիայի թագուհւոյ անուն կը կրէ: Բայց աս ալ ստոյգ չէ, որովհետեւ քանի որ Մարիամ ինքնիշխան տիրել սկսած է, նոյն պատուանունը բնաւ վրան առած չէ, եւ անկից ալ բոլորովին հրաժարիլ

պատրաստ է, թէ որ անորդին Եղիսաբեթ զինքն իր յաջորդ ընդունի: Երկրորդ, Ռուտովֆիին հետ միայն մէկ անգամ խօսեցայ, անոր առաքելութեան պատճառն ալ պարզ Մարեմայ Սկովտիացի հաւատարիմ հպատակաց օգնութիւն գտնելուն համար է: Երրորդ, Անգղիայի ապստամբաց երբեք ստակ խրկած չեմ, եւ թէ որ իմ ծառաներէս մէկուն յանձնած եմ որ դրամոց գումար մը Հերրիս ատենակալին խրկէ, անկից ի՞նչ կը հետեւի: Հերրիս Մարեմայ հաւատարիմ ծառաներէն մէկն է, եւ Մարիամ Եղիսաբեթին ծանօթ դաշնակից է: Նորֆոլք ասոնք արձակ համարձակ եւ արիական հաստատութեամբ խօսեցաւ:

Ըս դատաստանիս պատմութիւնը կը ցուցնէ որ որչափ դժուարին բան է եղեր նոյն ատեն Անգղիայի մէջ բանտարկեալ մարդու մը դատապարտութենէն պրծիլ, մանաւանդ երբոր նոյն իսկ կառավարութիւնն իրեն դատախազ կ'ըլլար: Նորֆոլք դուքսը տասնեւութը շաբաթէ ի վեր թառուէր խիստ բանտարկուած կը կենար ուր բարեկամաց հետ տեսնուելու ամենեւին հրաման չունէր: Արան ըլլալու քննութիւնն առջի իրիկունքէ իրեն իմացուցին, իսկ ամբաստանութիւնները՝ դատաստան կտրուելու օրը: Քովը փաստաբան մը առնուլ թող չտուին, որուն խորհրդովը կրնար գէթ կառավարութեան փաստաբանաց սովեստութենէն զգուշանալ: Ասոնք պատրաստ թղթերով եւ յիշատակարաններով գիմացն ելան, իսկ ինքն առանց պատրաստուելու անոնց հարցմանց եւ քննութեանց՝ երեք տարուան մէջ եղած խօսակցութեանց եւ գործոց վրայ եւ ան ալ ամենայն ամենափոքր պարագաներով պատմուած բաներուն պէտք էր պատասխան տալ: Իրեն դէմ բերուած ապացոյցները բռնուած նամակներն եւ տանջանարանի վրայ կեանքն ազատելու յուսով ուրիշներուն խոստովանութիւններն էին: Երբոր դուքսն աս իրեն դէմ բերուածները մերժելով բողոք կ'ընէր, անոնք պատասխան կու տային որ իր պարզ ուրանալն անոնց երգմամբ հաստատածին չիկրնար հա-

ւասարիլ: Ասոր վրայ դուքսը պահանջեց որ Եփու-
արդ Զ.ին օրինաց համաձայն խոստովանողները դի-
մացը հանուին, բայց պաշտօնեայք աս պահանջման
փախուստ տալով այսպէս ըսին. Նոյն օրէնքը խիստ
եւ վնասակար ըլլալով վերցուած է: Դատաւորք
ժամ մը խորհուրդ ընելէն ետեւ, զգուքսն իբրեւ
պարտաւոր դատապարտեցին: Երբոր աս ըրին,
դուքսը հաճախուէն ձայնիւ եւ աներկիւղ դարձաւ
դատաւորներուն եւ աս խօսքերս զրուցեց: «Տեարք
իմ, ձեր կտրած դատաստանը մատնչի դատաստան
մըն է, բայց ես իմ Թագուհւոյս հաւատարիմ հպա-
տակ կը մեռնիմ: Չեմ աղաչեր որ իմ կենացս հա-
մար բարեխօս ըլլաք. դուք զիս ձեր մէջէն մերժած
էք, սակայն ես կը յուսամ որ շուտով զիս ուրիշ
լաւագոյն ընկերութեան մը մէջ կը գտնեմ: Թա-
գուհիէն միայն աս կը խնդրեմ որ իմ որք տղոցս
հոգ տանի եւ պարտքերս հատուցանել տայ: Աս-
տուած գիտէ որ ինչ բարի դիտաւորութիւններ ու-
նէի անոր եւ իմ հայրենեացս վրայ. այսու ամենայ-
նիւ ասանկ բաներ վրաս յանցանք կը դրուին:
Տեարք իմ ողջ լերուք:

Վուքսը բանտի մէջ խոստովանեցաւ որ իր
Թագուհւոյն պարտաւոր հնազանդութիւն չէ ըրած,
բայց միանգամայն կը պնդէր որ անոր դէմ մատնու-
թեան խորհուրդ երբեք ունեցած չէ: Եղիսաբեթ
փետրուար 10ին դատապարտութեան վճռոյն ստորա-
գրեց, բայց երկրորդ օրը նորէն ետ առաւ: Անգութ
Սեսիլ Թագուհւոյն առջեւը դրաւ ան բաղմահնար
փտանգներն, որոնք դքսին ազատելէն կրնային հե-
տելիլ. քարոզիչք՝ յանուն Անգղիական ազգին կը
պոռային որ վրէժ հանուի ան մարդէն, որն որ զե-
րենք գերի կ'ուղէր ընել եւ իրենց կրօնը կործանել
կը ջանար: Եղիսաբեթ երկու ամիս չափ տատամ-
սութեան մէջ կենայէն ետեւ Ապրիլի 9ին նորէն
ստորագրեց, բայց խղճի անհանդարտութենէն քունը
չտանելով, նոյն գիշերը ժամը երկուքին նորէն ետ
առաւ:

Պաշտօնեայք կը բաղձային որ Նորֆոլքին մահը

ուրիշ աւելի պատուական զօճի մը պատրաստութիւն մը ըլլայ, անոր համար Եղիսաբեթին կ'ըսէին որ տապաքը չարութեան արմատին վրայ դնելու է, որովհետեւ քանի որ Սկովտիայի թագուհին գերեզմանի մէջ չէ, ոչ իր կեանքն եւ ոչ ալ Անգղիան ապահով կրնայ ըլլալ: Եղիսաբեթ աս խօսքերս ամէն անգամուն տհաճութեամբ մտիկ ընելու երես կ'ընէր, եւ կ'ըսէր, ինչպէս կրնամ ան թռչունը մեռցընել որն որ ուրուրին մագիլներէն փախչելով իմ ոտից տակ պաշտպանութիւն խնդրած է:

Ս երջապէս Սեսիլին չարութեամբը թէ վերին եւ թէ ստորին սենեակները թագուհւոյն աղերսագիր մը տուին, որուն մէջ դքսին եւ Մարեմայ մահը կը խնդրէին, ըսելով թէ անոնց կեանքը թագուհւոյն կենաց հետ չիկրնար միաբանիլ: Եղիսաբեթ անոնց տրտունջը դադրեցընելու համար աստ եւ այժմ իրենց խնդրոյն մէկ մասը կատարեց Նորֆոլք դուքսը պաշտօնէից կատարութեան զօճ ընելով: Երբորդ անգամ վճռոյն ստորագրեց եւ դուքսը Յունիսի Չին դահճին ձեռօք հոգին հանեց հինգ ամիս կենաց եւ մահու, յուսոյ եւ երկիւղի մէջ տառապելէն ետեւ:

Ղքսին մահուընէն ետեւ պաշտօնէից գլխաւոր ջանքն եղաւ Սկովտիայի թագուհին ալ մեռցընել: Թէ վերին եւ թէ ստորին սենեկաց անդամները միաբանելու համար զանազան գրուածներ հրատարակուեցան որոնք աս վախճանիս կրնային ծառայել: Պուշանանին դստրվագիրը, ստայօդ նամակաց տպագրութիւնը, քանի մը աստուածաբանից աստուածաշունչ գրքէն հանած վկայութիւններով տեսարակներն որոնց մէջ կը ցուցընէին որ Սկովտիայի թագուհին մեռցընելը չէ թէ միայն պարտք եւ արդարութիւն է, այլ նաեւ Եղիսաբեթին պատիւն եւ ապահովութիւնն ազատելու միակ միջոց է: Երկու սենեակք պաշտօնէից գրգռելովը զՄարիամ դատապարտելու առաջարկութիւն ըրին, այսինքն առանց անոր վրայ հարցափորձ եւ կատարեալ քննութիւն ընելու, միայն ապացոյցները բաւական պատճառ համարելով զինքը դատապարտել: Աս տեսակ դատապարտու-

Թեան օրէնքը հաղիւ բիրտ բարբարոս ազգի մը մէջ
կը գտնուի: Եզիսաբեթ աս օրինաց գործածութիւնն
արգիլեց, բայց խորհրդանոցը չհնազանդեցաւ: Եզի-
սաբեթ երկրորդ անգամ ալ արգելելէն ետեւ Սե-
սիլ ուրիշ բան մը մտածեց, զորն որ խորհրդանոցն
ընդունեցաւ, այսինքն զՄարիամ Անգղիայի աթոռը
ժառանգելու անընդունակ հրատարակել: Թագուհին
բացարձակապէս արգելեց որ եւ ոչ մէկ եղանակաւ
մը ժառանգութեան խնդրոյն մէջ խառնուին, բայց
երբոր տեսաւ թէ Սեսիլին գործունէութեամբ նոյն
առաջարկութիւնն երկու սենեակներէն ալ ընդու-
նելի եղաւ, խորհրդանոցին նիստերը դադարեցուց:
Եզիսաբեթ խորհրդանոցը փակելէն ետեւ քանի մը
հոգի գործակալ ընտրեց որ Մարեմայ առջեւ տրու-
տունջ ընեն՝ ըսելով որ նոյն դաւաճանութեան մէջ
ինքն ալ մասնակից եղած է: Մարիամ նոյն բանին
նկատմամբ պատասխան տուաւ, որ Նորֆոլք դքսին
հետ ամուսնանալուն հաւանութիւն տալով, Եզիսա-
բեթին դէմ թշնամական դիտաւորութիւն մը չու-
նէի, իսկ Ռուտոլֆին ձեռք ըրած թղթակցու-
թեամբս ուրիշ վախճան չունէի, բայց եթէ դրամա-
կան գործքերս հոգալ եւ օտար տէրութիւններէն
օգնութիւն խնդրել թէ ինծի եւ թէ Սկոտլանդի
հաւատարիմ հպատակացս համար:

Մորրէ կոմսին մահուամբը Սկոտլանդի մէջ
խաղաղութիւնը չհաստատուեցաւ, եւ երկու կող-
մնակցութիւնք հաւասար անգթութեամբ իրար կը
ջարդէին, մինչեւ որ Եզիսաբեթին միջնորդութեամբ
քիչ մը ատենուան համար զինագաղար եղաւ, որն
որ երկու կողմանէն ալ ճիշդ չպահանջուեցաւ: Իսկ երբ
որ զինագաղարը լմնեցաւ Ղինոքս խնամակալը կամ
Սկոտլանդի կառավարը Տէօնպարթըն բերդն առնուլ
ուզեց, որն որ թագուհւոյն ամենէն զօրաւոր տեղն
էր: Աս բերդս ընդարձակ դաշտի մը մէջ եղող
բարձր եւ գրեթէ անմատոյց ժայռի մը վրայ շե-
նուած էր եւ նոյն ժամանակուան գաղափարին հա-
մաձայն անառիկ կը համարուէր: Եւ որովհետեւ նոյն
բերդը Քլէյտ գետին վրայ կը տիրէր, որուն վրայէն

զՄարիամ ազատելու համար օտար զօրք անցրնելու շատ յարմար էր, անոր համար Լինդբա նոյն բերդին վրայ աչքը դարձուցած էր: Նոյն բերդին մէջ պահանորդ զինուորներէն մէկը անպիտան վարմունք ունենալուն համար նոյն տեղէն վաճառուեցաւ. ասիկայ ոիս պահելով խնամակալին առաջարկեց որ բերդն առնելու ճամբան կը սորվեցրնէ եւ յարձակման ատեն առջի զինուորներէն մէկն ինքը կ'ըլլայ: Խնամակալն առանց ձայն հանելու անմիջապէս պատրաստութիւններ տեսնելու սկսաւ, եւ յարձակման ատեն վեր ելլելու հարկաւոր եղած սանդուղներ շինել տուաւ եւ դէպ ի բերդ տանող ամէն ճամբաներն ալ բռնեց որ չըլլայ թէ մէկը իր խորհուրդը մատնէ: Իրիկուն մը Քրաուֆրտս Վէտկոյ քաղքէն ելաւ՝ փոքր բայց ընտիր գնդով մը կէս գիշերուան մօտ ժայռին ստորոտը հասաւ (2 Փետ. 1573): Լուսինն աներեւոյթ էր, երկինքն ալ որ մինչեւ նոյն ատեն պաղպաջուն եւ ջինջ էր մէկէն թանձրամած ամպերով ծածկուեցաւ: Պաշարողներն մանաւանդ ան կողմանէ վեր ելլել սկսան ուր որ ժայռը խիստ բարձր էր եւ ասոր համար ալ քիչ պահապան կար: Հաղիւթէ առջի սանդուղը դնելով վեր ելլելու սկսած էին, մէկէն ի մէկ ծանրութենէն նոյն սանդուղը կտարեցաւ ինկաւ, սակայն նոյն դժբախտութեամբ ոչ ոք վնասուեցաւ կամ շոռաչիւնէն պահապաններն արթնցան: Առաջնորդն եւ Քրաուֆրտս ժայռին ամենաբարձր տեղն ելլելով սանդուղը ժայռերուն ճեղքերուն մէջէն բուսած արմատոց կապեցին: Մեծաւ դժուարութեամբ ամէնն ալ նոյն տեղն եկան հասան, երկրորդ անգամ սանդուղները կապեցին եւ հաստատեցին եւ վեր ելլելու սկսան. բայց աս անգամ ալ իրենց առջեւ անակրնկալ դիպուած մը ելաւ: Վեր ելլելու ատեն զինուորներէն մէկը կաթուածէն զարնուելով սանդղին վրայ փաթթուեցաւ ու մեռաւ: Անոր վրայէն անցնիլ անկարելի էր, զինքը վար նետել անգթութիւն էր եւ անտարակոյս այնչափ բարձր տեղէն իյնալու բոմբիւնը պահապանները կրնար արթնցրնել: Քրաուֆրտս անմիջապէս հրաման տուաւ

որ մեռեալը սանդղին վրայ կապեն եւ անոր մարմնոյն վրայէն կօխեն վեր ելլեն: Արդէն լուսըննալու սկսած էր եւ իրենք դեռ կէս ճամբան չէին ըրած, բայց այնչափ դժուարութեանց յաղթելէն ետեւ ասոր ալ յաղթեցին: Պահանորդներէն մէկը պատուարին վրայ ելլող մը տեսնելով՝ յառաջ քան գլուխը կտրուիլը ժամանակ ունեցաւ ձայն տալու բերդին մէջ եղողներուն, որոնք կիսամերկ եւ անզէն անկողնէն վեր ցատկելով՝ փոխանակ դէմ դնելու՝ փախչելու սկսան: Յարձակողք պոռալով եւ գոչելով կատաղաբար անոնց վրայ վազեցին եւ բերդին թնդանօթները փախչողներուն վրայ շիտկեցին ու մեծ ջարդ ըրին: Ֆլեմինկ կոմսը բերդին հրամանատարը միայնակ նաւակով մը փախաւ, իսկ Ֆլեմինկ տիկինը, Վերաք Պաղղիայի դեսպանը եւ Հեմիլթըն Ս. Անդրեայ արքեպիսկոպոսը գերի ինկան: Խնամակալը բերդն առնելէն ետեւ, Ս. Անդրեայ արքեպիսկոպոսը կախուելու դատապարտեց առանց անոր վրայ դատատանական քննութիւն մ'ընելու: Սկովտիայի պատմագիրները կը հաստատեն որ ասիկայ դահճի ձեռքը մեռնող առջի Եպիսկոպոսն է:

Տէօնպարթըն բերդին կորուստն եւ թագաւորականաց՝ անմեղ արքեպիսկոպոսին վրայ ըրած նախատական եւ անգութ գործքը, զՄարիամեանները վերջի աստիճանի կատաղութեան եւ վրէժխնդրական ոգւով լեցուց: Նոյն իսկ տղաք փողոցաց մէջ քարերով, դանակներով եւ կամ գաւազաններով իրարու հետ կը կռուէին, ոմանք թագաւորին եւ ոմանք թագուհւոյն կողմը բռնելով: Երկու անհաշտ կողմնակցութիւնք իրար տկարացրնելու մտօք՝ թագուհւոյն կողմնակիցք Լաինպուրկ, իսկ թագաւորականք Սթիրլինկ քաղաքը խորհրդանոց ժողվեցին: Քիրքալտի զինագագարի ատեն իր զօրքերը շատցրնելով նոյն քաղաքային դժուարութեանց վերջ մը տալու համար մտածեց որ Սթիրլինկ քաղաքը յարձակմամբ առնու եւ թագաւորին կողմը բոլորովին ցրուէ: Աս խորհուրդը թէ որ ինքն անձամբ կատարէր, անտարակոյս կը յաջողէր եւ Սկովտիայի մէջ խաղաղու-

Թիւնը նորէն կը հաստատուէր, բայց իր քովինները
զինքը համոզուցին որ փուճ տեղ ինքզինքն վտանգի
մէջ չգնէ, ուստի 400 հոգի պատրաստելով նոյն
վտանգաւոր գործքը Ֆեռնիհէրսթին, Քլօտ Հեմիլ-
թընին եւ Աբոթ Պէօքլուին կոմսից յանձնեց: Ասոնք
Էտինպուրկէն ելլելու ատեն իրենց գիտաւորութիւնը
չիմացընելու համար՝ դէպ ի հարաւ զարկին, սակայն
վերջէն անմիջապէս աջ զարնելով եւ ոտանաւոր զօ-
րաց ալ ձի գտնելով՝ շիտակ դէպ ի Սթիրլինկ վա-
ղեցին: Առտուանց ժամը չորսին հոն հասան եւ պա-
րըսպաց վրայ պահանորդ չգտնելով առանց գիմա-
դարձութեան քաղաքը մտան եւ թագաւորին գլխա-
ւոր կողմնակիցները բռնեցին, միայն Մորթըն կոմսը
սաստիկ քաջութեամբ իր տունը պաշտպանեց եւ
երբոր տունը կրակ առաւ ստիպուեցաւ անձնատուր
ըլլալ: Մար կոմսը Սթիրլինկ ամրոցին հրամանա-
տարը, քաղքին մէջ եղած աղմուկն իմանալով իր
քիչուոր զինուորներով միատեղ քաղաքն ինչաւ եւ
յարձակողաց վրայ սաստիկ կրակ ընել տուաւ: Քիր-
քալտիին զօրաց մեծ մասը հասարակ կամ ուսմիկ
մարդիկներէ կազմուած ըլլալով, քաղքին մէջ
ցրուած աւարառութիւն կ'ընէին, եւ քիչ մը կանո-
նաւոր զօրք եւ քանի մը պաշտօնակալք մնացած էին
բռնուած թագաւորականները պահելու համար: Թա-
գուհւոյն կողմնակիցք երբոր տեսան որ թագաւորա-
կանք զօրացան, Լինոքս կառավարը (որն որ բըւ-
նուածներուն մէջն էր) «Արքեպիսկոպոսը յիշէ»,
ըսելով, առանց ինսպելու զարկին մեռցուցին, իսկ
մէկալ գերիներն ազատ թող տալու ստիպուելով
ետ քաջուեցան եւ Էտինպուրկին մէջ փակուեցան:

Արծես թէ բանտարկեալ թագուհւոյն ցա-
ւերն աւելի եւս ստատկացընելու համար նորՓոլք
դքսին եւ Սկոփտիայի մէջ Ս. Անդրեայ արքեպիսկո-
պոսին մահուան վրայ նաեւ իր հաւատարիմ կող-
մնակցին նորթէօմպերլէնտ կոմսին դատապարտու-
թիւնն ալ աւելցաւ: Մորթըն իր արտօրանաց ժա-
մանակ Անգղիայի մէջ նոյն կոմսէն աղէկ ընդունե-
լութիւն եւ շատ բարիք գտած ըլլալով, նորթէօմ-

պերլէնտ կոմսուհին կը յուսար որ Մորթըն երախտագիտութենէ շարժեալ կ'ազատէ իր ամուսինը, անոր համար 2000 ֆունտ անոր ազատութեան գին ուզեց տալ եւ նոյն ստակը յանձնելու տեղը Անթվերփին քաղաքն որոշուեցաւ: Մորթըն որն որ նոյն ատեններս արդէն Եղիսաբեթին հետ աս նիւթիս վրայ կը խօսակցէր, եւ դուցէ ալ կոմսուհւոյն մատուցած ստակէն աւելի անկից ընդունած էր՝ Անգղիայի կառավարութեան զկոմսը մատնեց: Նորթէօմ պերլէնտ երկուք ու կէս տարի գերութենէն ետեւ Լոշլըվէն բանտէն հանուեցաւ ու նաւ մտաւ, որպէսզե, ինչպէս որ իրեն ըսած էին, Հոլլանտա անցնի, բայց մեծ զարմանքով ինքզինքը Պերրիքի նաւահանգիստը տեսաւ, ուսկից արտորնօք Եօրք տարուեցաւ, եւ խորհրդանոցի վճռով առանց դատաստանական քննութեան գլխատուեցաւ: Կոմսը գլխատման մէքենայի վրայ բողոքական եկեղեցականին մատուցած մխիթարութիւնը մերժեց ըսելով որ իբրեւ ուղղափառ կ'ուզեմ մեռնիլ: Իսկ իրեն դէմ բերած ամբաստանութեանց համար զըուցեց որ խորհրդականաց գրուած նամակին մէջ ըստ բաւականին պատասխան տուած եմ:

Մարիամ աս ամէն արիւնախառն պատրաստութիւնները տեսնելով իր գլխուն վրայ գալիքը կը գուշակէր. գիշեր ցորեկ մահուան երկիւղով տանջուելով ամէն վայրկեան կ'երեւակայէր որ վարձքով բռնուած մարդասպանի մը պաղ դաշոյնը իր սրտին տեղը կը փնտռէր եւ իրօք ալ աս գողը բոլորովին անհիմն չէր: 1572ին օգոստոսին վերջերը Լոնտոնի մէջ լուր տարածուեցաւ որ նոյն ամսոյն 24ին Փարիզ եւ Գաղղիայի ուրիշ քաղաքաց մէջ ամէն կալուինականները ջարդուէր են: Աս արիւնալից լուրը պատմողներուն երեւակայութեամբն եւ քաղաքագիտաց նենգամտութեամբը շատ ստուարացած՝ Անգղիայի մէջ մեծ խմորում եւ զարհուրանք պատճառած էր: Սեսիլ եւ մէկալ պաշտօնեայք ասկից առիթ առնելով զթագուհին համոզցընել կը ջանային որ Գաղղիայի մէջ բողոքականաց կոտորածը, Անգղիայի

բողոքականները ջարդել տալու օրինակ մըն է, եւ ասոր համար այսպիսի զարհուրելի գործքի մ'առջեւ առնելու համար խորհուրդ կու տային իրեն որ կրօնին եւ ազգին սիրոյն համար թշնամեաց չարութիւնը խայտառակէ զՄարիամ Սթուարթ եւ անոր կողմնակիցները ջարդել տալով: Թագուհին աս խորհուրդը չմերժեց, սակայն իր մերձաւոր ազգականը Անգղիայի մէջ չսպաննելու համար՝ Քիլեկրիւ Սկովտիա խրկեց որ կառավարին եւ Մարեմայ կողմնակցաց մէջ խաղաղութիւնն հաստատելու պատրուակաւ, Սկովտիայի թագուհին Սկովտացւոց մատնելու համար խօսի, որպէսզի իրենք ինչպէս որ ուզեն անոր հետ վարուին, «որովհետեւ ձեր թագուհին, կ'ըսէր, դատապարտելու տեղը հոս չէ», (1572, 10 Սեպտ.):

Մար՝ Սկովտիայի նոր կառավարը (Աինոքսին մեռնելէն ետեւ թագաւորականք զինքը կառավար ընտրեցին՝ զիրենք Քիրքալտիին ձեռքէն ազատելուն համար) ան տեսակ մարդիկներէն չէր որ Եղիսաբեթին ձեռքը խաղալիք ըլլայ եւ անոր նախանձոտութեան կամ վրէժխնդրութեան գործիք. ասոր համար Քիլեկրիւին առաջարկութիւնը բոլորովին մերժեց: Իր միտքն ան էր որ Սկովտիայի մէջ խաղաղութիւն նորէն հաստատէ քաղաքային պատերազմներէն պատճառած վերքերը բուժէ, կողմնակցութիւնները միաբանելով՝ բոլոր Սկովտիացիները մատաղօրեայ Յակովբ թագաւորին տակ ժողուէ, գիտնալով որ եթէ Մարիամ ազատելու ըլլայ, մայր եւ որդին միաբանել տալ գիւրին բան է: Աս համոզմամբ զՌանտոլֆ Անգղիայի դեսպանը Սկովտիայէն հանեց վռնտեց, որովհետեւ նոյն մարդը կողմնակցութեանց մէջ աւելլելու երկպառակութիւն կը սերմանէր: Նոյնպէս թագուհւոյն բարեկամաց հետ ծածուկ կը խօսէր եւ Էտինպուրկ քաղքին յանձնուելուն ծածուկ դաշնադրութիւններն ըրած լըմընցուցած էր, բայց այսպէս գործելու ատեն Մորթընէն հրաւիրուելով՝ ելաւ Տալքէյթ գնաց, հոն յանկարծակի հիւանդացաւ եւ շուտով Սթիրլինկ դառնալէն ետեւ քանի մ'օրէ մեռաւ (Տ. Հոկտեմբ.): Առ հասարակ համբաւ ելած էլ

որ Մորթըն զինքը կոչուէրի ատեն թունաւորած ըլլայ:

Անգղիացւոց աղգեցութեամբ Մար կոմսին տեղ Մորթըն Սկովտիայի յանձանձիչ ընտրուեցաւ, որն որ Մարեմայ մահու չափ թշնամին էր եւ Անգղիայի պաշտօնէից խիստ մտերիմ բարեկամ: Մորթըն հաղիւ թէ կառավարութեան սանձը ձեռքն առաւ, իր նախորդին կառավարութեան հակառակ եղանակը բռնեց: Անմիջապէս Էտինպուրկի բերդն առանց դաշնագրութեան պահանջեց որ յանձնուի: Սակայն Քիրքալտի, Եում, եւ Մեթլէնտ որոնք նոյն բերդին մէջն էին չուղեցին առանց պայմանի իրենց թշնամւոյն ձեռքը մատնուիլ: Քիրքալտի Գաղղիայի թագաւորէն օգնական զօրք եւ ստակ խնդրեց, բայց թագաւորը զանազան պատճառաց համար օգնութիւնը զլացաւ: Իսկ Եղիսաբեթ վախնալով որ չըլլայ թէ Գաղղիացիք մէջը մտնեն եւ Մարեմայ կողմնակիցք զօրանան, ժամ մը յառաջ Ուլլէէմ Տրուրի 5000 հոգւով եւ շատ թնդանօթներով Սկովտիա խրկեց, որոնք Մորթընին հետ միանալով (1573, 25 Փետր.) զԷտինպուրկ պաշարեցին: Քիրքալտի թէպէտ եւ Գաղղիայէն եկած զբամոց մեծ գումարը Պալֆուրին մատնութեամբը կորսնցընելով քիչ մը խռովեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի Սկովտացւոց եւ Անգղիացւոց յարձակման դէմ երեսուն օր դիմացաւ, որոնք իրարու հետ մրցելով կը պատերազմէին: Հաշտութեան վրայ եւ ոչ խօսք մը լսել կ'ուզէր քանի որ բոլոր ամուր տեղերն իր ձեռքն էին, բայց անոնք ալ փլչելէն ետեւ իր քաջասրտութեամբ անպարտելի մնաց, աւելի յանձն առաւ վերջի պատնէշին տակ փառօք մեռնիլ քան եթէ երգուեալ թշնամւոյն ձեռքը մատնուիլ: Քիրքալտիին զօրքը նոյն քաջասրտութեամբ վառուած չէին, անոր համար ապրտամբութիւն մը հանելով զինքը ստիպեցին որ բերդը յանձնէ: Ասանկով ստիպուեցաւ Տրուրիին ձեռքը յանձնուիլ որն որ յանուն Եղիսաբեթին խօսք տուաւ որ հետը մարգասիրութեամբ պիտի վարուի: Անոր հետ միատեղ անձնատուր եղաւ նաեւ իր եղբայրը

Ճէմն քիրքալտի, Եռւմ, Մեթլէնտ, Ռոպէրթ Մելուիլ, Էտինպուրկի քաղաքացիներէն ոմանք եւ 160 զինուոր:

Քիրքալտի եւ իր դաշնակիցք Տրուրիին պաշտպանութեան տակ մնացին մինչեւ որ Եղիսաբեթ իրենց վիճակն որոշեց: Նոյն թագուհին ոչ Տրուրիին պատուոյն եւ ոչ իր տուած խոստմանը նայելով, ամէնն ալ Մորթընին մատնեց: Քիրքալտի եւ իր եղբայրն Եղիսաբեթին հաւանութեամբ խաչի վրայ կախուեցան *): Թէպէտ քիրքալտիին ազգականներէն հարիւր հոգի զինքն ազատելու համար Մորթընին 20.000 Սկոտիայի ֆունտ եւ 300 մարք տարեկան մուտք, եւ իրեն ցկեանս ալ ծառայել խոստացան, սակայն ի զուր: Իսկ Մեթլէնտ կոմսը քիչ մը յառաջ կամ ինքզինքը թունաւորեց որպէսզի իր թշնամեաց չարութենէն ազատի կամ նոյն իսկ Մորթընէն թունաւորուեցաւ, ինչպէս որ Մարիամ կը հաստատէ: Քիրքալտի Սկոտիայի քաջ զորավարներէն մէկն էր, իսկ Մեթլէնտ նոյն ժամանակուան քաջ քաղաքագէտներէն մէկը, բայց երկուքն ալ ժամանակին սովորութեան համաձայն առանց պատուոյ եւ հաւատարմութեան մէկ կողմնակցութենէ մէկալը կ'անցընէին: Մեթլէնտ իբրեւ յանցաւոր եւ Տարնլիին սպանութեան գործակից համարուած է:

Գ Լ Ո Ւ Թ Ի Ո .

Մարեմայ կրած նեղութիւնները. Մորթըն կոմսին բռնաւորութիւնները. իրեն դէմ ելած դաւաճանութիւնը. թագաւորէն իշխանութիւնը ձգելու կը ստիպուի, ի մահ կը դատապարտուի: Յակովբ ինք իշխան տիրել կսկսի. Ռութուէն կոմսին դաւաճանութիւնը: Մարեմայ վշտերը. զՄորիամ ազատելու կիզ դքսին խորհուրդը, նոյն խորհուրդը կ'իմացուի. Եղիսաբեթին պաշտպանութեան համար դաշնակցութիւն անուամբ ժողովք մը կը կազմուի:

Ընանց Սկոտիայի թագուհւոյն վիճակին դիւրութիւն մը ըլլալու շատ տարիներ անցան, թեթեւութեան տեղ օր ըստ օրէ նորանոր վշտեր եւ նե-

*) Սկոտացւոց մէջ կախադանէն ետեւ խաչի վրայ կախել տալ ամենէն նախատական պատիժն էր:

ղութիւններ՝ կ'աւելնային անոր վրայ: Մանաւանդ որ ապստամբութեան եւ զՄարիամ ազատելու համբաւները շարունակ տեւելով՝ Եղիսաբեթ զինքն աւելի խիստ եւ նեղ բանտարկութեան մէջ կը պահէր: Մարեմայ բնակած տեղէն քանի մը մղոն հեռու չորս դին անտառաց եւ ճախճախուտ տեղեաց մէջ պահապաններ դրուած էին, անոր ժուռ երթալու ատեն ճամբաներու վրայ ծպտեալ վարձկաններ կը պտըտէին որ չըլլայ թէ կասկածաւոր մարդ մը զինքն ազատելու համար դարանի մտած ըլլայ: Եղիսաբեթ՝ Մարեմայ ծառաներէն շատերը հեռացուց, եւ խնայութեան պատճառաւ անոր սեղանին ծախքը քիչցուց: Օտարականներէն մէկը չէր կրնար քովը երթալ առանց Եղիսաբեթին հրամանին. եւ շատ անգամ Գաղղիայի դեսպանին իսկ հրաման չէր տար որ անոր հետ տեսնուի: Մարեմայ գրած նամակները կը բռնէին ու կը բանային: Իսկ դրսի դէպքերուն վրայ իրեն ծանօթութիւն չտալով զինքը խոր տգիտութեան մէջ կը թողուին, որով անընդհատ կը տանջուէր: Ֆենելու՝ Գաղղիայի դեսպանը աս ամէն խտութիւնները տեսնելով՝ յանուն իր թագաւորին Սեսիլին գրեց որ Մարիամ Գաղղիայի տան հետ մերձաւոր խնամութիւն ունենալով հարկ է որ իրեն դիւրութիւն տրուի: Բայց ասանկ գրուածներն ու սպառնալիքները միշտ առանց հետեւութեան կը մնային: Մարիամ նոյն դեսպանին նամակ մը գրելով տրտունջ ըրաւ որ զինքը պահող պաշտօնակալաց մէկումը ձեռօք իրեն Վատիներէն լեզուաւ գիրք մը տրուեցաւ, աս բանս, կ'ըսէ, Մարիամ նոյն պաշտօնակալը չէր կրնար ընել, եթէ իր վերնագունէն ստիպուած չըլլար: Աս գիրքս՝ Պուշանանին՝ Մորրէ կոմսին թելադրութեամբը շինած գիրքն էր Մարեմայ անունը աւրելու համար: «Ես, կ'ըսէ, ուղղափառ քահանայ մը խնդրեցի, որպէսզի վրաս ապաշխարութեան խորհուրդը կատարեմ, եւ անոնք աս մխիթարութեան տեղ պաշտօնակալի մը ձեռօք ինծի գիրք մը խաւրեցին, որուն մէջ անիրաւութեամբ անունս կը վատահամբաւուի . . . »: Մարիամ ալ վերջի

ծայրը հասաւ երբոր արգելուեցաւ իրեն առողջարար
օդ շնչել եւ շարժում ընել, որով օր ըստ օրէ կը
հիւժէր եւ վերջապէս անկողին ալ ինկաւ: Իր աղա-
չանքներն եւ հիւանդութեան ատեն Եղիսաբեթին
գրած նամակներն, որոնց մէջ կը խնդրէր որ գէթ
քիչ մը խստութիւնները թեթեւցընեն, բոլորովին
առանց պատասխանի մնացին:

Եղիսաբեթ վերջապէս ամբնջալով որ Գաղ-
ղիայի եւ Սպանիայի առջեւ իբրեւ անխիղճ եւ
խստասիրտ կնիկ մը եւ անգութ եւ առանց բարոյա-
կանութեան թագուհի մը չհամարուի, նոյն տէրու-
թեանց դեսպանաց միջնորդութեամբ զիջաւ որ Մա-
րեմայ առ երեսս գիւրութիւն մը տրուի: Շրիւս-
պէօրի կոմսին հրաման խրկեց որ զինքը գաղանի
Պուքսթոնի ջերմաջուրքը տանի, առանց մէկու մը ի-
մացընելու, եւ ամէն զգուշութիւնն ընէ որ չըլլայ
թէ փախչի կամ անոր քով մարդ մը մտնենայ:
Բայց ան հանքային ջրերը՝ առանց շարժման եւ մա-
քուր օդ շնչելու օգուտ մը չընելէն զատ փնաս ալ
կու տան: Հոս տեղս զՄարիամ ազատելու նորէն
փոքր դաւաճանութիւն մը եղաւ, բայց շուտով
զսպուեցաւ եւ բռնուողները Անգղիական բարբարոս
օրինաց եւ պատժոց զոհ եղան: Արնայ ընթերցողին
մտքէն անցնիլ որ Մարեմայ ամէն քայլափոխը կար-
ծես թէ Անգղիա կը գղըզեցընէ. սակայն աս ալ
պէտք է մտածել որ Մարիամ ազատ թագուհի էր
եւ միայն իր ազգականին նախանձոտութիւնը զինքը
բանտարկած էր առանց իրաւանց եւ օրինաց: Ասոր
համար ալ Մարիամ ամէն ատեն առիթ մը գտնելուն
պէս կը ջանար որ իր ազատութիւնը ստանայ եւ իր
կապանքներն ալ խզէ, որոնք ոչ բարոյական սկզբամբ
եւ ոչ ալ իրաւամբ ազգաց կրնային արդարանալ:
Շրիւսպէօրի՝ Պուքսթոնէն դառնալէն ետեւ արքու-
նիքը կանչուեցաւ, եւ Մարեմայ պահապան քիչ մ'
ատենուան համար Ռալֆ եղաւ, ասիկայ Մարեմայ
առջեւ ելլելով՝ զինքը փտտահացուց որ կարելի եղածին
եւ ձեռքէն եկածին չափ պիտի ջանայ որ իրեն հաճոյ
ըլլայ: Մարիամ անոր պատասխան տուաւ ըսելով.

“Ես Եղիսաբեթին ճանկին մէջն եմ, անոր համար
ինչ որ անի կը հրամայէ պէտք է որ նոյնը կատա-
րէք եւ կը յուսամ որ շատ խստութեամբ եւ առանց
ակնածութեան հետս կը վարուիք: Ռալֆ՝ Եղիսա-
բեթին արքունեաց բերանը բանեցընելով՝ այսպէս
պատասխանեց. “Եղիսաբեթ բաւական պատճառ ունի՝
ալ աւելի խստութեամբ ձեզի հետ վարուելու,,: Եւ
անկից ետքը սկսաւ պատճառները մէկիկ մէկիկ զրու-
ցել, եւ իր թագուհւոյն մեղով վարմունքը գովել
ըսելով. “քանի որ դուք Անգղիա ոտք կոխած էք,
տէրութեան մէջ խռովութիւն հանելու դադրած
էք, եւ թէ որ Եղիսաբեթին տեղ ուրիշ իշխան
մ՝ըլար, ոչ երբեք այսչափ մարդասիրութիւն կը
ցուցընէր ձեզի,,: Մարիամ խօսքը կարեց ըսելով որ
փուճ վիճաբանութիւն չընենք. ես Եղիսաբեթին
բացայայտ հրաւերովն Անգղիա փախստական եկած
եմ, որպէսզի բարի ազգականէս օգնութիւն խնդրեմ,
բայց ան զիս բանտարկեց: Ի՞նչ իրաւամբ կամ
խղճիւ իմ ազատութիւնս զսպելու կը յանդգնի:
Ռալֆ ասոր վրայ պապանձեցաւ, ինչպէս նաեւ շատ
անգամ Սեսիլ պաշտօնեան ալ ասանկ հարցմանց
ատեն կը պապանձէր: Եղիսաբեթին այսպիսի անօրէն
եւ չար վարմունքն իրաւունք կու տար Մարեմայ որ
իր ազատութիւնը գտնելու համար ամէն կարելի եւ
օրինաւոր միջոցները բանեցընէ, եւ որովհետեւ Եղի-
սաբեթ զինքը թշնամուց տեղ կը դնէր, եւ անոր
համաձայն կը վարուէր, անոր համար ալ Մարիամ
իրբեւ Սկովտիայի անկախ թագուհի իրաւունք ունէր
զԵղիսաբեթ թշնամուց տեղ դնելու եւ զինքը
հալածելու:

1575ին Փետրուարի մէջ անգամ մը երկրա-
շարժ ըլլալով՝ Մարեմայ սենեակն ինկաւ կործանե-
ցաւ եւ ինքն ալ փլատակաց տակ մեռնելու վտանգի
մէջ ինկաւ: Ասանկ յուսահատական վիճակի մէջ՝
Մարիամ ուղղափառ կրօնի կրթութիւններ ընելով
մխիթարութիւն կը գտնէր, որչափ ձեռքէն կու գար
աղքաաց ողորմութիւն կը բաշխէր եւ ձեռագործի
մը զբաղելով բանտարկութեան երկարատեւ օրերը

կ'անցընէր: Շատ անգամ իր ձեռագործներն Եղիսաբեթին պարգեւ կը խրկէր, զորոնք Եղիսաբեթ սիրով կ'ընդունէր, անոնց վրայ կը զարմանար եւ առանց շնորհակալութիւն մ'ընելու զանոնք կը գործածէր:

Թեպէտ Մարիամ այնչափ անչափ բաներ կը կրէր, սակայն անոր կրել տուողն ալ ներքին անձկութենէն ազատ չէր: Եղիսաբեթ համոզուած էր որ Սկովտիայի թագուհւոյն ազատութիւնը կամ փախուստն իր ապահովութեան հետ չէր կրնար միաբանել: Բոլոր աղնուականաց մէջ չկար մէկը որուն վրայ վստահանար, թեպէտ Շրիւսպէօրի կոմսին վրայ քիչ մը վստահութիւն ունէր, ի վերայ այսր ամենայնի անոր վրան ալ կասկածել սկսաւ, եւ զինքը կը զգուշացընէր որ չըլլայ թէ «Մարեմայ գեղեցիկ խօսքերէն հրապուրեալ խաբուի»,: Նոյն կոմսը շատ անգամ Եղիսաբեթէն յանդիմանութիւն կ'ընդունէր Մարեմայ հետ խիստ չվարուելուն համար, եւ իր սեպհական տան մէջ ստիպուած էր Եղիսաբեթին խրկած լրտեսներն ընդունիլ, որոնք զՄարիամ լրտեսելու պատրուակաւ զինքը կը դիտէին, անանկ որ իր նուն որդի մը ծնանելէն ետեւ՝ մկրտութեան համար տունը քահանայ մը չյանդգնեցաւ կանչել այլ տղան ինքն անձամբ մկրտեց, վախնալով որ տան մէջ օտար մարդ մը կանչելուն համար դարձեալ խիստ յանդիմանութիւն կ'առնուէր կասկածաւոր Եղիսաբեթէն: Բայց ասկից աւելի զարմանալին ան էր որ Եղիսաբեթ նոյն իսկ Սէսիլին վրան ալ կասկածելու սկսաւ որն որ Մարեմայ մահուչափ թշնամին էր, անոր դժբախտութեանց սկզբնապատճառն եւ մահուանն ալ ծարաւի: Սէսիլ հիւանդութեան պատճառաւ երկու անգամ Պուքսթոն գացած էր: Եղիսաբեթ կարծելով որ անոր համար գացեր է որպէսզի Մարեմայ հետ գաղտնի բանակցի, զինքը սաստիկ յանդիմանեց առանց անոր պատճառը մտիկ ընելու:

Վրանի որ Մորթըն Սկովտիան կը կառավարէր, Եղիսաբեթ Մարեմայ Սկովտիայի կողմնակիցներէն վախ մը չունէր: Բայց Մորթընին ազահութիւնն եւ

յափշտակութիւններն եւ Եղիսաբեթին առջեւ ցը-
ցուցած անարգ հպատակութիւնն ազգին ամբար-
տաւան ոգին շատ գրգռեց: Շահասիրութեան պատ-
ճառաւ գրամոց ներքին աժէքը նուազցուց, ստոյգ
կամ անստոյգ յանցանքներ յառաջ բերելով առան-
ձնականաց ինչքը կը գրաւէր, նոյնպէս եկեղեցա-
կանաց ինչքն ալ զանազան պատճառներով յափշ-
տակեց: Անգամ մը սահմանադիտոց վրայ փոքր կռիւ
մը պատահած ատեն Անգղիացիք քանի մը հոգի
կորսնցընելով եւ գերի թող տալով յաղթուեցան:
Մորթըն Եղիսաբեթին հետ չաւրուելու համար ցած
եղանակաւ մը անոր դեսպանէն թողութիւն խնդրեց
թէպէտ եւ կուռոյն պատճառը նոյն իսկ Անգղիայի
սահմանաբնակ ազնուականք էին: Մինչեւ հիմայ Մոր-
թընին բռնութեանց ծանրաբեռնութիւնը միայն մի-
ջակ քաղաքացիներն եւ եկեղեցականք կը բառնային,
բայց կամաց կամաց ազնուականաց վրան ալ ծանրա-
նալ սկսաւ: Գիպուածով մը Աթըլ եւ Արձէյլ կոմ-
սից մէջ փոքր պատերազմ մը բացուելով՝ Մորթըն
իրենց մէջ մտաւ եւ զանոնք ստիպեց որ զէնքերը
մէկդի ձգեն, անկից ետեւ իրենց վրայ տէրութեան
սահմանադրութեան դէմ յանցանք գնելով զիրենք
կործանել ջանաց: Երկու կոմսք անոր դիտաւորու-
թիւնն իմանալով՝ իրենց դժտութիւնը մոռցան եւ
իրարու հետ հաշտուելով իրար պաշտպանելու դա-
շինք դրին: Ասիկայ Մորթընին կործանման սկիզբ
եղաւ: Սկովտիայի ազնուականք՝ որոնք իշխանութեամբ
գրեթէ թագաւորին հաւասար էին, եւ իրենց աստի-
ճանին համեմատ վարուելու վարժած էին, Մորթընին
բռնաւորական վարմանց վրայ դառն դժկամակու-
թեամբ կը նայէին: Աօր համար ամէնն ալ իրենց
աչքը երիտասարդ թագաւորին վրայ դարձուցած էին,
որն որ նոյն ատեն տասուերկու տարւան էր: Մա-
րիամ զինքը Մար կոմսին յանձնած էր եւ բոլոր
քաղաքային խռովութեանց ատեն Աթերլինկ զօրաւոր
բերդին մէջ կոմսին հզօր պաշտպանութեան տակ
մեծցած էր: Աղեքսանդր Էրոբին՝ Մար կոմսին եղ-
բայրը մանուկ թագաւորին վրայ վերակացութիւն

ընելով՝ զինքը թագաւորի մը հարկաւոր բաներու մէջ այնպէս կրթած էր որ մանուկ թագաւորն իր հասակին մէջ պահանջուածէն աւելի բմբունելու կարողութիւն եւ աշխուժութիւն կը ցուցընէր: Աթըլ եւ Արձէյլ կոմսերը ծածուկ թագաւորին առջեւ ելլելով, Մորթընին բռնական կառավարութեան վրայ երկայն խօսեցան եւ զինքը համոզուցին որ երկրին խեղճ վիճակը վերցընելու միակ միջոց՝ ազնուականաց ազատ ընտրութեամբ ժողովք մը ժողվել տալ է: Յակովբ հաւանեցաւ, եւ նոյն երկու կոմսք շրջաբերական թուղթ մը շինելով անոնց միայն խաւրեցին որոնց վրայ վստահ էին որ Մորթընին հակառակ կողմը պիտի բռնեն: Այսպէս որոշուած օրը ազնուականաց մեծ մասը Աթերլինկ ժողովեցաւ եւ Մորթընին վրայ խիստ խօսեցան: Մորթըն իմանալով որ Աթըլ եւ Արձէյլ կոմսք թագաւորին հետ գաղտնի խօսակցեր եւ ժողովք մը ընել տուեր են, այնպէս ձեւացուց որ իշխանութիւնը ձգելու պատրաստ է, բայց կոմսք թագաւորին համոզուցին որ անոր հրատարման չսպասէ այլ զինքը բռնութեամբ իշխանութենէ վար ձգէ, եւ իրօք ալ 1578ին Մարտի 4ին Մորթըն կառավարութենէ վար առնուեցաւ: Մորթընին իշխանութենէ վար առնուիլն երկայն չտեւեց, որովհետեւ ծածուկ բարեկամներ ժողվելով՝ երեք ամսէն ետեւ Աթերլինկ քաղաքը մտաւ եւ թագաւորը բռնելով նորէն կորսնցուցած իշխանութիւնը ձեռք ձգեց: Ասոր վրայ երկու կողմնակցութիւնք իրարու զինուց ճաշակը ցուցընել ուզեցին, բայց Անգղիայի գեսպանին միջնորդութեամբը հաշտուեցան եւ Մորթըն իր իշխանութիւնը պահեց: Աթըլ կոմսը՝ որն որ Մորթընին առջի անգամուն իյնալուն սկզբնապատճառ եղած էր, հաշտուելէն ետեւ Մորթընէն սեղանի հրաւիրուեցաւ եւ անկից թունաւորուելով քանի մ'օրէն ետքը մեռաւ:

Մորթըն ինքզինքն իշխանութեան մէջ հաստատելէն ետեւ, վերջի աստիճանի վրէժխնդրութեան եւ յափշտակութեան ձեռք զարկաւ: Հեմիլթոնեանք հազիւ կրցան Անգղիա փախչիլ իրենց

ստացուածները Մորթընին եւ անոր կողմնակցաց ձեռքը մատնուած տեսնելով (1579 Յունիս) :

Ըս ժամանակներս Էմէ Սթուարթ Լինոքս կոմսին եղբօրորդին Գաղղիայէն գալով իր երիտասարդական վարմամբ թագաւորին սիրտն իր կողմը շահեցաւ, որով Յակովբ զինքը Լինոքս կոմս ըրաւ եւ շատ պատիւներով մեծարեց : Էմէ թագաւորին հատացուց որ Մորթըն զինքը Անգղիային մատնելու միտք ունի, եւ թէ Գաղղիայէն եւ թէ Սկովտիայէն ապացոյցներ եւ վկաներ ժողովելով ջանաց ցուցնել որ Մորթըն Տարնլին գլխաւոր սպանողն է : Ասոր հակառակ Մորթըն համբաւ հանել տուաւ որ Լինոքս Կիչ դքսին գործակալն է եւ Գաղղիայէն դառնալուն գլխաւոր պատճառն ան էր որ Սկովտիայի կրօնը փոխել տայ, Յակովբ թագաւորը օտար իշխանուհւոյ մը հետ ամուսնացրնէ եւ թագաւորական գաւազանը թագաւորին մօրը՝ Մարեմայ յանձնէ :

() ր մը երբոր Մորթըն Սկովտիայի խորհրդականաց ժողովոյն մէջ կը նստէր, Սթուարթ Օշելթրի (թագաւորին երկրորդ մտերիմ բարեկամը) մէկէն ոտք ելաւ եւ բազմականաց սրահին մէջ տեղն երթալով ծնկի վրայ եկաւ եւ թագաւորին առջեւ զՄորթըն ամբաստանեց ըսելով որ Տարնլին գլխաւոր սպանողն Մորթըն է : Մորթըն ուրացաւ, բայց ի զուր, նախ իր տան մէջ եւ վերջէն Տէօնպարթըն բերդին մէջ բանտարկուեցաւ (1580 Գեկ. 31) : Եղիսաբեթ ասիկայ իմանալուն պէս իր բարեկամին օգնութեան հասնելու համար զհամբաւաւոր Ռանտոլֆ Սկովտիա խրկեց որն որ թագաւորին եւ խորհրդականաց աղաչեց որ Մորթընին կենաց խնայեն : Եղիսաբեթ նոյնպէս իր պատգամաւորին նեցուկ ըլլալու համար Սկովտիայի սահմանները զօրք ժողովել տուաւ, եւ տժգոհ Սկովտիացիներն ալ ապստամբութեան գրգռեց, սակայն ամենայն ինչ պարապ եղաւ : Յակովբ հաստատուն մնաց, ապստամբները զսպեց եւ Սթուարթ Օշելթրի Արրան կոմս ըրաւ : Իսկ Ռանտոլֆ՝ որն որ ասանկ դէպքերու մէջ երկու անգամ փախչելու ստիպուած էր, աս անգամ ալ հազիւ

փախաւ կախաղանի վրայ իբրեւ խոովարար չմեռնելու համար: Եղիսաբեթ տեսնելով որ Սկովտիայի մէջ զօրաւոր կողմնակցութիւն մը չկրցաւ կազմել՝ չյանգըգնեցաւ պարզ Մորթընին վրայ արդարութեան ընթացքը խափանելու համար պատերազմ բանալ, ուստի եւ զօրքերը ետ կանչեց:

Մորթընին վրայ դատաստանական քննութիւն ըլլալով թէ բերնով եւ թէ գրով յառաջ բերուած ապացոյցներէն ցուցուեցաւ որ Տարնլին սպաննելու Ուիթթիսկեմին մէջ եղած խորհրդին ինքնալ ներկայ էր, եւ թէ ինքն եւ թէ Արշիպալտ Տուկլաս եւ Պիննինկ իր ծառան սպանութեան գործակից եղած են, եւ թէ Մարիամ Մորթընին երեսէն վեր զրուցած է եղեր որ իր ամուսնոյն սպանիչն ինքն է: Ճեմս Պէլֆուր թուղթ մը ցըցուց որուն մէջ դաւաճան ատենակալք ստորագրութիւն կու տան զՊոթուել մարդասպանի մը պատժէն ազատելու: Նոյնպէս Պոթուելին մահուան անկողնոյ մէջ ըրած խոստովանական յայտարարութիւնը յառաջ բերուեցաւ, որուն մէջ Պոթուել Մարեմայ անմեղութիւնը հաստատելէն ետեւ, դաւաճանութեան մասնակիցները մէկիկ մէկիկ կը պատմէ: Դանիայի թագաւորը աս յայտարարութենէն օրինակ մը Եղիսաբեթին խրկած էր, բայց անիկայ նոյն թուղթը մէջ տեղէն վերջընելն օգտակար տեսած եւ վերցուցած է: Քամտէն կ'ըսէ որ Պոթուել միշտ կը զրուցէր եւ յաճախ ալ երդմամբ կը հաստատէր որ Մարիամ՝ եղած դաւաճանութեան վրայ բնաւ տեղեկութիւն չունէր *): «Մորթըն բանտի մէջ քաննայն ինչ խոստովանեցաւ, բայց խոստովանածներուն ստորագրութիւն տալ յանձն չառաւ, ըսելով որ երկու անգամն ալ երբ որ Պոթուել եւ Արշիպալտ Տուկլաս զինքն իրենց հետ միանալու հրաւիրած էին, ինքն անոնց պատասխան տուեր է որ մինչեւ թագուհիէն գրով հաւանութիւն չառնուի, ինքը նոյն ընկերութեան մէջ չմտնէր, սակայն Պո-

*) «Et vivens et moriens reginam minime consciam fuisse, religiosa asseveratione saepanumero contestatus est».

Թուել իրեն պատասխան տուած է եղեր թէ ասիկայ անկարելի է որովհետեւ նոյն գործքն առանց թագուհւոյն գիտութեանը պիտի կատարուի: Ատենակալք Ղարթըն յանցաւոր դատելէն ետեւ թագաւորը զինքը մատնութեան մահուան դատապարտեց, բայց վերջէն հասարակ գլխատութեան փոխեց: Մորթըն գլխատութեան ատեն երեսի վրայ պառկեցաւ եւ լալով ու ողբալով եւ անդամոց բռնական շարժմամբք իր խղճին նեղութիւնն եւ անհանդարտութիւնը ցրցուց (1 Յունիս). Պիննինկ ալ երկրորդ օրը գլխատեցաւ, իսկ Արշիպալտ Տուկլաս Անգղիա փախչելով արժանաւոր պատժէն ազատեցաւ:

Մորթընին դատապարտութենէն եւ Յակովբին գահն ելլելէն ետեւ այնպէս կ'երեւար որ Եղիսաբեթ Սկովտիայի թագուհին ալ երկայն ատեն պիտի չկրնայ պահել: Գիտէր որ ամէնը զերիտասարդ թագաւորը կը գրգռէին որ զմայրն ազատէ, իմացած էր որ Սպանիայի թագաւորն եւ սրբազան Քահանայապետն իրեն ստրկով նպաստամտոյց կ'ըլլային եւ կը ջանային որ մայր եւ որդի Սկովտիան միաբանութեամբ կառավարեն: Ասով Եղիսաբեթ փոխանակ մէկ թըշնամուց երկու թշնամի կը ստանար, եւ աս բանիս առջեւն առնելու համար զանազան խորհուրդներ կ'ընէր: Սէսիին սատանայական քաղաքականութիւնն Եղիսաբեթին անմիջապէս օգնութեան հասաւ, եւ աս խորամանկը խորհուրդ տուաւ որ Սկովտիայի մէջ նոր յեղափոխութիւն հանուի, որուն յատակագիծը ինքը շինեց (23 Օգոստ. 1582):

Նոյն ժամանակը Ռութուէն կոմսը զՅակովբ որսորդութեան եւ զբօսանաց պատճառաւ իր դասակերտը հրաւիրեց. թագաւորը կասկած մը չունենալով հրաւէրն ընդունեցաւ, բայց դաստակերտին մէջ ժողոված բազմութիւ ազնուականք զինքը քիչ մը խռովեցուցին, որովհետեւ երթալով կը շատնային: Երկրորդ օրը առտուանց կանուխ թագաւորն անտարբերութեամբ ձիարշաւ մ'ընել ուզեց եւ աս առթով ազնուականաց ձեռքէն փախչիլ: Բայց նոյն առտուն ազնուականք իր սենեակը մտնելով առջեւը

Թուղթ մը դրին որուն մէջ իր երկու սիրելի պաշտօնէից, այսինքն Արրան եւ Աինոքս կոմսից վրայ ամբաստանութիւն կ'ընէին թէ կրօնի եւ հայրենեաց թշնամի են: Թագաւորն անոնց խնդրոյն զիջանելով հաւանեցաւ որ նոյն պաշտօնեայք իրենց պաշտօններէն վար ձգուին, եւ անկից ետեւ առանց խռովութիւն մը ցուցընելու ձիարշաւը փութացընելով դուրս ելլել ուզեց. բայց Ալէմիս (Աինսի) ատենակալը որն որ դրան առջեւ կեցած էր կոպտութեամբ թող չտուաւ. թագաւորն ասոր վրայ նեղանալով՝ յանդիմանելու եւ սպառնալու սկսաւ, եւ երբոր տեսաւ որ օգուտ չընէր, տղու պէս լալ սկսաւ: «Աս ալ օգուտ չունի, պողաց կատաղի ձայնիւ Ալէմիս ատենակալը, լաւագոյն է տղոց լալ քան թէ մօրուաւոր արանց»,: Աս խօսքս թագաւորին այնչափ ազդեցութիւն բրաւ որ նոյնը միշտ միտքը պահեց եւ չկրցաւ մոռնալ:

Կաւածանք զպաշտօնեաները թագաւորին քովէն հեռացընելէն ետեւ, զՅակովբ ամենայն մեծարանօք կը պատուէին, սակայն զինքը մեծ զգուշութեամբ ալ կը պահէին, որպէսզի չըլլայ թէ կասկածաւոր մարդ մը քովը մօտենայ: Ասանկով Սկովտիօյի ազնուականք Անգղիայի պաշտօնէից գրգռելով՝ դարձեալ անկախ իշխելու սկսան. մէկալ կողմանէ բողոքական քարոզիչք ալ ժողովուրդը ամբիոններէն վար վրէժխնդրութեան կը գրգռէին անոնց դէմ՝ որոնք անաստուածութիւնը (ուղղափառ կրօնը) նորէն կ'ուզէին հաստատել եւ զանհաւատարիմ եւ զայրասպան Մարիամ նորէն գահը նստեցընելու կը փափաքէին:

Մարիամ քանի մը շաբաթ խտիւ եւ զգուշութեան կը պահուէր, որպէսզի իր յոյսերը պարպի հանող դէպքերը չիմանայ: Բայց երբոր իր որդւոյն բանտարկութիւնն եւ անոր կրած նախատինքները լսեց, ցաւէն այնպէս ծանր հիւանդացաւ որ անգղիացի բժիշկներն իր կենաց վրայ յոյսը կտրելով՝ հրատարակեցին որ մեռնելու մօտ է: Մարիամ իր որդւոյն վիճակն իր վիճակին հետ բաղ-

դատելով կը տեսնէր որ մի եւ նոյն կողմնակցութիւն է որ զիրենք կը հալածէ: Իր չարչարանքներն եւ նախատինքները սաստիկ երեւակայութեամբ դիմացն ելլելով, այրած տոչորած սրտով թէ իր եւ թէ որդւոյն խեղճ վիճակը դառն կ'ողբար: Աս հիւանդութեան ատեն Եղիսաբեթին երկայն նամակ մը գրելով յանիրաւի կրած վշտերն եւ վրան բանեցուցած խտուածիւնները սրտաշարժ խօսքերով անոր առջեւը դրաւ: ԶԵղիսաբեթ աղաչելէն ետեւ որ ինքզինքն իրեն հետ միատեղ ամենազօր Աստուծոյ ամօթոյն եւ իրենց հասարակաց դատաւորին առջեւ երեւակայէ, սկսաւ մէկիկ մէկիկ թուել ան ամէն անիրաւութիւնները զորոնք իրեն ըրած էր Սկովտիա եղած ատեն, Անգղիա փախչելէն ետեւ եւ Եօրքի եւ Ուէսթմիսթերը բանակցութեանց ժամանակ, ուր իր անմեղութիւնը ցուցուեցաւ եւ հիմայ նոյներն իր որդւոյն ալ ընելու սկսած է: «Ես ի՞նչ ըրած եմ արդեօք ձեզի որ զիս ասանկ խտուածեամբ կը նեղէք: Թող զիս ամբաստանեն, եւ թէ որ զիս արգարացընել չեմ կրնար, արժանաւոր պատիժ ընդունելու պատրաստ եմ: Գիտեմ, որ իմ միակ եւ ճշմարիտ յանցանքս ան է որ ձեզի մերձաւոր աղբական եւ յաջորդ եմ: Բայց թշնամիքս չփախնան ինձմէ, վասնզի գերեզմանի դուռը հասած ըլլալովս ուրիշ թագաւորութեան չեմ բաղձար բայց եթէ երկնից արքայութեան: Այս վիճակիս մէջ որդիս ձեր պաշտպանութեան տակ կը դնեմ, եւ դառն արտասուօք կը խնդրեմ որ զիս բանտէն ազատէք, իսկ եթէ որոշուած է որ աս բանտիս մէջ մեռնիմ, գէթ կը խնդրեմ որ ինձի ուղղափառ քահանայ մը խրկէք եւ երկու ուրիշ աղախին հիւանդութեան ատեն ինձի ծառայելու համար,»: Թէ արդեօք աս նամակս Եղիսաբեթին վրայ ինչ ազդեցութիւն ըրած է, ան չենք գիտեր, բայց սակայն հետեւութիւնը ցըցուց որ Մարեմայ վիճակը չփոփոխուելէն զատ, աւելի եւս չարացած է եւ ամենեւին փոքր դիւրութիւն մը չչնորհուեցաւ իրեն, թէպէտ եւ այնպէս հիւանդ էր որ բնաւ շարժելու կարողութիւն չունէր:

Այնչափ էր Եղիսաբեթին խստասրտութիւնը որ իր մերձաւոր ազգականին թէ կենաց վայելմանց եւ թէ առողջութեան ամենէն հարկաւոր միջոցները զանալու ամենեւին խիղճը չէր զարնէր :

Եղիսաբեթ եւ Հենրիկոս Գաղղիայի թագաւորը երկայն ժամանակէ ի վեր փոփոխակի իրարմէ կը վախնային : Եղիսաբեթ կը վախնար որ չըլլայ թէ Հենրիկոս բացարձակապէս Մարեմայ կողմը բռնէ, իսկ ասոր հակառակ Հենրիկոս Եղիսաբեթին վիշտ մը տալէն սաստիկ կը զգուշանար, որ զինքը չբոգուէ իր Գաղղիայի ապստամբ բողոքականներուն օգնել : Ասոր համար Հենրիկոս ինքզինքն անտարբեր կը ցուցընէր քանի որ Յակովբ զՍկովտիան Լինոքս եւ Արրան կոմսից խորհրդով կը կառավարէր. սակայն երբոր տեսաւ որ երիտասարդ թագաւորն ապստամբ եւ անգլիական կողմնակցութեան ձեռքը գերի ինկած է, Լա Մոթ Ֆենելոն եւ Մենելվիլ Սկովտիա խրկեց որպէսզն Յակովբայ ազատութեան գործակից ըլլան եւ հոգան որ որչափ որ կարելի է շուտով մայր եւ որդի միաբանին, եւ ազնուականաց եւ քաղաքացեաց ժողովք մը կանչուի (1593. 13 Յուն.) : Իսկ Եղիսաբեթ զՊուս եւ զՏեմվիսըն Սկովտիա խրկեց Գաղղիայի գեսպանաց հակառակ գործելու համար : Յակովբ իր հասակէն աւելի մեծ զօրութիւն եւ արիութիւն ցուցընելով, Ս. Անտրեւս ժողովք մը կանչեց, ազնուականաց հրաւէր մը խրկելով շատերն իր կողմը շահեցաւ, եւ Ռութուէնի դաւաճանութեան մասնակից եղողներուն անյիշաչարութիւն տալով, իր թշնամեաց կասկածը վրայէն վերցուց (27 Յունիս) եւ իշխանութիւնը նորէն ձեռք առաւ : Արրան կոմսը նորէն քովը կանչեց եւ ամենայն ինչ անոր խորհրդով կ'ընէր : Յակովբ թէպէտեւ Ռութուէնի դաւաճանութեան գործակցաց անյիշաչարութիւն շնորհած էր, բայց իր անձին բռնաբարութիւնն եւ կրած նախատինքները չէր կրնար մոռնալ, անոր համար Արրանայ խորհրդով հրովարտակ մը հանեց, որուն մէջ կը հրամայէր որ դաւաճանք իր առջեւը գան եւ խոնարհաբար իրենց յանցանքը խոստովա-

նելով թողութիւն խնդրեն: Ամբարտաւան կոմսերէն
եւ ոչ մէկն եկաւ երեւցաւ, այլ ոմանք իրենց դը-
ղեակները քաշուեցան եւ ոմանք ալ Սկովտիայէն ելան
փախան: Եղիսաբեթ՝ որն որ աս դաւաճանութեան
սկզբէն մինչեւ վերջ անոնց օգնած էր, զիրենք աս
վտանգէն ազատելու համար թագաւորին խիստ եւ
անվայել ոճով նամակ մը գրեց եւ զինքն երգմնա-
զանց եւ անխոհեմ կ'անուանէր՝ իր լաւ եւ ամենա-
հնազանդ հպատակաց վրայ անլուր անգթութիւն եւ
խստութիւն ընելուն համար: Յակովբ աս անքաղա-
քավար նամակին իր թագաւորական անձին վայել
պատասխան մը տուաւ. «Բռնութեամբ առնուած
խոստումները, կ'ըսէ, եւ երկիւղով ստորագրուած
պայմաններն՝ այնչափ ատեն կը զօրեն, որչափ նոյն
բռնութիւնն եւ երկիւղը կը տեւէ: Միայն իմ ձեռքս
է պաշտօնեաներն ընտրել եւ տէրութեանս մէջ արա-
մադրութիւններ ընել. թէպէտ միտքս դրած էի որ
Ռութուէնի դաւաճանաց դէմ ամենեւին խստութիւն
չբանեցընեմ, ի վերայ այսր ամենայնի թագաւորական
պատիւս հաստատելու եւ նորոգելու համար անանկ
կոպիտ նախափոքն եւ անձինս վրայ եղած բռնա-
բարութիւնը չեմ կրնար մոռնալ», : Եղիսաբեթ ա-
սանկ պզտիկ իյնալուն վրայ կատղելով ոխը խեղճ
Մարեմայ վրայէն կը հանէր:

Սկովտիայի պարագայից երկրորդ անգամ ալ
փոխուելուն վրայ Մարեմայ եւ անոր կողմնակցաց
յոյսը նորէն զարթեաւ, բայց բախտը միշտ այնպէս
կը բերէր որ Մարիամ անանկ պաշտպաններ կ'ու-
նենար որոնք իրենց շահն անոր շահէն աւելի կը
դիտէին: Աիզ դուքսը, Ալէսկոյ քաղքին արքեպիս-
կոպոսը, Քասթելլի, Մորկան եւ շատ մը ուրիշ
երեւելի մարդիկ՝ Փարիզ ժողովեցան որպէսզե Մա-
րեմայ ազատութեան վրայ խորհին: Ասոնք իրենց մէջ
որոշեցին որ մէկ կողմանէ Աիզ դուքսը Անգղիայի
հարաւային եզերքը զօրք հանելով, Յակովբ մէկալ
կողմանէ իրեններով հիւսիսային Անգղիա յարձա-
կելով հոն եղող Սթուարթեանց կողմնակիցները
զէնքի հրաւիրեն: Յակովբ աս յատակագծին հաւա-

նեցաւ, բայց Մարիամ գիտնալով որ իր պահապան-
ները զինքը անմիջապէս սպաննելու հրաման ունէին
թէ որ ազատութեան նոր փորձ մը փորձուի, լաւա-
գոյն համարեցաւ որ ազատութիւնը զիջմամբ եւ բա-
նակցութեամբ ստանայ, ասոր համար Եղիսաբեթին
գրեց որ իր ամէն իրաւունքներն որդւոյն վրայ դար-
ձնելու պատրաստ է եւ միանգամայն կը բաղձայ որ
Քասթիլնոյին՝ Գաղղիայի դեսպանին միջնորդու-
թեամբը Սկովտիայի եւ Անգղիայի մէջ մշտնջենաւոր
դաշնակցութիւն մը գրուի: Եղիսաբեթ ասոր հաւա-
նելով եւ իր պաշտօնեայք ալ նոյնին ընդգիմնութիւն
չցուցնելով Մարիամ կը յուսար որ ամենայն ինչ
յաջողութեամբ կրնայ լմըննալ: Բայց ինչպէս որ
վերը ըսինք դժբախտութեամբ Մարեմայ բախտը
այնպիսի մարդիկներէ կախուած էր, որոնք միայն ի-
րենց շահը կը դիտէին: Հենրիկոս իր դեսպանին
յանցնած էր որ Մարեմայ ազատութեան միջնորդ-
ըլլայ, բայց անոր ծածուկ յանձնած էր միանգամայն
որ Սկովտիայի եւ Անգղիայի մէջ հաստատուն դա-
շինք մը դնելու արգելք դնէ որպէսզի չըլլայ թէ
Եղիսաբեթ Սկովտիայի հոգերէն ազատելով՝ սկսի
Գաղղիայի բողոքականաց միտ դնել եւ անոնց օգնել
(10 Գեկ.):

Թէ որ Հենրիկոս Գ.ին նոյն ժամանակուան
վիճակն առանց կողմնակալութեան դիտելու ըլլանք,
կը տեսնենք որ իր բռնած քաղաքականութիւնը քիչ
մը կ'արդարանայ, որովհետեւ մէկ կողմանէ Գաղղիայի
մէջ ուղղափառութիւնը պաշտպանելու կազմուած
դաշնակցութիւնը բոլորովին Փիլիպպոս Սպանիայի
թագաւորին կողմը կը բռնէր, իսկ մէկալ կողմանէ
Կալուինականք Անգղիայէն օգնութիւն յուսալով
զինքը կը նեղէին: Յաւալին ան էր որ աս ձախորդու-
թեանց մնասը խեղճ Մարիամ կը կրէր, որն որ աս
անգամն ալ իր կապանաց վերջը կը սպասէր:

Եղիսաբեթ թէպէտ նոյն ատենները Վիլ
դքսին մտածած յատակագիծն իմացաւ, բայց անոր
դաշնակիցներն եւ իրենց զօրութիւնը չգիտնալով՝
սաստիկ կը տառապէր: Չէ թէ միայն բանտարկեալ

Թագուհիէն կը վախնար, այլ նաեւ իր ուղղափառ
հպատակաց տժգոհութիւնը տեսնելով անոնց հաւա-
տարմութենէն ալ կը կասկածէր: Աերջի երկու տա-
րիներն անոնց դէմ դրուած օրէնքները՝ չլուած
խտութեամբ ի գործ կը դրուէին, սպանչաց գոր-
ծիքները քահանայից արեամբ կը գունաւորուէին եւ
իրբեւ մատնիչ, այսինքն ուղղափառութեան պաշտ-
պան ըլլալու համար կը սպաննուէին: Ամէն կոմսու-
թեանց բանտերը հին եւ ազնուական գերդաստա-
նաց վերաբերեալ անձինքներով լեցուն էին. եկե-
ղեցական յանցանաց համար դրուած ընչից նոր պա-
տիժներն առանց ակնառութեան կը պահանջուէին:
Ասանկ պարագայից մէջ եթէ որ ուրիշ տէրութիւն
մը Անգղիայի վրայ յարձակում ընէր, կրնա՞ր արդեօք
Եղիսաբեթ անոնց հաւատարմութեան վրայ վստա-
հիլ, որոնց ինչքն եւ ստացուածները յափշտակել
տուած էր, զորոնք յուսահատութիւնը կը հալածէր
եւ որոնց ամենէն պատուական բանը՝ աստուա-
ծային կրօնը անլուր տանջանքներով ջնջել կը
ջանար: Չէր կրնար մի արդեօք կարծուիլ որ իրենք
ալ Սկովտիայի, Գաղղիայի եւ ստորին նահանգաց
օրինակին հետեւելով, որոնք իրենց ուղղափառ իշ-
խանաց դէմ զէնք վերցուցած ապստամբած են, ոտք
ելլեն եւ իրենք զիրենք հարստահարող իշխանու-
թեան ձեռքէն ազատեն: Ասոր համար Եղիսաբեթ
այն ամէն բան արգելելու համար ամէն կողմ իր
լրտեսները կը շտաղընէր, ասդին անդին առատա-
ձեռնութեամբ ստակ կը բաշխէր, ամէն տեղ գոր-
ծակալներ կը դնէր որ չըլլայ թէ ուղղափառք խոռ-
վութիւն եւ ապստամբութիւն յարուցանեն: Իր ուղ-
ղափառաց միշտ որոգայթներ լարելու վրայ էր եւ
որոգայթի մէջ ինկողներուն վրայ խիստ պատիժներ
կը դնէր. եւ թէ որ բռնուողը մեծ եւ ազնուական
տնէ էր, շատ անգամ մահուամբ կը պատժէր:
Ուորսինկէմ Անգղիայի ատենագրպիրն Եւրոպայի այն
տեղերը ուր շատ մարդիկ կը յաճախէին, բանուկ
նաւահանգստաց, իշխանաց, խորհրդականաց եւ եկե-
ղեցական դպրոցաց մէջ ալ ծածուկ կերպով գոր-

ծակալներ դրած էր, որոնք Մարեմայ բարեկամ ձե-
ւանալով եւ շինծու նամակներ տարածելով անոնց
պատասխանեցին կը սպասէին. նաեւ ուրիշ բիւրաւոր
հնարքներ կը բանեցընէին որպէսզի անզոյշ մարդ-
կան միտքերն իմանան եւ զիրենք հրապուրելով ի-
բրեւ յանցաւոր ամբաստանեն: Անոր համար ալ ան-
թիւ անհամար սպանութիւններ կ'ըլլային այլ եւ այլ
ամենադառն տանջանքներով (1584 *): Քամտէն

*) Անզղիայի բանտերուն մէջ ամենէն աւելի գործածական
տանջանքներն ասոնք էին: Ա. Շրջանակ, ասիկայ մեծ
քառակուսի շրջանակ մըն էր: Բանտարկեալը մէջը դնե-
լէն եւ ոտքերը եւ ձեռքերը չուանով մը նոյն տանջա-
նարանին վրայ հաստատուած անիւներուն վրայ կապելէն
ետեւ անիւները այնչափ կը դարձընէին, մինչեւ որ բո-
լոր մարմինը կը ձգտուէր. ասի ընելէն ետեւ տանջանա-
րանի վրայ եղողին հարցում կ'ընէին, եթէ ուզուած պա-
տասխանը չէր տար, աւելի եւս կը ձգտէին, մինչեւ որ
ոսկրները յողուածներէն կը բաժնուէին: — Բ. Բանդա-
պարտի քանդակներու գործիքն, որ երկու կտորէ շինուած
երկաթէ ող մըն էր: Բանտարկեալը ծնկի վրայ պիտի
կարեւ ծռէր որչափ որ կրնար, վերջէն դահիճը վրան ել-
լելով այնչափ զբանտարկեալը կը ճնշէր մինչեւ որ ողը
ծնկին տակէն կռնակին վրայ կ'ոճկէր: Աստանջանքը հա-
սարակօրէն մէկ ու կէս ժամ կը տուէր, որուն ժամա-
նակը սաստիկ ճնշուելէն առ հասարակ քթէն եւ բեր-
նէն արիւն կը վազէր, եւ երբեմն ալ մատերէն ու սու-
քերէն: — Գ. Երկու ձեռնոց, որն որ պտուտակով մը
կրնար տարածուիլ եւ ամփոփուիլ: Աս գործիքին մէջ
ձեռքը ողմելէն եւ բարձր տեղէն կախելէն ետեւ ոտքին
տակ դրուած երեք կտոր տախտակները մէկիկ մէկիկ կը
վերցընէին: Ժերար կ'ըսէ որ աս տանջանարանին վրայ
ամենադառն ցաւեր՝ կուրծքի, փորի, թեւերուն եւ ձե-
ռաց վրայ կը զգայի: Ար կարծէի որ բոլոր արիւնս թե-
ւերուս մէջ ժողովելով մատերուս ծայրէն գուրս կ'ելլէր,
թեւերս անանկ ուռած էին որ ձեռնոցներէ դուրս ցը-
ցուած էին. ասանկ ժամ մը կենալէս ետեւ մարեցայ.
Երբոր արթնացայ դահիճը զիս նորէն վերցուցած կը բըռ-
նէին եւ ոտքերուս տակ փայտեր կը դնէին, եւ երբոր
բոլորովին զորացայ նորէն փայտերը վերցուցին: Ասանկ
հինգ ժամ կախուած մնացի 8—9 անգամ մտրելով: —
Դ. Տանջանարանաց չորրորդ տեսակ մըն էր քարի սեւեռով
մը զորն որ քարի հանգոստիկն կը կոչէին: Աս սենեակը
այնպէս շինուած էր որ մէջը մանողը ոչ կենայ, ոչ պառ-
կիլ եւ ոչ նստիլ կրնար, ասանկով բանտարկեալը քանի
մ'որ ծռած կամ կծկած պէտք էր կենայ:

կըսէ որ ամենահաւատարիմ եւ խիստ զգուշաւոր հպատակները տէրութեան կողմանէ լարուած որոգայթներէն հազիւ կրնային ազատիլ:

Եղիսաբեթ եւ իր պաշտօնեայք քանի որ վախցուած դաւաճանութեան մը առջեւ առնելու համար Անգղիայի մէջ անլուր խստութիւններ կ'ընէին, միւս կողմանէն ալ ամենայն ճգամք կը ջանային որ ուրիշ տեղեր իրական ապստամբութիւններ հանել տան: Եղիսաբեթ եւ պաշտօնեայք իմանալով որ Յակովբ թագաւորը կիզ դքսին հետ միացեր է եւ իր մօրը վրայ շատ սէր կը ցուցնէ, իրենց միտքը դրին որ Սկովտիայի մէջ անգղիական կողմնակցութիւնը նորէն հաստատեն: Ուոլսինկեմին նենգամտութիւնն եւ Եղիսաբեթին արծաթը Սկովտիայի քարոզիչները սաստիկ վառեց գրգռեց, որոնք պոռալով տօգոհները կը յորդորէին որ իրենց թագաւորին դէմ զէնք առնուն եւ ճշմարիտ կրօնը (բողոքականութիւնը) պաշտպանեն: Թագաւորը տեսնելով որ իր աթոռը վտանգի մէջ է, հրովարտակ մը հանելով հրամայեց որ Ռութուենի դաւաճանութեան ամէն գործակիցներն անմիջապէս Սկովտիայէն հեռանան (1584. 2 Մարտ): Ռութուէն (Վորի) խոստացաւ որ կ'ելլէ, բայց ետքը զանազան պատրուակներ բերելով հոն մնաց եւ իր դաւակցաց՝ Անկէօս եւ Մարր կոմսից հետ միացած ապստամբ գնդի մը գլուխ անցաւ: Արիւնալից պատերազմէ մը ետեւ Վորի բռնուեցաւ, իսկ Անկէօս եւ Մարր Սթիրլինկ քաղաքը յարձակմամբ առնելով անոր մէջն ապաւինեցան, բայց անկից ալ փախան երբոր թագաւորական բանակը մօտեցաւ (18 Ապրիլ): Եղիսաբեթ որոշած էր որ զօրքով իր բարեկամաց օգնութեան հասնի, սակայն Գաղղիայի դեսպանին ազդեցութեամբը զօրաց չուն ուշացուեցաւ, ետքն ալ բոլորովին արգելուեցաւ:

Մարեմայ գործողութիւններն ասկից աւելի յաջող երեւոյթ մը չունէին: Սկովտիայի մէջ եղած անգղիական կողմնակցութիւնը զօրաւոր հարուածով մը ինկաւ կործանեցաւ. Յակովբ կ'երեւար որ իր մօր կողմը բռնելու պատրաստ է, եւ Եղիսաբեթ ալ բաղձալով որ օր մը ան հոգէն որն որ զինքը շատ

տարիներէ ի վեր կը չարչարէր՝ ազատի, դաշնագրու-
թիւն մը գնելով զՄարիամ ազատ թողուլ կ'ուզէր:
Անոր համար իր խնդրելովը (17 Հոկ.) Յակովբ Արէյ
կոմսն իր պաշտօնեան Լոնտոն խրկեց, որուն հետ
Մարեմայ Նոյ քարտուղարն ալ ընկերացաւ: Ամենեւին
տարակոյս չկար որ երկու տէրութեանց պաշտօնեա-
ները Գաղղիայի դեսպանին միջնորդութեամբն ի գլուխ
կը հանէին այնչափ անգամ սկսուած եւ ընդհատուած
բանակցութիւնը: Քայց ամէն անգամ այնպիսի յան-
կարծական բաներ պատահեցան, որ դժբախտ թա-
գուհւոյն ակնկալութիւններն ի դերեւ կը հանէին:

Քրէթըն յիսուսեանը եւ Ապտէյ աշխարհա-
կան քահանան Գաղղիայէն Սկովտիա անցնելու ա-
տեն, Հոլլանտացի նաւերէն բռնուեցան եւ շղթայի
զարնուած Անգղիա տարուեցան, թէպէտ եւ ասոր
ամենեւին պատճառ մը չկար, ինչու որ Սկովտիան նոյն
ժամանակը եւ ոչ մէկ տէրութեան մը հետ պատե-
րազմի մէջ էր: Քրէթըն տանջանարանի վրայ երկու
տարի յառաջ կիզ դքսին առաջնորդութեամբ Անգ-
ղիա յարձակում ընելուն այլ եւ այլ փոքր պարա-
գաները խոստովանեցաւ, որոնք այնչափ ատեն զեղի-
սաբեթ ահուդողի մէջ ձգած էին: Սկովտիայի թա-
գուհւոյն թշնամիք եւ ի մասնաւորի պաշտօնեայք
ասիկայ առիթ առնելով նորանոր թէպէտ անհիմն
երկիւղներով եւ հոգերով զեղիսաբեթ լեցրնել ջա-
նացան եւ իրենց մէջը դաշնակցութիւն մը կազմելով
երգմամբ չափ իրենք զիրենք պարտաւորեցին որ Անգ-
ղիայի թագուհւոյն կենաց դաւաճաններն ինչպէս
նաեւ, «զանի որուն համար աս դաւաճանութիւնը
կ'ըլլայ», մինչեւ ի մահ հալածեն: Աս վերջի կտորը
յայտնապէս Մարեմայ դէմ էր: Անգղիայի խորամիտ
քաղաքագէտք չէին մտածեր որ իրենց սեպհական թա-
գուհւոյն կեանքն ապահովցրնել ուզելու ատեն, սուտ
դաւաճանութեանց համբաւներէ խաբուելով կամ
խաբուել ուզելով՝ ուրիշ անմեղ թագուհւոյ մը կե-
նաց չէին խնայեր: Աս կերպով Մարեմայ սպանու-
թիւնը ջատագովելու համար ամէն վայրկեան կըր-
նային շինծու դաւաճանութիւն մը իբրեւ պատրուակ

ձեռք առնուլ: Մարիամ երբոր աս գաշնակցութեան
ինչ ըլլալն իմացաւ, յայտնապէս ասոր մէջ իր դա-
տապարտութեան վճիռը տեսաւ, այսու ամենայնիւ
անխռով եւ առանց շփոթելու ուզեց որ նոյն գաշ-
նակցութեան ինքն ալ ստորագրէ, բայց չընդունուե-
ցաւ: Նոյն գաշնակցութեան անոնք միայն ստորա-
գրեցին, որոնք կամ Եղիսաբեթէն կը վախնային կամ
անոր հաճոյ ըլլալ կը բաղձային:

Ըննան երբոր Անգղիայի խորհրդանոցը ժողովե-
ցաւ, առջի գործքերէն մէկն եղաւ վերոյիշեալ գաշ-
նակցութեան օրինական հաստատութիւն տալ: Առա-
ջարկուեցաւ որ եթէ Անգղիա յարձակում մը կամ
թագուհւոյն գէմ ինչ եւ իցէ դաւաճանական խոր-
հուրդ մը պատահի՝ թագուհւոյն հպատակներն իրա-
ւունք ունենան զանի որուն համար որ ասոնք կ'ըլլան
մինչեւ ի մահ հալածել: Եղիսաբեթ աս օրինաց աշ-
խարհագոյժ անիրաւութիւնը չափաւորել ուզեց, եւ
որոշուեցաւ որ ի մահ հալածուողը 24 հոգւոյ ժո-
ղովքովը յանցաւոր դատապարտուի: Աս օրինաց զօ-
րութեամբ Մարիամ եւ իր յաջորդներն Անգղիայի
ժառանգութենէն զրկուած կը համարուէին՝ թէ որ
Եղիսաբեթ բունական մահուամբ մեռնելու ըլլար:

Ըս նոր բայց պատիր ազատութեան յոյսը Մա-
րեմայ սիրտը սաստիկ կոտրեց, սակայն երբոր իմա-
ցաւ նաեւ որ իր բնակութեան եւ պահապանաց մէջ
մեծ փոփոխութիւն պիտ'որ ըլլայ, բոլորովին յուսա-
հատեցաւ: Սատլէր կ'ըսէ, քանի որ ես անոր (Մա-
րեմայ) հետ ծանօթութիւն ըրած եմ, զինքը շատ
փոփոխուած կը տեսնեմ, ազատութեան զսպումը՝ իր
սրտին ցաւոց եւ տրտմութեան հետ խառնուելով թէ
մարմնոյն եւ թէ հոգւոյն վրայ մեծ տպաւորութիւն
ըրած է: Հիմայ, կ'ըսէ, չիկրնար ձախ ոտքը գետինը
կոխել, եւ կը վախնայ որ առանց ջերմ բաղանեաց
չիկրնար ոտքը բնական վիճակի մէջ մտնել: Սատլէր
1585ին զՄարիամ Ուինկֆիէլտէն Թէօթպէօրի տա-
նելու ստիպուեցաւ սղութեան պատճառաւ, եւ Յու-
նուարի 14ին հոն հասաւ: «Բայց ձմերուան մէջ երբ
որ հոն հասանք, կ'ըսէ նոյն մարդը, պաղ եւ գէշ

կարգաւորուած տուն մը գտանք, ուր որ բնակութեան ամենահարկաւոր բաներն ալ կը պակսէին, ոչ վարագոյր, ոչ անկողին, ոչ սպիտակեղէն եւ ոչ ալ ուրիշ ինչ եւ իցէ կահ կարասիք կար: Թագուհւոյն քովինները եղած կարօտութեան վրայ կը տրտնջէին, իսկ ես զիրենք հանդարտ պահելու եւ խաղաղցընելու կը ջանայի խօսք տալով որ ամենայն ինչ կարգի մէջ կը մտնէ, ի վերայ այսր ամենայնի առատ եւ շատ խօսքերն եւ խոստումները երկարատեւ ձմերուան ատեն զանոնք չկրցան ջերմացընել: Աւերջապէս կամաց կամաց տունը կարգի մէջ մտաւ, դրացի ազնուականներէն անկողին եւ ուրիշ կահ կարասիք փոխ առնելով կամ գնելով, — Այսչափ անարգ եւ կծծի է եղեր Եղիսաբեթ որ Մարեմայ փոխադրութիւնը ձմեռ ատեն որոշելէն ետեւ չուզեց միանգամայն իր գանձէն նոյն տունը յարդարել տալ, այլ սպասեց որ դրացի ազնուականք կամ նոյն իսկ Մարեմայ պահապանք զանոնք հոգան:

Մարիամ աս բանիս համար Գաղղիայի դեսպանին արտունջ ըրաւ, նոյն դեսպանը անգղիական դահլիճին հետ շատ խստութեամբ խօսելու սկսաւ: Եղիսաբեթ վախնալով որ Գաղղիացւոց առջեւ իր անարգ ագահութիւնը յայտնի չըլլայ հրաման տուաւ որ նոյն տունը տէրութեան գանձէն յարդարուի, բայց ծախքը 1500 փաւնտ սթերլինը չանցնի: Ստալէր որն որ փորձով գիտէր թէ ասանկ ծիծաղական փոքր գումար մը չիբաւեր, Եղիսաբեթին գրեց որ ամենայն ինչ պատուով ընելու համար 3000 ալ քիչ է: Իսեղձ, Մարիամ աս նոր բնակութեան մէջ որն որ այնչափ անամօթ գժտութենէն ետեւ քիչ մը կարգաւորուած էր չկրցաւ հանգիստ գտնել: Պատերուն խոնաւութենէն կողի ցաւերը սաստկացան, անանկ որ շաբաթներով անկողին պառկած մնաց: Մարիամ 1586ին Յունուարի մէջ քիչ մը վրայ եկած կ'երեւար եւ կրնար քալել, թէպէտ միշտ կաղալով. բայց աս առողջանալուն երեւոյթն ալ երկայն չտեւեց: Նոյն ամսոյն 26ին հանած յայտարարութեան մը համաձայն քունը սկսած էր նուազիլ եւ բնաւ ակորժակ չու-

ներ, յօդացաւութիւնը բոլոր մարմնոյն վրայ տարածուած էր, սրունքները կը ցաւէին այնպէս որ անկողնոյ մէջ չէր կրնար դառնալ: Մարիամ իր անկողնոյն կարծրութեան եւ աղափութեան վրայ տրտնջելով, Սոմէր անունով ազնուական մը վրան խղճաց եւ իր փափուկ անկողինը խրկեց ըսելով որ «Պատուէն եւ քրիստոնէական սերէն շարժեալ աս ողորմութեան գործքը կ'ընեմ», : Նոյն տարւոյն մէջ Փետրուարի 17ին կաթուած մը իջնալով կողը բոլորովին բռնուեցաւ: Սկզբնայի ան թագուհին որն որ իր գեղեցկութեամբը կըթեալ Եւրոպային զարմանալիքն էր, իր նախանձոտ ազգականին չարակնութեամբը տասնութը տարւան բնտարկութենէն ետեւ ասանկ խեղճ վիճակի մէջ ինկաւ:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ի Ք Ի Ք .

Յակովբ թագաւորին անհաւատարմութիւնը. Ամիաս Փաւլէթ՝ Մարեմայ պաշտպանին խտուութիւնները. Պեպինկթընին դաւաճանութիւնը. Ուոլսինկէմ պաշտօնէին խորդախ վարմունքը. Ատենակալաց Մարեմայ վրայ ըրած խորհուրդը. Ջինքը դաւաճանութեան մասնակից կ'ամբաստանեն. Մարեմայ պատասխանը. Մարիամ ինքզինքը ատենակալաց քննութեան տակ կը ձգէ: Մարիամ ինքզինքը կը պաշտպանէ: Մարիամ կը գատապարտուի, եւ խորհրդանոցը դատապարտութիւնը կը հաստատէ:

Գուցէ Յակովբին տղայութեան ատեն եղած պարագաներէն որոնց մէջ ինք մեծցաւ, կամ անոր տրուած անկատար կըթուութենէն է որ բնաւ ազնուական սիրտ եւ մեծանձնութիւն չունէր, որն որ հասարակօրէն երիտասարդաց վրայ չափազանցօրէն կը գտնուի: Յակովբ տասնութեց տարւան եղած ատեն՝ կեղծաւորութեան մէջ վարպետ էր եւ պարզ իր անձնական շահն եւ հանգստութիւնը կը փրնտրուէր: Շատ ժամանակէ ի վեր կիզ դքսին, Սպանիայի թագաւորին եւ Ս. Քահանայապետին հետ բանագնացութիւն կ'ընէր, եւ ուղղափառ կրօնի վրան ալ մեծ միտում կը ցուցընէր, եւ շատ անգամ իր բաղձանքն անոնց յայտնած էր որ կ'ուզէ նոյն իսկ իր սեպհական կենաց վտանգաւն ալ մնայրը ազատել,

բայց մէկալ կողմանէ ալ շարունակ կը տրանջար որ ստակի մեծ կարօտութիւն ունի, որով ոչ զինուոր վարձել եւ ոչ ալ գործակալներ պահել կրնայ: Աս եղանակաւ վերոյիշեալ վեհապետներէն շատ ստակ ժողովեց, սակայն երբոր տեսան ասոնք որ Յակովբայ որդիական սէրը պարզ բառերու վրայ կեցած էր, դրամական օգնութիւնները դադրեցան. ասով Յակովբ որոշեց որ նոյն խաղն Եղիսաբեթին հետ ալ խաղայ: Ուստի երբոր վերջի բանագնացութեան համար կրէյ ատենակալն իբրեւ դեսպան Անգղիա խորկեց, իրեն ծածուկ ապսպրեց որ Մարեմայ Նոյ քարտուղարին հետ միաբան չգործէ, այլ ինքն առանձին գործէ: Աս ատենակալը արտաքուստ ուղղափառ էր եւ խօսքերէն ալ որչափ կրնար մարդ դատել հոգւով եւ մարմնով Մարեմայ կողմը կ'երեւար, ասոր համար Եղիսաբեթէն պաղութեամբ ընդունելութիւն գտած էր, բայց երբոր անգղիական եկեղեցւոյ պաշտօնին ներկայ գտնուեցաւ եւ Նոյ քարտուղարին դէմ հակառակ գործքեր կը գործէր եւ զՄարիամ ազատելու եղած խորհուրդներն Եղիսաբեթին կը մատնէր, Եղիսաբեթին աչքը մտաւ եւ թագաւորին համար շատ ստակ առաւ:

Մարիամ ապագային երկիւղով տանջուած ատեն իր որդւոյն ցուրտ եւ ապերախտ վարմունքէն սիրտն աւելի եւս խոր վիրօք վիրաւորեցաւ: Երբոր որդւոյն դեսպանին մատնութիւնը լսեց՝ Յակովբին նամակ մը գրելով ասոր վրայ տրտունջ ըրաւ, բայց Յակովբ շատ պաղութեամբ ընդունեցաւ մօրը աս նամակը, եւ անվայել եղանակաւ մը պատասխան տալէն ետեւ, նամակին վերջն աս ալ աւելցուց որ ինք պարզ անուամբ Մկովտիայի թագուհի է, եւ իր թագաւորութեան գործոց մէջ խառնուելու բնաւ իրաւունք չունի: Աս երախտակորոյս որդւոյն նամակը դժբախտ մօր յուսահատական վիճակը կենդանի գոյներով նկարագրեց: Տեսաւ որ նոյն իսկ իր սեպհական որդին, որուն սիրոյն վրայ ապաւինած ու իր յոյսն եւ ակնկալութիւնը դրած էր՝ զինքն ապախտաւորութեամբ թող տուած ու չարաչար խաբած է: Այլա-

լութեան առջի վայրկեաններն ուզեց զինքն որդիութենէն մերժել, յաջորդութենէն զրկել եւ բոլոր իր իրաւունքները ուրիշ իշխանի մը ձեռք յանձնել, որն որ թէ կամք եւ թէ զօրութիւն ունենայ զանոնք պաշտպանելու: Ասանկ մտածմանց մէջ այնպիսի դէպք մը պատահեցաւ որն որ զլնքը վերջի աստիճանի ահաբեկի մէջ ձգեց: Ուղղափառ երիտասարդ մը՝ որուն վրայ կասկած կար թէ քահանայ է՝ բռնուելով Թէօթպէօրի դաստակերտը Մարեմայ սենեկին քով բանտ դրուեցաւ: Մարիամ ամէն օր կը տեսնէր թէ որպիսի բարբարոսական մոլեռանդութեամբ նոյն երիտասարդը քաշկրտելով մատուռը կը տանէին որ անգղիական պաշտօնի ներկայ գտնուի: Աւերջապէս նոյն երիտասարդը երեք շաբաթ շատ չարչարելէն ետեւ Մարեմայ պատուհանին դիմացը կախեցին (5 Ապրիլ): Աս զարհուրելի դէպքը Մարեմայ կասկածը հաստատեց թէ իր կենաց ետեւէն ինկողներն ալ կան, եւ աս համոզմամբ Եղիսաբեթին նամակ մը գրեց աղաչելով որ գէթ իր կենաց խնայեն: . . . «Աղաչեմ զձեզ ձեռնամած՝ որ զիս աս երկարատեւ եւ ողորմելի բանտարկութենէն ազատէք: Գուք դրէք ինծի պայմանները որ ընդունիմ, ինչ տեսակ որ ըլլան, միայն խղճիս չդպչին. թէ որ իմ մինչեւ հիմայ տուած վստահութիւններս բաւական չեն զձեզ գոհ ընելու եւ հանգարտեցնելու, ան ատեն վերցուցէք ինծմէ յաջորդութեան իրաւունքն, ես գոհ կ'ըլլամ: Չեր մտերմութեան եւ ճշմարտասիրութեան վրայ ամենեւին կասկած չունիմ, բայց թէ որ առանց ձեր գիտնալու զիս խղզեն, որոն հոգը պիտի ըլլայ: Գուք կ'ըսէք որ ասանկ անարդար եւ անարժան գործք մը կատարել թող չէք տար: Բայց ո՞վ ձեր հպատակներէն զիս դաւաճանօրէն սպաննելով անարժան գործք մը գործած կը համարի, երբոր ամէն մէկը իբրեւ դաշնակցութեան անդամ նոյնը գործելու երդում ըրած է . . . : Ներեցէք ինծի, կ'աղաչեմ որ ուղղափառները խղճի մտաց պատճառաւ հալածելու նկատմամբ կարծիքս հոս գնեմ որն որ ձեզի շատ վնասակար կրնայ ըլլալ: Երբոր մէկը ցյուսահատու-

Թիւն կը հալածուի, նոյն յուսահատութեան հետեւութեանց ո՞վ երաշխաւոր կրնայ ըլլալ: Ըսած էիք իմ քարտուղարիս որ դուք եւ ոչ մէկը կրօնի համար հալածելու դիտաւորութիւն ունիք, եւ գահը նստելու ժամանակին առջի տարիները նոյն սկզբան հետեւելով՝ միշտ ապստամբութեանց արհաւիրներէ կը տանջուիք . . . : Հիմակուան ժամանակս բոլոր քրիստոնէութեան մէջ ըստ բաւականին ցուցուած է որ մարդկային զօրութիւնը խղճին դէմ բան մը չի կրնար ընել . . . : Իսկ հիմայ իմ վրաս դալով, եթէ իմ կրօնս՝ իմ ամէն թշնամեացս հարուածին նպատակն է, Աստուծոյ շնորհքով պատրաստ եմ դահճին սրոյն տակ վիզս ծռելու եւ բոլոր քրիստոնէայ ազգաց ցրցունելու որ ուղղափառ կրօնիս համար արիւնս կը թափեմ: Ինքզինքս երջանիկ կը համարիմ թէ որ առջի զոհն ես ըլլամ, ասիկայ դատարկ պարծենկոտութիւն մը չէ . . . , արդէն գիտէք թէ որչափ վտանգներ կրած եմ . . . :

Իսցց Եղիսաբեթ Յակովբէն ալ վախ չունենալով Մարեմայ խնդիրն եւ առաջարկութիւնները մտիկ չընելէն զատ, զինքը Ամիաս Փաւլէթին պահպանութեան տակ ձգեց, որուն մոլեռանդութենէն Մարիամ չէ թէ միայն խստութիւն այլ նաեւ ծածուկ մահ կը յուսար: Ասիկայ Մարեմայ հետ առջի անգամ տեսնուելուն իր խստութեան առջի փորձը տուաւ, ըսելով որ ասկից ետեւ անոր նամակներն իր ձեռքէն պիտի անցնին, Մարիամ այլազգ ընել կարող չըլլալով՝ զիջաւ սրտին մէջ մեծ ընդդիմութիւն կրելով: Փաւլէթ՝ Մարեմայ մեծ սենեկին մէջ խղած Սկովտիայի զինանշանը վերցընել տուաւ ըսելով որ Անգղիա միայն մէկ թագաւորական զինանշան կը ճանչնայ: Մարիամ իր սակաւաւոր մոլտքէն մաս մը հանելով գղեակին քով եւ մօտաւոր գեղերուն աղքատաց ողորմութիւն տալու սովորութիւն ունէր, Փաւլէթ արգիլեց որ չընէ ասմարդասիրութեան գործքն՝ որն որ իր ներութեան եւ չարչարանաց մէջ մէկ հատիկ մսիթարութիւնն էր:

Եղիսաբեթ Յակովբէն հետ 1586ին Յուլիսի

Տին դաշինք մը դրաւ որով երկուքն ալ ուղղափառ իշխանաց՝ բողոքական կրօնը ջնջելու ջանքին դէմ ուղղակի պիտի գործէին, եւ ի դիպուածի որ նոյն իշխանք Անգղիայի վրայ յարձակում ընելու ըլլան, Յակովբ զօրքով օգնութիւն պիտի ընէր: Աս դաշանց մէջ Մարեմայ վրայ բնաւ խօսք մը չեղաւ, որուն վշտերը լմրննալու վրայ էին:

Կրնայ զրուցուիլ որ Մարեմայ բարեկամք եւ կողմնակիցք իրենց անխոհեմ գործքերովը՝ կարծես թէ անոր թշնամեաց հետ միաբանած ըլլան զինքը իսպառ կործանելու:

Մորկան եւ Փաճէթ Սկովտիայի թագուհւոյն՝ Գաղղիայի մէջ եղող պրիութեան ստացուածոց վրայ տնտես էին: Անգղիայի պաշտօնեայք իմանալով որ Մորկան Եղիսաբեթին դէմ դաւաճանութեան մը մէջ մտած էր, (թէպէտ եւ բաւական ապացոյց չունէին) խոստացած էին 10.000 փաւնտ սթերլին անոր որն որ Մորկանին գլուխը կը բերէ: Ուստի երբոր Եղիսաբեթ Գաղղիայի թագաւորին ծնկի կապին նշանը խրկեց, խնդրեց իրմէ որ Մորկան իրեն յանձնուի: Տկար Հենրիկոս Գ. չյանդգնեցաւ չէ ըսել, եւ միջին ճամբայ բռնելով Մորկանը բռնեց եւ Պասթիլլ բանտը դրաւ եւ անոր թղթերը Լոնտոն խրկեց (1585, 9 Մարտ): Մորկան բանտի մէջ վրէժխընդրութեան զանազան խորհուրդներ մտածելով, Փաճէթին միջնորդութեամբ Մարեմայ հետ թղթակցութիւն ընել սկսաւ եւ Անգղիային չորս կողմը գործակալներ կը վարձէր: Ուոլսինկէմ՝ ատենագրուիլը Մորկանին դաւակցութենէն քիչ մը տեղեկութիւն առնելով, անոր գործակալները կաշառեց, եւ թող տուաւ որ քիչ մը բան յաջողի, եւ ծածուկ՝ անոր կաշառած գործակալաց ձեռօք զինքն աւելի եւս կը գրգռէր: Ուոլսինկեմին աս անօրէն վարմունքը բարձրագոյն վախճան մ'ունէր: Խորամանկ պաշտօնեայն կը մտածէր որ Մորկան՝ Մարեմայ նոյ եւ Քէօթլ քարտուղարաց հետ թղթակցելով՝ Մարիամ անխոհեմ գործողութեան մը մէջ կրնայ մտնել եւ ասով խայտառակիլ, եւ ան ատեն դաշնակցութեան որո-

շածին համաձայն կրնար մինչեւ ի մահ հալածուիլ: Եւ կրնայ զըռուցուիլ որ իր մտածածը ըստ մասին յաջողեցաւ: Մորկան իր թղթերը Փուլէ անուենով մէկու մը կը յանձնէր որն որ Ուոլսինկեմին դատերը քով ծառայութեան մէջ էր, եւ շատ անգամ Փարիզ երթալով գալով եւ ուղղափառ ձեւանալով Մարեմայ բարեկամաց գաղտնիքներն իմացած էր, եւ 1586ին Յուլիսի 20ին Մարեմայ համար նամակներն առած բերած էր:

Մորկանին ուրիշ գործակալներն էին Ճիֆֆրատ եւ Կրէթլէյ, զորոնք պաշտօնեայք իրենց կաշառած էին: Մորկան զիրենք Մարեմայ յանձնելով Մարիամ անոնց վրայ շատ վստահացաւ. աս երեք գլխաւորներն էին որոնցմէ Ուոլսենկեմ ամենայն ինչ իմացած էր: Մորկան չորրորդ գլխաւոր գործակալ մ'ունէր, որն որ ինքզինք Ֆորթսիւ կ'անուանէր եւ ծպտեալ պաշտօնակալի զգեստով կը շրջէր. ասոր հետ Մոտ անուենով մէկը որն որ անոր ամէն քայլափոխը կը քննէր՝ բարեկամացաւ, եւ իմացաւ որ աս օտարականը ուղղափառ քահանայ մըն էր Յով. Պալլար անուենով եւ իրեն գործքն էր Անգղիայի մէջ միտքերը քննել եւ փախստականաց եւ Մարեմայ բարեկամաց օգնութիւն եւ դիւրութիւն գտնել: Երբ որ Մենտոզ Սպանիայի դեսպանն որն որ նոյն ատենները Փարիզ կենալու ստիպուած էր, իր թագաւորին կողմանէ անոնց օգնելու միայն անորոշ խոստումներ տուաւ, Մորկան եւ Փաճէթ զՊալլար Անգղիա խրկեցին որպէսզի Սաւաժին եւ Պեպինկթընին հետ խօսակցին: Սաւաժ՝ Բեղգիայի պատերազմաց մէջ պաշտօնակալ մըն էր եւ անհամբոյր բնութիւն մ'ունենալով յանձն առաւ զԵղիսաբեթ սպաննել, իսկ Պեպինկթըն Տերպի կոմսութենէն ազնուական մըն էր եւ Սկովտիայի թագուհւոյն խիստ կողմնակիցներէն մէկն էր:

Երբոր Պեպինկթըն Պալլարէն իմացաւ որ Սաւաժ յանձն առեր է զԵղիսաբեթ մեռցընել, խորհուրդ տուաւ անոր որ ասանկ վտանգաւոր գործք մը պարզ մէկու մը յանձնելը աղէկ չէ, եւ ասոր

Համար ինքն առաջարկեց որ ուրիշ վեց հոգի ազնուականներէն ընտրուին աս գործքը կատարելու համար, որպէսզի ասի ըլլալու ատեն մէկալները Սկովտիայի թագուհին ազատելու պատրաստ կենան, եւ ինքն յանձն առաւ որ իր մտերիմ բարեկամաց աս խորհուրդը յայտնէ, որոնք ստուգիւ աս առթով թէ Սկովտիայի թագուհին բանտարկութենէն եւ թէ իրենց եղբարքը դառն հալածանքներէն ազատելու յանձն կ'առնուն: Աւոլսինկէմ՝ Մոտէն եւ Փուլէէն աս դաւակցութեան ամենափոքր պարագաներն իմացած ըլլալով թող տուաւ որ աւելի եւս դաւակցութիւնը կերպաւորուի որպէսզի իր գլխաւոր զոհը չփախցընէ: Աւստի իր հրամանաւ ճիճֆըրտ՝ Չերթսէյի մօտերը գնաց ուր որ նոյն ատենս Մարիամ օգափոխութեան պատճառաւ կը կենար, եւ նոյն բերդը գարեջուր տանող մարդ մը կաշառելով անոր ձեռօք Մարեմայ նոյ եւ Քէօսըլ քարտուղարաց հետ թղթակցիլ սկսաւ: Քանի մը օրէն ետեւ Պեպինկթըն անձանօթ մարդու մը ձեռօք ճիճֆըրտէն նամակ մ'ընդունեցաւ (Մարեմայ գործածած թուանշաններով (8 Յուլ.): Աս նամակիս մէջ տրտունջ կ'ընէր Մարիամ Պեպինկթընին վրայ որ իրեն մատուցած ծառայութիւնն ինչո՞ւ ընդհատեր է, եւ խնդրեց իրմէ որ Գաղղիայի դեսպանէն գալու կապոցը իրեն խրկէ: Պեպինկթըն մատնութեան կասկած մը չունենալով, մանաւանդ թէ ուրախանալով որ Մարեմայ ծառայելու առիթ մը եկեր է, կապոցն եւ իր ձեռօք գրած նամակ մը ճիճֆըրտին տուաւ որ Մարեմայ յանձնէ: Բայց աս մատնիչը զանոնք անմիջապէս Աւոլսինկեմին տարաւ. թովմաս Ֆիլիփս նամակները կարգաց, եւ օրինակելէն ետեւ կամ օրինակը կամ օրինակուածը նորէն ճիճֆըրտին տուաւ որ Չերթսէյ տանի: Քիչ մ'ետքը մատնիչը Մարեմայ պատասխանագիրն ընդունելով նոյնպէս Աւոլսինկեմին ցուցուց եւ օրինակ մը առնելէն ետեւ Պեպինկթընին ձեռքը յանձնեց: Աս բնագրոց մէջ ինչ գրուած ըլլալը չի գիտցուիր, բայց օրինակուածներէն՝ զորոնք որ յետոյ երեւան հանեցին՝ Աւոլսինկէմ անոնցմէ բաւական

պատճառ գտած համարեցաւ զՄարիամ դաւակցութեան մասնակից ցուցընելու եւ մահուան գատապարտելու *):

Գաւակցութիւնն եթէ աս անուամբ կոչել կ'ուզենք դեռ մանկութեան մէջ էր: Զանազան խորհուրդներ ընելէն ետեւ դեռ բան մը որոշած չէին: Պեպինկթընին կարծիքը մեկալ կողմնակցաց հետ միաբան չէր, եւ իրենց շինելու շէնքն Անգղիայի վրայ ըլլալու արշաւանաց վրայ հիմնեալ էր, որն որ օտար իշխանաց կամքէն կախուած էր եւ որոնցմէ դեռ որոշակի չէին խնդրած:

Ուոլսինկէմ մինչեւ հիմայ աս գաղտնիքն Եղեւսաբեթէն ծածուկ կը պահէր, բայց ասկից վերջն ալ հարկ համարեցաւ անոր յայտնելու: Եղիսաբեթ անոր մեծ խորամանկութիւնը գովեց, բայց անոր չափէ դուրս մեծ անձնապատանութիւնն անարգեց ըսելով որ այնչափ ատեն ուշացընելը զԱստուած փորձել, եւ իր կեանքը վտանգի մէջ դնել էր: Անմիջապէս հրաման տուաւ որ ամէն դաւակիցք բռնուին, բայց աս հրամանը մատնութեամբ իմացուելով յանցաւորք փախչելով իրենց կեանքն ազատել ջանացին, բայց ամէնն ալ բռնուեցան բաց ի Եդուարդ Ռինտտորէ:

Աս երիտասարդաց բախտն եթէ աղէկ մը դիտելու ըլլանք մեր արգահատութեան արժանի են: Ասոնք ան սինլքոր գասէն չէին որմէ որ հասարակօրէն ապստամբք կ'ելլեն, այլ ազնուական եւ հարուստ ընտանեաց որդիք էին ամէն տեսակ բախտի բարիքներով լեցուն: Եթէ որ Մորկանին անխոհեմ վրէժխնդրութիւնն եւ Ուոլսինկէմին խարդախութիւնն որուն հոգը չէր թէ որուն եւ քանիներուն

*) Ինչպէս որ ըսինք թով. Ֆիլիփս նամակները կարգաց, իսկ Արթուր Կրէկորէյ կնիքները համաձայնեցուց: Բայց Ուոլսինկէմին անձնական գրագիրը Հարրիսոն շատ ժամանակ անցնելէն ետեւ երբոր Ուոլսինկէմէն վախ չունէր իր տէրը զՖիլիփս եւ զՄոս կամբաստանէ որ նոյն իսկ իրենք աս դաւակցութիւնը շինած, գրգռած եւ ի գլուխ հանած են, որպէսզի զՄարիամ գատապարտելու առիթունենան. Cotton MSS. Cal. c. IV. 458. Chalmers I, 427:

արիւնը կը մտնէ՝ միայն թէ Մարեմայ արիւնը թափէ, չըլլար, ոչ որ անոնցմէ ասանկ դաւաւեցուցեան մէջ կը մտնէր: Ամէնն ալ հաւասարապէս յանցաւոր չհամարուեցան, Պեպինկիթըն իբրեւ մարդասպան դատապարտուեցաւ, որովհետեւ Սաւաթին եւ Պալլարին խորհրդին հաւանութիւն տուած էր, մէկալները թէպէտեւ իրենց թագուհւոյն արեան մէջ ձեռք թաթսել ուղեղին ուրացան, բայց խոստովանեցան թէ զՄարիամ՝ ազատելու միաբանած էին, իսկ ասկից զատ ուրիշ երկու հոգի ամենայն ինչ ուրացան ըսելով որ իրենց յանցանքը պարզ լուռ կենալուն վրայ կեցած է, ինչու որ չէին յանդգներ իրենց բարեկամները մատնել: «Իմ խիստ բախտէս է ըսաւ Ճօնս (անոնցմէ մէկը) որ ոչ իմ բարեկամներս մատնել ուղեցի, զորոնք անձինս պէս կը սիրեմ, եւ ոչ ալ հպատակի մը պարտաւորութիւններն ոտքի տակ առնել ուղեցի, որով թէ ինձի եւ թէ իմիներուս վնասակար կ'ըլլար, եւ հիմայ իբրեւ մատնիչ կը դատապարտուիմ. Սալպէօրէյի սիրոյն համար ինքզինքս առեցի . . .», Ամէնն ալ մատնութեան մահուան դատապարտուեցան *): Աս բարբարոսական հանդէսն երկու օրուան մէջ պիտի ըլլար, բայց երբոր տեսնուեցաւ որ առջի օրուան մէջ սպաննուածներուն վրայ ժողովուրդը նոյն բարբարոսական մահուան վրայ արտոնջալ սկսաւ, երկրորդ դատապարտուածները նախ կախեցին եւ ետքը դահճի սրոյն մատնեցին:

Աս ժամանակներս Մարեմայ վրայ խիստ հսկողութիւն կ'ըլլար որ չըլլայ թէ յայտնուած դաւաճանութիւնն ականջը հասնի: Աւերջապէս թովմ. կործ

*) Աս պատիժն իրօք զարհուրելի էր եւ ամենաբարբարոս ժողովրդեան մը քով գտնուելու արժանի: Գահիճը դատաւորին ձեռքէն զյանցաւորն ընդունելէն ետեւ ձեռքը կարճ բայց լայն սուր մը առնելով յանցաւորին կուրծքը կը խօթէր կը բանար, բայց զգուշանալով որ գլխաւոր երակին չգպչի, եւ կուրծքին մէջ ձեռքը խօթելով դատապարտելոյն սիրտը կը փրցընէր. աս գործքս այնպիսի արագութեամբ պէտք էր ընել որ յանցաւորը դեռ հոգին չաւանդած՝ իր սիրտը տեսնելու ժամանակ ունենար:

արքունիքէն խրկուեցաւ որպէսզի թէ դաւաճանու-
թիւնն եւ թէ Մարեմայ մասնակցութիւնն իրեն յայտ-
նէ: Պատգամաբերն աս անախորժ յուրն ան ատեն
բերաւ երբոր Մարիամ Ամիաս Փաւլէթին հետ միա-
տեղ ձիով ժուռ երթալու կը պատրաստուէր: Մա-
րիամ զարհուրեցաւ, եւ կ'ուզէր իր սենեակը քա-
շուիլ, բայց դաժան Փաւլէթ զինքը թեքսալ տարաւ
եւ խիստ բանտարկեց եւ անոր սենեակը մոնելով
բոլոր թղթերը, գրիչն եւ թանաքն առաւ վերցուց:
Մարիամ երեք շաբաթ առանձին բանտի մէջ կենա-
լէն ետեւ նորէն Չերթսէյ տարուեցաւ, եւ իր սեպ-
հական սենեակը մոնելով տեսաւ որ բոլոր դռները
բռնութեամբ բացուած թղթերն եւ կնիքներն եւ
ստակը վերցուած էր: Քանի մը ընդհատ լռելէն ետեւ,
դարձաւ իր պահապանին եւ մեծանձնութեամբ մը
զրուցեց, Տէր, դեռ երկու բան մնաց առնելու զորն
որ չէք կրնար առնուլ, այսինքն նախ թագաւորական
արիւնս եւ երկրորդ՝ իմ հարցս կրօնի վրայ ու-
նեցած համոզումս:

Մարեմայ վիճակն որոշելու համար Եղիսաբեթ
իր փորձառու խորհրդականները խորհրդի կանչեց.
ասոնցմէ ոմանք որոնք որ անոր կենաց խնայել կ'ու-
զէին յառաջ բերին Մարեմայ ծերութիւնն, հիւանդոտ
վիճակն եւ մերձաւոր ստուգութիւնն որ երկարատեւ
եւ խիստ բանտարկութենէն ետեւ շատ չիկրնար դի-
մանալ: Բայց ատենին մեծագոյն մասը կը պնդէր որ
բողոքական կրօնը հաստատուն պահելու համար ան-
հրաժեշտ հարկաւոր է որ Մարիամ մեռնի, եւ ասոնց
մէջ ոմանք լէսթրը կոմսին առաջարկութեան կողմը
կը բռնէին, որն որ խորհուրդ կու տար, հանդարտ
եւ ապահով ճամբով զՄարիամ աշխարհքէս վերցը-
նել «թունաւորելով»: Եւ ոմանք Աւոլսինկեմին
խորհուրդը կը պաշտպանէին որ Մարիմայ վրայ հրա-
պարակական եւ դատաստական քննութիւն ըլլայ, եւ
անանկով սպաննուի: Աւոլսինկեմին խորհուրդն ընդու-
նելի ըլլալով որոշուեցաւ որ ատենակալներէն, գաղտնի
խորհրդականներէն եւ դատաւորներէն 47 հոգի ըն-
տրուին Մարեմայ դատաստանը տեսնելու համար:

Իրաւագէտք մեծ դժուարութիւն հանեցին թէ ինչ տիտղոս տան Մարեմայ դատաստանի ատեն, եւ շատ վիճաբանելէն ետեւ որոշեցին որ զինքն անուանեն «Մարիամ դուստր եւ ժառանգ Յակովբ Եին Սկովտիայի վերջին թագաւորին երբեմն թագուհի Սկովտացւոց եւ Գաղղիայի այրի թագուհի» : Աս փուճ խնդիրն ան ատեն կ'ըլլար երբոր արդարութեան ամենայն սկզբունքներն ոտքի տակ առնելով օտար թագուհի մը սպաննելու ամենեւին խիղճ չէին ըներ :

Նոկտեմբերի 11ին Եղիսաբեթէն ընտրուած ատենակալներէն 36 հոգի Ֆոթերինկէյ դացին ուր որ Մարիամ մեծագոյն զգուշութեան համար տարուած էր : Երկրորդ օրը Սկովտիայի թագուհւոյն առջեւ ներկայանալով Եղիսաբեթին գրած թուղթն իրեն տուին : Աս թղթիս մէջ Եղիսաբեթ զինքը յանդիմանելէն եւ վրան զանազան ամբաստանութիւններ դնելէն ետեւ, ծանուց իրեն որ հրապարակական քննութեան մը մէջ Մարիամ ինքզինքն արդարացընէ եւ որովհետեւ կ'ըսէր, այնչափ ատեն Անգղիայի օրէնքները եւ պաշտպանութիւնը վայելած է, հարկ է որ իրմէ դրուած դատաւորներէ քննուի :

Մարիամ աս լրոյն վրայ քիչ մը խռովեցաւ, բայց աս խռովութիւնն այնչափ մեծ չէր որ մոռցընել տար իրեն թէ ինքն անկախ թագուհի մըն է : Իրեն դէմ բերած ամբաստանութեանց դէմ սաստի՛ ըողոր ընելով՝ պաշտպանեց զինքն որ Եղիսաբեթին կենաց դէմ դաւաճանութեան մը մէջ երբեք մտած չէ : Գատաւորաց իրաւաբանութիւնը բացարձակապէս մերժեց՝ ըսելով որ «Ես իբրեւ անկախ թագուհի մը հոս եկած եմ ձեր թագուհիէն օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն խնդրելու, եւ ոչ եթէ անոր իշխանութեան տակ զիս ձգելու . . . : Ոչ այնչափ երկար վշտերէն հոգիս ընկճած է, եւ ոչ ալ ներկայ սպաննացող վտանգէն կը զարհուրիմ, որ անանկ բան մը ընդունիմ որն որ թէ իմ պսակեալ գլխոյս եւ թագաւորական արեանը, ուսկից որ յառաջ եկած եմ, եւ թէ որդւոյս անուան՝ որուն որ իմ թագաւորութիւնս կը թողում, անվայել եւ վնասակար ըլլայ :

Եթէ որ վրաս դատաստան ընել ուզուի, իշխաններ
եւ թագաւորներ միայն իմ ատենակալքս կրնան ըլլալ:
Անգղիայի թագուհւոյն հպատակք որչափ որ ծնըն-
դեամբ երեւելի եւ նշանաւոր ըլլան, ինծի հաւասար
չեն կրնար սեպուիլ,»: Աւերջը նամակին ան կտորին
վրայ խօսքը դարձընելով՝ որ կ'ըսէ թէ «Անգղիայի
մէջ կ'ապրիք՝ անոր օրինաց պաշտպանութեան տակ,»,
Պրոմէյէյին աղաչեց որ ան կտորը իրեն մեկնէ: Մա-
րեմայ ըրած խնդիրը եւ տրուելու պատասխանը շատ
փափուկ եւ հետաքրքրական էր, բայց Պրոմէյէյ փո-
խանակ ուղղակի պատասխան տալու փախուստ տուաւ
եւ ըսաւ որ նոյն խօսքերն արդէն յայտնի են. եւ
հպատակի մը չիվայլեր որ իր իշխանին նամակները
մեկնէ, եւ թէ իրենք ասոր համար հոս տեղս եկած
չեն: Գարձաւ Մարիամ եւ զարմանալի աներկիւղու-
թեամբ, «Տե՛տք իմ, ըսաւ, Անգղիա ոտք կոխելէս
ետեւ իբրեւ բանտարկեալ պահուեցայ. երկրին օրի-
նաց եւ պաշտպանութեան վայելմունքն աս է, ոչ
երբեք Անգղիայի օրէնքներն ինծի նպաստաւոր եւ
պաշտպան եղած են, ուրեմն, Տե՛տք իմ, հիմայ ալ
մի ծեփէք զանոնք իմ կեանքս ինծմէ յափշտակելու
համար,»:

Աղիսաբեթին պատգամաւորները ամէն միջոցն
ի գործ դրին որ Մարեմայ հաստատութիւնը խախ-
տեն, կ'աղաչէին, կը սպառնային որ ըստ օրինաց կը
վարուին՝ եթէ որ ինքզինքը քննութեան տակ ձգելու
կը յամառի, եւ ան ատեն առանց իրեն հարցընելու
զինքը կը դատապարտեն: Մարիամ երկու ամբողջ օր
հաստատուն մնալով պատգամաւորք շփոթած իրարմէ
բաժնուեցան: Բայց Հաթթըն՝ Եղիսաբեթին սենեկա-
պետին փոխանորդը զօրաւոր պատճառով կըրցաւ հա-
մոզընել զՄարիամ որ աս քննութիւնն ընդունի.
առջեւը դրաւ որ աս դատաստանական քննութիւնը
մերժելը ուրիշ բան չէ բայց եթէ յանցանքը ճանչ-
նալը եւ խայտառակութենէն ազատիլ ուզելն է:
Աս տրամաբանութիւնը Մարեմայ վրայ սաստիկ մեծ
տպաւորութիւն ըրաւ, գիշերուան միայնութիւնը եւ
հանդարտութիւնը վրայ գալով Հաթթընին խօսքերը

աղէկ մը կշռելէն ետեւ, ինքզինքն աս ամբաստանութենէն սրբելու համար՝ երկրորդ օրը հաւանեցաւ դատաստանական քննութեան տակ մտնելու ան պայմանաւ՝ որ դատաւորաց իրաւաբանութեան գէմ ըրած բողոքը արձանագրին մէջ դրուի:

Գուցէ Վարեմայ աս զիջումը շատերուն անխոհեմութիւն երեւայ. բայց պէտք ենք մտածել որ ինք անանկ պարագայից մէջ էր՝ որ իր անմեղութիւնը կրնար պաշտպանել, բայց ցուցրնելու համար ամենեւին կարելիութիւն չունէր: Միայն միայնակ, առանց բարեկամի կնիկ մը, օրինաց եւ դատաստանական ընթացից բոլորովին անտեղեակ, առանց թղթերու, վկայի եւ փաստաբանի, վերջի պատահած դէպքերէն այնչափ տեղեկութիւն ունէր՝ որչափ որ իր չորս պատերէն կրնար մտնել, եւ հակառակորդաց բերած ապացոյցները միայն մակաբերելով կ'իմանար, կառավարութեան փաստաբանաց եւ օրէնսգիտաց սոփեստական հարցմանց ոչ պատասխան կրնար տալ եւ ոչ անոնց խորամանկութիւններն երեւան հանել: Թէպէտեւ դատաւորաց մէջ մէկ կամ երկու կամ երեք բարեկամ կը նշմարէր, ի վերայ այսր ամենայնի անոնք անանկ մարդիկ էին, որոնց հաւատարմութեան վրայ Եղիսաբեթ կը կասկածէր, եւ որոնց կեանքն եւ ինչքը Մարիամ դատապարտելէն կամ չդատապարտելէն կախում ունէր: Իսկ մէկալներուն մէջ խիստ եւ ամենազառն թշնամիներ կը տեսնէր, որոնք տարիներէ վեր գաղտնի խորհրդեան մէջ անոր մահուան ետեւէ էին, եւ խորհրդանոցի մէջ աղաղակաւ անոր մահը կը խնդրէին: Ի վերայ այսր ամենայնի թէպէտ Մարիամ ասանկ դժբախտ վիճակի մէջ էր, յաջողութեամբ եւ քաջասրտութեամբ իր արիւնարբու հալածչաց ձեռքէն ինքզինքը պաշտպանեց:

Մարիամ սրահը մտած ատեն՝ ուր որ դատաւորք ժողոված զինքը մեծ հանդիսութեամբ ընդունեցան, անմիջապէս բողոք ըրաւ եւ հրատարակեց որ հիմայ իրեն գէմ բերուած ամբաստանութեանց պատասխան տալու զիջումը ուրիշ բանի համար չէ բայց եթէ ինքզինքն արդարացրնելու համար: Ատոր

վրայ Եղիսաբեթին փաստաբանն իրեն դէմ բերուած ամբաստանութիւնները կարգաց ամենափոքր պարագաներով՝ բոլոր յանցանքը երկու գլխաւոր կէտերուն վրայ ամփոփելով. նախ որ Անգղիայի վրայ արշաւանք մը եւ երկրորդ թագուհւոյն (Եղիսաբեթին) կենաց դէմ դաւաճանութիւն մը նիւթած է: Մարիամ ասոնք հանդարտութեամբ մտիկ ըրաւ, եւ երբոր փաստաբանը իր ճառաբանութիւնը լմընցուց, Մարիամ ոտք ելաւ մէկէն եւ զարմանալի վնհութեամբ առանց խռովութեան ինքզինքը պաշտպանել սկսաւ: Ողբաց իր բաղդն որ քսանամեայ խիստ եւ անլուր բանտարկութենէն ետեւ վրսն այնպիսի յանցանք մը ստութեամբ կը դրուի, որով չէ թէ միայն թագաժառանգութիւնն, այլ նաեւ իր կեանքն ալ յափըշտակել կ'ուզեն, եւ առանց իր պսակեալ գլխուն իրաւանց միտ դնելու այնպիսի օրինաց տակ զինքը կը ձգեն, որոնք միայն առանձնականաց համար շինուած են: Օձեալ թագուհի մը՝ օտար հպատակներէ կազմուած դատաստանի մը առջեւ կը կոչուի, եւ իբրեւ չարագործ յանցաւոր մը՝ իր համբաւը փաստաբանաց անսանձ լեզուին կը մատնեն, որոնք իր խօսքերը ծեքելու եւ իր գործքերն ի չարն մեկնելու վարժած են: Եւ անանկ դժուարին եւ վտանգաւոր պարագայից մէջ, հասարակ յանցաւորի մը չղլացուած սովորական շնորհքն, այսինքն փաստաբան մը ընտրելը թող չեն տար, որով ստիպուած է առանց բարեկամի եւ խորհրդականի ինքզինքը պաշտպանել, որոնց խորհրդով կրնար զօրանալ. . . : Ասոնք ըսելէն ետեւ ի մասնաւորի առջի ամբաստանութեան նկատմամբ ոչ խոստովանեցաւ եւ ոչ ալ ուրացաւ, այլ փոքր բանի մը տեղ դնելով, ըսաւ որ «Շատ անգամ ասանկ փորձեր ըրի ան դիտաւորութեամբ որ ազատութիւնս գտնեմ, որն որ ամէն մարդու բնական է. եւ որովհետեւ այնչափ տարւան երկարատեւ փորձերով սօրվեցայ որ Եղիսաբեթէն զանի չեմ կրնար նորէն առնուլ, անոր համար շատ անգամ օտար իշխաններ օգնութեան կանչեցի, բոլոր բարեկամներս զրգուեցի որ ամենայն զօրութեամբ ջանան

զիս ազատել: Ես Անգղիայի օրինաց տակ չեմ. Եղիսաբեթ իմ հաւասարս է, եւ ոչ եթէ իմ վերին իշխանս, եւ իշխանաց մէջ ուրիշ օրէնք չկայ բայց եթէ բնական օրէնք, որն որ թոյլ կու տայ ինձի որ զիս անիրաւ բանտարկութենէն ազատել տամ: Իսկըբան թէութիւններ դրած էի, զորոնք նոյն իսկ Եղիսաբեթ ընդունած էր, եւ հրատարակած էի որ եթէ նոյն թէութիւնները չընդունուելու ըլլան, ան ատեն ես ուրիշ միջոցներու ձեռք կը զարնեմ, բայց իմ աղաչանքներս, առաջարկութիւններս եւ սպառնալիքներս չլուսեցան, եւ հիմայ ո՞վ կրնայ զիս ստգտանել ասանկ պարագայից մէջ բարեկամներէս օգնութիւն խնդրելուս,»: Նոյնպէս ջանացած եմ Անգղիայի ուղղափառաց դիւրութիւն մը հոգալ, որոնք այնչափ ընկճուած են, եւ եթէ գիտնայի որ իմ մահուամբս զիրենք անարգ հալածանքներէն կ'ազատեմ, պատրաստ եմ գլուխս դահճին սրոյն տակ խոնարհեցընելու....: Աւելի Եսթերայ քան թէ Յուդիթայ օրինակին հետեւեցայ, եւ աւելի լաւ կը համարէի ժողովրդեան մը համար խոնարհական հայցուածներ ընել քան թէ ինք զինքս ազատելու համար ամենէն ստորին մարդու մը արիւնը թափել: Շատ անգամ իմ կողմնակցացս բուռն կիրքերը սանձահարեցի, երբոր անոնք հալածանքներէն յուսահատութեան հասնելով, եւ իմ անձինս վրայ եղած անլուր նախատիկները տեսնելով՝ ապստամբական գործքերու ձեռք կը զարնէին: Նոյնպէս Եղիսաբեթին ազդեցութիւն ըրած եմ թէ որչափ վնասներ կրնան յառաջ գալ ուղղափառները անխոհեմ խստութեամբ չարչարելէն,»:

Իսկ ամբաստանութեան երկրորդ մասը զարհուրանօք եւ արտասուօք բոլորովին ուրացաւ, ըսելով թէ “չիմայ որ մարմինս այնչափ մեծ հոգերէն եւ նեղութիւններէն ետեւ տկարացած եւ հիւանդագին եղած է, անցական թագ մը այնչափ աչքերս չիկրնար շլացընել մինչեւ զանիկայ ստանալու համար յաւիտենական արքայութիւնը կորսնցընեմ: Մարդկային զգածմունքս դեռ վրաս տիրած է եւ կրօնի պարտքերը կը ճանչնամ, մարդասպանութեան զարհու-

րելի յանցանքէն կը խորշիմ, որն որ թէ կրօնի եւ թէ մարդկային զգածմանց ընդդէմ է . . . : Իբաւազէտք զինքը յաղթահարելու համար Պեպինկթընին (առ Մարիամ գրած) նամակը կարդացին, որուն մէջ Պեպինկթըն կը ծանուցանէ իրեն որ իր մտերիմ բարեկամներէն վեց հոգի համոզուցած է զԵղիսաբեթ սպաննել : Նոյնպէս Մարեմայ առ Պեպինկթըն ուղղած նամակը կարդացին, որուն մէջ Մարիամ զրուցած ըլլայ . «Եթէ դրսի եւ ներսի բարեկամք աղէկ պատրաստուած են, ան ատեն ժամանակ է որ ան վեց աղնուականք իրենց միտքը դրածը կատարեն, եւ աղէկ պատրաստուին որ նոյն գործքը կատարելէն ետեւ՝ իսկոյն զինքն ազատեն», : Եթէ աս նամակները վաւեր են, ան ատեն պէտք ենք խոստովանիլ որ Մարիամ զԵղիսաբեթ սպաննելու հաւանութիւն տուած է : Բայց պէտք ենք մտածել որ նոյն դատաստանի մէջ բերուած բոլոր թղթերը բուն օրինակ չէին այլ օրինակուած : Բնաւ խնդիր չէր ըլլար թէ բուն օրինակները ինչ եղած են, եւ կամ թէ ուսկից եւ ինչպէս օրինակուած են : Տէրութեան օրէնսգէտք աս պարագան առեղծանման՝ շատ մեծ կասկածի զարնող լուծեամբ զանց առած են : Ար համարէին որ բաւական է ցուցնել թէ երբեմն բուն օրինակները եղած են, որոնց հետ օրինակուածները միաբան էին, եւ ասանկ ապացոյցներն անկախ թագուհի մը սպաննելու բաւական պատճառ կը համարէին :

Ահովտիայի թագուհին պատասխանեց՝ որ ոչ Պեպինկթընէն նամակ մ'ընդունած է եւ ոչ ալ ասանկ պատասխան մը տուած է . «Եթէ որ իմ հակառակորդներս ճշմարտութիւնն երեւան հանելու դիտաւորութիւն ունենային, ան ատեն զինքը (զՊեպինկթըն) այնչափ շուտով չէին սպաններ, այլ դիմացս կը հանէին . անոր խոստովանութիւնն, եթէ որ իրօք խոստովանած է, ծանրակշիռ բան մը չիկրնար ըլլալ, որովհետեւ տանջանարանի երկիւղն ու ազատութեան խոստումը իրմէ ասանկ զրպարտող խոստովանութիւն մը փրցուցած կրնան ըլլալ : Իսկ Նոյ եւ քէօրլ քարտուղարացս խոստովածներէն բան մը չեմ

գիտեր. Նոյ երկչոտ եւ պարզամիտ մարդ մըն է, իսկ
Քէօրլ անոր հետեւողն է. գուցէ իրենց կեանքը ա-
զատելու համար գիտութեամբ սուտ վկայութիւն
տուած են, առանց իմ կեանքս վտանգի մէջ դնել
ուզելու: Իսկ իմ տուած պատասխանիս գալով՝
մինչեւ աս օրս ասանկ բանի մը տեղեկութիւն չու-
նէի. գուցէ Նոյ իմ անուամբս գրած ըլլայ՝ «առանց
իմ գիտնալուս», ինչպէս որ ուրիշ անգամ ըրած
էր, եւ գուցէ ալ բոլոր շէնքը Ռուլսինկէմ ատենա-
դպրին գլխուն տակէն ելած բան մ'ըլլայ, ինչպէս որ
աղէկ տեղեկացած եմ, որն որ թէ իմ եւ թէ որ-
դոյս կենաց դէմ դաւակցութիւն մը երբեմն կաղ-
մած էր, : Աս խօսքերուս վրայ Ռուլսինկէմ ոտք ելաւ
եւ զԱստուած վկայ կոչելով զրուցեց որ ինք բան
մը ըրած չէ՝ որն որ պատուաւոր մարդու մը եւ այն-
պիսի պաշտօնի մը՝ զորն որ ինքը կը կրէ, անարժան
գործ մ'ըլլայ: — Թէպէտեւ աս պատասխանը աւելի
փախուստ մըն էր քան թէ ուրանալ, ի վերայ այս
ամենայնի Մարիամ աղաչեց զինքը որ չառնուի, որով-
հետեւ ինքը համարձակութեամբ ան ամէն բան
զրուցած է, ինչ որ ուրիշներէ լսած էր, եւ կը յու-
սամ որ, ըսաւ, դուք ալ զիս ամբաստանողաց զըպար-
տութեանց պատրաստական ականջ չէք կախեր: Ասոր
վրայ Մարիամ պահանջեց որ իր քարտուղարք՝ որոնք
դեռ չէին սպաննուած դիմացը հանուելով, կամ
խորհրդանոցին կամ Եղիսաբեթին առջեւ նորէն
քննուին: Բայց խորհրդականաց մեծ մասը աս ա-
ռաջարկութեան դէմ դնելով ոտք ելան, եւ ժողովքը
քիչ մը ժամանակուան համար ուշացուցին առանց
բան մը որոշելու (Հոկտ. 15—25):

Մարիամ աս քննութեան ատեն երկու օր
ներկայ էր եւ իր բովանդակ վարձանց մէջ թագու-
հոյ մը մեծանձնութիւն, կնոջ մը պարկեշտութիւն
եւ անմեղութեան գիտակցութիւն կը փայլէր, բոլոր
ժամանակը փոքր խռովութիւն մը կամ այլալուծիւն
վրան չտեսնուեցաւ, անանկ որ փաստաբանաց եւ խո-
րամանկ դատաւորաց բերանները պապանձեցուց, ո-
րոնք իրենց փաստաբանական ձեւերովն եւ դա-

տաստանական արարողութիւններովը զինքը խաղառ վհատեցընելու եւ անպատասխան ընելու կը յուսային, բայց շատ խաբուեցան եւ առանց բան մ'որոշելու քննութիւնը առ ժամանակ մը ուշացընելով իրենց տեղը երթալու ստիպուեցան:

Այնչափ դիւրին չէ որոշել թէ արդեօք աս դատաստանական քննութեան մէջ եղած անձնական բռնաբարութիւնը՝ դատաստանին օրինաց եւ սովորութեանցը զանցառութենէն մեծ էր: Ի՞նչ իրաւունք ունէր Եղիսաբեթ անկախ օտար թաղուհւոյ մը վրայ: Պարտաւորութիւն ունէր մի Մարիամ օտար երկրին օրինաց հնազանդիլ: Ի՞նչպէս կրնային օտար իշխանի մը հպատակները անոր դատաւոր նստիլ: Եւ կամ թէ որ թաղաւորական անձի մը ասանկ նախատինք մ'ընել ուզուէր, ինչո՞ւ համար արդարութեան հասարակ օրէնքներն եւ սովորութիւնները չպահուեցան: Եթէ որ Պեպինկժընին եւ անոր ընկերաց խոստովանութիւնն անհակառակելի էր, ինչո՞ւ Եղիսաբեթ զիրենք գէթ քանի մը շաբաթ աւելի չպահեց, որպէսզի Մարեմայ առջեւ բերուելով զինքն անհակառակելի ապացոյցներով պապանձեցընէին: Եւ եւ Քէօրլ դեռ կենդանի էին, ինչո՞ւ համար Ֆոթերինկէ չբերուեցան քննուելու համար, ինչո՞ւ համար Սթար Շամպրը ըսուած դատաստանարանը կոչուեցան, ուր խեղճ Մարիամ ներկայ չէր կրնար ըլլալ, եւ չէր կրնար լսել թէ անոնք ինչ խոստովանած են: Կասկածաւոր վկայութիւն մը բաւական էր մի անկախ թաղուհի մը դատապարտելու: Ամենէն ցած եւ ողորմելի չարագործ մը ասանկ տկար եւ անկատար ապացոյցներով կրնա՞ր մի դատապարտուիլ:

Ի վերայ այսր ամենայնի Մարեմայ դատաստանական քննութեան ատեն բերուած վկայութիւնները զուրկ էին բոլորովին ան հիմնական արդարութենէն՝ որով իշխանուհի մը կրնար դատապարտուիլ: Պէտք ենք զրուցել որ աս դատաստանական գործողութիւնը Եղիսաբեթին եւ անոր խորհրդականաց բռնաւորական վարմունքը բարեբելու պատրուակի:

տեղ ծառայեց: Անդրիացիք Մարեմայ նկատմամբ իրենց վրէժխնդրական զգածմամբ, եւ իրենց թագուհւոյն կեանքը սպառնացող վտանգէն ազատելու մտօք, այնչափ կուրցած էին որ դատաստանական ընթացից մէջ պատահած օրինազանցութիւնները չիրցան տեսնել, ապացոյցներուն անբաւականութեան չիրցան միտ դնել, այլ կասկած մը եւ հաւանականութիւն մը իբրեւ բաւական եւ անհակառակելի ապացոյց ագահաբար իրենց ձեռքն առին եւ անով անմեղ անձ մը դատապարտել ջանացան:

Նոկտեմբերին 25ին Եղիսաբեթին բացայայտ հրամանաւ դատաւորք նորէն Ուէսթմիսթեր ժողովեցան: Նոյն օրը Նոյ եւ Քէօրլ դարձեալ դատաստանի կանչուեցան առանձինն: Տպագրութեամբ ընծայուած պաշտօնէից յայտարարութեանց համաձայն կ'ըսուի որ երկուքն ալ երդմամբ հաստատած ըլլան ան ամէն բան՝ ինչ որ Մարեմայ դէմ խոստովանած էին *): Գատաւորք մէյ մ'ալ իրենց դատաստանական ընթացքը քննելէն ետեւ միաբերան դատապարտութեան վճիռն տուին՝ որ «Մարիամ Պեպինկթընին դաւաճանութեան մասնակից եղած է, զանազան բաներ նիւթած է, որոնք ամէնն ալ Եղիսաբեթին վրնասը, մահը եւ կործանումը կը դիտէին, եւ ասոնք ամէնն ալ ան օրինաց բողոքովին հակառակ են՝ որն որ Եղիսաբեթին կեանքը պահելու համար դրուած էր,»: Բայց աս ալ աւելցուցին դատաւորք որ դատապարտութիւնը՝ Յակովբ՝ Սկովտիայի թագաւորին իբաւանց եւ պատուոյ վնաս մը չի բերեր, եւ նոյն իշխանը բոլոր իրաւունքները պիտի պահէ առաջուան պէս:

Եսկից վերջը Մարեմայ կեանքը Եղիսաբեթին ձեռքը մատնուած էր: Մարիամ օտար տէրութիւններէն զօրաւոր օգնութիւն մը գտնելու բնաւ յոյս չունէր: Սպանիայի թագաւորն ապստամբ Մտորին

*) Բայց Նոյ՝ Յակովբ թագաւորին դրած ջատագովութեան թղթին մէջ կը հաստատէ որ Մարեմայ դէմ բերուած ամէն ամբաստանութիւնները մերժած են եւ ինք բան մը խոստովանած չէ:

նահանգաց հետ պատերազմելու ստիպուած էր, նոյնպէս Վաղղիայի թագաւորը՝ քաղաքական եւ կրօնական պատերազմներով զբաղեալ միայն աղաչողի երես կրնար առնուլ, բայց զօրաւոր միջնորդներով զեղիսաբեթ վախցընելու կարողութիւն չունէր: Իսկ իր որդիէն՝ Սկովտիայի թագաւորէն բնաւ յոյս չունէր, գիտնալով որ անոր խորհրդականքն Անդղիայի կաշառքով վաստըկուած թող չէին տար որ որդին մօրը համար սուր քաշէ: —

Ի այց Մարեմայ նախանձորդին՝ Եղիսաբեթին գլխաւոր նկարագիրն՝ անորոշութիւնն էր: Քանի որ Եղիսաբեթ իր միտքը դրած նպատակը հեռուէն կը դիտէր, անհամբերութեամբ անոր ետեւէն հասնելու կը ջանար, բայց երբոր անոր կը հասնէր, ամէն անգամ նոյնը ձեռքն առնելու կը զանգիտէր: Իր նախանձորդին՝ Մարեմայ դատապարտութեան վճռոյն ստորագրելու համար պատրաստ էր, բայց սակայն կենդանի գոյներով իր երեւակայութեան մէջ կը նկարուէին ան ամէն վտանգներն, որոնք Մարեմայ բարեկամաց յուսահատութենէն ու Յակովբեթագաւորին եւ ուրիշ ուղղափառ իշխանաց իրաւացի բարկութենէն կրնային յառաջ գալ: Մտածելով կը զարհուրէր ան նախատինքներէն՝ որոնք զինքը մշտնջենաւոր ամօթով կը խարէին, եթէ որ իր մերձաւոր ազգականին եւ իշխանուհոյ մը արիւնը թափէր: Ինչպէս որ միշտ սովորութիւն ունէր՝ աս անդամ ալ որոշումը ուշացուց, յուսալով որ հինգ մինչեւ ութը շաբաթ դատավճիռն ուշացընելով աշխարհքս կը խաբէ, թէ զՄարիամ դատապարտել չուզէր: Կը յուսար որ գուցէ Մարիամ նոյն միջոցին մէջ բնական մահուամբ, եւ կամ թէ մէկ բռնական մահուամբ, թունով կամ ինչ եւ իցէ եղանակաւ մեռնելով՝ ինքը կը պրծի աս վտանգէն, եւ կամ պարագաներն այնպէս կը բերեն որ անոր դատապարտութիւնն առանց իր կամաց եւ գիտութեան ի գործ կը դրուի, եւ կամ ժողովրդէն կը ստիպուի դատավճռոյն ստորագրութիւն տալու:

Սկովտիայի թագուհւոյն վրայ ելած դատավը-

Ճռէն քանի մ'օր ետեւ՝ խորհրդանոցը ժողովեցաւ։ Ասանկ ժողովոյն մէջ աւելի չափաւորութիւն, զգուշական քննութիւն եւ դատաստան կը պահանջուէր, բայց սակայն թէ վերին եւ թէ ստորին սենեակը հաւասարապէս ռամկական երկիւղներով, նախապաշարումներով եւ կրիւք լեցուած էին, եւ անոնց վարմունքէն յայտնի տեսնուեցաւ թէ որչափ չափազանց եռանդով եւ փուճ կասկածներով նախապաշարուած էին։ Անհամբերութեամբ, վեր ի վերոյ քննութեամբ մը դաւաճանութեան պարագաները եւ վտանգն՝ որն որ Եղիսաբեթին կենաց եւ տէրութեան խաղաղութեան կը սպառնար, եւ Ֆոթերինկէի գործածած ամէն թշտերը աչքէ անցընելէն եւ Մարեմայ վրայ նախատական եւ անվայելուչ խօսքերով խօսելէն ետեւ միաբերան՝ դատաւորաց վճռոյն հաւանութիւն տուին։ Բայց ասով դո՛՛հ չեղան, այլ Եղիսաբեթին ազերսագիր մը ուղղելով՝ իրմէ կը խնդրէին որ իր սեպհական կենաց՝ բողոքական կրօնի հաստատութեան եւ տէրութեան երջանկութեան ու ժողովրդեան ջանքը կատարելու համար, դատավճիռը հրատարակել տայ եւ առանց յապաղութեան իր անհաշտ եւ վտանգաւոր նախանձորդը պատժէ։ Պատգամաւորը իրենց ազերսագիրն՝ որուն մէջ որ տղայական երկիւղ մը յայտնի կը տեսնուէր, անհիմն եւ անվայել պատճառներով աւելի եւս զօրացընել ջանացին։ Սկովտիայի թագուհւոյն մահը չէ թէ անոր համար կ'ուզէին որ արդարութիւն է, այլ որովհետեւ Անգղիայի ազգին օգտակար է։ Ամենէն խիստ բանտարկութիւնն ալ, կ'ըսէին, բաւական չէ Մարեմայ՝ խռովութիւն հանող խիստ ոգին զսպել։ Իր յաջողակութիւնն եւ հրապուրելու արուեստն ամենէն հաւատարիմ պահապաններն ալ մոլորեցուցած են։ Իր բարեկամաց փոյթն ու եռանդը ամենախիստ պատժոց սպառնալիքներն ալ չեն կարող սանձահարել, որովհետեւ զինքը սուրբի տեղ դնելով վտանգներէն չեն զանգիտեր. շատ օտար իշխանք պատրաստ են իրենց (Մարեմայ բարեկամաց) օգնելու, եւ պատեհ առթի մը կը սպասեն Անգղիայի

վրայ յարձակելու եւ Սկովտիայի թագուհւոյն իրաւունքները պաշտպանելու: Աս պատճառները յառաջ բերելով ցուցնել կ'ուզէին որ Մարեմայ կեանքն Եղիսաբեթին կենաց հետ չիկրնար համաձայնիլ, եւ թէ որ Եղիսաբեթ ապաժաման բարերարութեամբ անոր կենաց խնայէր՝ ան ատեն թագուհւոյն կեանքը, հայրենեաց կրօնը եւ ազատութիւնը յարատեւ վըտանգի մէջ կը յողզողզի: Ասոր համար, կ'ըսէին, հարկը կը պահանջէ՝ որ Մարիամ սպաննուի, եւ ցուցնելու համար որ աս զոհը չէ թէ միայն արդար է այլ նաեւ հարկաւոր ալ է, սուրբ գրքէն զանազան վկայութիւններ՝ ծամածուելով եւ ստուծեամբ մեկնելով յառաջ կը բերէին: Փեքերիկն (խորհրդանոցին մէջ խօսողը) զԵղիսաբեթ համոզցնելու համար երկու զարմանալի տրամաբանութիւն ըրաւ. Ա. «Անոնք, ըսաւ, որոնք որ գաշնակցութեան մէջ մտած են, երդմամբ չափ իրենք զիրենք պարտաւորած են Սկովտիայի թագուհին սպաննելու: Եթէ որ ասի առանց հրամանի ընեն, ան ատեն Եղիսաբեթին առջեւ յանցաւոր կ'ըլլան, իսկ եթէ բնաւ չընելու ըլլան՝ երդմնազանց կը համարուին, եւ Աստուծոյ բարկութիւնն իրենց վրայ կը շարժեն», — Բ. «Չէ թէ միայն Եղիսաբեթին կեանքն՝ այլ նաեւ անոր հոգւոյ փրկութիւնն ալ վտանգի մէջ է. զԱստուած կը բարկացրնէ թէ որ աս անաստուած կնկան՝ զորն որ Աստուած իր ձեռքը մատնած է՝ խնայելու ըլլայ: Եղիսաբեթ պէտք է զգուշանալ, ըսաւ, որ Սաւուղայ եւ Ագաաբին օրինակին չհետեւի՝ որոնք իրենց թշնամեաց խնայեցին», : Ճեմն Բրոֆթ՝ որն որ կրօնական մոլեռանդութեան մէջ զամէնը կը գերազանցէր, առաջարկեց որ խորհրդանոցին մէջ ամէն օր մասնաւոր աղօթք ըլլայ, որպէսզն Աստուած Եղիսաբեթին սիրտը շարժէ եւ Մարեմայ դատաւճուոյն ստորագրութիւն տայ:

Աս եղանակաւ դրուած աղերսագիրներն Եղիսաբեթին այնչափ հաճելի եղան, որչափ որ կը տեսնէր որ անով ան դժուարին վիճակէն եւ շփոթութենէն կ'ելլէ, եւ իր նախանձորդը մահուան կրնայ դատապարտել, առանց վախ մ'ունեննալու որ աս ան-

իրաւ գործողութիւնն իրեն կը համարուի: Ի վերայ
այսր ամենայնի նոյն աղերսագրոց՝ իր սովորական կեղ-
ծաւոր, եւ մարդասիրութեան ու մտերմութեան քո-
ղոյն տակ ծածկուած երկկեզու պատասխանը տուաւ,
ըսելով որ զինքը ազատեն թաղուհի մը եւ իր մեր-
ձաւոր ազգականը դատապարտելու ամօթէն եւ նա-
խատինքներէն, եւ խորհին որ հասարակաց խաղաղու-
թիւնը պահելու արդեօք իր ազգականին արեան մէջ
ձեռքը թաթխելէն ուրիշ միջոց մը չկայ: Եղիսաբե-
թին տուած պատասխանին իմաստն իմանալ շատ
դժուարին չէր: Թէ վերին եւ թէ ստորին սենեակք
իրենց խնդիրը այնպիսի անամօթութեամբ մը եր-
կորդեցին որ եթէ ուրիշ իշխան մ'ըլլար ստուգիւ
կը նեղանար: Բայց Եղիսաբեթ տեսնելով որ իր
ներքուստ ուղածը խորհրդանոցին հաստատելովը օրի-
նաց կերպարանք մ'առաւ, այնպէս մը ձեւացուց իբ-
րեւ թէ ժողովրդեան բուռն պաղատանքներէն յաղ-
թահարեալ՝ ահամայ կամօք այնպիսի բանի մը ստո-
րագրութիւն կու տայ, որուն այլազգ իր մարդասէր
վարմունքը չէր զիջաներ: Խորհրդանոցին ատենադպի-
րը եւ խօսողը սենեկաց կամքը նորէն իմացուցին,
բայց Եղիսաբեթ անոնց ասանկ երկկեզու պատասխան
տուաւ. «Եթէ որ ըսած եմ որ ես ձեր խնդիրն
ընդունելիք չունիմ, ան ատեն գուցէ մտացս մէջ
ունեցածէն աւելի զրուցած ըլլամ: Իսկ թէ որ զրու-
ցած եմ որ ես ձեր խնդիրն ընդունելու միտք ու-
նիմ, ան ատեն աւելի զրուցած եմ քան որչափ որ
ձեզի գիտնալ կ'իյնայ: Ան ատեն այնպիսի պատաս-
խան մը տալու եմ ձեզի՝ որ պատասխան չըլլայ»:
Ասանկ անորոշ պատասխան տալով եւ տեսնելով որ
իր ուղածն եղաւ, խորհրդանոցին նիստերն ուշացուց
եւ իր նախանձորդին դատաւճռոյն որոշումը իրեն
վերապահեց:

Օտար տէրութիւնք մանաւանդ Գաղղիայի թագաւորն աս դատավճիռն արգելուլ կը ջանան: Յակովբ իր մօրը պաշտպանութեան կը շարժի: Մարեմայ դատավճիռը հրապարակաւ կը հրատարակուի: Մարեմայ վերջին պաշտպանութիւնը. Եղիսաբեթ զՄարիամ թագաւորական պատիւներէ կը զրկէ. Եղիսաբեթին անորոշութիւնը. Գատավճուոյն ստորագրութիւն կուտայ: Եղիսաբեթ զՄարիամ ծածուկ կերպով մեռցնելու փորձ կ'ընէ զՓաւլէթ կաշառելով: Սեսիլին խարդախ վարմունքը դատավճուոյն նկատմամբ: Գատավճիռը Մարեմայ կը ծանուցանեն: Մարիամ մահուան կը պատրաստուի. Մարեմայ հրաժարականն ու մահը: Եղիսաբեթ Գաղղիայի եւ Սկովտիայի թագաւորները կը խաղաղցընէ:

Անգղիացւոց աս արտաքոյ կարգի վարմունքը՝ գրացի տէրութեանց մտադրութիւնն ու զարմանքը գրգռեց: Բոլոր թագաւորք Մարեմայ կողմը կը բռնէին, մանաւանդ Գաղղիայի եւ Սկովտիայի թագաւորք, որոնք իբրեւ ազգական իրեն աւելի մերձաւոր ըլլալով շատ ետեւէ կ'իյնային՝ որ զինքը գէթ մահուընէ ազատեն:

Հենրիկոս Գ. թէպէտեւ Աիզ գերդաստանը մահուչափ կատէր, ի վերայ այսր ամենայնի չէր կրնար անտարբեր ըլլալ եւ տեսնել որ ան իշխանուհւոյն գլուխը՝ որն որ երբեմն Գաղղիայի թագը կրած էր, դահճին ձեռօք կտրուի: Բայց սակայն իր տկարութեան եւ Գաղղիայի յողբողք վիճակին պատճառաւ իր միջամտութիւնն ազգեցութիւն չէր կրնար ընել, ինչու որ ինչ որ Անգղիայի պաշտօնեայք բացասական կերպով զլանալ չէին յանդգներ, նոյնը խաբէութեամբ եւ խարդախութեամբ չէին կատարեր: Հենրիկոս զՊելիէվոր Անգղիա խրկեց որպէսզն զօրաւոր եւ ազգու եղանակաւ Եղիսաբեթին ըրածներուն դէմ բողբէ: Բայց աս դեսպանը մինչեւ որ Եղիսաբեթին առջեւ ելաւ՝ շատ ընդդիմութիւններ կրեց: Պաշտօնեայք նոյն դեսպանը թագուհւոյն առջեւ հանել տալ չուզելով անոր վրան զանազան յանցանքներ գրին, իբր թէ իր մարդիկներուն մէջ քանի մը սրիկաներ խառնուած ըլլան, որոնք զԵղիսաբեթ սպաննելու երգում՝ ըրած են, եւ իր տան մէջ քննութիւն

ընել տուին, պատրուակ բերելով որ իր բնական
տան մէջ ժանտամահ ելած է: Գեսպանն աս նա-
խատինքները կրելէն ետեւ թագուհւոյն առջեւ ելաւ,
որն որ իր պալատականներէն չորս կողմը առնուած
բարձր գահի մը վրայ նստած էր եւ անհամբերու-
թեամբ մը Պելիէվրին խօսքերը մտիկ կ'ընէր, եւ
երբոր գեսպանը խօսքը լմնցուց եւ ի մասնաւորի
զրուցեց՝ որ իր թագաւորը Մարեմայ սպանութեան
վրայ շատ պիտի նեղանայ, հարցուց Եղիսաբեթ որ
«Ասանկ լեզու բանեցընելու ձեր թագաւորէն մաս-
նաւոր իշխանութիւն ունի՞ք, առա՞ծ էք,»: «Այո, պա-
տասխանեց գեսպանը, մասնաւոր ինծի ապսպրեց որ
այսպէս խօսիմ,»: «Չեր հրամանին անձամբ ստորա-
գրութիւն տուա՞ծ է,»: «Այո», պատասխանեց գես-
պանը: «Ան ատեն կ'աղաչեմ որ ձեր ձեռնագրով
ասոր վկայութիւն տաք,»: Գեսպանն անմիջապէս
ստորագրեց: Եղիսաբեթ վերջէն երկայն բարակ ա-
րուեստակեալ ճառով մը պատասխան տուաւ. բայց իր
դառն խօսքերը եւ երեսին կարմրութիւնը կը մատ-
նէին թէ ի ներքուստ շատ խռոված էր: Չափազան-
ցօրէն Մարեմայ յանցանքը ստորագրեց եւ իր գթու-
թիւնը մինչեւ երկինք բարձրացուց: Մտոյգ է, ըսաւ,
այսպիսի մերձաւոր ազգականիս արիւնը թափել կը
զարհուրիմ, բայց սակայն չեմ գիտեր թէ ինչպէս
ալ աւելի ժողովրդեանս արգար աղաչանացը դէմ
դնեմ: Մէկ երկու օր սպասեցէք, եւ ան ատեն իմ
վերջին որոշումն կու տամ: Պելիէվրը ամսի մը չափ
սպասելէն եւ նորէն բողոք ընելէն ետեւ պատասխան
առաւ թէ թագուհին առանձին գեսպանով մը Քաղ-
ղիայի թագաւորին պատասխան կու տայ:

Պելիէվրին երթալէն ետեւ Ղօպրսիին տեղա-
կան գեսպանը խօսակցութիւնները յառաջ տանիլ
ուզեց, բայց Անգղիայի պաշտօնեայք ցած եւ ան-
արժան խարդախութեամբ անոր բերանը գոցեցին:
Խառնաշփոթ համբաւ մը տարածել սկսան իբրեւ թէ
Եղիսաբեթին կենաց դէմ նոր դաւաճանութիւն մը
յայտնուած ըլլայ, եւ պաշտօնեայք ծանուցին իրեն
որ աս դաւաճանութեան սկզբնապատճառ ինքն ըլլայ:

Թէպէտեւ ըսին իրեն՝ որ աս ամբաստանութեան
բնաւ չեն ուզեր հաւատալ, ի վերայ այսր ամենայնի
անոր ատենդպիրը բռնել եւ բանա զնել տուին եւ
անոր ամէն թղթերը գրաւեցին: Հենրիկոս աս գէպ-
քիս վրայ շատ նեղանալով դեսպանաց միջնորդու-
թեամբ պաշտօնական հաղորդութիւնը կտրեց: Ամէն
բան լմրննալէն եւ Մարեմայ գլուխը կտրելէն ետեւ
պաշտօնեսոյք ՂՕպրսփինէն թողութիւն խնդրեցին,
ըսելով որ եղած ամբաստանութիւնները սուտ եւ ան-
հիմն համբաւներէ յառաջ եկած էին:

Մինչեւ հիմայ Սկովաիայի Յակովբ թագաւորը՝
մօրը դժբախտ վիճակին վրայ անտարբեր աչօք կը
նայէր. բայց Գաղղիայի թագաւորին ազգեցութիւնն
եւ իր քանի մը ազնուակունաց ազգու միջոցները
ստեպեցին զինքն որ աս անզգայութեան վիճակէն
արթննայ եւ իր որդիական սէրը եւ իշխանի մը
վայելուչ քաջասրտութիւնը ցուցնելով իր մօրը մահը
արգելէ կամ վրէժ առնու: Իսկզբան թագաւորը չէր
կրնար հաւատալ որ Եղիսաբեթ ասանկ անլուր գործք
մը ընէ, այսինքն օժեալ իշխանի մը վրայ ժողովրդեան
ունեցած յարգանքը նուազցրնելու առիթ տայ: Բայց
երբոր Եղիսաբեթին ճշմարիտ դիտաւորութիւնն իմա-
ցաւ, Աւիլեէմ՝ Քէյթ Լոնտոն խրկեց որ հօն կեցող
իր դեսպանին՝ Տուկլասին հետ Եղիսաբեթին ամէն
ըրածներուն գէմ բողոք ընէ: Եւ երբոր Եղիսաբեթ
ասոնց ըրած բողոքին պատասխան մը չտուաւ, Յա-
կովբ անձամբ նամակ մը գրեց եւ Եղիսաբեթին վար-
մանց վրայ խիստ բացատրութիւններով դժգոհանա-
լէն ետեւ, ի վերջոյ սպառնաց որ, թէ իր պատիւն
եւ թէ որդիական սէրը կը ստիպեն զինքը իրեն
թշնամանալու եւ այնպիսի դիրք մը բռնելու որն որ
իր մօրն եղած նախատանաց վրէժը հանելու՝ իրա-
ւամբ վշտացեալ որդւոյ մը կը վայելէ: Յակովբ՝ Եղի-
սաբեթին ասանկ սպառնալիք ընելէն ետեւ իր մեծերը
խորհրդի կանչեց եւ անոնցմէ խոստում առաւ որ
իրեն հաւատարմութեամբ օգնեն: Գաղղիայի, Սպա-
նիայի եւ Գանիայի թագաւորաց դեսպան խրկեց որ
իրեն զօրավիզն ըլլան. եւ իր սպառնալիքներն ազդու-

ընելու համար պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէր: Թագաւորին դրած թուղթը զեղիսաբեթ այնպէս կատղեցուց մինչեւ առանց պատասխան մը տալու՝ անոր դեսպանները ետ խրկել ուզեց, բայց պաշտօնեայք Յակովբին պատերազմի պատրաստութիւնն եւ անոր նիզակակցաց զօրութիւնը տեսնելով զեղիսաբեթ քիչ մը հանգարտեցուցին, նոյն դեսպանաց խոստում տուին որ մինչեւ Սկովտիայէն նոր դեսպաններ գան Մարեմայ դատավճռոյն կատարումը կ'ուշացընեն: Յակովբ առանց ժամանակ կորսնցընելու նոր դեսպաններ՝ Արէյ եւ Ռոպ. Մելուիլ խրկեց, որոնք զեղիսաբեթ հանգարտեցընելէն ետեւ՝ իրենց թագաւորին միտքը յայտնեցին, որն որ իր մօրը համար կ'ուզէ երաշխաւոր ըլլալ որ ասկից վերջը ոչ իր կենաց եւ ոչ ալ տէրութեան խաղաղութեան դէմ դաւաճանութիւն պիտի ելլէ, եւ աս երաշխաւորութեան համար պատրաստ էր թագաւորը Սկովտիայի քանի մը ազնուական՝ Անգղիայի մէջ պատանգ թողուլ: Իսկ եթէ որ աս ալ բաւական չըլլար՝ առաջարկեցին որ Մարիամ իր իրաւունքները Յակովբին վսայանցընէ, ուսկից ոչ բողոքական կրօնին եւ ոչ Եղիսաբեթին ապահովութեան վտանգ մը կայ: Եղիսաբեթ առջի առաջարկութիւնը մերժեց ըսելով որ ապահով չէ, եւ երկրորդին համար զօուցեց որ Մարիամ դատապարտուած ըլլալով իր իրաւունքներն ուրիշին անցընելու իշխանութիւն չիկրնար ունենալ: Գեսպանք իրենց հրամանին համաձայն սպառնալիք ըրին, եւ Մելուիլ կոմսն իր ձեռքէն եկածին չափ իր պաշտօնը հաւատարմութեամբ կատարեց, բայց Արէյ եւ Տուկլաս դրսանց ամէն միջոցը ձեռք առին որ զՄարիամ ազատեն, սակայն գիտնալով որ եթէ Մարիամ ազատէր, իրենց կեանքը վտանգի մէջ պիտի խնար, ասոր համար ծածուկ բոլորովին հակառակ կը գործէին: Արէյ Եղիսաբեթին ականջէն վար զօուցեց թէ «Մեռեալը չիկրնար խածնել», եւ խօսք տուաւ որ ինչ որ ըլլալու ըլլայ ինքը թագաւորին բարկութիւնը կը մեղմացընէ եւ անոր վրէժխնդրութեան առջեւը կ'առնու:

Լսկից վերջը Եղիսաբեթ Լոնտոնի փողոցներու մէջ Մարեմայ դատապարտութիւնը փողերու ձայներով հրատարակել տուաւ (10 Գեկ.): Քսանուչորս ժամ զանգակներ զարնուեցան, եւ փողոցաց մէջ ուրախութեան համար հրախաղեր եղան. ժողովուրդն ուրախութենէն խենթեցած կ'երեւար:

Եղիսաբեթ նոյն ժամանակն ալ Պէօքէօրսթին, Պիլին եւ Փաւլեթին ձեռօք դատաւորաց վճիռը Մարեմայ ծանուցանել տուաւ: Պէօքէօրսթ Մարեմայ զրուցեց որ շնորհքի յոյս չունենայ, որովհետեւ իր ուղղափառ կրօնի վրայ ունեցած համոզումը բողոքական կրօնի ապահովութեան հետ չի կրնար միանալ, եւ առաջարկեց իրեն որ եթէ կ'ուզէ, անգղիական եպիսկոպոս կամ քահանայ զինքը մահուան պատրաստելու կու գայ: Մարիամ աս պատգամաւորութիւնն ընդունելու ատեն չէ թէ միայն երկիրդի նշմարանք մը չցուցուց, այլ նաեւ իբրեւ յաղթանակ կանգնելով պատասխան տուաւ՝ թէ «Չարմանալու բան չէ որ Անգղիացիք հիմայ օտար իշխանուհւոյ մը արեան ծարաւի են, որովհետեւ արդէն իրենց թագաւորաց վրայ շատ անգամ բռնաբարութիւն ըրած են: Բայց ինձի համար այնչափ վշտերէն ետեւ մահը բարերար ազատիչ մըն է: Շատ ուրախ եմ, լսելով որ իմ կեանքս ուղղափառ կրօնի համար զոհել կ'ուզեն, եւ պատրաստ եմ սիրով անոր համար արիւնս մինչեւ վերջին կաթիլը թափել»: Ասոնք ըսելէն ետեւ նորէն բողոք ըրաւ դատաւորաց վճռոյն եւ անոնց իրաւաբանութեան դէմ ըսելով՝ որ «Գատաւորաց դատաստանի տակ ինքզինքս երբեք ձգած չեմ, եւ ոչ երբեք ասանկ անարգական բան մը ընդունիլ կըրնայի առանց իմ ժողովրդեանս, որդւոյս, եւ ուրիշ թագաւորաց անուան մշանջնաւոր բիծ մը դնելու: Չեր օրինաց համաձայն որոշուած է որ ամբաստանեալ մը իր հաւասարակիցներէ միայն կրնայ դատուիլ: — Ո՞վ է իմ հաւասարս ժողովրդեան մէջ՝ միայն թագաւորք ինձի ատենակալ կրնան ըլլալ: չէթընին անարգ խարդախութենէն խաբուեցայ, եւ յանձն առի՝ պարզ իմ պատիւս պաշտպանելու մտօք

ու իմ անմեղու թեանս յաղթահարիչ ապացոյցներուն վրայ վստահանալով՝ ան ամբաստանութեանց ահանջ կախել եւ զանոնք ցրել: Ասիկայ ընդունեցայ չէ թէ նոյն յարգոյ դատաւորաց իրաւաբանութիւնը ճանչնալով, այլ պարզ անոնց քննութիւնը վրաս տարածելով, : — Պէօքէօրսթ պատասխանեց եւ ըսաւ. թէ ընդուներ էք կամ չէք ընդուներ, ասիկայ պարզ դատարկ ձեւ մըն է, որն որ դատաստանի ընթացքը չիկրնար խափանել: Անգղիայի օգը կը շնչէք, անոր օրինաց պաշտպանութիւնը եւ բարերարութիւնը այնչափ ատենէ վեր կը վայելէք, ուրեմն Եղիսաբեթին հպատակ էք: — «Արգարեւ, պատասխանեց Մարիամ, Անգղիայի օգն Անգղիայի բանտերու մէջ կը շնչեմ. ասի է ձեր այնչափ գոված Անգղիայի օրինաց բարերարութեան վայելմունքը . . . : Նոյն օրէնքները պահելու երդում կամ խոստում տուած եմ. ոչ, ոչ երբեք. Անգղիայի քաղաքացւոյ իրաւունք չունիմ, անկախ թագուհի եմ . . . : Պատասխանատուութենէ չեմ փախչիր, բայց ան դատաւորաց դատաստանն եւ անոնց իշխանութիւնը կը մերժեմ: Ա՛րսէք որ Եղիսաբեթ իր տէրութեան մէջ ամենէն ընտիրներն ընտրած է ինծի դատաւոր ըլլալու, որոնք ոչ կողմնակալութենէ մը եւ ոչ անձնական շահէ մը կը մոլորին. աղէկ է, բայց ես դանոնք այնպէս չեմ տեսներ ինչպէս որ դուք զանոնք ինծի կը ստորագրէք. կը տեսնեմ զիրենք որ Անգղիայի պատմութեան մէջ զանազան խաղեր խաղացած են, կը տեսնեմ որ նոյն մեծարոյ ազնուականութիւնը, տէրութեան գաղտնի ժողովքը՝ որն որ իր ծանրութեամբը զիս ընկձել կ'ուզէ, գերեաց պէս Հենրիկոս Ը.ին կը ծառայէին, զինքը կը շողոքորթէին. կը տեսնեմ ան վերին ազնուական սենեակը որ անարգ՝ վաճառաշահ պատգամաւորաց պէս օրէնքներ կը հանէր, եւ յետս կը կոչէր, ամուսնութիւնները կը կապէր, կը լուծէր, ինչպէս որ բռնաւորը կը հրամայէր, Անգղիայի նշանաւոր գերդաստանաց դուստրներն այսօր կը բարձրացընէր գահը կը նստեցընէր, եւ վաղը վար կառնուր եւ վասահամբաւ կ'ընէր. կը տեսնեմ որ ան յար-

գելի ատենակալք յանկարծական համոզմամբ մը չորս կառավարութեանց ատեն չորս անգամ իրենց կրօնը փոխած են: Տեարք իմ, ասոնք են իմ դատաւորքս... ձեր նկատմամբ արդարութիւն ընել կը բաղձամ, բայց դուք ալ իմ վրաս նախ նոյնը կատարեցէք. կ'ըսուի որ տէրութեան եւ ձեր թագուհւոյն շահն ամէն բանէն աւելի կը փնտուէք, չէք կաշառուիր, արթուն եւ անխոնջ էք... կը հաւատամ, բայց սակայն որովհետեւ պարզ անձնական շահուն, տէրութեան եւ ձեր թագուհւոյն օգտին կը ծառայէք, վախցէք, մի վստահիք ձեզի եւ մի կարծէք որ ամէն տէրութեան եւ ձեր թագուհւոյն օգտակար եւ շահաւոր երեւցածն՝ արդարութեան հետ կը միաբանի: — Չեմ տարակուսիր որ ան դատաւորաց մէջ կան ոմանք, որոնք իրենց ազնուականութիւնը պահած են, բայց անոնք ամէնն ալ մոլեռանդ բողոքական են, Անգղիայի փառաց շահախնդիր, եւ չեն կրնար վրաս ուղիղ դատաստան ընել, վասնզի ուղղափառ եմ,»:

Ա իճաբանելու եկած չինք հոս տեղս, պատասխանեց ատենակալը, խնդիրը ալ խօսքի տակ չիյնար, որոշուած է որ անցեալ տարւոյն կազմուած դաշնակցութեան դէմ գործեր էք, եւ ցուցուած է որ Պեպինկթընին եւ անոր ընկերաց հետ դաւակից եղած էք: — «Ո՛ր են ան դաւակցութեան ապացոյցները, պատասխանեց Մարիամ, սուտ թղթեր են, զորոնք ոչ գրած եմ եւ ոչ ալ գրել տուած. իմ ծառայիցս սուտ վկայութիւնները՝ զորոնք դառն տանջանքները խոստովանել տուած են, զիս յաղթահարելու ապացոյց իրենց ձեռքն առած են: — Ինչո՞ւ համար Պեպինկթըն իմ առջեւս չհանուեցաւ, ինչո՞ւ համար այնչափ շուտով զինքն անդիի աշխարհք խրկեցին, առանց ինձի հետ ճակատ առ ճակատ խօսել տալու: Գիտ իմ երկու քարտուղարքս ողջ են, ինչո՞ւ համար գէթ անոնք առջեւս չեն բերեր, որպէս զի առջեւս ալ նոյն ամբաստանութիւններն երգմամբ հաստատեն, ինչո՞ւ համար աս շնորհքը, իրաւունքն, արդարութիւնն ինձի կը զլացուի՝ որն որ եւ ոչ մէկ գերւոյ մը երբեք զլացուած է: Աղէկ

տեղեկացած եմ որ ձեր օրինաց մէջ կայ, թէ դատախազն ամբաստանելոյն առջեւ բերուի, (եւ Փաւլէթին դառնալով հարցուց,) այնպէս չէ՞ մի: — Արդ, Տեառք իմ, երբոր զիս ըստ ձեր անգղիական օրինաց այնպէս խստութեամբ դատել կ'ուզէք, ինչո՞ւ համար ան օրէնքը զանց կ'առնուք՝ որն որ ինծի նպաստաւոր կրնայ ըլլալ. ինչո՞ւ Պեպինկթըն գիմացս չհանուեցաւ, ինչպէս որ ձեր օրէնքը կը հրամայէ, ինչո՞ւ համար իմ երկու քարտուղարքս առջեւս չեն հանուիր՝ որոնք դեռ կենդանի են, : — Ասիկայ միայն չէ որ զձեզ կը դատապարտէ, պատասխանեց ատենակալը. ցուցուած է որ միանգամայն Մենտոզային՝ Սպանիայի գեսպանին հետ բանագնացութիւն ըրած էք ի վնաս Անգղիայի, երկրին կրօնը եւ ազատութիւնը կործանելու համար. Եւրոպայի բոլոր թագաւորները գրգռուած շարժած էք՝ որ Անգղիայի վրայ յարձակում ընեն: — «Փախուստ մի տաք, Տեառք իմ, զրուցեց Մարիամ քիչ մը նեղանալով, պարզ Պեպինկթընին դաւակցութիւնն է՝ որուն համար զիս կը դատապարտէք: Բայց դնենք թէ օտար տէրութիւնները գրգռած ըլլամ Անգղիայի դէմ, հոս ի՞նչ անիրաւ բան կայ: Ընդդէմ աղգաց իրաւանց բանտարկեալ կը պահուիմ հոս, ձեռքս սրով աս տեղս եկած չեմ, այլ իբրեւ աղաչաւոր՝ հիւրընկալութեան անբռնաբարելի իրաւանց վրայ վստահանալով՝ ինքզինքս իմ մերձաւոր ազգականիս բազկաց մէջ նետեցի, եւ փոխանակ պաշտպանութիւն գտնելու՝ բռնութիւն եւ շղթաներ գտայ: Արդ ըսէք, ի՞նչ կապ կամ պարտաւորութիւններ զիս կը կապեն՝ որ աս կապանքներէս ազատելու համար՝ բռնութիւն բռնութեան դէմ չգործածեմ, աշխարհքիս տէրութիւնները չգրգռեմ եւ զիրենք օգնութեան չկանչեմ: Ինչ որ իրաւացի պատերազմի մէջ ընել արժան է, ներկայ վիճակս ալ իրաւունք կու տայ ինծի որ ընեմ, միայն մարդասպանութիւն՝ ան ցած եւ անարժան գործքը խիղճս եւ ամբարտաւանութիւնս չիներեր՝ որ ընեմ: Մարդասպանութիւնը զիս անպատիւ եւ նշաւակ կ'ընէր, բայց ոչ եթէ զիս կը դատապարտէր . . . : —

Ես տկար եւ անզօր եմ, բայց անիկայ (Եղիսաբեթ) զօրաւոր է, [Թող իր զօրութիւնն եւ կարողութիւնը գործածէ, զիս սպաննէ, իր անձին ապահովութեան համար զոհ ընէ, բայց խոստովանի ալ որ կարողութիւնը գործածած է եւ ոչ եթէ արգարութիւնը: Արգարութենէն եւ օրէնքէն երբեք սուր փոխ չի կրնար առնուլ իր ատելի նախանձորդէն աղատելու համար. բռնաւորական եւ մարդասպանական գործքը չսրողէ արգարութեան քողով, ասանկ խարդախ խաղով մը աշխարհքս երկայն ատեն չի կրնար խաբել, դարձեալ կ'ըսեմ, զիս սպաննել կրնայ, բայց դատել ոչ երբեք. . . .]: Մարիամ ասոնք զրուցելէն ետեւ բողոքական քահանային կամ եպիսկոպոսին օգնութիւնը մերժեց, եւ Քրիստոսի սիրոյն համար խնդրեց որ գէթ քիչ մը ժամանակուան համար իր ողորմութեանց վերակացուն քովը [Թողուն, որն որ թեպէտեւ նոյն բերդին մէջն էր, ի վերայ այսր ամենայնի քովն երթալ Թող չէին տար: Աս խնդիրը քիչ մը ժամանակուան համար կատարեցին, եւ Մարիամ անոր ձեռօք երկու գլխաւոր նամակ գրեց, մէկը Ալեսիոյ եպիսկոպոսին եւ մէկալը Ս. Քահանայապետին, զորոնք որ իր ծառաները զգուշութեամբ պահեցին եւ անոր մահուրնէ ետեւ իրենց տեղերը հասցուցին:

Մարեմայ դատաւճռոյն հրատարակութենէն ետեւ Եղիսաբեթ զՄարիամ [Թագաւորական պատիւներէ եւ մեծարանքներէ զրկեց: Փաւլէթ Մարեմայ սենեկին ամպ հովանին վերցընել տուաւ, եւ քովը առանց սովորական քաղաքավարութեան մտնելով, գլուխը գոցեց ու նստաւ. գնդախաղի սեղանը եւ ուրիշ ասոր նման բաները վերցընել տուաւ ըսելով՝ որ ասանկ վիճակի մէջ կ'նիկ մը զբօսանաց կարօտութիւն չունի: Աս կոպտութիւնները կ'երեւայ թէ Մարեմայ վրայ շատ տպաւորութիւն ըրին. գիտնալով որ դաշնակցութեան համաձայն ամենայն ոք իրաւունք կ'ունենար զինքը սպաննել, շատ վախնալ սկսաւ որ չըլլայ թէ իր կեանքը վարձկան սպանչի մը ձեռօք վերցուի, մանաւանդ որ իմացած էր թէ Փերսի

Նորթէօմպերլենտ կոմսը նոյն ժամանակները բանտի մէջ դժբախտ վախճան մ'ունեցաւ: Աս կոմսը ուղղափառութեան կողմը բռնելուն համար Եղիսաբեթին եւ պաշտօնէից երեսէն ինկաւ, եւ վրան առանց հիմնական կասկած մ'ունենալու բանտ դրին, հոս տեղս կոմսը գրեթէ ամբողջ տարի մը մոռցուած մնաց առանց վրան քննութիւն ըլլալու: 1585ին Յունիսի 20ին կոմսին բանտապետը փոխուեցաւ. եւ նոյն իրիկունը կոմսը սրտին կողմը հրացանի երեք գնդակէ զարնուած բանտի մէջ մեռած գտնուեցաւ:

Մարիամ շատ աղաչելէն ետեւ Եղիսաբեթէն ընդունեցաւ որ նախ իր մարմինը Գաղղիա տարուի եւ իր մօրը քով դուռի. երկրորդ իր որդւոյն պարգեւ մը օրհնութիւնն եւ վերջին ողջոյնը խրկելու, երրորդ իր ծառայից փոքր պարգեւներ բաշխելու կարող ըլլայ, եւ չորրորդ ի մասնաւորի աղաչեց որ զինքը գաղտնի չսպաննեն, որ չըլլայ թէ իր թշնամիքը ձայն հանեն թէ յուսահատութենէն ինքզինքը մեռցուցած է, ինչպէս որ ուրիշներուն համար ըրած են: Աս նամակիս մէջ Մարիամ բոլորովին զգուշացաւ այնպիսի բացատրութիւններէն՝ որոնք իր կենաց շնորհք խնդրելու, եւ երկիւղի նշմարանք մը ունենան: Շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ որ իրեն բաւական ուժ եւ զօրութիւն տուած է իրեն ամէն դժբախտութիւններն եւ անիրաւութիւններն առանց տրտունջի կրելու: Եւ աս խօսքերով նամակը վերջացուց, «կը յուսամ, ըսաւ, որ իմ վերջին խօսքերէս՝ զորոնք աշխարհքէս ելլելու վայրկենի մէջ ձեզն յիշեցընել կ'ուղեմ, չէք առնուիր. պիտի գայ օր մը որուն մէջ անաչառ դատաւորի մը առջեւ ձեր գործոց համար պատասխանատու պիտի ըլլաք»: Աս սրտաշարժ նամակը *) խստասիրտ Եղիսաբեթին աչքէն

*) «Սկովտիայի Թագուհիէն եկած նամակ մը թագուհւոյն աչքերէն արցունք հանեց. բայց ինչպէս որ կը յուսամ աւելի աղքեցութիւն մը պիտի չընէ, այսու ամենայնիւ ուշացընելը շատ վտանգաւոր է»: Լէսթըր առ Ուոլսինկէմ:

քանի մը կաթիլ արցունք վազցուց, բայց ուղղակի պատասխան մը տալու չկրցաւ շարժել:

Եղիսաբեթ Մարեմայ դատավճիռը հրատարակել տալէն ետեւ երկու ամիսի չափ արտաքոյ կարգի խոսվութեան եւ անորոշութեան մէջ էր: Ընկերութենէն կը փախչէր, եւ շատ անգամ տխուր տրտում խորին մտածութեանց մէջ թաղուած կերեւար. յաճախ անգամ կը հառաչէր եւ հետեւեալ առածը կը զրուցէր. «Կամ համբերէ կամ սպաննէ. սպաննէ որ չսպաննուիս»,: Կրնանք զրուցել որ Եղիսաբեթին աս առերեւոյթ խոսվութիւնը պարզ կեղծաւորութենէն յառաջ եկած ըլլայ. բայց սակայն մէկալ կողմանէ պէտք ենք մտածել՝ որ իրեն պէս յառաջատես իշխանուհի մը չէր կրնար առանց յառաջունէ աղէկ քննելու այնպիսի գործքի մը ձեռք զարնել՝ որն որ իր անունը վատահամբաւ կրնար ընել, եւ թէ իրեն եւ թէ թագաւորութեան բիւր թշնամիներ յարուցանել: Եղիսաբեթ՝ ժողովուրդը զանազան երկիւղներով նախապաշարուած տեսնելով՝ ալ յարմար ժամանակ եկած համարեցաւ իր նախանձորդին վերջին հարուածը տալ: Տեւիզընին՝ տէրութեան ատենագրին հրամայեց որ դժբախտ դատավճիռը ստորագրելու համար առջեւը բերէ, եւ շուտով մը ստորագրելէն ետեւ պաշտօնէին հրամայեց որ տէրութեան մեծ կնիքը վրան կոխէ: — Նոյն վայրկենի մէջ երբոր կնիկ մը, թագուհի մը եւ մանաւանդ մերձաւոր եւ անմեղ ազգական մը դահճին սրոյն տակ մեռնելու՝ ամօթալից մահուան կը դատապարտէր՝ Եղիսաբեթ կատակ ընելու սիրտ ունեցաւ: Ծիծաղելով մը Տեւիզընին զրուցեց, «Ուուսինկէմին գացէք, ինքը կարծեմ թէ հիւանդ պառկած է, անտարակոյս ըրածս տեսնելու որ ըլլայ տրտմութենէն կը մեռնի»,: — Աերջէն շատ անգամ հառաչանօք զրուցած խօսքերը նորէն կրկնեց թէ այնչափ հազարաւոր հպատակացս մէջ մէկը չգտնուիր որ զիս իմ մերձաւոր ազգականիս արեան մէջ ձեռքս թաթխելէն ազատէ: Եւ կարծես թէ միտքը նոր բան մը եկածի պէս յանկարծ զրուցեց որ գուցէ փաւլէթ եւ

Տրուրի (Փաւլեթին օգնականը) զիս աս անտանելի ծանրաբեռնութենէն կ'ազատեն: Գուք եւ Ուոլսինկէմ' անոնց երակր նայեցէք: Արդէն պաշտօնեայք Եղիսաբեթին կամքը կատարելու համար Փաւլեթին եւ Տրուրիին գրած էին (2 Փետ. 1587) որ թագուհին իրենց ծառայութեան վրայ տժգոհ է, ըսելով որ «Եթէ իրենց պարծածին չափ անձնանուէր ըլլային՝ շատոնցունէ իր բանտարկելոյն կեանքը կարճեցընելու միջոց կը գտնէին: Գաշնակցութեան մէջ մտնելով երդում՝ բրած չե՞ն մի զինքը մինչեւ ի մահ հալածել, եւ դատապարտութեան վճռէն ետեւ զանիկայ ծածուկ աշխարհքէ վերցընելով ոչ իրենց խիղճը կ'արատաւորեն եւ ոչ ալ մարդկան առջեւ իրենց համարումը կը կորսնցընեն»:

Բայց Փաւլեթ թէպէտ եւ խիստ անխիղճ մոլեռանդ մարդ մըն էր եւ զՄարիամ ուղղափառ ըլլալուն համար կ'ատէր եւ անոր մահուան ցանկացող էր, համոզուելով որ անիկայ իր կրօնին թշնամի է, բայց միանգամայն իր պատուոյն տէր եւ նախանձախնդիր էր, եւ բաւական խոհեմութիւն ունեցաւ այնպիսի գործք մը յանձն չառնելու՝ որն որ իր խիղճը եւ կեանքը վտանգի մէջ դրած կ'ըլլար: Անմիջապէս Տեփիզընին նոյն օրը գրելով իմացուց որ իր կեանքն եւ ինչքը թագուհւոյն համար զոհելու պատրաստ է, եւ եթէ թագուհին կը հաճի, վաղը երկուքն ալ կը զոհէ, բայց ոչ երբեք այնպիսի գործք մը գործելու յանձն կ'առնու՝ որն որ իր խիղճը կ'արատէ եւ իր զաւակացը նախատինք կ'ըլլայ, այսինքն առանց բացայայտ եւ գրով հրամանի մէկու մը արիւնը չիկրնար թափել:

Տեփիզըն մտքէն չէր կրնար անցընել որ ինքն Եղիսաբեթին կեղծաւորութեան եւ անորոշութեան զոհ ըլլալու դատապարտուած էր: Երկրորդ օրն երբոր Եղիսաբեթին քով գնաց եւ զրուցեց որ մեծ կնիքն արդէն կոխուած է, թագուհին շատ զարմանք ցրցուց եւ գլուխ շարժելով՝ ըսաւ թէ այնչափ աճապարկելու ինչ հարկ կար: Ուրիշ խօսակցութենէն ետեւ Եղիսաբեթ Մարեմայ մահուան վրայ տեսած

երազն եւ անկից քաշած երկիւղը պատմեց: Տեվիզըն կարծելով որ թագուհին իր որոշման մէջ յողորմողեր է, հարցուց որ արդեօք միտքը փոխած է: Եղիսաբեթ պատասխանեց որ չէ, միտքս փոխած չեմ, բայց կը կարծեմ եւ կը յուսամ որ Ակովտիայի թագուհին սպաննելու աւելի լաւագոյն միջոց մը կը գտնուի: Երբորդ օրը Եղիսաբեթ նոյն խօսքը նորէն կրկնեց եւ հարցուց որ Փաւլեթէն ինչ պատասխան առած է, եւ երբոր Տեվիզըն անկից առած նամակը կարդաց, Եղիսաբեթ իր թագուհի ըլլալը մոռնալով ցած կնոջ մը պէս կատաղութիւնը բռնել չկրնալով հայհոյել եւ անարժան խօսքեր խօսել սկսաւ: Այլ անկից վերջը Փաւլեթ «իբ սիրելի եւ հաւատարիմ ծառան չէր, այլ յամառ եւ անպիտան շրջմոլիկ մըն էր, որն որ շատ կը խոստանայ եւ քիչ կը կատարէ,»: Եւ աւելի եւս նեղանալով ըսաւ, եթէ որ ինքը յանձն չառնուր աս գործքը կատարել, ուրիշները թէ կամք եւ թէ քաջասրտութիւն ունին զինքն ան ծանրաբեռնութենէն ազատելու. ասոնք ըսելէն ետեւ Եղիսաբեթ բարկացած իր սենեակները քաշուեցաւ:

Տեվիզըն՝ Եղիսաբեթին անակընկալ վարմանց վրայ շփոթելով ընելիքը չէր գիտեր. թագուհւոյն երկիւղու պատասխանին վրայ՝ դատավճիռն ոչ պահել եւ ոչ ալ գործադրել տալ կրնար: Աս շփոթութենէն ելլելու համար դատապարտութեան թուղթը Սէսիլին յանձնեց ուսկից որ շտորագրուած ընդունած էր, եւ թագուհւոյն եւ իր մէջը պատահածները պատմեց: Սէսիլ ասոր վրայ խորհրդականները ժողովքի կանչեց, որոնք ամէնն ալ միաբերան որոշեցին թէ թագուհին ինչ որ օրէնքը իրմէ կը պահանջէր ըրած է, եւ ասկից վերջը զինքն ալ աւելի թախանձել աւելորդ եւ վտանգաւոր է, եւ թէ անոր փափուկ զգածմանց դպչող է. եւ ասկից ելլելու ամէն հետեւանքներուն պատասխատուութիւնն իրենց վրայ առնելով՝ Պէալ ժողովոյն քարտուղարին յանձնեցին որ առանց ուշացընելու դատավճիռը կատարել տայ:

Մարեմայ սպասաւորք զարմանքով կը տեսնէին

որ երկու երեք օրուան միջոցին մէջ Գոթերիննկէ դաս-
տակերտին մէջ շատ օտարականք կը ժողովէին: Փե-
տրուարի 7ին Մարեմայ լուր տրուեցաւ որ Շրեւս-
պէօրի կոմսը եկած է: Մարիամ ասոր գալստեան
պատճառն անոր պաշտօնէն իմանալով շուտով ան-
կողնէն ելաւ հագուեցաւ եւ փոքր սեղանի մը առ-
ջեւ նստելով իր այր եւ կին սպասաւորներն երկու
կողմը շարեց: Կոմսը բաց գլխով ներս մտաւ, իրեն
հետ միատեղ եկած էին Քէնթ կոմսը, եւ ուրիշ
շատ ազնուականք: Քանի մը յառաջաբանական խօ-
սակցութիւններէն ետեւ, Պէալ բարձր ձայնիւ դա-
տապարտութեան վճիռը կարգաց: Մարիամ առանց
երեսին գոյնը փոխելու մտիկ ըրաւ, եւ երեսը խաչ
հանելով անոնց գալուստը դիմաւորելէն ետեւ, հաս-
տատուն ձայնիւ եւ աներկիւղութեամբ զրուցեց.
«Չէի կարծեր որ իմ քոյրս դատապարտութեանս
հաւանութիւն տալով, մէկ անկախ եւ պսակեալ
թագուհի մը սպաննելու առջի օրինակ տուած ըլլայ.
բայց որովհետեւ եղած լմընցած է, անոր համար
Աստուծոյ նախախնամութեան վճռոյն գլուխս սիրով
կը ծռեմ: Անձ մը՝ որն որ երկնաւոր ուրախութեանց
ցանկացող է իր գլուխը դահճին հարուածէն չփախ-
ցընէր: Աերջապէս եկաւ հասաւ ան օրն՝ որուն
այնչափ ատեն արտորնօք կը սպասէի, գրեթէ քսան
տարի բանտի մէջ կը լլկուիմ, որով ուրիշին օգուտ
մը չըլլալէն զատ ինծի ալ մեծ ծանրաբեռնութիւն
եղաւ, եւ ասանկ անընդհատ վշտերով կեանք մը
անցընելէն ետեւ չեմ կրնար աւելի երջանիկ եւ
պատուաւոր մահ մը ինծի երեւակայել ինչպէս աս
մահը՝ արիւնս հաւատքի համար թափելով,»: Ասոնք
զրուցելէն ետեւ իր մինչեւ հիմայ կրած վշտերն եւ
ազատութիւն գտնելու համար ըրած առաջարկութիւն-
ները, թշնամեաց նենգամիտ խարդախութիւններն
եւ խաբէութիւնները մէկիկ մէկիկ համրեց, եւ ձեռքը՝
սեղանի վրայ կեցող աւետարանի վրայ դնելով եր-
դում ըրաւ աս խօսքերով՝ «Աստուած վկայ է ինծի
որ ձեր թագուհւոյն կենաց ոչ դաւաճանութեան մը
հաւանութիւն տուած եմ եւ ոչ ասանկ դաւաճանու-

Թիւն նիւթած եմ,,: “Աս գիրքը, ըսաւ քէնթ կոմսը, պապական Աստուածաշունչ մըն է, եւ ըստ հետեւորդի ձեր երգումը անվաւեր է,,: “Այո, պատասխանեց Թագուհին, ուղղափառաց Աստուածաշունչ մըն է, եւ անոր համար անիկայ ինծի աւելի մեծարոյ է, եւ դուք ալ ձեր համոզման համաձայն անոր վրայ երգում ընելովս, երգումն այնչափ աւելի հաւատարիմ պէտք էք համարիլ,,: քէնթ կոմսը յորդորեց ՂՄարիամ որ պապական նախապաշարումները Թողու եւ հոգւոյն փրկութիւնը գտնելու համար ճշմարիտ հաւատքին գայ եւ Եղիսաբեթէն ընտրուած Փեթերպորոյի բողոքական եկեղեցականին հոգեւոր կրթութիւնները ընդունի: Մարիամ անարգելով մերժեց աս առաջարկութիւնն եւ ըսաւ. “գուցէ ձեր կարծածէն աւելի վարդապետական խնդիրներուն մէջ մտած ելած եմ, շատ բան կարդացի եւ շատ անգամ ձեր երեւելի քարոզիչները մտիկ ըրի, բայց հարցս հաւատքն ուրանալու համար մինչեւ հիմայ փաստ մը չկրցաւ զիս համոզընել,,: Մարիամ փոխանակ բողոքական քահանայի, խնդրեց անոնցմէ որ իր սուրբ եկեղեցւոյն ուղղափառ քահանայ մը քովը Թող տրուի գէթ քիչ մը ժամանակ. “աս շնորհքը, ըսաւ, իբրեւ վերջին շնորհք ձեզմէ կը խնդրեմ,,: Մարիամ աս խնդրոյն գէմ մոլեռանդութենէ յառաջ եկած խիստ պատասխան մը առաւ, Թէ Աստուածային եւ երկրին օրինաց հակառակ է ասանկ խնդիր մը կատարել, եւ Թէ՛ անով իրենց հոգին եւ մարմինը վտանգի մէջ կը գնեն: քէնթ կոմսը կրօնական մոլեռանդութեամբ լեցուած մէկէն պռուց, ձեր կեանքը մեր կրօնին մահ է եւ ձեր մահը մեր կրօնին կեանք է: Մարիամ ասոնց խստասրտութիւնը տեսնելով խօսքն ուրիշ բաներու վրայ դարձուց եւ հարցուց Թէ իր որդին մայրը վերջի նեղութեան մէջ մոռցած է, եւ Թէ արդեօք օտար իշխանք իրեն համար միջնորդ եղած չէ՞ն, եւ վերջապէս հարցուց Թէ երբ պիտի մեռնի: Շրեւսպէօրի կոմսը մեծ սրտիցաւով պատասխանեց Թէ “վաղը առտու ժամը ութին,,:

Այոմք ոտք ելլելէն ետեւ, հարցուց Մարիամ որ իր երկու քարտուղարք ինչ եղած են, եւ անոնց տուած պատասխանով գոհ չըլլալով նորէն հարցուց թէ Նոյ դեռ ո՞ղջ է: Տրուրի պատասխան տուաւ որ դեռ ողջ եւ բանտի մէջ է. «Ինչ, ըսաւ Մարիամ, ես կը գատապարտուիմ եւ Նոյ ո՞ղջ կը մնայ. Աստուծոյ առջեւ երգում կ'ընեմ եւ նորէն ձեռքը աստուածաշնչի վրայ դնելով ըսաւ. Նոյ իմ մահուանս միակ պատճառն է, իր կեանքն ազատելու համար զիս կախաղան հանել կու տայ, Նոյին տեղ ես կը մեռնիմ, բայց ճշմարտութիւնը շուտով երեւան պիտի ելլէ»:

Մարիամ իր մահուան լուրը այնպիսի վեհութեամբ եւ աներկիւղութեամբ մտիկ ըրաւ՝ որ ամէն տեսնողներն ապշեցուց եւ ի գութ շարժեց: Այոմից երթալէն ետեւ իր սպասաւորք լալ եւ ողբալ սկսան. բայց ինքը զիրենք հանգարտեցուց ըսելով. «Ինչ կու լաք կ'ողբաք, մանաւանդ ուրախանալու էք որ իմ չարչարանացս վերջը վերջապէս հասաւ, կապանքներս կը լուծուին, բանտս կը բացուի եւ հոգիս հրեշտականման թեւերով յաւիտենական երանութիւնը բարձրաթոխ կ'ըլլայ: Ան ժամանակն երբ որ իմ ամբարտաւան թշնամոյս ձեռքը մատնուեցաք, եւ ուսկից որ ես անկախ թագուհի ըլլալովս՝ չտուած նեղութիւններ կրեցի, ան ատեն պէտք էիք լալ եւ ինծի հետ ցաւակից ըլլալ, հիմայ մահը ինծի մեծ բարերար է: Թշնամիքս զուցեն ինչ որ ուզեն, քէնթ կոման իմ մահուանըս գաղտնիքը մատնեց, որ է իմ ուղղափառ կրօնս: Միտիթարուեցէք, հանգարտ կեցէք եւ թող տուէք զիս որ աղօթքներս ընեմ»:

Արկայն եւ ջերմեռանդն աղօթքէն ետեւ ընթերեաց գնաց, եւ ըստ սովորութեան քիչ բան մը կերաւ, սեղանին վերջերն իր սպասաւորաց առողջութեան համար գինի խմեց, որոնք շնորհակալ ըլլալով եւ ծնկի վրայ գալով իրենց ծառայութեան մէջ ըրած պակասութեանց համար թողութիւն խնդրեցին. Մարիամ անոնց թողութիւն շնորհելէն ետեւ ինքն ալ իր կողմանէ անոնցմէ թողութիւն խնդրեց եթէ որ անոնց տհաճութեան առիթ մը տուած է, եւ ամէն

մէկուն յարմար խրատներ եւ անոնց ապագային խորհուրդ տալէն ետեւ՝ դարձեալ կրկնեց որ Նոյ իր մահուան պատճառ եղած է, եւ Պուրկոէն իր բժշկին դառնալով զուարթութեամբ զրուցեց որ «Ճշմարտութեան զօրութիւնը սրչափ մեծ է. անոնք (իր թշնամիք) կ'ըսեն՝ թէ ես անոր համար կը դատապարտուիմ որովհետեւ Եղիսաբեթին կենաց դէմ դաւաճանութիւն նիւթած ըլլամ, բայց քէնթ կոմսը յայտնեց ինծի որ իմ մահուանս ուրիշ պատճառ չկայ բայց եթէ իմ ուղղափառ կրօնս . . . :

Մարիամ իր կենաց վերջի գիշերը երեք մաս բաժնեց : Առջի մասին մէջ՝ որն որ ամենէն երկայն տեւեց, իր տան գործքերը կարգի դրաւ, կտակը շինեց եւ իր խոստովանահօր, Աիզ դքսին եւ Գաղղիայի թագաւորին նամակ գրեց : Խոստովանահօր գրած թղթին մէջ իր թշնամեաց անգթութեան վրայ արտունջ ըրաւ որ իր եկեղեցւոյն քահանային օգնութիւնն իրեն կը զլանան, եւ աղաչեց զինքն որ վերջի գիշերն իրեն հետ աղօթք ընէ : Իսկ Գաղղիայի թագաւորին գրածին մէջ կ'ըսէր որ անմեղութեամբ կը մեռնի, առանց Եղիսաբեթին նկատմամբ յանցաւոր գտնուելու : Գիշերուան երկրորդ մասն աղօթքով եւ ջերմեռանդութեամբ անցուց. իր երկու՝ քէննրտի եւ Քիւրլ անուն տիկնոջներով սննեակը քաշուեցաւ եւ փոփոխակի աղօթք ընելով, եւ Քրիստոսի չարչարանաց պատմութիւնն եւ զղջացեալ աւազակին վրայ շինուած քարոզը կարգալով մխիթարութիւն եւ քաջալերութիւն կը փնտռէր : Գրեթէ ժամը չորսին անկողին մտաւ, բայց քնանալ չկրցաւ եւ ջրթունքներուն շարժելէն կ'իմացուէր՝ որ խորունկ աղօթք կ'ընէր :

Երկրորդ օրը լուսըննալուն պէս բոլոր սպասաւորք քովը ժողովեցան . Մարիամ իրենց առջեւ կտակը կարգալէն ետեւ ունեցած ստակն եւ զգեստեղեններն անոնց բաժնեց ըսելով, ինչ որ աղքատութեանս մէջ ունիմ՝ ձեզի կը պարգեւեմ, եւ կը յուսամ որ աս վերջի կամքս կը յարգէք : «Չեզի, ըսաւ, սիրելի Ալեքս, Աերթրուտ եւ Ռոզամունտ, մարգարիտներս եւ

զգեստեղէններս կը պարզեւեմ, դուն Մարգարիտա ամենէն աւելի իմ մեծանձնութեանս վրայ իրաւունք ունիս, եւ որպէս զի չզրուցուի որ քու ամուսնոյդ (նոյ) վրէժ հանել կ'ուզեմ, իմ վերջին կամքս կտակիս մէջ՝ բացայայտ դրած եմ: Իսկ զքեզ հաւատարիմ Աննա (Քէննըտի) ոչ ոսկւոյն եւ ոչ ականց փայլիւննութիւնը հրապուրելուն համար, քեզի ամենէն մեծ բանը իմ յիշատակս պիտի ըլլայ, առ աս թաշկինակը, ես զանիկայ ձեռօքս քեզի համար տրամուծեան օրերը արցունքներով բանեցայ. կ'ուզեմ որ աս թաշկինակով աչուրներս կապես. աս վերջին ծառայութիւնը քեզմէ կը խնդրեմ,,: Եւ ամենուն դառնալով ըսաւ, իմ թագաւորական եղբօրս Գաղղիայի թագաւորին զձեզ յանձնեցի, ինքը ձեզի համար ասկից վերջը հոգ կը տանի, եւ եթէ իմ վերջին աղաչանքս կ'ուզէք կատարել, կ'աղաչէի զձեզ որ Անգղիայի մէջ չկենաք, որ չըլլայ թէ ամբարտաւան Բրիտանացին ձեր դժբախտութեան վրայ ծիծաղի եւ անարգէ զանոնք՝ որոնք որ երբեմն ինծի ծառայած են: Եկէք ընդունեցէք իմ վերջնական ողջոյնս, մնաս բարով, Մարգարիտա, Ալիքս մնաս բարով, Գուրկոէն շնորհակալ եմ ձեր ծառայութեան համար, մնաս բարով Պերթա, դուն մասն բարի ընտրեցիր, երկնից սուրբ հարս ըլլալ կ'ուզես, նայէ որ ուխտդ կատարես, երկրիս մեծութիւնները խաբեբայ են, քու թագուհւոյդ վրայ փորձով տեսար, ալ բաւական է, մնաք բարով. եւ աս ըսելով տիկինները համբուրեց, իսկ այր սպասաւորաց ձեռքը համբուրելու համար երկրնցընելով աղօթարան գնաց: Այլով եւ հեծեծելով իրեն հետ ընկերացան եւ անոր չորս կողմը ծունկ խոնարհեցընելով իրենց աղօթքը առ Աստուած կը մատուցանէին: Հոս Մարիամ հառաչելով եւ արտասուելով Աստուծմէ կը խնդրէր որ վերջի վայրկենի մէջ իր աստուածային շնորհքը եւ ողորմութիւնն իրմէ չհեռացընէ: Աստուանց ութէն առաջ թագուհւոյն պատգամաւոր մ'եկաւ, որուն Մարիամ պատասխան տուաւ թէ կէս ժամէն ետեւ պատրաստ կ'ըլլայ: Ժամը ութին Շէրիֆն եկաւ եւ զրուցեց թագուհւոյն

որ իր «մոլար կենաց վերջի տեսարանը երեւնալու ժամանակն եկած է», : Մարիամ մէկէն ոտք ելաւ եւ խորանին վրայէն խաչելութիւնն աջ ձեռքն եւ ձախ ձեռքն աղօթագիրքն առնելով՝ թագուհւոյ մը վայել վեհութեամբ սկսաւ յառաջ երթալ : Սպասաւորք հետը գալ ուղեցին, բայց դահիճք թող չտուին, սակայն անոնք լալով ողբալով կը պաղատէին որ իրեն ընկերանան : Մարիամ մէկէն հրամայեց որ հանգարտ կենան եւ զիրենք օրհնեց, ոմանք ձեռքն եւ ոմանք վերարկուն պագնելով իրմէ բաժնուեցան : Գրան առջեւ երկու կոմսք եւ Մարեմայ բանտապետք զինքն ընդունեցան եւ իրեն հետ միաատեղ գացին : Աստիճաններուն ստորտը Մարեմայ տան հազարապետը Մելուիլ կոմսը դիմացն ելաւ : Ասիկայ իր սիրելի թագուհիէն բաժնուելու ստիպուած էր, եւ զՄարիամ տեսածին պէս ոտքն ինկաւ եւ ողբալով զրուցեց. «Ո՛հ դշխոյ իմ, ես պիտոր ըլլամ եղեր ան դժբախտն որ ձեր մահուան գոյժը Սկովտիա տանիմ», : Հոս ցաւն եւ արցունքները զինքը արգելեցին ալ աւելի խօսելու : Թագուհին ինքզինքը քիչ մը ժողովելով՝ «Մի ողբար, ըսաւ, ազնիւ Մելուիլ, մանաւանդ ուրախանալու ես՝ տեսնելով որ Մարիամ Սթուարթին չարչարանաց վերջն եկած է. գիտցած ըլլաս որ աս աշխարհքս ընդունայնութիւն է, եւ մեծ տրտմութեանց ներքոյ անկեալ է, եւ արցունքներու ծով մը թափելով չենք կրնար անցընել : Ա՛ղաչեմ, պատմէ իմիններուս որ ուղղափառ կրօնիս մէջ կը մեռնիմ, Սկովտիայի եւ Գաղղիայի հաւատարիմ մնալով : Աստուած ողորմի անոնց որոնք իմ արեանս ծարաւի են ինչպէս որ եղջերու ջրոյ ծարաւի է : Ո՛վ Աստուած իմ, աղբիւր ճշմարտութեան, գիտես իմ ներքին խորհուրդներս, գիտես թէ որչափ Սկովտիայի եւ Անգղիայի միաբանութեան ցանկացող էի : — Ողջունէ իմ կողմանէս որդիս եւ զրուցէ իրեն որ անոր թագաւորութեան անկախութեան եւ փառաց դէմ, եւ մեր հասարակաց թշնամւոյն անամօթութեամբ պահանջուած վերին իշխանութեան նպաստաւոր բան մը գործած չեմ», : Ասոր վրայ ալ ինքզինքը

չիրնալով բռնել լայ սկսաւ եւ հեծեծելով զրուցեց.
“բարի Մելուիլ մնաս բարով,, եւ հրաժարական
համբոյրը տալով ըսաւ, “նորէն մնաս բարով, եւ քու
թագուհւոյդ համար աղօթք ըրէ,,:

Մարիամ արցունքները սրբելով կոմսերուն
դարձաւ եւ աղաչեց զիրենք՝ որ իրեն սպասաւորաց հը-
րաման տան իր գլխատուութեան ներկայ գտնուելու: Քէնթ
կոմսն առանց թագուհւոյն թագաւորական յորջոր-
ջանքը տալու պատասխանեց որ անոնք իրենց ողբոց
ձայներով շփոթութիւն կը հանեն, եւ գուցէ ձեր
աշխատանք իրենց թաշկինակները թաթխելով ա-
ւելորդապաշտութիւն կընեն: “Տեարք իմ, պատաս-
խանեց Մարիամ, անոնց համար երաշխաւոր կ'ըլլամ
որ յանդիմանութեան արժանի բան մը չեն ըներ:
Անտարակոյս՝ ձեր թագուհին կոյս թագուհի ըլլալով,
կանանց ամօթխածութեան պատճառաւ կը ներէ որ
իմ վերջի վայրկենիս մէջ տիկիններէս քանի մը հոգի
քովս գտնուին,,: Եւ երբոր նորէն պատասխան տուող
չեղաւ, զրուցեց որ “Ար կարծեմ թէ հետո աւելի
քաղաքավարութեամբ կը վարուէիք եթէ որ Սկով-
տիայի թագուհի չըլլայի,,: Եւ դարձեալ երբոր ա-
սոր վրայ ալ լուծիւն կը տիրէր նեղանալով մը
հարցուց. “Ձեր թագուհւոյն մերձաւոր ազգական չեմ
մի, Հենրիկոս Է.ին թագաւորական արիւնէն յառաջ
եկած չեմ մի, Գաղղիայի այրի թագուհի եւ Սկով-
տիայի պսակեալ թագուհի չեմ մի,,: Աս խօսքերուն
վրայ Քէնթ կոմսին մոլեռանդութիւնը մեղմանալ
սկսաւ, եւ երկու կոմսք իրենց մէջ որոշեցին որ Մա-
րեմայ սպասաւորներէն վեց հոգի ներկայ գտնուին:
Մարիամ անոնցմէ իր տան հազարապետը, բժիշկը,
վերաբուժը, դեղագործը եւ տիկիններէն Քէննրտի
եւ Քիւրլ ընտրեց:

Ըստ ըլլալէն ետեւ սկսան յառաջ երթալ.
չուին գլուխը դահճապետն իր օգնականներով եւ
սպասաւորներով անցաւ, ետքը Փաւլէթ, Տրուրի,
Շրեւսպէօրի եւ Քէնթ կոմսերը, իսկ անոնց ետեւէն
Սկովտիայի թագուհին եւ Մելուիլ կոմսն, որն որ թա-
գուհւոյն զգեստը ետեւէն կը բռնէր: Մարիամ իր

այրիութեան ամենէն փառաւոր զգեստը հագած էր :
Քալուածքը հաստատուն էր, երեսը պայծառ եւ
զուարթ, առանց աչքերը վար առնելու կամ փոքր
շփոթութիւն մը ցուցնելու, հանդիսատեսաց սեւեւ-
ուեալ նայուածքին, դահճին տապարին ու գլխատու-
թեան գործիքին ահաւոր տեսքին դիմացաւ, եւ
սրահէն անցնելու ատեն այնպիսի վեհութիւն ցրցուց,
ինչպէս որ իր երջանիկ օրերը՝ հարց պալատին մէջ
ընելու վարժած էր : Երբոր գլխատութեան կազ-
մածքին վրայ ելլել կ'ուզէր, Փաւլէթ իր բազուկն
երկընցուց որ օգնէ, «Շնորհակալ եմ, ըսաւ Մա-
րիամ, ասի վերջին աշխատութիւն է որ ձեզի կը
պատճառեմ, եւ ձեր ամենէն լաւ ծառայութիւնն է որ
ինձի կ'ընէք», : Թագուհին՝ պատրաստ կեցած աթոռի
մը վրայ նստեցաւ, իր աջ կողմը կեցան երկու կոմսք,
ձախ կողմը Շէրիֆը եւ Պէալ քարտուղարը, իսկ
առջեւը Թաւէր բանտին դահճապետն իր օգնական-
ներովը, որոնք ամէնն ալ սեւ հագուած էին : Պէալ
դատապարտութեան վճիռը նորէն կարդալէն ետեւ,
Մարիամ հաստատուն ձայնիւ ներկայ եղողներուն
առջեւ բողոք ըրաւ ըսելով . «Պէտք էիք յիշել որ ես
անկախ թագուհի եմ եւ ոչ եթէ Անգղիայի խոր-
հրդանոցին հպատակ իշխանուհի մըն եմ, եւ հոս
տեղս ապօրինաւոր իշխանութիւնէ մը կը սպանուիմ :
Բայց Աստուծոյ շնորհակալ եմ որ ինձի աս առթով
շնորհք տուած է իմ հաւատքս հրապարակաւ խոս-
տովանելու, եւ յայտնելու որ՝ ինչպէս որ շատ ան-
գամ ըսած էի՝ թէ Անգղիայի թագուհւոյն դէմ
դաւաճանութեան ոչ հաւանութիւն տուած եմ, ոչ
ալ նիւթած եմ, եւ ոչ ալ ինչ եւ իցէ եղանակաւ
անոր անձնական վնաս մ'ընելու ջանք մ'ըրած ունիմ :
Շատ բան՝ որ հիմայ մթութեան մէջ է՝ իմ մա-
հուրնէս ետեւ երեւան կ'ելլէ, բայց ես թողութիւն
կը շնորհեմ իմ ամէն թշնամեացս, չեմ ուզեր ա-
նոնց վնաս մը հասցընելու մտօք խօսք մը բերնէս
հանել . . . » : Հոս տեղս Փեթերպորոյի եկեղեցականը
զինքն ընդհատեց : Ասիկայ Մարեմայ դէմ յանդիման
կենալէն ետեւ, կեղծաւորեալ եռանդեամբ, եւ դուցէ

Մարեմայ արդէն վշտացեալ սիրտն աւելի եւս դառնացընելու մտօք իր անհամ քարոզութիւնն սկսաւ: “Իմ թագուհիս, ըսաւ, թէպէտ եւ ձեր մարմնոյն վրայ արդարութիւն ընելու ստիպուած է, ի վերայ այսր ամենայնի ձեր հոգւոյն փրկութեան հոգ տանելով զիս հոս խրկած է, որպէսզի զձեզ ան եկեղեցւոյ գոգէն՝ որուն մէջ յամառութեամբ կեցեր էք եւ ձեր հոգին պիտի կորսնցընէք, քրիստոսի ճշմարիտ հօտը տանիմ: Աստուծմէ շնորհք գտնելու դեռ ժամանակ ունիք՝ եթէ որ ձեր չարութեանց վրայ զըզջաք, պատժոյն արդարութիւնը ձանձնաք, եւ Եղիսաբեթէն ընդունած շնորհաց երախտագէտ ըլլաք...”: Մարիամ աղաչեց զինքն ըսելով, “Թէ զիս եւ թէ զձեզ դատարկ խօսքերով մի աշխատցընէք, բայց երբոր եկեղեցականը չդադրեցաւ, Մարիամ միւս կողմը դարձաւ: Մոլեռանդ բողոքականը գլխատութեան կազմածին մէկալ կողմը անցնելով նորէն խօսել սկսաւ ձայնը բարձրացընելով: Շրեւսպէօրի կոմսն ի գութ շարժելով՝ աս վարմանալի տեսարանին վախճան տուաւ եկեղեցականին հրամայելով որ իր աղօթքներն ընէ: Քայց եկեղեցականին աղօթքը տուած քարոզին արձագանգն էր: Մարիամ զինքը մտիկ չընելով խորին ջերմեռանդութեամբ եւ բարձր ձայնիւ լաօիներէն քանի մը սաղմոս զրուցելէն ետեւ անգլիերէն լեզուաւ քանի մ’աղօթք ըրաւ ուղղափառ եկեղեցւոյ, իր որդւոյն եւ Եղիսաբեթին համար եւ ի վերջոյ ձեռքի խաչը վեր վերցընելով զրուցեց. “Ինչպէս որ դուն, Աստուծ իմ, խաչին վրայ ձեռքերդ տարածեցիր, այդպէս ալ քու ողորմութեան բազկացդ մէջ զիս ընդունէ եւ մեղացս թողութիւն շնորհէ”: Տիկին, պոռաց մոլեռանդն քէնթ կոմսը, լաւագոյն կ’ընէիք թէ որ աս պապական աւելորդապաշտութիւնները թողուիք, եւ զինքը (դճրիստոս) ձեր սրտին մէջ կրէիք: Թագուհին պատասխան տուաւ որ “Քրիստոսի չարչարանաց օրինակը ձեռքս չեմ կրնար առնուլ առանց յառաջուրնէ զինքը սրտիս մէջ ունենալու”:

Երբոր Տիկնայք զՄարիամ հանուեցընելու
ՄԱՐԻԱՄ ՍԹՈՒԱՐԹ

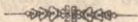
սկսան, դաՏիճք վախնալով որ սովորութեան համա-
ձայն իրենց իյնալու՝ դատապարտելոյն զգեստները
կը կորսնցընեն, թող չտուին եւ իրենք սկսան հա-
նուեցընել: Մարիամ քիչ մը ընդդիմութիւն ցրցուց,
եւ կոմսերուն դառնալով, ժպտելով ըսաւ որ այնչափ
բազմութեան առջեւ ոչ հանուելու եւ ոչ ալ ասանկ
սպասաւորներէն ծառայութիւն ընդունելու սովորու-
թիւն ունեցած է: Մարեմայ մարդիկը իրենց թա-
գուհւոյն ասանկ խեղճ եւ ողբոց արժանի վիճակը
տեսնելով իրենք զիրենք չկրցան բռնել, եւ բարձրա-
գոչ լալ եւ հեծել սկսան: Մարիամ ցուցամատը
շրթունքներուն մօտիկցընելով հրամայեց որ լուռ
կենան, եւ զիրենք նորէն օրհնելէն ետեւ աղաչեց որ
իրեն համար աղօթք ընեն: Աւերջէն աթոռին վրայ
նստաւ, ու քէննրտի իր թաշկինակովը Մարեմայ աչքերը
կապելէն ետեւ դաՏիճները զինքը թեւէն բռնեցին եւ
գլխատութեան կոճղը տարին: Մարիամ ծնկի վրայ
գալով եւ գլուխը կոճղին վրայ դնելով քանի մը
անգամ հաստատուն ձայնիւ “Ի ձեռս քո աւանդեմ
զՏոգի իմ”, ըսաւ: Ներկայ եղողներուն լացքն եւ
հեծեծանքը դաՏիճն անանկ շփոթցուցին որ ձեռքերը
դողալով առջի հարուածին միայն Մարեմայ գլխուն
վրայ խոր վէրք մը բացաւ: Մարիամ անշարժ մնաց
եւ բնաւ տեղէն չսահեցաւ: Երբորդ հարուածով
գլուխը մարմնէն բաժնուեցաւ: Երբոր դաՏիճն ըստ
սովորութեան արիւնյուայ գլուխն՝ որուն ջղերն այն-
պէս քաշուած էին որ մէկը չկրցաւ ձանձնալ որ Մա-
րիամ Սթուարթին գլուխն է, ըստ սովորութեան վեր
վերցունց եւ “Աստուած մեր Եղիսաբեթ թագուհւոյն
կենդանութիւն տայ”, պոռաց, բազմութեան մէջէն
մէկը չգտնուեցաւ որ “Ամէն”, զրուցէ, միայն Փեթրո-
պորոյի եկեղեցականը պատասխանեց թէ մեր թա-
գուհւոյն թշնամիքն ասանկ կորսուին, եւ քէնթ
կոմսը սատանայական ուրախութեամբ պատասխանեց,
“Աւետարանին թշնամիքը այսպէս իյնան”, բայց “Ամէն”,
ըսող չգտնուեցաւ: Կողմնակալութիւնն եւ թշնամու-
թեան ոգին փարատելով ցաւակցութիւնն ամենուն
սիրտը պատեց եւ դառն արցունքներ թափելով

հետզհետէ քաշուեցան աս ահաւոր տեսարանէն, համոզուելով որ անմեղ կնիկ մը եւ ազատ թագուհի մը իր հաւատքի մէջ հաստատուն մնալուն համար ուրիշ թագուհւոյ մը նախանձորդութեան զոհ եղաւ:

Ըսանկ դժբախտ վախճան ունեցաւ (1587. Փետր. 8) Մարիամ Սթուարթ Սկոտլանդի թագուհին եւ Եւրոպայի զարմանալիքն իր կենաց քառասունուհինգերորդ տարւոյն մէջ: Գեղեցկութեամբ, տաղանդներով եւ գիտութեամբ նշանաւոր էր. իր սրտին բարութիւնն ու այրահան քաջասրտութիւնն իր բոլոր կենաց ընթացից մէջ կը փայլէր. սակայն ամենայն եղանակաւ առեալ՝ աշխարհքիս մէջ ամենէն դժբախտ իշխանուհի մըն էր, ան դժբախտ եւ վտանգալից վայրկեանէն սկսեալ՝ որուն մէջ ծնած էր մինչեւ ան վայրկեանը՝ որուն մէջ իր տխուր գրեթէ քսանամեայ բանտարկութեանը բռնական եւ անիրաւ սպանութիւն մը վախճան տուաւ:

Մարեմայ գլխատութենէն ետեւ՝ անոր տիկնանց քովը մտնեալ թող չտուին. իր դիակը նոյն սրահին մէջ՝ ուր գլխատութիւնն եղած էր, անպիտան եւ հին ասուէյով քանի մը օր ծածկուած մնաց: Աոճղը, գլխատութեան կազմածքը, դահճաց սփածաներիքները, եւ ամենայն ինչ որն որ անոր արեամբ ներկուած էր՝ այրեցին մոխիր դարձուցին:

Գլխատութենէն շատ ժամանակ չանցաւ Եղիսաբեթ հրամայեց որ Մարեմայ մարմինը թագաւորական փառաւորութեամբ Փեթրոպորոյի մայր եկեղեցին դրուի: Բայց աս ռամկական խաբէութիւնը շատ օգուտ չըրաւ, յուղարկաւորութեան շքեղ հանդէսը, ի ցոյց հանուած փառաւորութիւնները չկրցան մոռցնել տալ գործուած անիրաւութեան անջինջ յիշատակը որով զՄարիամ յանիրաւի գերեզման յուղարկեցին: Յակովբ՝ Անգղիական աթոռը ելլելէն քիչ մ'ետքը Մարեմայ դիակը Ուէսթմինսթերի արքայարանը դնել տուաւ, ուր Անգղիական թագաւորաց շիրիմներն էին:

Ինչպէս որ վերը ըսինք՝ Եղիսաբեթ երկիւղի եւ վրէժխնդրութեան մէջ տատանելէն ետեւ Մաւրմայ դատապարտութեան թղթին ստորագրութիւն տուաւ, բայց Տիմայ երբոր վրէժխնդրութեան բաժակը մինչեւ յատակը ըմպեց, եւ իր նախանձորդին մահաբեր հարուածը տուաւ, ամօթ եւ խայտառակութիւն ահռելի կերպարանքով դիմացն ելան: Չէր կրնար չտեսնել աս անիրաւ գործքին հետեւութիւնները, մերձակայ թագաւորաց բարկութիւնը եւ իր համբաւին կորուստը: — Եղիսաբեթ այսպիսի խորհուրդներով տանջուելով աս շիթութենէն ազատելու հնարք մը կը մտածէր: Եղածը չեղած ընել չէր կրնար, եւ նախանձով լարուած նետին թռիչը չէր կրնար դարձնել, բայց իր նախանձորդին մահը անանկ կրնար երեւցընել եւ հաւտացընել որ առանց իր կամաց եւ գիտութեան եղած է: Ասանկ անամօթ խաբէութիւն մ'ընելու մտօք՝ Մաւրմայ մահուան լուրն առածին պէս արտաքոյ կարգի տրամութեան եւ տխրութեան երես մ'առաւ. իր ցաւոց մեծութիւնն եւ ճշմարտութիւնը ցուցընելու համար՝ սգոյ, ողբոց եւ արտասուաց չխնայեց:

Ինչպէս որ Եղիսաբեթ նախանձով եւ երկիւղիւ պաշարուած Սկովտիայի թագուհւոյն կեանքը յափըտակեց իր համբաւոյն վնասովը, այսպէս ալ Տիմայ իր պաշտօնէից համբաւն եւ բախտը զոհելու բնաւ խիղճ չէր ըներ, որպէսզի իր անիրաւ գործքը քիչ մը սքողէ: Բոլոր յանցանքը պաշտօնէից վրայ կը դնէր, որոնք իր իշխանութիւնն ի չարն գործածելով իր բարի քոյրը՝ Սկովտիայի թագուհին սպաննած են: Տեւիզըն՝ որն որ Եղիսաբեթին դիտաւորութեանը չէր թափանցած եւ ոչ ալ իր վտանգին կրնար յառաջատես ըլլալ, Եղիսաբեթին ձեռքը գործիք եղաւ աս խաբէական գործքը յառաջ տանելու համար: Ընթերցողը կը յիշէ որ Տեւիզըն՝ Եղիսաբեթին ստորագրութեամբ դատավճիռն անմիջապէս գործագրելու չխրկեց, այլ քովը մինչեւ երկրորդ օր պահեց, եւ Եղիսաբեթին իմացուցած էր. բայց խարդախ Եղիսաբեթ հրամանը կրկնելու զգուշացաւ, եւ անկից վերջը վեց

որ անցնելէն ետեւ ասոր վրայ բնաւ խնդիր մը չըրաւ : Բայց երբոր Մարեմայ մահն իմացաւ , շատ զարմանք ձեւացուց , երգում ըրաւ ըսելով որ դատավճիռը դեռ Տեվիղընին ձեռքն է : Անորվրայ յանցանք ձգեց որ ինքնագլուխ գործած , իր բացայայտ հրամանին դէմ դատապարտութեան վճիռն ուրիշներուն ցուցուցած եւ խորհրդականաց ժողովքը տուած է : Տեվիղըն իր անմեղութեան վրայ վստահանալով թագուհւոյն առջեւ ինքզինքն արդարացուց ըսելով որ ասանկ հրաման ոչ առած է , եւ ոչ ալ կը յիշէ որ թագուհին ասոր նման բան մ'իրեն զրուցած ըլլայ : Եղիսաբեթ իր խարդախ վարմունքն յառաջ տանելով չէ թէ միայն խեղճ Տեվիղընին այլ նաեւ մէկալ պաշտօնէից վրայ իր վրէժը եւ բարկութիւնը թափել սպառնաց , որոնք “Իր իշխանութեամբը զեղծանելով առանց իր հրամանին եւ գիտութեան իր բարի քոյրը , Ակովտիայի թագուհին սպաննած են ,” : Բոլոր պաշտօնեաները պաշտօնէն մերժելէն ետեւ հրամայեց որ Աստղ ըսուած դատաստանարանը գան ժողովին , որպէս զի իրենց ըրածներուն պատասխան տան : Պաշտօնեայք իրենց կենաց վրայ դողալով խոնարհութեամբ իրենց ըրած յանցանքը խոստովանեցան ըսելով որ իրենց դիտաւորութիւնը բարի էր , եւ իրենք զիրենք թագուհւոյն շնորհաց յանձնեցին եւ թագուհւոյն հետ հաշտուեցան , միայն Տեվիղըն աս շնորհքէն զրկուեցաւ , որովհետեւ դատաստանական քննութեան ատեն մէկալներուն պէս խոնարհական բերան չբանեցուց , այլ իր տուած ջատագովութեան մէջ անուղղակի Եղիսաբեթին ստախօսութիւնը երեւան հանեց , եւ առ Փաւլէթ մթին խօսքերով գրածները իմացուց : Շարունակ կը զրուցէր որ ես առանց յանցանաց զիս յանցաւոր սեպելով իմ համբաւիս վնաս կը հասցընեմ . իբրեւ հպատակ՝ թագուհւոյս հետ կռիւ ընել չեմ ուզեր միայն ան կը վկայեմ՝ ինչ որ խիղճս կ'աղբէ , այսինքն թէ թագուհւոյս հրամանը կատարեցի . ասկից աւելի ըսելու բան մը չունիմ , եւ ինքզինքս թագուհւոյն շնորհաց կը յանձնեմ :

Ասիկայ արդէն իսկզբանէ զՄարիամ հալածելու

Համար իր պաշտօնակցաց հետ միաբան չէր եւ դաշնակցութեան թղթին ստորագրութիւն տուած չէր, թէպէտեւ Եղիսաբեթ շատ անգամ իրմէ նոյնը պահանջած էր: Աս ամէն բաները բաւական պատճառ էին իր վրայ Եղիսաբեթին կասկածը եւ անոր վրէժխնդրութեան ոգին գրգռելու:

Տեվիզընին վրայ դատաստան ըրին եւ զինքը 10.000 ֆունտ յարքունիս վճարելու եւ անորոշ ժամանակ բանտ կենալու, դատապարտեցին, այսինքն այնչափ ատեն բանտի մէջ կենալու՝ որչափ որ թագուհին կ'ուզէ: Եղիսաբեթ թէպէտեւ անկից ետեւ տասներօթը տարի թագաւորեց, սակայն չուզեց զՏեվիզըն ազատել: Գուցէ Եղիսաբեթ աս անգութ խստութեամբ իր անկեղծութեան ցոյց մ'ընել եւ ասանկով հասարակութիւնն առ ժամանակ մը խաբել ուզած ըլլայ: Բայց ինչ որ ըրաւ, քիչ մ'ատենուան Համար իր վախճանին հասաւ, Տեվիզընին բերանը գոցեց չորս պատի մէջ խիստ բանտարկելով, որն որ այլազգ Եղիսաբեթէն վրէժ հանելու, եւ ճշմարտութիւնը յայտնելու դիտաւորութեամբ անոր չարախորհուրդ միտքը, բանեցուցած ցած խարդախութիւններն եւ իսկզբանէ հետէ Մարեմայ դէմ եղած ծածուկ դիտաւորութեանց պատմութիւնը կրնար երեւան հանել:

Եղիսաբեթ աս ծաղրածու խաղը (ասկից զատ պատմագիրներէն շատերը ուրիշ անուն չեն տար) լմընցընելու համար, հարկ էր Սկովտիայի եւ Քաղղիայի թագաւորաց բարկութիւնն ալ իջեցընել: — Յակույբ գրեթէ ամսէ մը ետքը իր մօրը մահուան լուրն առաւ: Աս լուրը զինքը տրամութեամբ եւ վրէժխնդրութեան ոգւով լեցուց. անոր հպատակներն Եղիսաբեթին բրած նախատինքով իրենց ազգն անարգուած տեսնելով վրէժէն եւ պատերազմէն զատ ուրիշ բան չէին պողար, եւ աս ոգւով լեցուած իրենց կեանքն եւ ինչքն ազգային պատերազմի մէջ զոհելու կը պատրաստուէին: Եղիսաբեթ թէ թագաւորին եւ թէ ազգին բարկութենէն վախնալով, երկու կողմն ալ հանդարտեցընելու համար Սկովտիա պատգամաւոր մը խրկեց թղթով մը: Աս թղթիս

մէջ Եղիսաբեթ եղած բանին վրայ ցաւակցութիւն ցուցընելէն ետեւ ամենայն կերպով ջանաց ցուցընել որ առանց իր կամաց եւ գիտութեան եղած է, եւ բոլոր յանցանքը պաշտօնէից մանաւանդ Տեւիզընին վրայ կը դնէր. զթագաւորը միտիթարելէն ետեւ, խոստացաւ որ ասկից վերջը ինքն անոր մօրը տեղը կ'ուղէ անցնիլ, եւ յայտնեց որ մօրը դատապարտութիւնն անոր իրաւանց բնաւ արգելք մը չեն դնէր: Ասկից զատ Լէսթըր եւ Ուոյսինկէմ թագաւորին եւ ազնուականաց նամակ մը գրելով իրենց առջեւն անխուսափելի վնասներ դրին, որոնք իրենց զօրութենէն վեր զօրաւոր տէրութեան մը վրայ բրած յարձակումէն կրնային յառաջ գալ: Եւ ի մասնաւորի զթագաւորը համոզընել ջանացին որ ինքը հիմայ միայն Անգղիայի յաջորդութեան վրայ իրաւունք ունի. եւ աս իրաւունքն անխոհեմական գործքով մը, այսինքն զիշխանուհի մը բարկացընելով, որուն ձեռքն էր՝ աս իրաւունքը հաստատել կամ մերժել, կորսնցընելու վտանգի մէջ չդնէ: Նոյնպէս կը յորդորէին զինքն որ դրացի տէրութեանց խոստացած օղնութեան վրայ չվստահի, որովհետեւ անոնց վախճանը, կ'ըսէին, ուրիշ բան չէ բայց եթէ իրենց անձնական շահը: Թագաւորն՝ աս պատճառներն, ինչպէս նաեւ իր տկարութիւնն, ազնուականաց ապստամբ բնութիւնը, անոնց յողզողը հաւատարմութիւնն, եւ զօրաւոր կողմնակցութեան մը ազդեցութիւնը, որն որ Եղիսաբեթին կամակից էր, տեսնելով՝ արդար պատերազմէ մը ետ կենալու ստիպուեցաւ: Կամաց կամաց իր բարկութիւնն ինջաւ, եւ խոհեմութիւնը վրէժխընդրութեան աղաղակը խղթեց:

Նոյնպէս Հենրիկոս Գ.ին սպառնացած վրէժը հետեւութիւն մը չունեցաւ: Հենրիկոս թէ իրեն եւ թէ Գաղղիայի պատուոյն նախատինք կը համարէր որ Սկովտիայի թագուհին եւ Գաղղիայի այրի թագուհին Անգղիայի մէջ դահճի ձեռք բռնական մահուամբ սպաննուի: Բայց քաղաքային պատերազմներն՝ որոնք զինքը կը զբաղեցընէին՝ չէին թողուր որ իր սպառնալիքները ի գործ դնել տայ: Ուստի եւ Մարեմայ գա-

տապարտութենէն ետեւ աս երկու տէրութիւնները յառաջուան բարեկամական յարաբերութեանց մէջ մտնել ջանացին: Հաշտութեան առաջին քայլն ընելու համար Եղիսաբեթ Ա՛Օ պըսփին զեսպանին վըայ եղած ամբաստանութիւններն ետ առնել տուաւ, ըսելով որ ինք ասանկ համբաւի բնաւ հաւատք ընծայեցուցած չէ, եւ զինքը միշտ իբրեւ պատուաւոր մարդ համարած է: Եւ նոյն զեսպանին հրապարակական ընդունելութիւն տալէն ետեւ, անոր թեւէն բռնեց եւ անկիւն մը տանելով ըսաւ որ ձեզի հետ տեսնուելէն ետեւ, շատ մեծ գոթախտութիւն մը գլուխս եկաւ, այսինքն Սկովտիայի թագուհւոյն մահը. եւ մեծ ցաւ ցուցընելով եւ իր անմեղութիւնը յայտնելով զըուցեց՝ որ, միտքս դրած էի զատապարտութեան վճիռը բնաւ հրատարակել չտալ, ի բաց առեալ երկու գէպքը Ա. երբոր օտար իշխան մը Անգղիայի վըայ յարձակում մը փորձէր. ու Բ. երբ որ գաւառաց մէջ ապստամբութիւն մ'ելլէր: Իմ պաշտօնեաններէս չորսը հետս խաղ մը խաղացին, զորն որ միտքէս պիտի չհանեմ, եւ թէ որ ծառայութեանս մէջ ծերացած եւ ինծի հաւատարմութեամբ ծառայած չըլլային՝ շատոնց իրենց յանցանքը գլխապարտութեամբ քաւած կ'ըլլային. . . .: Ասանկ եւ ուրիշ ասոր նման խօսքերով Գաղղիայի թագաւորն ալ խաղաղընել ջանաց, եւ իրօք ալ յաջողեցաւ: Գաղղիայի թագաւորը թէպէտեւ Եղիսաբեթին նենգամտութիւնն աղէկ գիտէր, եւ ուրիշ կողմանէ Մարեմայ սպանման պատմութիւնն իմացած էր, ի վերայ այսր ամենայնի Անգղիայի հետ յայտնի պատերազմ բանալու համար բաւական զօրութիւն չունէր, եւ ոչ ալ իր երկրին պարագաները կը թողուին որ Գաղղիայի պսակեալ այրի թագուհւոյն սպանման վըէժը հանէ:

